

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ

ОЙБЕК

МУҚАММАЛ АСАРЛАР ТўПЛАМИ

УН ТУҚҚИЗ ТОМЛИК

Т а ҳ р и р ҳ а й ъ а т и:

Марат Нурмуҳамедов, Комил Яшин,
Шоназар Шобдуррахмонов, Иззат Султон,
Ҳомил Ёқубов, Зарифа Саидносирова

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ

ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

САККИЗИНЧИ ТОМ

ҚУЕШ ҚОРАЙМАС

РОМАН

ТОШКЕНТ — 1977

Изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар:

*Ҳабиба ҚУРБОНОВА,
Шарофиддин ЭШОНХУЖАЕВ*

Масъул муҳаррирлар:

*Зарифа САИДНОСИРОВА,
Наим КАРИМОВ*

Ойбек

Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик
(Таҳрир ҳайъати: М. Нурмуҳамедов ва бошқ.
8 т. Т., «Фан», 1977.

(ЎзССР Фан. академияси А. С. Пушкин
номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

8 т. Қуёш қораймас. Роман (Масъул му-
ҳаррир Н. Каримов). 376 б.

Ўз2

А $\frac{70403-488}{355(06)-76}$ 98—76

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 й.

ҚУЁШ ҚОРАЙМАС

БИРИНЧИ БОБ

Тим қоронғи, изғиринли кеча. Ёмғир худди жонга игна санчигандай эзиб, муттасил саваларди. Урмон бўйлаб чўзилган катта йўлда жиққа ҳўл бўлган батальон лой сачратиб, мудроқ ҳолда оғир одим отарди. Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир; энг охиргида, ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатаногини кериб, Али тажанг судраларди.

Бектемир Полвоннинг баъзан зарда билан пишқириб қўйишидан ёки оғир хўрсинишидан унинг шу топда дилгир ва кайфсиз эканини пайқади, лекин чурқ этишга тоби йўқ. Бу ёлғиз ҳорғинликдан эмас, икки кун ичида кўрганлари уни қандайдир ўйчан, камгап қилиб қўйганди. 10

Кичкина станцияда батальон поезддан тушишга улгурмасданоқ бомбардимонга учради. Вагонларнинг гулдурос билан ағдарилиши, парчаланган рельсларнинг чиллакдай учиши, дод-вой, тутун, тупроқ — Бектемирнинг илк «томошаси» бўлди. У бузилган бинонинг ғишт деворлари орқасидан соғ чиқар экан, ҳаммани нобуд 20 бўлган, деб ўйлади. Йўқ, ўн чоқли одам ўлган, ундан ортиқроғи ярадор. Ҳамқишлоқларидан эса, ёлғиз Сафар чўтирнинг бир бармоғи енгил ярадор бўлган эди.

Батальон пиёда йўлга тушди.

У йўл устида уюм-уюм ғишт ва тупроқ бўлган шаҳарчаларни, тутунга чулганган хароба қишлоқларни, пачақланган, куйган юзларча машиналарни кўрди. Кутилмаганда, осмондан ғувиллаб бало шўнғийди. Кундуз батальонга бир неча бор човут солади. Одамлар жон ҳовучлаб, ўзларини ўрмонга урадилар. Ҳаводан жаҳаннам 30 ёғилади. Урмон даҳшатли шовқинга тўлади. Йиқилган дарахтларнинг қарсиллаши гўё уларнинг ям-яшил, бео-

зор жонлари нафрат ва аламдан кўтарган фарёд каби туюлади...

Батальон ярим кечада хароба бир қишлоққа келиб тўхтади. Қишлоқда ҳаёт асари йўқ. Ҳатто ит ҳам акилламайди. Ёмғир якнасоқ, зериктиргич шувиллайди. Аллақайда, узоқда, тўпларнинг ўқтин-ўқтин оғир «гупиллаган» садоси эшитилади. Кўзлар зим-зиё қоронғиликда беихтиёр бошпана қидиради. Оёқлар ғиштларга, ёғочларга, эшикларга ва дераза ромларига қоқилади. Лабларда махорка чўғи йилтиллайди, чекка-чеккада маъноси англашилмаган қандайдир гурунг...

Бектемир йўл четигаги дарахтнинг йўғон танасига орақасини суяб чўққайди. Қорни очган бўлса ҳам, лекин маҳкам боғланган халтани ечиб, увиган нонни олиб ейишга эринди. Қора, қуюқ қошлари остидаги йирик, тийрак, болаларникидай соф, содда кўзлари билан узоқларга тикилди. У юзидан, бўйнидан оқиб, ғашини келтирган сувни намат ҳиди келаётган эски, ҳўл шичелининг енг учи билан артди-да, бошини ҳорғин қуйи солди.

20 Қандайдир узуқ-юлуқ фикрлар, кўнглини ғаш қиладиган сезгилар уни чулғаб олди. Улар беш оғайни эди. Оғайинлар ўзларининг аҳиллиги, бир-бирига меҳри-шафқати билан ҳамманинг диққатини жалб этар, ҳавасини келтирар эди. Катта акаси — Тоҳир кўп йиллардан бери шаҳарда яшаб, совет, партия идораларида хизмат этар, иккинчи акаси — Қодир колхозда бригадир: укаси — Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди, ўн етти яшар арзанда Зайнабой колхоздаги болалар боғчасида мураббия эди. Камол кейинги хатларининг бирида артиллерияни яхши кўргани, ҳозир Латвияда турганини билдирган эди. Бектемир шу тобда кучли соғинч туйди. Ўзи билан бўйи тенг, бирга юмалаб-сумалаб ўсган Камолнинг болаликдаги ўйинлари, қилиқлари унинг кўз олдидан жонли, ёрқин ўтди. «Нима бўлди экан, укам боёқиш? Балки у ҳам шу ерга яқин жойда. Москва ёнида жанг қиლაётгандир, балки... эҳтимол, ўлгандир...», деб ўйлади, ранг-қутти оқариб.

Унинг қалбида соғинч ва турли хотиралар тўлиб-тошарди. У ўзида яқинларни кўрмоққа, сўзлашмоққа аллақандай ички эҳтиёж сезар, сўзлашиб, негадир қониқмаганини ҳис этар эди. «Охиратим куймасин», деб беш ўғлининг ҳаммасига ҳам бирдек ғамхўрлик, бирдек меҳрибонлик билан қарайдиган ажойиб онасини чуқур мин-

натдорлик ва ўғиллик севгиси билан узоқ эслади. «Қайтиб кўраманми, йўқми?» деган фикр бошидан ўтди-да, аллақандай мубҳам ва оғритувчи сезгининг турткиси билан оғир хўрсиниб қўйди.

Мана, унинг қаршисида забардаст, башижоат отаси гавдаланди. У гўё кечагина отасининг доно, ақлли сўзларини эшитгандай бўлди. У яқинда: «Суюгим ишда қотган, худога шукур, белимда куч-қувват, ғайрат бор, модомики йигитларга сафар йўли очилибди, улар ўт кечиб, сув кечиб, қон ичида сузганда, мўйсафидларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас. Эл қатори мен ҳам куйманай. Тегирмоннинг тақир-туқури ҳам бир эрмак, ўзи хайрли касб», деб тегирмончи Мирза Аҳмадни чопиққа ўтказиб, унинг ишини ўз зиммасига олган эди. У сўзамол, диловар, шерюрак киши. Қани энди шу топда отасини қучоқлаб соқолларидан ўпса. Ҳасрат билан соғинди уни.

Бектемирнинг бошидан гала-гала фикрлар, ранг-баранг хотиралар кечарди. Боболардан қолган қўрғондай катта чорхари ҳам, уч йил бурун солинган айвонлари, янги хоналар ҳам, ғарқ пишганда лазиз ва шифокор мевасининг суви чак-чак томишга тайёр турган ҳовли ўртасидаги шотут ҳам, пахса деворлардаги ғуж-ғуж таппилар ва чамбараклардаги, қовоқлардаги сут-қаймоқлар ҳам кўзларига кўриниб кетгандай бўлди. Гўё ўсиб-унган уйнинг жонли гўзаллигини, рўзғор буюмларининг илиқлигини сезгандай, у ўзини акасининг шўх болаларининг чуввоси билан тўла ҳовлида ҳис этди.

Бектемир ҳозир ўзини бутун борлиғи билан ўз қишлоғида, кенг дала, ҳудудсиз қирларда кўрарди. У аввал колхозда пахтада ишларди, тахминан, икки йил илгари тоғларда юраман, деб ҳавас билан чўпонликка ўтган эди. Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас — ўзи танлади. Бектемир ерга, далага, меҳнатга сарҳавас бўлиб ўсган эди. У ўз қишлоғидаги мактабда еттинчи синфни битириб, дала ишига берилиб кетди. Шаҳардаги катта акаси уни ўқитиш учун ўз ёнига олдирганда, бир йилдан кейин қишлоғига қочиб келганди. Одамлар кулишиб: «Томошанинг кони — Тошкентдай шаҳри азимдан нега қочдинг?» деб сўраганларида, Бектемир катталардай қўлини силкиб: «Сиқилиб кетдим. Яхши шаҳару, бироқ кўчалари шовқин-сурон. Акамнинг ҳовлиси худди қафасдай, ҳамма ёғи иморат, саҳнида гиёҳ йўқ. Темир қувурдан сув

ничишади. Шамол ғивир этмайди», деганди. Отаси: «Қалин-қаттиқ, деҳқонбоп бола бу...» деб ортиқ ўқишга қистамади. Бектемир шу хилда хотираларга ғарқ бўлиб хомуш ўтираркан, бирдан атрофини ҳамқишлоқлари ва батальондаги бошқа бир қанча йигитлар ўради. Батальонда аксарият руслар бўлиб, йигирма-ўттиз чоқли ўзбеклар ҳам бор эди. Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳамқишлоқлар ҳамма вақт бир-бирини қулайгина топиб олардилар. Элатлар фронтнинг яқинлиги тўғрисида сўзлашдилар.

10 Табиати мулойим, бироқ кечаси ёлғиз юришга қўрқадиган Сафар чўтир йиғламсираган товуш билан «Эртага ким бор, ким йўқ!» деди. Бектемирнинг ўзи ҳам шу фикрга ишонса-да, лекин нечундир, бепарво, йигитона овоз билан :

— Таваккал! Қирқ йил қирғин бўлса ҳам, ажали етган ўлади, биродар. Олдиндан аза очишнинг ҳожати йўқ! — деб қўйди.

— Тўғри, Бектемир ака, — дея гапга аралашди тошкентлик бир йигитча. — Ҳар ерда бир ўлим бор. Аммо мен бошқа нарса демоқчиман: биз ҳаммамиз бир отанинг боласимиз, яъни ўзбеклармиз. Шунинг учун ҳар маҳал бир-биримизни қўллаб-қўлтиқлашимиз, бир-биримизга жонимизни фидо қилишимиз керак. Яна жасадларимиз итнинг ўлигидай, оёқ остида қолиб кетмасин.

— Йўқ, сен ўзбекларни ажратма, бутун совет аскарлари бир оила, аҳил, меҳрибон ва қалин дўстмиз, — деди Бектемир ранжиган оҳангда.

— Балли, бу гап маъқул, — деди Асқар полвон енгилланиб.

30 — Отанга раҳмат, лекин агар биронтамиз балойи ноғиҳонга учрасак, худо кўрсатмасин, бошқаларимиз дарров чуқур қазиб, албатта, юзини қиблага қаратиб, ерга жо қилайлик. Жаноза йўқ, кафан йўқ, шам йўқ. Яна бунинг устига бир парча чуқурдан четда қолмайлик. Суяк тинч—арвоҳ тинч...—деди Али тажанг. У сариқ тукли, олқиндидай чувак юзли, кичик гавдали, кўримсиз эди. Арзимаган нарсага ичи жуда тез пишиб кетар, дилгир, хуноб бўлар ва шундай пайтларда у ингичка бўйнини жўжа хўроздай чўзиб сўкинар, қизғиш мўйлови

40 асабий титраб кетар эди.

— Оталаринг темирчи ўтганми? — деди Бектемир бўғилиб, — Минг марта қайтардиларинг. Лагерда ҳам бошларинг мозор қайғусидан бир зум бўшамади...

— Хумсалар, эсон-омон юртга қайтайлик, бола-чақа, ёр-оғайниларнинг дийдорини кўрайлик, деб яхши тилак қилсанглар-чи. Тилакли йигит — қанотли йигит, — деди Асқар полвон салмоқланиб. У узунчоқ юзли, қарчигаёй бурунли Бектемирдан икки ёш катта, бўйи ундан кўра ҳийла узун, лекин гавдаси сал хипчароқ кўринар эди. Қари полвонлар унга яхши разм солиб, шундай хулоса чиқарардилар: «Гўшти пай, яъни нуқул куч берадиган ҳам то қаригунча тўзмайдиган гўшт, аммо ҳали тобига келинқирамаган...»

10

Қаердандир елиб-югуриб Аҳмедов келди. У ҳар вақт-даги каби тетик ва шўх эди.

— Не гап, оғайнилар? Ёмғирда бўкиб-сасиб ўтира-санларми? — деди у. — Мана қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида катта сарой бор. Қирмабсанлар! Мен Миша Васильев билан қишлоқни айланиб чиқдим. Сволочь фашистлар бомба билан ҳамма ёқнинг тит-питини чиқариб юборибди. Бир вайронада қўлимга ярим қулоч колбаса илинди. Миша Васильев чала бузуқ бир уйдан менга ҳуштак чалди — борсам обедга чақирибди. Уйнинг ўртасидаги катта столда лим тўла овқат. Яна олмалар, қиёмлар... Хўжайинлари, мазмуни пиширишибди-ю, қочибди-да. Қоронғида апир-тапир туширдик. Қани, кимга олма? Ҳа, бировга оғиз оча кўрмаларинг. Командир онамни Учқўрғондан кўрсатади-я! Хўш, сенларда нима ҳангома?

20

— Кишининг ҳақидан ҳазар қилмаса булар, тавба! — дея Бектемир жаҳл билан тўнғиллади.

— Эртага ҳолимиз нима бўлади-ю, ўлигимиз қаерда қолади. Мана гапнинг пўсткаллеси...— деди Сафар чўтир.

30

— Ҳайронман, жонларингда бир нима борми ўзи?! — деди Аҳмедов кулиб. — Жон азиз, у кетдими — тан ўтга ёқилладими, итга ташланадими, барибир. Фашистни ур, абжағини чиқар, у ёғи билан ишинг бўлмасин. Мардлик билан жанг қилсанг, мардга ўлим йўқ.

— Эркакнинг гапини қилдинг, шунинг учун яхши кўраман-да сени, Аҳмедов укам. Жангдан номард қочади. Лекин ўртоқлар бир-биримизга қанот-қуйруқ бўлайлик, дейишяпти... Бу ҳам соз... — деди Асқар полвон.

— Гап одамнинг қадр-қиммати тўғрисида, Аҳмедов, — деди Бектемир. — Йигитнинг суюгини ҳам олтиндай азиз билишимиз керак.

40

Шу чоқ лейтенант Стекловнинг шамоллаган ҳирқи овози гуриллади. Жангчилар бирпасда сафга тизилдилар. Батальон вазмин одим билан илгарилаб кетди.

Кун бўйи давом этган шиддатли жанг кечга бориб тинди. Душман беҳисоб танклар ҳимоясида батальон позициясини бир неча бор ёриб ўтишга уринди, бироқ солдатларимизнинг матонати ва фидокорлиги билан ҳар гал улоқтириб ташланди.

10 Қоронғи тушди. Жаҳаннамга айланган жанг тингандан сўнг, тилка-пора бўлган ер ҳам, дуд босган осмон ҳам гўё ҳорғин, маъюс нафас оларди.

Батальон мудофаа қилиб турган позиция армия мудофаа линиясининг энг муҳим участкаларидан бири бўлгани туфайли, батальондан хабар олиш учун дивизия командири генерал-майор Александр Васильевич Соколовнинг шахсан ўзи келди. Генерал бошқа бир неча командирлар билан комбат ертўласига кирди. Капитан Стеклов батальон штабининг бошлиғи старший лейтенант билан бу кунги жангнинг оқибати тўғрисида гаплашиб ўтирарди. У генерални кўрибоқ сапчиб ўрнидан турди-да, рапорт бериш ниятида қўлини чаккасига олиб борган эди, уни генерал тўхтатди.

— Баракалла, капитан, фашистларни мана шундай уриш керак! — деди генерал капитан билан кўришаётиб. Кейин у ертўлани кўздан кечирди, негадир шифтга қараб қўйди-да, калласини қимирлатиб туриб: — Талафот кўпми? — деб сўради.

Капитан Стеклов ўткир кўзларини чақнатиб:

30 — Кўп, ўртоқ генерал, — деди ғамгин овоз билан, лекин дарров қўшиб қўйди. — Душман биздан ўн баробар ортиқ талафот берди.

Генерал папирос чекаркан, оғзидан паға-паға тутун чиқариб туриб:

— Жангчиларнинг кайфи қалай? — деб сўради.

— Яхши, ўртоқ генерал, — деб жавоб берди старший лейтенант капитан ўрнига.

Генерал ўзи билан бирга келган майор қулоғига алланима деб шивирлади-да, кейин капитан Стекловга қараб:

40 — Қани, окопга йўл бошланг-чи, — деди.

Булар куни билан бетўхтов давом этган жангдан сўнг, ҳар қадамда қўнишиб ётган аскарлар олдига киришди. Окопга генералнинг ўзи келгани ҳақидаги хабар

оний бир лаҳзада шивир-шивир билан қулоқдан-қулоққа ўтди ва шу заҳотиёқ солдатлар ўринларидан туриб, генерални зўр мамнуният билан кутиб олишди.

Генерал биринчи дуч келган солдат олдида тўхтаб, унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Хўш, азамат, ишлар қалай? Қўрқинчли эмасми? — деб сўради.

Солдат бодом қовоқлари остида чақнаб турган қопқора кўзларини жаланглатиб:

— Жойида, ўртоқ генерал, кўникиб қолдик, — дея дадил жавоб берди. Лекин шу ондаёқ: — Баччағарнинг танки билан самолёти кўп экан. Шуниси жонга тегди, бўлмаса-ку, фрицнинг додини берамиз-а, — деди. 10

Генерал:

— Сизлар сабот ва матонат билан яхши жанг қилдинглар, раҳмат. Аммо душман кўпгина талафот берса ҳам, танклар ҳимоясида бир оз олдинга силжишга муваффақ бўлди.

— Аҳвол оғир ва жиддий, — деди капитан Стеклов ташвиш билан. 20

Генерал хаёлчан кўзлари билан солдатларни бир қур сузиб чиқди-да, кейин дона-дона қилиб:

— Орқамизда Москва, қаршимизда ёвуз ёв. Тўғри, хавф зўр, аммо рус солдати мағлубиятга чидамайди. Ҳозирча душман техникада устун. Бироқ ҳадемай бизнинг зарбимизга душман дош беролмай қолади. Аҳиллик билан бутун кучимизни, ғазабимизни, оловимизни душман бошига ағдармоғимиз лозим. Ана шунда, марра бизники. Лекин фашистлар ҳийла ва найрангга уста. Бунга ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак. Ватан бизга ҳар қандай қуролни етказиб беради, бунга амин бўлинглар. Душманни, албатта, тор-мор қиламиз, — деди. 30

Шу чоқ генерал атрофига йиғилиб қолган жангчилардан бири:

— Албатта енгамиз, ўртоқ генерал, ёвни улоқтириб гашлаймиз, — деди.

Генерал солдатлар билан фронт ҳаёти, камчиликлар ҳақида гаплашди-да, хайрлашиб кетди. Солдатлар суҳбатда жонланиш ва кўтаринки руҳ пайдо бўлди. Бир чеккада қисилиб, хаёлчан ўтирган Бектемир бир рус солдатдан сўради: 40

— Ҳозир келган ким эди?

— Генерал, — дея жавоб берди солдат махорка ўраб.

— Ақлли, ҳушёр одамга ўхшайди, сўзлари маъноли, пишган.

— Парень ничего... — деди солдат бошини қимирлатиб. — Уруш билимини яхши биледи... Зўр генерал. — деди-да, ҳузур билан махорка сўра бошлади.

ИККИНЧИ БОБ

Рус ўрмони, ҳудудсиз далалар, кенг ва гўзал манзаралар ҳозир маънос, паришон эди.

10 Солдатлар асосан руслар бўлиб, булар орасида украинлар, озарбайжонлар, қозоқлар, қирғизлар, ўзбеклар, тожиклар ҳам бор эди. Булар бир оила болаларидай бир-бирига яқин, меҳрибон, жуда тотув эдилар. Лекин шу кунлари бутун совет солдатлари, бутун совет халқи газабнок, киндор эди. Танклар, самолётлар, турли қуроллар билан тиш-тирноғигача қуролланган душман ҳадеб Москвага интилар эди. Совет жангчиларининг бирдан-бир шиори «Ғалаба ё ўлим!» эди. Улар Совет Ватанига, партиёга содиқ эдилар. Жанг тиниб, оқшом қоронғиси тушгач, кўкда юлдузлар чарақлаганда, жангчилар гармонь чалиб мунгли, дардчил, бироқ юракдан қайнаб чиққан қўшиқларни куйлардилар.

30 Фронт Бектемирга дастлаб унча ваҳимали кўринмади. Оқоплар, блиндажлар, тиканли симлар унга томошага арзийдиган, ғалати нарсалар каби туюлди. Қаердадир тўплар шошилмасдан, вазмин гумбурлайди, ора-сира пулемётлар асабий такиллаб қўяди. Бектемир кўзларини ҳар ёққа аланглатади. Айниқса, олдинги томонга қармоқчи бўлади. Лекин эҳтиёт тўғрисида кўп гаплар эшитганидан, ботинмади. Ниҳоят, сабри тугаб, гўё сирли бир воқеага девор орқасидан мўралагандек, бўйинини резинкадай чўзди. Сўлғин, сариқ ўт билан қопланган далада қоп-қора иккита танкни кўрди — бири қийшайган, иккинчиси эса тумшуғини ерга қадаган. Кейин бир қадар жасурланиб, худди баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб бош чиқариб, яна ғойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кўтариб қўйган эди — каскасининг ёнидан визиллаб ўқ учди. Бектемир, «кўзингга сени...» деб сўкиб, шошиб чўққайганда, орқадан, камаридан кимдир силтаб тортди.

40 — Саған не бўлди, эсингни жийдинг-ба? — деди ёш қозоқ йигит ва уни анча нарига тортди-да, ҳалиги жойга душман мина ташлаши мумкинлигини тушунтирди. Бек-

темир қорачадан келган, кенг ягринли, чаққон қозоқ йигитга күлиб деди:

— Фашист қаёқда, башарасини бир кўрсам?..

— Бети қурсин, не қиласен кўриб, чўчқага ўхшайди.

— Орамиз узоқми? — сўради Бектемир.

— Тўрт юз одим, — жавоб берди қозоқ жангчиси, гўё ўзи ўлчаб чиққандай иккиланмасдан.

Бектемир кейин унинг чимкентлик эканини билиб: «Қўлингни бер, киндигимиз бир экан», деб уни гапга солди. Кулумет (оти шундай эди) қисик кўзларидаги соғинч билан овули, колхозии тўғрисида сўзлади. Кейин бир ойдан буён муттасил фронтда эканлиги, даҳшатли жанг, қон, ўлим ва ҳоказолар ҳақида гапирди-да, чўнтагидан турли ипаклар билан гуллар тикилган кичкина қизил шойи халтани чиқариб, Бектемирга тутди:

— Чек!

— Халтанг соз — лоладай экан, — деди Бектемир, юмшоқ шойини бармоқлари билан ушлаб кўриб, йўғонгина ўраш учун махоркадан чимдиб.

— Эллардан совға келиб туради. Сулув қиз тиккан-ку буни, — деди хўрсиниб Кулумет. — Меники қолди. Хат ҳам йўқ, хабар ҳам йўқ.

— Хотиннинг борми?

— И-я. Бироқ борлиги учоқ тун қўйнимда ётди. Кўз ёши билан бўйнима осилиб бўзлаб қолди. Менда кўнглим бузилиб, эс-хушимни йўқотиб, йўлга чиқдим.

— Қўявер, жўлдас, — деди Бектемир унга ачинганини билдирмасликка тиришиб, — эсон қайтсанг, ғунчанг очилиб ҳидга, ҳуснга тўлишиб қаршингга чиқади.

— Қайтиш қийин. Бу ерда ўлимнинг ўроғи камалакдай катта. — Кейин тутунни ерга пуфлаб, жиддий деди: — Лекин ботирдан ўлим ҳам қочади!

— Тўғри айтдинг, Кулумет, — деди Бектемир. — Хўш, менга айт, нега бизникилар бостириб бормайдилар?

— Командирлар билади, — жавоб берди Кулумет, — бу ерда приказ худодан ҳам кучли... Сўнг, атака яшаш унча қулай иш эмас. Вой-бўй, сен ҳали немиснинг ўтини кўрмагансан!

Бектемирга окоп юмронқозиқнинг ини каби тор кўринди. Бироқ қаердан сийрак гумбураётган тўпларнинг садоси ва сержаҳл кучукбаччадай пулемётларнинг акиллаши, ниҳоят, «фронт» деган сўзнинг ўзи унинг кўксини нотинчлатарди.

Бектемирнинг жуда отгиси келди. Милтиқни енги билан артиб, пуфлаб, затворини шақиллатиб ҳам қўйди. Лекин кўнгли бир лаҳза ғалати бўлиб кетди: «Нима, умримнинг косаси тўлганми, шошяпман?..» деган фикр юрагини пармалади.

Ҳаво борган сари кучайган гулдуросга тўлди. Бектемир пешонани сиққан каскани сал кўтариб, кўзларини осмонга тикди. Шимол қуёши эрка ва меҳрли эди. Осмоннинг майин, тиниқ зангорисида, колхоз хирмонига

10 уюлган пахталар каби, кўма-кўма, ошпоқ булутларни кўрди. Улар тутундай енгил сузиб бир онда турли шакллар оларди. Узоқда тутунланган ўрмонлар орқасидан самолётлар пайдо бўлди. Улар кўп эди. Улар сичқонга югурган мушукдай, ўзларининг даф этилмас кучларини намоиш қилган каби, ишонч билан келарди. Қора қанотлар ўсиб, ҳавони қоплади... Бектемир ғайри шуурий равишда окопнинг деворларига ёпишмоққа тиришди. Шу ондан бошлаб у кузатишдан, ўйлашдан, тушунишдан ожиз қолди — юракни узиб оладигандек машъум «ув...»

20 билан бомбалар учди. Ер зилзиладай титради. Ҳавони туташ, қандайдир ваҳший, даҳшатли гулдуррама қоплади. Гўё аллақандай сирли куч, тоғларни бир-бирига уриб ағдаргандай... Ер уюмлари фиғон билан чирпираб, гирдоб каби кўкка кўтарилди. Бектемирнинг гўё нафаси ўчган, юракнинг болғадай кўкракда урганини ҳам сезмайди. Чақчайган кўзлари олдида ёлғиз тутун, тупроқ, ўлим, ҳаммани комига тортмоқчи бўлиб қутурган, увиллаган бир бўрон гирдобини кўрди.

Ногоҳ Бектемир даҳшатли тушдан уйғонгандек бўлди. Ҳансираб нафас олди. Қаердадир, узоқда, шовқин солган зениткалар, пулемётлар гўё тарновдан «тик-тик» томиб, кеча сукутини чуқурлаштиришган томчилардек туюлди. Ўзидан нарироқда тупроққа қоришган гавдаларга томон эмаклади. Ҳали у билан гаплашиб турганда, уларга мароқ билан кулиб қараган ва кейин гугурт чақиб берган ёш руснинг башарасини базўр таниди — бошининг бир бўлаги учиб кетганди. Яна нарироқда ҳиқиллаб ётган бир жангчига томон эмакларкан, ҳавони тагин моторларнинг бўрони тутди. Яна кўкдан жаҳаннам қуйилди.

40 Бектемир ерни қучоқлади-да, қотди. Лекин хиёл ўтмасдан, яқингинада нимадир даҳшатли садо билан портлади. Кучли денгиз тўлқини чўмилувчини қирғоққа

отгани каби, қандайдир зарбали тўлқин Бектемирни ердан узиб кетди...

Йигит ҳеч нима сезмади. Қўзларини очган вақтда тупроққа кўмилиб ётганини пайқади. Момақалди роқдай кўкни силкитиб гумбурлаётган тўп отишмасини эшитди. Төпадан руҳни суғуриб олаётгандек хунук инграб учган снарядлар атрофда ёрилмоқда. Бектемир тупроқ остидан эмаклаб чиқди. Оғиздан лой тупурди. Юзига чаплашган лойни кир панжаси билан артди. Теварагида узук-юлуқ тиканли симлар айқаш-уйқаш бўлиб ётарди. Бу фавқулодда тиканзордан юлиниб-юлқиниб ўтди. Бош яланг эди. Қўлига илинган бир каскани кийиб олди, қўлини бўш сезиб, милтиқни эслади. Нариди ётган милтиққа кўзи тушди. таниди — ўзиники. Маҳкам ушлаб, дарров энги билан тозаллади. Қаяққадир отаётган бир тўда рус жангчиларга томон сурилди. Улим сепиб, атрофда снарядлар ёриларди. Шу топда унинг бошида ўй йўқ, сезилари қандайдир гаранг, юраги совуқ-бепарво эди. Шу вақт у лейтенант Стекловни кўрди. Стекловнинг башараси қаҳрли, кичик кўзлари фавқулодда жиддий, серташвиш. У даҳшатли ёнғин ичида эҳтиёткор, лекин ўз кучига ишонган, жасур ўт ўчирувчидай дадиллик билан юриб, қўлларининг қатъий ҳаракати билан жангчиларга алланималарни қисқа тушунтирди-да, дам эмаклаб, дам сакраб кўздан ғойиб бўлди. Бектемир ичида: «Бақироқлиги бежиз эмас экан—юраги қичқирар экан!» деб қўйди. У серсоқол, тунд рус жангчиси яқинида ўзига ўнғай ўрин танлаб, пусиб ётди. Ногоҳ снарядлар, миналарнинг портлаши орасида Асқар полвоннинг бақирган овозини эшитди. Қулоқлари диккайди, атрофга аланглади. Тутун, олов ва ҳавога сачраган қалин тупроқдан бошқа ҳеч нарса кўрмади. Бир зумдан кейин ҳамқишлоқларининг ғавғоси аниқ эшитилди. Илдам эмаклаб кетди. Яхши эмакларди. Уликлар устидан сакради.

Ҳамқишлоқлари кимнингдир устида мукка тушиб йиғлашарди. Бектемир ҳаллослаб етиб келди-да, орага тикилди.

— Азимжондан айрилдик. Оҳ, шўримиз қурсин! — ле-ди Сафар чўтир йиғи билан.

— Оҳ, навқирон иним, меҳрибоним! — дея қичқирди 40 Полвон, азамат гавдасини силкитиб.

Азимжоннинг кўкрагини мина парчаси чуқур юлиб кетганди. Унинг тўзон босган, совуқ, ўчиқ юзидан Бекте-

мир қайноқ кўз ёшлари, тўлиқ меҳри билан ўпди, бошини аста қучоқлади-да, элатларига:

— Командир кўрса хафа қилади. Жойларингга боринглар! — деб қичқирди-да, зўр билан тарқатди. Кейин ўзи Азимжоннинг жасадини дам орқасига олиб ўрмалаб, дам эҳтиёт билан судраб кетди. Юз қадамча нарига, шохшаббалари дабдала бўлган бир туп япасқи дарахтнинг орқасига, сарғайган қуюқ ўт устига ётқизди. Унинг тириклигидаги ўзига хос қилиқлари бир дақиқа ичида йнгитнинг фикридан ўтди. Кошкийди, аҳволи мусоида этса-да, элатига бир чеккада чуқур қабр қазиб, жанозасиз бўлса ҳам, дуои-фотиҳа қилиб, ўз қўли билан ерга топширса! Бир минутча мурдага тикилиб, ярасидан ва жонсиз, қора шишадай йилтираб турган кўзларидан юраги алланечук увишиб кетди-да, оғир хўрсиниб, кўкрак билан ўрмалаб қайтди...

— Яна, «Юнкерс»лар! Тфу, сволочь! — деди ўз-ўзича серсоқол рус жангчиси хўмрайиб.

Бектемир осмонга тикилди: «Уч, тўққиз, ўн бир, ўн етти, йигирма икки, йигирма...» саногидан янглишиб кетди. Чуқурга кўпроқ тиқилди. Қора балоларнинг қанотлари он сари ўсди, осмонда машъум садоларнинг тўлқини зўрая борди.

Бектемир қўшнисидан жаҳл билан:

— Бизнинг самолётлар қаёқда? — қичқириб сўради.

— Чораги ерда дабдала бўлди. Чораги осмонда куйди. Яرمىси бошқа жойларда фашистни уряпти,— дея жавоб берди у.

— Жаҳаннамга ҳайдасин-а! — деди тишларини қисирлатиб Бектемир.

Рус жангчиси томоғини қириб, алланималар деди. Бектемир гулдуродан ҳеч нима эшитмади. Самолётлар қора бўрондай тепада гир айланиб, ажалкор қоида ва тартиб билан шўнғидилар. Яна ер фиғон кўтариб, титради, ҳавога тупроқлар минораси юксалди. Иложи бўлса чуқурга бутунлай сингиб кетмоқчи бўлган Бектемирнинг жавдираган кўзларига тупроқ ва дуд урарди.

Бектемир учун бу қанотли балолар, тамоман даф этилмас, ёвуз куч каби туюлди. Мардликни севган, мағрур йигит ўзини ожиз, забун, ихтиёрсиз сизди. Унинг борлигини газаб эгаллаган, кўзларида нафрат ёнди. Бу газаб ва нафратнинг кучи бениҳоя эди. Аммо бу куч ўз иложсизлигини сезиб, руҳни қийнади.

Самолётларнинг узоқлашган ғувури ҳали самода тинмай туриб, жуда олисдан қандайдир қора шакллар кўзга чалинди. Улар катталашди. Уларнинг тўлқини оғир, салмоқдор ва ёвуз эди.

Терлаб-пишган, сержаҳл, сердағдага Стеклов бақириб-чақириб, сўкиш ва дўқ билан вазиятни тушунтирди. Бронебойшчиклар узун қуроллари билан олдинга ўтиб, буталар, тупроқ уюмлари орқасига пусиб олдилар.

Душман танклари қалин саф билан оғир темир қўрғонлар каби шитоб келарди. Уларга қарашдан кўзлар чўчир, юрак сиқилиб кетарди. Танклар унча-мунча тўсиқни назар-писанд қилмай, даҳшат ва ишонч билан масофани қамрарди. Улар ҳаракатини тезлатди. Ҳамма ёқни темирнинг шақир-шуқур садоси қоплади. Душман снаряд, миналарни бир зум ҳам тиндирмасдан, омонсиз ёғдирар эди.

Бектемир танклар панасида югургилаб келаётган душман автоматчиларини кўрди. Улар кўп эди. Улар машиналардан сакраб, бу темир махлуқлар паноҳида илгарилашарди. Танклардаги тўпларнинг узун стволлари олов пуркай бошлади. Бу уларни мужассам балога, мужассам ваҳимага айлантирарди. Далани таърифга сиғмас қўрқинчли шовқин, портлаш, олов, дуд, ўлим бўрони қоплади... Жангчиларимиз душман пиёдаларини милтиқлардан, автоматлардан ялпи ўққа тутди. Бектемир ҳам отди. Лекин у ўзини ҳар қанча тутишга, ғазабли кучларини йиғиб, мўлжаллаб отишга тиришса ҳам, ерни титратиб, гулдурос билан жаҳаннам ёғдириб келаётган темир деворларнинг ваҳмидан бош кўтариш амримаҳол эди. Маана, темир деворларни танкотар тўплар, 30
бронебойшчиклар туташ рус олови тўлқини билан қаршиладилар. Олдиндаги бир-икки танк бирдан қоқилди, у отди, тебранди, лекин силжишга мажолсиз қолди. Бир зумдан кейин қора қуюқ тутун чулғаб олди. Шу вақт ўнгда учта катта танк ерга тумшугини тиқиб қотди. Сўлда эса битта ўрта танк ёниб кетди. Лекин орқадагилар ўжарлик билан олдинга интилди. Унларча қутурган темир махлуқлар тўп ва пулемётларидан отиб югурди. Аммо улардан тўрттаси ғазабли ларза билан тўхтади. Экипажлари жон талвасасида ўзларини ерга отиб, қоча бошлади, 40
Баъзиларнинг кийимлари ёнмоқда эди. Олдинга югурётган танклар кескин бурилиб, пулемётдан ота-ота, узоқлашиб кетди. Орқадагилар ҳам бир зум тўхтаб, кейин

қайрилди. Бу темир деворлардан учтаси қийшайиб жим қотди. Биттаси бир лаҳзада ичидан олов тутақтирди. Фақат шу топда Бектемирнинг қовжираган кўзи сўл томонда ўзидан юзларча одим нарида, ўқ сочиб гулдурос билан илдам келаётган оғир танкка тушди. Юраги «шиғ» этиб кетди. У жангчиларга шундай яқинлашган эдики, бир зумдан кейин, тоғ гавдаси билан тирикларни шиллиқ қуртдай ерга қапиштириб, ёриб ўтади! Бироқ шу аснода танкнинг қаршисида, гўё ердан отилиб чиққандай, ёш рус жангчиси пайдо бўлди. У совуққонлик билан қулоч ёйиб, граната отди — танкнинг башнясида портлади. Иккинчи гранатани Аҳмедов гусеницани мўлжаллаб улоқтирди-да, ўзини тошдай ерга ташлади. Бектемир, кўкрагига сигмаган ҳаяжон ва меҳрни ифодалагандек, ғайри шуурий равишда бақириб юборди:

— Аҳмедов! — танк бирпасда тутун булутига ўралди.

Овига эриша олмай, ғазаб ўти пуркаб ўз ўтида ўзи куйган аждаҳолардек танклар ёнарди. Ҳаво аччиқ ҳидга тўлди. Ҳар ерда душман ўликлари дўппайиб кўзга ташланарди. «Меники ҳам текканмикан?» — деди Бектемир ичида, кейин, «йўқ, худди ёввойи чўчқадай кўзим олдида қуламаса, ҳисоб эмас!» — дея жавоб берди у ўзига. Бектемирнинг лаблари қовжираган, нафаси ҳалқумига тикилган, оғир ҳансирарди. Сувдонни лабга тутди, ҳеч нима йўқ; бошини орқага ташлаб, сувдонни кўтарди — бирон томчи бўлса-чи! Ҳайрон бўлиб сувдонга тикилди. У ковак эди — ўқ тешиб ўтибди. Уни жаҳл билан улоқтирди-да, қўшнисидан — серсоқол русдан сув тилади.

— Чего, жарко? — деб сўради рус жангчиси сувдонни узатиб.

Бектемир бошини лиқиллатиб:

— Давай, давай, немножко пиюм! — деди.

Эгаси гўё оғзидан юлиб олаётгандек, гарчи пақирлаб сув ичганда ҳам чанқови босилмаслигини сезса ҳам, шошиб икки қултум ютди-да, қайтариб берди. У сувнинг роҳатини, мазасини бир онда ёлғиз бутун гавдасипинггина эмас, руҳининг қаърида ҳам равшан сезди. Упкасига ҳаво тўлди, кўзлари ҳам ёришиб кетди. Лабларини ялаб, милтиққа узанди. Танклар кўздан ғойиб бўлиши билан

40 уфқни яна қора қушлар галаси тутди. Бирпасда қора гирдоб каби тепада айланди. Баҳайбат бомбардимончилар орасида ҳавода зулукдай билангланган кичкина, тез самолётлар ҳам бор эди, бомбалар узилди. Ҳаво ингра-

ди, ер қақшаб, тўзон бўлиб кўтарилди. Бомбаларнинг портлаши тинмасдан дарров ўқлар дўли селдай ёғилди.

Бектемир гужанак бўлиб, яна чуқурга қисилди. Унинг устида ўлим қуюни ҳукмрон. «Энди тамом! Суягим шу чуқурда қоладиганга ўхшайди. Ўзингга омонат!» — деди ичида у. Осмон балосининг узоқлашганини сезгач, бошини кўтариб, атрофга қаради. Узоқда яна қалин саф билан душман танклари югуриб келаётганини кўрди. Бошидан яна снарядлар даҳшатли садо билан уча бошлади. Танклар орқасидан гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, ҳужум қилиб келаётган пиёдаларни пайқади. Отди. Ҳансиради. Нафаси қуриди. Бутун гавдасини қандайдир иситма қоплаб, суякларигача ёндиргандай бўлди. Ён-верига қаради. Унг томонидаги жангчи эса бошини ташқарига, тупроққа қўйиб қонга беланиб ётарди. Сўл томонида серсоқол кўринмади. Танклар далага ёйилиб, ўт пишқириб, ҳар ёқдан ўрмалаб келарди. Унг қанотда, бу ердан анча нарида, бир неча душман танки орқага ёриб ўтди. Шу он душман пиёдаларининг алланечук маст хайқириги эшитила бошлади. Автоматлар, пулемётлар тўхтовсиз ўқ сепди. Миналар ҳар қадамга тушиб, ерни ғажий бошлади. Шу чоқ Бектемир сўл томонда, пастликда, ўнлаб жангчиларимизнинг олдинга қараб югурганини кўрди. У ҳеч қандай команда эшитмаса ҳам, ғазаб, нафратига чидамасдан, уни обдан шу жаҳаннамда қовуриб, кейин бўғмоқчи бўлган ўлимга жаҳл қилгандек, чуқурдан сакраб чиқди-да олдинга томон отилди. Лекин тўзондан, дуддан, гулдуросдан, чигирткадай қалин учган ўқлардан боши гангиди. Ғайри ихтиёрий равишда, чок-чок бўлган ерга ўзини ташлади. Оғзи тўла тупроқ. Нима қилсин, қаерга бош урсин? Танклар уни ерга анжирдай эзиб кетаверадими?! Бектемир гранаталарни олиб тайёрламоқчи бўлди. Қўли билан камарини пайпаслади. Ҳеч нима йўқ. Тушиб қолган! «Лаънат!» деди-да, жаҳлидан, иложсизликдан қалтираб кетди. Шу вақт кимдир унинг устидан босиб ўтди-да, бирдан тўхтаб, елкасидан тортди. Бектемир бошини кўтариб, серсоқолни кўрди. Унинг чакагидан қон оқарди.

— Тур, назад! — деди у бўғилиб.

Бектемир йиқилиб, ўликлардан ҳатлаб, снарядлар, бомбалар ясаган чуқурларга шўнғиб, яна юқорига эмак-лаб, парчаланган тўплар, пулемётларга қоқилиб-суқилиб чопди...

У икки томони қалин ўрмон, катта йўлга чиқаркан, ҳансираб, шошқин кетаётган бир гуруҳ рус, қозоқ, армани ва ҳоказо жангчиларга қўшилди. Лой ва тупроққа қоришган жангчиларни танимоқ қийин эди. Бир тўп ярадор жангчилар, яраларни қўпол-сўпол боғлаб олиб, оғриқни ичга ютиб, соғлардан қолишмаслик учун бор кучлари билан югуришга тиришардилар. Баъзиларининг яраларидан қон тийилмаган эди. Командир Стеклов оқсарди. У баъзан беихтиёр равишда тиззасини чангаллаб, юзлари

10 гўё алам ёғимлагандай, бир он буришиб кетарди. У дам-бадам кўкка шубҳа билан қарарди. Орқада миналар гумбурларди. Қаердадир ўрмонлар қасирларди. Бектемир бу гуруҳ ичида элатларидан Сафар чўтир билан Али тажангни кўрди. Сафар чўтир бўйинини қалин боғлаган, рангида қон асари йўқ. Али тажанг бел ва милтигини шақиллатиб, каскасини қошигача тушириб, ҳорғин борарди.

Бектемир Сафарнинг елкасига секин уриб:

— Қани, улар? — деб сўради.

20 — Қосимжон боёқиш ўлди... Дабдала бўлиб кетди.

Кўзим олдида...

— Бошқалар-чи?

— Тирик. Полвон олдинда, — қўллари билан узоқни ишора қилди Сафар.

— Сизга нима қилди? — сўради Бектемир.

— Шилиб ўтди, — жавоб берди Сафар, қуруқ лабини ялаб.

— Бу билан ўлим ҳазилвон бўлиб қолди, — деди Али

— Ҳазили қурсин. Бу аҳволдан кўра, роса уриб, ерга

30 жо қилгани яхши, — деди Сафар.

Бектемирнинг ёнидан шошиб, судралиб кичкина жангчи ўтди. Унинг елкасидаги оёқлари ерга тегаёзган, боши қалин боғланган ярадорга кўзи тушиши билан: «Аҳмедов!» деб қичқириб юборди ва тўхтади. Аҳмедовнинг ранги докадай оқ-сарик эди. Пешонаси танғилган, қалин дока остидан унинг кўзлари хира, кучсиз ва аламли жавдираб турарди.

— Қалайсан, яранг оғирми? — сўради Бектемир.

— Оғир. Ёмон... — дея жавоб берди Аҳмедов лабларини базўр қимирлатиб.

40

Бектемир камарини қисиб боғлади-да:

— Менга бер! — деди.

— Ничего я сам, — деди рус жангчи ҳаллослаб.

Бектемир унинг ғоят ҳорганини сезиб, эътирозига қулоқ солмади ва елкасини тутди. Сафар ва Али тажанг ёрдами билан Аҳмедовни елкасига опичди-да, физиллаб жўнади — гўё касални яқиндаги уйига элтиб ёткизмоқчидай...

Йўллар кесишган жойда ногоҳ катта машина тўхтади. Ичи тўла ярадорлар қалашиб ётарди. Машинанинг бортлари қон. Бектемир командирнинг буйруғи билан Аҳмедовни машинага ётқизди, унинг совуқ қўлини аста сиқди ва юзини силади-да, хўрсиниб четланди. Ҳали машинанинг қораси кўздан ўчмасдан — бирдан икки самолёт пастланди. Ҳамма ўрмонга сочилди. 10

Бектемир қалин ўт орасига, катта, адил қарағай орқасига яширинди. Самолётларнинг машъум садоси юракни суғуриб олгудай таъсир қиларди. Мана, узоқда бомбалар олдин-кетин портлади. Бир зумда қора қушлар Бектемирнинг тепасида чарх ура бошлади. Қарамади. У дам қалин япасқи чангаллар орасига суқулди, дам дарахтни қучоқлади. У гўё бошқаси нажот бағишлашга ишонгандай, бирдан иккинчи ва учинчисига ўтиб, паноҳ қидирарди. 20

Самолётлар жуда паст учиб, ўқ ёғдира бошлади. Ҳармон садоларга тўлди. Бектемирнинг бошига шох-шаббалар тўкилди. Атрофдан оғочлар, ўтлар, тўқайзорлар орасидан у қичқириқ, дод, инграш эшитди — ниҳоят, бирдан чуқур жимлик чўкди. Бектемир эшитгиси келмай, гарангланиб ўрнидан турди.

Батальон яна йўлга тушди, у ҳийла сийраклашган эди. Энди инграган ёки мадорсиз бўлса ҳам, умумдан ажралмаслик учун, чала-чулпа ўралган яраларидан қон оқизиб, судралиб бораётган ярадорлар кўпгина эди. Стекловнинг кир юзи Бектемирга жуда ориқ, лекин ҳиссиз, қаттиқ ва унинг зангори йирик кўзлари қисик, изтиробли кўринди. У чўлоқлар, аммо чўлоқлик ва оғриқни жаҳл билан енгмоқчи бўлгандай, тўғри босишга тиришар, лекин зардаси бир неча қадамга етар эди, холос... Фронт бузилди. У даҳшатли қуюндан ярим-ёрти саломат қолган пароканда карвонни тартибга солди. Аввалгидай ҳар нарсага бақиравермаса ҳам, ўз одатича, қовоғини осилтириб, сўкиниб қўярди. 30

Икки юз қадам юрмасдан, батальон йўл ўртасида тўхтади. Парчаланган машина билан лахта-лахта одам жасадлари сочилиб ётарди. Бу — оғир ярадорларни ортган 40

ҳалиги машинанинг ҳаво балосидан кейинги манзараси эди. Одам қиёфасини сақлаган биронтаси йўқ. Ҳаводан шўнғиган балонинг чангалини кўп дафъа кўрган эски жангчилар хўмрайиб, лекин совуққонлик билан боқардилар. Бектемирнинг оёқлари титраб кетди. Тупроққа қоришган каллалар, узилган қўллар, ерда чўзилган олачипор ичакларни кўраркан, унинг кўзлари қинидан чиқарди. Бектемир Аҳмедовни қидирди. Унинг оёқсиз гавдаси устида энкайиб, қотиб қолди. Кейин бирдан кўзлари қайнаб ёшга тўлди.

— Яхши бола эди, ўт эди... — деди Стеклов бошини силкиб.

Батальон тез юриб кетди, гўё ғазаб янги куч қўшди. Йўллардан ўрмонга, ўрмондан ботқоққа, ботқоқдан очиқ, йўлсиз далага — экинзорга ўтиб, узоқ юрди, тунда ҳам қўнмади. Тонгга яқин, тўплар, машиналар, танклар қаланган, жангчилар қайнаган катта манзилнинг қўйнига кирди...

УЧИНЧИ БОБ

20 Давомли, оғир жанглардан кейин Асқар полвон билан Али тажанг батальондан беихтиёр узилиб, ўзларини қандайдир қалин ўрмонга урган эдилар. Полвон ўзининг табиий бепарволиги орқасида бунга сира эътибор қилмади.

— Сўраб-сўраб Маккани топганлар. Оёқ бутун, аста жилаверамиз, — деди у, чанг ва ис билан қопланган мўйловини бураб.

30 Али тажанг ичида суюнди. «Ҳайтовур, жаҳаннамнинг қирғоғига чиқиб олдик. Ҳар қадамда балодан узоқлашамиз!» — ўйларди у.

Асқар полвон бошини қуйи солиб, қўллари орқада, бир вақтлар даладан уйга қайтаётгандагидек аста, салмоқдор одим отар ва ўз-ўзи билан сўзлашгандек, ранжиб, ҳорғин дерди:

— Ҳайронман. Ақл бовар қилмайди. Ҳим... Занжирнинг ҳалқаларидай бир-бирига боғланган одамлар сочилдик. Эҳ, пешона! Тақдир шундай кучлики, тошдан бўлсанг ҳам бир чертиб, ёради сени! Урушда Азроил ҳам жуда бераҳм, азиз жонингни алдаб-сулдаб суғурмайди.

40 Бир уриб, қўл-оёқларингни учиради. Бир зарбаси билан бошинг дарахт тепасида...

Ойбек.
1957 йил, август.

— Кўзларинг узилган танангга қараб бақрайди! — қўшиб қўйди Али тажанг хирллаб.

— Иммм... — ичидан ингради Асқар полвон. — Бектемир қаёқда? Сафарга нима бўлди? Ўлим тўзони кўзларимизни кўр қилди.

— Бектемирдан кўнглим тўқ, — деди Али тажанг — калласи ишлайди. Аммо Сафар чўтир — ҳам қўрқоқ, ҳам аммамнинг бузоғи.

10 — Калла дейсан-а! — деди Асқар полвон жеркиб, — ҳамма ваҳима каллада. Анави муаллим Абдужалил нима бўлди? Ҳалиги рус бола-чи? Тўрт ёшимда китоб ўқишга бошлаганман, дерди. Бир ўқ билан ёнимда ер тишлади, боёқиш. Тақдир, дегин!

— Ростини айтсам, полвон, тақдир ҳам чиппакка чиққан! — деди Али тажанг жаҳл билан. — Тўқайга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар... Мина билан снаряд деган бало тақдирнинг темир қўрғонини ҳам ёриб ўтади. Ҳув, биз қаёққа кетяпмиз? Командирникига ўхшаш қибланоманг борми?

20 — Кўзим — қибланома. Юравер.

Улар қалин дарахтлар орасида уриниб борардилар. Ўрмоннинг борган сари чуқурлашган азамат сукунати уларнинг руҳини юпатарди. Кўп ўтмасдан, жангчиларнинг бошидан ҳалиги оғир ўйлар учди. Бокир, сэф, яшил табнат юракларга куч бағишлади. Ўрмонсиз диёрнинг ўғиллари учун сон-саноқсиз дарахтлар манзараси айниқса, мароқли, гўзал, ҳайратбахш туюлди. Элатлар жанг тўполонида турли ўрмонларда кўп кезган эдилар. Лекин шу топда гўё илк марта кўргандек, суқланиб томоша қил-

30 дилар. Адил, бақувват қарағайлар кўзларни беихтиёр ўзига тортди. Али тажанг жуда тўғри ўсган, йўғон ва баланд қарағайни суюб қучоқлади. Бинокорликдан пича хабардор эди у.

— Колхоз отхонасидаги узун сарров эсингдами? — сўради Али тажанг шавқланиб.

— Акангизнинг елкасида томга қўнган у, — жавоб берди Асқар полвон.

— Шу дарахтнинг укаси у, — деди Али тажанг. — Қани, буларни кесиб, ойнадай силлиқлаб, иморат қур-

40 санг... Томда етти филни ўйнат — қимир этмайди...

Юксак дарахтларнинг учлари қучоқлашиб, муаззам яшил чодир ясаган. Уфққа оққан қуёш нурларида ёнувчи кўм-кўк соя орқали зангори само табассум қиларди.

Жангчилар унда-бунда учраган ўрмон меваларидан то-
тишиб, гўё сайр қилгандек, аста борардилар. Ширин ме-
валарга ўрганган оғизларига у ернинг нордон неъматла-
ри ёқмади. Асқар полвон кир юзини буриштириб, тиш-
ларини қисирлатди: «Қамашди!»

Кир кўпикли кўлмак суви тўпланган кичкина жар
йўлиқди. Жарга қулаган дарахт устидан Али тажанг
милтигини лангардай тутиб, дорбозларча пилдираб ўтди.
Асқар полвон бесўнақай лапанглаб, шаппа йиқилди.
У ярим белдан сув кечиб, сўкина-сўкина қирғоққа чиқди- 10
да, этикларини шўлқиллатиб тепаликка тирмашди.

Тепалик нуқул қайинлар билан қопланган эди. Али
тажангнинг кўзлари яна ўйнаб кетди. Қани, қўлида ўт-
кир болтаси бўлса-ю, энг адил бир дарахтни кесиб, ел-
кага олиб жўнаса!

— Бу бизнинг теракмонан. Лекин буни теракнинг
қизчаси деса бўлади — силлиққина, текисгина. Оҳ, бўйи-
ни кўр, шамдай чўзилган. Танасининг тўнини кўр, худди
шойидай майин, қандай ялтирайди.

— Агар шу дарахтларнинг мингдан бири олма, нок 20
бўлсами, Русиянинг ери жаннат бўларди, — деди Асқар
полвон салмоқланиб ва пастга югура кетди.

— Ҳей, овсар, қаёққа? — қичқирди Али тажанг. — Бу
ерларга одамзод қадам қўймаган-ку.

— Йўлгами, қишлоққами чиқиб оламиз ахир, дарахт
бутун оламини қоплаган дейсанми? — жавоб берди Пол-
вон беғамлик билан ва индамай кетаверди.

Пича юришгач, уларнинг кўзларига қалин ўт ва сий-
рак буталар ўсган катта сайхонлик очилди. Катта кураш-
ларда майдонни қуршаган қалин халқ каби, ўрмон сай- 30
хонликни ҳар ёқдан ўраб олганди.

— Ҳей, адашмас қибланома! — қичқирди Али тажанг
киноя билан кулиб. — Ўнг билан сўлнинг фарқига бор-
майсану, яна йўл билар бўлганингга ҳайронман!

Асқар ўт устига оғир ўтирди:

— Кун чиқиш ёқни мўлжаллаб кетяпман-ку, яна ни-
ма? — деди Асқар ҳансираб ва бошдан каскасини олиб,
ерга тўнтарди. — Манглайни эзиб юборди бу чўян қал-
поқ!

— Керакли тошнинг оғири йўқ, — деди Али тажанг 40
ўтга ёнбошлаб. — Тошбақанинг косасидай жуда иш бе-
радиган нарса экан бу. Ахир, кеча қаршимда мина ёрил-
ди. Билсанг, бир мина «тақ» этиб бошимга тегди, йўқ,

бошим ғурра бўлди-ку, лекин соғ қолдим. Мана, кўрдингми буни, колхоз темирчиси Азим Охуннинг юзидай қийшайиб кетибди. — Али тажанг бир томони ичига ботган каскасини қўлга олдида, бошининг ғуррасини силаб-силаб, яна уни кўзигача бостириб кийди. Кейин қорнини ушлаб, нохуш вайсади:

— Вой-бўй, ичимни бир нима ачитиб сўряпти.

10 — Меники-чи? Нафсим оғзини карнай қилиб, нима бўлса ҳам ташла, деб турибди. — Асқар полвон уфққача туташиб, қандайдир кўкимтир тутун илашган ўрмонга кўзларини сузди. Нарироқда бирдан ўт шитирлади, атрофга «шиқ-шиқ» қилиб, нимадир туша бошлади.

— Эҳе, бунда ҳам чўқиламақчи бўладилар, — деди Полвон атрофга аланглаб. — Епирай! Бу ерда немис тезак ейдими? Ё партизанлар бормикан? Аста бориб учрашсак... Овқат сўрардик. Ҳам бехатар йўлга чиқариб қўярди улар... Хўш, нима дейсан?

20 — Ана холос! Худо сенга бир ботмон куч бергану, бир мисқол ақлни аяган! — дея қичқирди Али тажанг бўғилиб. — Немис тўғонни бузиб ўтдим, энди ҳар ерда кўраверасан уни. Тур ўрнингдан!

Асқар полвон бепарволик билан қўзғалди. Орқага илдам жўнади. Лекин кўп ўтмасдан, кундузнинг кўзи юмилди. Ўрмон ичи бирпасда қоронгилашди. Элатлар қалин ўтга ёнбошладилар. Очлик ва ҳорғинликка қарамай, узоқ вақт ухлай олмадилар. Шамол ўрмонни сирли, ваҳимали садолар билан тўлдирди. Баландда, юлдузли кўкда, қаёққадир самолётлар учиб ўтди.

30 Тонгда жангчилар оч қорнини камар билан маҳкам сиқиб, йўлга тушдилар. Эртаси, кун тик келганда, улар тасодифан катта йўлга чиқишди.

— Энди ҳеч қаёққа четланмаймиз! — деди Али тажанг севиниб. — Улсак ҳам йўл устида ўлайлик. Эгам ҳеч кимни ўрмонда саргардон қилмасин!

40 Йўлда ҳарбий юк ва аскар ортган машиналарнинг кети қарийб узилмас эди. Уларнинг ҳаммаси шохлар билан жуда моҳирона ниқобланган. Чанг ва шовқин орасида аста судралган ҳорғин граждон аҳоли—аёллар, болалар, чоллар ҳам кўп эди. Икки томонида дарахтлар яшил девордек чўзилган йўлнинг четида оғир, лекин дов қадам ташлаган ўмровли Асқар полвон ва шеригидан ортда қолмаслик учун чатаноғини кериб пилдираётган кичкина

Али тажанг унчалик кўзга ташланмади. Чунки уларга ўхшашлар сийрак эмасди.

Туганмас каби кўринган, изтиробли, суронли йўл кечга яқин шаҳарчага туташди. Бу — кичкина, тоза, сер- дарахт, ширингина манзил эди. Кўчаларда аскарлар, ҳар ёқда ғизиллаган ҳарбий машиналар кўп бўлишига қара- май, бу ерда урушнинг қора ваҳимаси оз сезиларди. Ша- ҳарчанинг гавдасини уруш тирноғи ҳатто тирнаган ҳам эмас. Дераза ойналарига турли шаклда қийиқ қоғозлар ёпиштирилган; онда-сонда янги қазилган хандақлар уч- райди. Кўчаларда қизлар мўл. Уларнинг аксари енг ши- марган юзлари серташвиш, қаёққадир, зарур ишга оши- қаётган кўринсалар ҳам, аскарларнинг самимий, лекин дағал, мардона ҳазилларига гўё: «Сиз нима десангиз ярашади», дегандай, қизлик латофатларини очадиган но- зик ҳаракатлар билан кулиб ўтирадилар. Баъзан ўткир жавоб билан ҳазилкашларни қаҳ-қаҳ кулдирадидлар.

Али тажанг бир зум ҳанг-манг бўлиб тўхтади-да, ғи- зиллаб югурган ишчи қизга бирон сўз айтгиси келиб, оч- ликдан, ҳорғинликдан гезарган лабларини очди-ю, яна жим қолди. Асқар полвон ўқрайиб:

— Қариб қуйилмаган, ачиб суйилмаган! Модабозлик- ни сизга ким қўйибди? — дея жеркиди.

— Ўзинг-чи? Гулзорга бўйин чўзган туядай ҳар аёл- га суқланасан! — деди Али тажанг жаҳл билан.

— Хўп, юр бу ёққа, анави текин томошани кўрайлик.

Шаҳарчага худди узукнинг кўзидай ярашган ва қоқ ўртасига куз нафаси билан ранги ўчган кичик гулзорли майдонда бир тўда жангчилар давра қуриб, хурсандчи- лик киларди. Ўртада бир неча қизлар рақс тушмоқда — жонли, шўх, тетик рақс. Кўкраклар оёқларнинг оҳангдош учишига мос диркиллайтиди. Оқ, қизил, кўк береткалар ос- тидан тошган олтин сочлар майин ҳилпирайди.

Лабларида махорка тутатиб, шўх қийқирган азамат аскарлар орасига Асқар полвон билан Али тажанг ҳам суқилди. Полвоннинг рафидадек кенг кафтларидан чиқ- қан қарс — чапак кўп кишиларнинг диққатини жалб эт- ди. Мана, бир неча жангчи ҳам ўртага тушди. Улар қў- пол этикли бақувват оёқлари билан асфальтни гумбурла- тиб тепадилар, дастпанжалари билан тиззаларини уриб, чўккалаб айланадилар, қулоқни йиртадиган қилиб ҳуш- так чаладилар. Гармончи ҳам шавқидан беихтиёр ўртага тушиб, ўйин айни доли-ғулига келганда, майдон гумбур-

лаб кетди. Шу чоқ артиллерия қисмлари оғир тўплари билан ўта бошлади. Қизғин кўча базми узилди...

Элатлар роса очикқан эди. Полвон ҳар ёққа югуриб, бир буханка нон топа олди. Али тажанг ўзида йўқ қувонди. Нонни дарров қўлтиққа суқди-да, катта бурда ушатиб, оғзига тикди у. Асқар полвон сийрак мўйловини бураб, кўзларини айёрча қисиб, деди:

— Бу ерларда шўртумшуқлик кетмайди, элат!

Нондан лунжи гуваладай қаварган Али тажанг:

10 — Чо-чой-чойхона... — деди.

Улар бир неча кўчани қунт билан қараб чиқиб, чойхона тополмадилар. Али тажанг хуноб бўлди:

— Шаҳарнинг фасонига зўр беришибди-ку, чойхонани унутишибди-да.

— Рус халқи чойни уйида, самовар қўйиб ичади. — деди Полвон афсусланиб.

— Чойхонасиз жой — енгсиз чопондай хунук... — деди Али тажанг ва муюлишда турган ўн-ўн бир яшар болага югурди, боланинг елкасига қўлини қўйиб, мулойимлик

20 билан.

— Чойхона есть? — деб сўради.

Бола ҳадиксирагандай орқага тисланиб, таажжуб билан русчалаб деди:

— Что сказали?

— Чойхона... Большой самовар, сидишь чай пьешь, — деди Али тажанг кулиб, дудуқланиб.

Бола ҳар икки жангчига бошдан-оёқ тикилди-да, айёрча кулиб қўйди.

30 — Чай? Юринглар мен билан, — дея қўли билан имлади у.

Йигитлар югургилаган боланинг орқасидан кичкина кўчага қайрилишди. Лекин улар чойхўрлар тўла чойхонага эмас, қоронғи бир уйга киришди. Бола уларни қақир-қуқурлар билан тўла, примус вағиллаган даҳлиздан олиб ўтиб, стулларга ўтқазди-да, ҳансираб, онасини ташқарига имлади. Бир минутдан кейин қайтиб кирди, хона ўртасидаги катта стул устида электр чироқ порлади. Асқар полвон чироқдан кўзларини сал қисиб, уй бекасига — сочлари сариқ, баланд бўйли, кўкракдор, ўрта ёшли

40 хотинга миннатдор кулиб қаради, лекин унинг ташвишдан сўлинқираган тўла юзларида қандайдир ички ҳаяжон ва қўрқув аломатини сизди.

— Яхши. Раҳмат. Чой бор? — деди полвон ва қўн-

жидан ўзининг қадрдон йўлдоши — ўткир пичоғини олди-да, нонни кесаверди. Аёл дам сопи гулдор пичоққа, дам кутилмаган ғалати меҳмонларга разм солиб, гўё ҳазар қилгандек четланиб, даҳлизга чиқди.

Али тажанг оғзига нон тўлдириб, зўр иштаҳа билан чайнарган, кўзларини худди қўғирчоқ ўйнаган қизларнинг ўйинчоқ молларидай тигиз, бежирим жойлаштирилган жиҳозларга қадади.

— Ана, патифон ҳам бор экан, — деди у қўли билан ишора қилиб. — Чойдан кейин бир эшитсак... Бирдан Ҳалимахошим қулинг ўргулсин бир ашулани куйлаб юборса-я! 10

Асқар полвон чуқур хўрсинди:

— Бир вақт «Рўмолим» деган талинкани икки юз эллик сўлкавойга сотиб олибман-а. Ана қизиқиш, ана замон! Ҳаммаси ўтди-кетди.

Уй бекаси, катта мис чойнакни ва стаканларни столга қўйди-да, нотинчлангандай ташқарига қаради.

— Маржа, ўтир, нон ол! — деди Али тажанг астойдил. 20

Асқар полвон қайноқ стаканни лабига аста тутаркан:

— Эр бор? Фронгда? Ҳа, скучна-а? — деди.

Аёл индамасдан ўтирди-да, бегона тилда гаплашувчиларга тикилиб, ранги ўчиб ўрнидан турди. Йигитлар бир-бирларига маънодор боқишди:

— Бу дўндиқчанинг кўзига чўп бўлдик, — деди Асқар, иймангандай қизариб.

— Тез ич, кетамиз. Қўрқяпти биздан, — деди Али тажанг.

Лекин аёл уларнинг ошиққанларини пайқаб, бирдан муомалани ўзгартиришга киришди, бемалол ўтириб истироҳат қилишлари мумкинлигини уқтирди ва девордаги суратларни олиб, столга ёйди-да, бир-бир кўрсатишга, тушунтиришга бошлади. Лекин серташвиш кўзлари беихтиёр равишда тез-тез деразага учарди. Йигитлар ҳали чойни тугатганича йўқ эди, ногаҳон даҳлизда зарбали қадамлар эшитилди. Эшикда икки милиционер пайдо бўлди. Биттаси — қовоқлари шишган, шоп мўйлов, юма-лоқ, кекса; иккинчиси — новча, қотма, ёш эди. Қаттиқ югургандан ҳар иккиси ҳам, айниқса, кексаси қаттиқ ҳарсилларди. Бола уйнинг тўрига дадил ўтиб, катталардек жиддий, мағрур турди ва кўзлари столга ёйилган суратларга тушиши билан онасига қаттиқ хўмрайди. 40

Кекса милиционер пинғирлаб, йигитларга ҳужжатларини кўрсатишни қатъий ва қўполгина буюрди-да, синовчан кўзлари билан уларга бошдан-оёқ разм солди. Асқар, ўтирган жойида ҳужжатларини қидириб, бепарволик билан кўл сиқди. Али тажанг лабларини асабий буруштириб, ўрнидан турди. У деворга суялган милтиқни олиб елкасига осмоқчи бўлганда, ёш милиционер унинг қўлидан милтиқни юлиб олди, кейин ҳар икки милтиқни синчиклаб кўздан ўтказди.

10 — Бу ёққа бер милтиқни! Давай! Эй, сани қара-ю,— қичқирди Али тажанг.

— Бақирма! — ғазаб ва нафрат билан қаради ёш милиционер.

Кекса милиционер ҳужжатларни чироққа тутиб, қайта-қайта кўздан ўтказди-да, бўшанқираб, йўлдошига берди. У эса дам қоғозларга, дам эгаларига қараб, кейин столга ташлади. Юмалоқ кекса энди стулга оғир чўкиб, йигитларни гапга сола бошлади... Гумонсираганларини пайқагач, йигитлар гоҳ мулойимлик, гоҳ зарда аралаш
20 ўзларини танитишга тиришдилар. Саргузаштларини англаб берадиган беҳад оғир эди. Аксига шу топда улар билган рус сўзлари гўё қудуқда бирон чангакка илинган пақирдек ичларидан куч билан чиқарди. Али тажанг ўзининг «Қизил юлдуз» колхозидан эканлигини уқтирмаққа тиришиб, терлаб кетди. «Қизил»ни билса ҳам, «Юлдуз»ни русча гапиролмади. Ниҳоят, каскасини олиб, унга қадалган юлдузни кўрсатди. Кекса милиционер, қорнини силкитиб қаттиқ кулди ва бўшашган болага шоп мўйловини силаб туриб:

30 — Ҳа, азамат! Мана, фрицларни ёқаладик! Буюр, нима қилайлик уларни? — деди.

— Уйимизда икки жосус ўтирибди, деб айтди. Биз югурдик, ҳазил гапми? Фриц-а! — деди ёш милиционер.

Бола айбдорларча кўзларини яширди, лекин бўш келмасликка тиришди;

— Яхшилаб суриштириш керак. Балки ким билади ҳали...

— Қўй, бўлмағур шубҳангни, — деди онаси нафасини ростлаб, — булар ўзимизники. Бошларига қара, булар
40 Осиёдан. Биламиз. «Тошкент — город хлебный». Сен ўқи-маганмисан у китобни?..

Йигитлар шу вақтгача бу воқеани уруш замонасидаги оддий текширишлардан деб ўйлаган эдилар. Энди

парда кўтарилди. Полвон хахолади. Али тажанг тиржа-
йиб, жаҳл билан бошини чайқади.

Милиционерлар, кимки қитдай шубҳа тугдирса, дар-
ров кўз остига олмоқ кераклигини, шаҳарда ва атрофда
турли-турли қиёфада тентираган жосуслар сийрак эмас-
лигини болага ва унинг онасига тушунтирдилар, йигит-
лардан афв сўрадилар. Кейин папиросни тутатиб, чиқиб
кетдилар.

Уй бекаси ўзининг асл руҳига кирди, жангчиларни
қиём ва печенье билан меҳмон қилди. Утириб, ўзи ҳам 10
чоё ичди, еди. Меҳмонларни бемалол ётишга қистади.

Аёл урушга кетган эри, ўзининг иши, турмуши ва ҳо-
казолар ҳақида гапирди. Йигитларни жосус деб тушун-
тирганда, юраги тошдай қотиб, оёқларининг мажолсиз-
ланганини, ҳар эҳтимолга қарши, даҳлизда болта тайёр-
лаб қўйганини сўзлаб, энтिका-энтика кулди. Дастлаб
ўзини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин
тетикланди. Уларга ўзининг сабоқларини ва дадасининг
қалин китобларини очиб, суратларини кўрсатди. Уруш, 20
тўғрисида сўради. Унингча, урушни фақат танкистлар
олиб борар эди. Ўзи ҳам иложи бўлса, танкка ўтирса-да,
ерни титратиб фронтга жўнай қолса! Шунинг учун у тан-
кистлар тўғрисида кўп сўради ҳам танкистларнинг бо-
тирлиги тўғрисида ўқиган ва эшитганларини жонли ҳа-
ракат ва руҳ билан артистлардек сўзлаб берди. Йигит-
лар чала-ярим тушунсалар-да, зийрак боланинг кўзла-
ридаги олов уларни қизиқтирди.

Девордаги катта, серҳашам соат тоза ва вазмин садо
билан ўнни чалганда, Полвон йўлдошига кўзи билан 30
ишора қилиб ўрнidan турди. «Спасиба!» Уй бекаси бу
ерда қўнишлари мумкинлигини самимий билдиргач, улар
қандайдир иккиланиш билан бир-бирларига қарашди.
Бека уларнинг ийманганларини сезгач, дарров стол-стул-
ларни бир чеккага қалаштириб, полга жой солди. Йигит-
лар ечинмасдан ўзларини ўринга таппа ташладилар. Чи-
роқ ўчди...

Тор уйни тўлдирган аҳил, тинч уйқу оғушидан ҳамма-
лари бир зумда, гўё тўшакни олов қамрагандай, сакраб
турдилар. Полвон қоронғида гандираклаб бошини шкаф-
га уриб олди. Али тажангнинг оёғи стулларга чалмашиб 40
қалтиради. Асқар полвоннинг бош томонида кичкина ка-
равотда ётган қизча чинқириб йиғлади. Уй бекаси телба
бир товуш билан қичқириб, хона ичида уринарди:

— Миша лампани, штепсель... аҳ, лаънати итлар, ахир бизга келдилар... Шаҳарни... Миша, Маруса холаи-никига югур, ертўлага...

Қайдадир кўкда фашист моторларининг машъум садоси. Қайдадир бомбалар ёрилади. Қаттиқ титраган дераза орқали узоқда ўт-бўронлар кўринади. Асқар чинқирган қизчани олиб, эсини йўқотган онага тутқизди.

10 Миша, катталардек ғазаб билан фашист калхатларни сўкиб, қизчани бағрига босган бош яланг, яланг оёқ она-нинг қўлидан судраб, ташқарига югурди.

Игитлар милтиқларини пайпаслаб топиб, елкага осдилар ва кўчага отилдилар. Тутун ва оловга чулганган самода яримта ой, гўё изтиробдан юзи қийшайгандай, мунгли йилтирарди. Бомбалар даҳшатли садо билан шўнғир, портлар, ер силкинар, бинолар қулар, эшиклар, деразалар қанотлангандай сачраб учар, ойналар қум каби тўкиларди... Одамлар жон қафаслари бўлган уйлари-дан аждарнинг оғзидан қочган каби жон ҳовучлаб югурардилар. Гўё ўз эгаларидан қолмасликка интилгандай, 20 уй жиҳозлари, деразалар ўзларини кўчага отиб, шовқин кўтардилар. Ерларда юмалаб ётган болаларнинг чинқирғи, йиқила-йиқила югурган аёлларнинг телба фарёди, харобазор орасида тирманган ярадорлар ва майибларнинг инграши... Ҳавода фашист калхатларининг машъум садоси тинмайди. Бомбалар шаҳарнинг азамат гавдасини, миллионларча қўллар ва бошларнинг кучи, тери, меҳнати билан қаддини кўтарган муаззам ҳаётни беомон ғажийди. Прожекторлар ҳар ёқдан гигант нур парчаларини узатиб, чексиз кўкни пийпаслайди. Зениткалар осмонга металл ва ўт бўронини пишқирадидилар. Бомбалар 30 гўё бутун-бутун кўчаларни, майдонларни таг-туғи билан ҳавога улоқтиргандек, тавсифга сиғмас бир ваҳм билан портлайди. Шаҳар олов гирдобиди — ёнғин унинг суякларини кемириб, тўймаган каби, кўкни ҳам қамрамоқчидай юксакка ҳамла қилади. Дуд, чанг, ис, олов...

Асқар полвон билан Али тажанг ўлим ва бало бўрони ичиди хатарсиз бир парча жой топиш умидида ҳолсиз югурдилар. Дам дуч келган дарахтни қучоқладилар, дам уйларнинг тош деворларига, гўё улар емирилмас тоғ 40 эканига ишонгандай, астойдил суқилдилар.

Икки элат офат тўлқинида юмалаб, кечқурун олов базми қайнаган майдонга чиқиб қолишди. Бу ерда ёнғин даҳшатли эди. Бу вақт ҳавода душман садоси ҳам ўчган

эди. Оломон офатга қарши, ҳаёт учун жонбозлик қила кетди.

Икки нигит ҳам бир оз тараддуланиб, ичдаги қандайдир муқаддас бурчининг даъвати билан курашга шўнгиди. Асқар полвон туташ ўтдан иборат уйларга кирди, қандайдир ўзига хос бўлмаган ажойиб эпчиллик билан зинапоялардан пилдираб юқори қаватларга кўтарилди, ўнларча чала жон бола ва аёлларни қутқарди. Аччиқ дуд, заҳарли ҳидларга бўғилиб, терга ботиб, оғир болталарни мардона зарба билан уриб, офатнинг оёқларини қирқди. Унинг узоқ юртида, қуеш ва гуллар диёри Ўзбекистонда қолган дуоғўй кампир опаси уни—ёлғиз ўғлини эркалар экан, ҳар вақт: «Рустам тойим! Арслон тойим!» деб атамасиди! Али тажанг ҳам кичкина чайир гавдасидаги меҳнатда қайралган кучни аямасдан ишга солди. Юзларча азаматлар билан бирга харобалар ичида қўлларини қонатиб, куйдириб, харсанг, темир, ғишларни тирмалаб отди, бел билан тупроқ уюмларини ағдариб, кўмилган инсонларни қидирди. Лекин кетмон йўқлигига хуноб бўлди. Кетмон қадрини билмайдиган бу ернинг одамларини койий-койий ишларкан, у муқаррар бир ўлимдан нодир бир тасодиф орқасида сақланиб қолди: олов қуюни чирмаган саройдан кўзларини пиёладай-пиёладай чақчайтирган бир от шаталоқ отиб чиқиб, нақ Али тажангнинг устидан сакраб ўтди-да, қоронғиликда ғойиб бўлди. Али тажанг бирдан ерга чўккалаб қолмаса мажақланарди!

Тонг ёришди. Бурқиган тутун ва чанг орқали шаҳарнинг хароб гавдаси аста-секин намоён бўлди. Кўчалар ғишт, тупроқ, темир-терсак, кўмирланган ёғоч, жинғиртоб симлар билан тўла эди. Ҳар ерда синиқ-миниқ идишлар, тақир-туқурлар, ҳар хил жаҳозлар айқаш-уйқаш бўлиб ётарди. Шамол исланган китобларни варақлар, осилиб қолган вивескаларни тебратарди. Ҳар ёқда биноларнинг шикастланган тош қобирғалари, ўпирилган томлар, қаққайган мўрилар, чучаладек қорайган уйларнинг сишиқ деразалари тешилган кўзлардек қўрқинчли боқарди. Айрим жойларда ёнғин қутуриб, ўз ўлжасини катта иштаҳа билан ютмоқда. Ранги қум ўчган, изтиробдан қалтираган одамлар ўз харобалари олдида тишларини қисиб жим уйманардилар.

Икки элат ҳорғин, бедармон судралиб, бир чеккага—қовжираган дарахт остига чордана қуришди-да, ўқчиб, кўмир тупуришди.

— Шум кеча! — деди Полвон, алланечук қизарган, куюк кўзлари билан фаже манзарага қараб.— Тангри бундай кунни асло кўрсатмасин!

— Жанг бошқа гап, — деди Али тажанг. — Лекин бу тинч аҳолига мунча азоб? Бу шаҳарнинг гуноҳи нима? Фашистлар худодан беҳабар, лаънати махлуқлар экан!

10 Игитлар бир-бирларига бир лаҳза тикилиб, беихтиёр хахолашди. Уларнинг юзлари ис ва гарддан таниб бўлмас ҳолга келганди. Анҳорга боришди. Суст оққан сувда ҳар хил буюмлар сузарди. Қум ва лой билан қўлларини ышқалаб, кенг юзлари ва бошларини обдон ювдилар.

— Энди қалай? — сўради Полвон кулиб.

— Энди ўзимизнинг росмана кўмирчилардай бўбсан, соз! — жавоб берди Али тажанг.

Совуқ сув яхши таъсир қилди — улар ҳийла енгиллашиб, аста тентирашди. Бомбалар очган катта, қора чуқурлар орасидаги бир йиғин тупроқ ва кул қаршисида бир бола билан бир аёл бошларини оғир эгиб кўтарди. Полвон боланинг сариқ олтин сочини аста силади. Миша бошини кўтарди. Унинг пешонаси буришган, кўзларида чуқур қайғу ёнарди. У индамади. Бош яланг, оёқ яланг, кўйлаги йиртиқ хотиннинг юзига изтироб шундай чанг солган эдики, йигитлар уни Мишанинг онаси, кечаги кўркама ҳуснли аёл эканини базўр фарқ қилдилар.

— Уйинг қалай? — сўради Полвон.

— Мана! — лаблари базўр очилди аёлнинг ва тепа тупроққа ишора қилди. Уй мукка йиқилибди. Йигитлар у ёқ-бу ёққа қараб, кечаги кўчани сира танимадилар. Тутах хароба...

30 Титраган лаблари билан:

— Қизчамни йўқотдим. Ҳалок бўлди, — дейди аёл йиғлаб.

— Как? Сапсем прапал бил? — сўради Али тажанг ҳаяжонланиб.

— Қоронғида, тунги тўполонда йўқотдим.

Аёлнинг тош қотган кўзларини қайғу тешди. Юзларидан томчилар юмалади.

— Йиғлама, йиғлама! — деди Полвон майин ва мунгли товуш билан. — Ёлғиз сен эмас, офат ҳамманинг бошида... Фашист ҳам жазосини тортар бир кун.

40 Аёл қўлларини қисиб, дард билан қичқирди:

— Қиринглар итларни, битта ҳам қолмасин, қиринглар!

— Уруғини қуритамиз лаънатининг! — деди Полвон ерга қараб.

— Маржа, — деди Али тажанг аёлнинг елкасини қоқиб, овитиб, — бир худо бор, кўради, у ҳеч кечирмайди фашистни. Негаки, фашист ёмон! Жуда ёмон!

Йигитлар хароб станциянинг кенг цемент зинасида нон кавшаб ўтиришаркан, тасодифан таниш лейтенант, бухоролик йигит келиб қолди. У, лагерда бир оз вақт аскарларга таълим берганди.

— Ҳа, элатлар, аҳвол қалай? — деди лейтенант кулиб ва кўришгани кўлини узатди. Жангчилар ўзбекчасига кенг қучоқ очиб кўришдилар.

— Қани, Қурбон ака, ўтиринг, нонга қаранг, — деди Полвон севиниб.

— Хўш, бу ерда нима қилиб юрибсизлар? Фронт қаёқда? Ут ўчиргани келдингларми? — деди лейтенант киноя билан.

Полвон лейтенантга саргузаштларини айтиб берди. Али тажанг ўзи учун ижиқроқ бир юмуш тўғрисида аста гап очди. Лейтенантнинг қорамтир, ориқ юзидан кинояли табассум учди. У папиросини ғалати зажигалка билан ёндириб, бир зумдан кейин қатъий товуш билан интизом ҳақида гапирди. Бу ҳолда юрилса, оқибат ўзлари учун ёмон бўлишини уқтирди.

— Биз қочоқ эмасмиз, ўртоқ лейтенант! — деди Полвон ерга қараб.

— Хўп, юринглар, ишим зарур бўлса ҳам, аввал сизларни ўз қисмларингизга юборай...

Икки новчанинг орқасидан Али тажанг пилдираб югурди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

Милтиғини тиззасига қўйиб, қуш мизғигандек, озгина мудраган Бектемир энқайган калласини бирдан кўтариб кўзларини очди. Унинг кўксига оний бир оғриқ, дард чайқалди: юртидаги ҳар бир ваҳший тош, ҳар бир сўқмоқ йўл унга таниш, ўсиб-унган тоғларни, хушбўй, ўйноқ шамоллар макони олчазорларни, думбаси серкиллаган колхоз қўйларини тушида кўрган эди у. Қуёшда олтинланиб, тошдан-тошга сакраган сувларнинг шовқинини қулоқларида сизди. Чўпон йигит узилган ширин тушни яна бир он бўлсин кўриш умидида кўзларини юммоқчи

Бўлди, лекин бирдан илжайди: «Тушида хўрозини сотолмай доғда қолган Хўжа Насриддинга ўхшаб кетдим-ку!» — деди ичида. Кейин қошига қадар тушиб, пешона сини сиққан оғир каскани кўтарди, уйқусизликдан қовжираган кўзлари билан атрофга қаради — туманли, булутли, хўмрайган совуқ куз тонги... Шох-шаббалари учган, ёнгиндан қорайган ўрмонлар туман орасида ваҳм бир сукут сақларди. Узоқда, кўзга хира чалинган тепаликнинг орқасида қора, қуюқ тутун бурқиб, ҳавода оғир кезарди. У — бутун кеча ёниб, кўкни олов билан қоплаган қишлоқ ёки шаҳарча эди. Тунда катта ёнгин Бектемирга жуда яқин кўринган эди. «Ҳар тун неча-неча қишлоқ кулга айланади!» Йигит елкадан қопчасини ечиб, яримта фишдай нон, икки катта чақмоқ қанд, бир қаричча йўғон колбасани олди. У колбасадан ҳазар қиларди — фронтга илгарироқ келган ўзбек жангчилар, колбасани худди қази-қарта егандай, иштаҳа билан чайнаб, уни ҳам емоққа қистар, гоҳ масхара қилишарди. Лекин бу тўғрида у ўжар эди. Бектемир ёнида махорка тутатиб ўтирган ёшгина рус жангчисини туртди:

— Ма, ўзбек законида бу йўқ.

Рус колбасани ишонқирамаган бир тур билан олди:

— Законинг бўлмайди. Тезда ташлайсан буни. Солдатча яшашга ўрган!

Бектемир, сеники маъқул, дегандай қўлини силкидида, бақувват тишлари билан қандни қасирлатиб, устидан нонни тушира бошлади. Қани шу топда бир чойнак қуюққина кўк чой бўлса! У чойхўр эди. Ёз кунлари чўпон тоғда мол боқаркан, сут-қатиққа қарамас, лекин кичкина

30 қора қумғон тагидан олов узилмас эди. Шишадай тиниқ тоғ сувини обдон шарақлатиб қайнатар, чойни эзиб-эзиб дамлар, майсага ёнбошлаб, завқ билан ичарди. Бектемир сувдонни кўтариб, бир неча қултум ютди-да, яна пўки билан оғзини маҳкамлаб қўйди — сувни тежарди у.

— Фрицдан ҳеч қулатдингми? — сўради рус йигити тиниқ зангори кўзларидаги қув табассум билан.

— Йўқ, — жавоб берди Бектемир хўрсиниб, ерга қараб.

— Қўрқасан-а?

40 — Сеники қўрқади! — деди Бектемир қоп-қора, йирик, қийғоч кўзларини олайтириб.

Рус жангчиси унинг ҳалигина болаларникидай мулоғим, содда юзида бирдан жаҳл ва ғурур тошганига та-

ажжубланиб, бу миқти гавдали, бақувват йигитга бошдан-оёқ тикилди, айбдорларча кулиб, деди:

— Ранжима. Мен анчики гапирдим, — кейин аскарчасига бир сўкиб қўйиб, давом этди. — Биламан, сенларнинг ораларингда яхши болалар бор. Қамбаров деган бир элатинг Смоленск олдида фрицларнинг онасини... ўхў!

— Қаерда у ҳозир? — сўради Бектемир бутун гавдасини ҳаракатга солиб, қизиқув билан.

— Улди. Чинакам бургут эди!

Бектемир ачиниб, бошини дард билан оғир чайқаб қўйди. Индамасдан милтигини тозалашга бошлади. У, милтиқни эринмасдан, ҳар вақт зўр ҳафсала билан тозалар, уст-бошининг кир-чирлигига унча эътибор қилмаса ҳам, қуролни ярқиратиб қўярди.

Шинели товонигача тушган, кўримсизгина жангчи — Али тажанг ҳам, бел, милтиқ ва бошқа жанговар буюмларни эплей олмасдан қийналувчи баҳайбат Асқар полвон ҳам келиб, ўзбекча чўққайишди. Бектемир ўзи билан келган ҳамқишлоқларидан кечани қандай ўтказганликларини сўради.

— Кўкда момақалдироқ тинмасаям, пича-пича ухлаб олдик. — деди Асқар полвон салмоқланиб.

— Қандай уйқу дейсан! — лабини буриштирди Али тажанг. — Уқ-дорининг бари фашист занғарда экан, гумбурлатгани-гумбурлатган.

— Бизникилар отса ҳам фашистники деяверади бу! — кўзини қисиб тегишди Асқар полвон.

— Қаердан билимдон бўлиб қолдинг, ҳафтафаҳм! — Али тажангнинг сарғиш мўйлови титраб кетди. Қўлтигидан қоғозга ўралган, қуриб талқонланган носини олиб, тил остига отди.

— Агар бир ботмон келтирган бўлсангиз ҳам, тежаброқ чекинг, — деди Бектемир кулиб.

— Чекканим ғанимат... — деди Али тажанг ямланиб, сўлагини оқизиб. — Атрофим нуқул ўлим: ҳозир борман, балки бир минутдан кейин нариги дунёга сафар қиларман.

— Тўғри, — деди Бектемир ўйланиб, — ўлимнинг бозори қизгин. Лекин худога шукур, мана икки ҳафтадан буён тирикмиз.

Али тажанг умидсизларча қўлини силкиб, туриб кетди. Бектемир унинг орқасидан хомуш қараб қолди.

— Болаларини эслаб, кечаси роса йиғлади... — деди секингина Асқар полвон.

— Осон эмас! — боши билан таъкидлади Бектемир.

Асқар полвон ҳам юрагини очди — ёлғизгина қизчасини соғинганини, у ҳар қачон эшикдан кирса, «ада, ада!» деб атрофида пилдираб югурганини сўзлади.

— Дўстим, қизчангининг суратини юборишсин. Тез ёз! — юпатмоққа тиришди Бектемир.

— Биласан-ку, бизнинг тарафларда сураткаш топи-
10 лармикин?

— Топилар! — деди Бектемир ишонтириб.

Асқар полвон енгиллангандай, қудратли қаддини кўтарди. Кейин икки дўст урушнинг бориши ва жанглар ҳақида сўзлашди. Бектемир шу кунгача қўли ишга тегмаганидан афсусланди.

— Бу қанақа жанг, тушуниб бўлмайти, — деди Асқар полвон калласини қуйи солиб. — Яланг минабозлик, тўпбозлик. Яна осмондан ҳам портиллайтиб туради. Жанг рўйирост бўлса!

20 — Ҳа, сен гитлерчилар билан кураш тушгани келганмидинг? — кулди Бектемир.

— Йўқ, масалан, қиличбозлик, пичоқбозлик ҳам жанг. Ҳозир одам бамисоли чумолидай бўлиб қолди-ку.

— Тўғри, шу темир жаҳаннамида иш кўрсатган азаматлар ҳам бор, бунинг ҳикмати нимада?

Асқар полвон ўйланиб, ҳали жавоб бергунича йўқ эди, оғир булутли ҳавони артиллерия даҳшатли гумбурлатиб юборди. Бектемир ғайри шуурий равишда милтигини маҳкам сиқиб, окопчасига узала тушиб ётди. Тўп-
30 лар наъраси он сари кучайди. Ерни, кўкни қамрагундай титратган бу садо олдида табиатнинг ҳар қандай даҳшатли қалдироғи ҳам ожиз бўлиб қолади. Тепада зингиллаб учган снарядлар, миналарнинг бад садоси, олов ва тутун аралаш ер уюмларини кўкка иргитиб тўкилади. Бектемир нима қилсин, кимга отсин! У тишларини қисирлатиб, бўғилиб ётди. У ҳамма ёқни олов бўрони билан қоплаган фашистларга ўлим тилади. Қани энди уларни қандайдир бир бало-офат қазойи ноғиҳондек бир зумда ютиб, ҳамма ёқни тип-тинч қилиб қўя қолса! Бек-
40 темир атрофга кўз ташлаб, дуд ва тўзон орасидан тупроққа қоришган, парчаланган гавдаларни кўрди. У яқиндаги қора чуқурлардан бирига ўтиб олди. Энди миналар ундан анча нарида портлай бошлади. Узоқда қора танк-

лар пайдо бўлди. Танклар ўқ ёғдириб, тез келарди. Орқадан танкка қарши совет тўплари даҳшатли олов очди. Олдинги темир совутли бало махлуқлардан учтаси фалаж бўлгандай далада чўкиб қолди. Бектемир севинганидан боплаб сўкиб қўйди. Танкларга тўплардан, пулемётлардан, милтиқлардан рус солдатлари ўқларни дўлдек ёғдирдилар. Мана, бирдан генерал Соколовнинг буйруғи билан ўрмон ичидан йигирмага яқин совет танклари қаттиқ сурон билан югуриб чиқди. Бу — душман учун кутилмаган эди. Ҳийла ўтмасдан, етти душман танки дуд ва оловга чулғанди. Танклар орқасида пусиб келаётган гитлерчилар саросимага тушди, улар йиқила-қўпа чекинаркан, Бектемир ўқни шиғаб отди, илгари босиб боргиси келди. Аммо буйруқ йўқ ҳали. Шу вақт душман танкларининг тўдаси худди Бектемир рўпарасидан югурди. Йигит бир зум титраб, бўшашиб кетди. Чекинсинми — йўқ. Фурури йўл бермади. Темир қўрғонни милтиқ билан қандай тешсин? Гранаталарни тайёрлашга команда берилди. У шундагина танкка қарши ишончли қурол бор эканини эслади, дарров икки гранатани тайёрлади. Лекин у ҳовлиқди. Ҳар икки гранатани шошиб улоқтирди. Бор кучи билан отса ҳам улар анча берида портлади. Бектемир ўз-ўзига жаҳл қилди, бўғилди. Энди нима қилсин? Аммо унинг чиниққан рус жангчи ўртоқлари ёвни совуққонлик билан кутиб, нақ палласида иноқлик билан қаршиладилар. Гранаталар узлуксиз учди. Сибирлик дов жангчи — Дубов рўйирост туриб улоқтирарди. У гўё ўқни писанд қилмайдиган қоя... Гитлерчилар отган гранаталардан иккитасини олдин-кетин ҳавода илиб олиб, ўзларига совға қилди: «Қоптовдек илиб отиш деган ҳунар ҳам бўлар экан! Қўйилман!» — деди ичида Бектемир.

Душман танкларининг олдинчилари ерга қоқилиб, бошқалари орқага бурилиб кетгач, ҳужум командаси янгради, Бектемир олдинда лейтенант Стекловни кўрди. Найзадай ўткир, кескин «ура!» садоси ҳавони титратаркан, Бектемир ўрнидан ирғиб турди-да, тутун, олов ва даҳшатли қалдироқ ичида олдинга югурди. Шу топда унинг бутун вужудини чексиз ғазаб эгаллаган эди. Бектемир бутун кучи билан югурди. Гўё қудратли «ура» садоларнинг тўлқинида учарди. Аммо қочаётган душманининг оёқлари яна югурироқ эди. Бектемир ҳансираб, атрофга қаради. Маст кўзлари билан ов қидирди. Катта

далада, ўнгда ҳам, сўлда ҳам найзабозлик қизиган. Йигирма-ўттиз қадам нарида бақувват, эпчил, юмалоқ ёш қирғиз бир фашист билан олишар эди. Фашист қочибни мўлжаллади-ю, лекин қирғиз бола қўймади, фашист автомат ила урмоқчи бўлганда қирғиз ҳалқумига чанг солиб. қаттиқ олишди, бўғиб, ерга улоқтирди, милтиқ қўндоғи билан бошини пачақлади, ҳарсиллаганича яна бир фашистни қувиб кетди. Нарироқда шоп мўйлов билан рус жангчисининг ёлғиз ўзи уч гитлерчи билан олишарди.

- 10 Бектемир унга ёрдамга югурди. У яқинлашаркан, бири вақтни ғанимат билиб, қочиб қолди. Бектемир етгунча шоп мўйлов бирини алла қилиб қулатди-да, сўнггисига ҳамла қила бошлади... «Мўйлов буни, албатта, ейди!» — ўйлади йигит ичида ва биринчисини, қочганини қува кетди. Душманнинг буруқсаб ёнаётган оғир танки орқасида фрицнинг нақ рўбарўсидан чиқди. Фриц кутмаган эди, у бир зумгина қотиб, кўзларини чақчайтирди-да, бошини мажақлашни мўлжаллаб, автоматини икки қўлда қисиб, баланд кўтарди. Бектемир бўғилиб, қутуриб кетди: ё ўл, ё ўлдир! Иккиланиш — ҳам ўлим, ҳам номардлик... Бектемир бургутдай сапчиб, душман қорнига найза урди, зарб билан урди... Немис муккаси билан йиқилди. Унинг автомати Бектемирнинг қўлига қаттиқ тегди. Душманни ўлдириш, яна узоқдан ерга пусиб отиб эмас, рўйирост ўлдириш, бу қандай завқ! Бектемирнинг юрагини эзган қандайдир бир тош гўё эриб кетди. У қовжироқ лабларини ялаб, ҳансираб, олдинга чопди. Уликлардан, чуқурлардан, пачоқ мотоцикллардан сакраб, ёнган машиналар, танклар орасидан жанговар отделение билан сурон
- 30 кўтариб чопди. Чекинаётган душман энди узоқда эди. Уларни милтиқ ва пулемётлар ўти қира бошлади.

Кичкина жарликдан ўтилгач, батальон кутилмаганда қаттиқ оловга тутилди. Бектемир ёвни қувиш нашъаси билан чинакам маст бўлган — у гўё бешикдаги болани чайнаб қочган оч бўрини қувиб бораётгандай учиб борарди. Бирдан орқадан товуш эшитди: «Ложись!» Бу нидо Бектемирнинг шуурига бориб етмади. У терлаб, бўғилиб чопаркан, яна ҳалиги сўз қулоқларида қайта-қайта янгради. Атрофга аланглаб, ҳийла орқада, ҳар ерда

40 сочилиб чўзилган рус дўстларини кўргач, ўзини таппа ерга ташлади. Ҳалқуми қуриган, кўз олди қоронғиланган эди. Бошидан, ёнларидан чийиллаб ўтган ўқларнинг ўлим нафаси уни сергаклаштирди. Бир оздан кейин Бек-

темир ер остидан атрофга назар солди. Ҳеч қандай душман қораси кўзга илинмади. «Яхши биқинибди итлар!» — ўйлади ичида, ўқлар гўё ҳид билгандай он сари кўпроқ ушнинг атрофида ғингшимакка бошлади. Бектемир жойини ўзгартиришга қарор қилди. Қорин ва кўкрак билан силжиб, ўзини дарахтнинг сал кўтарилган, устини тупроқ босган тўнка орқасига олди. Ун беш-йигирма қадамга силжиш — ҳар қаричи ўлимдан оғир. Бектемир бир қултум сув ютди-да, кўзлари аллақандай ёришиб кетди. Нам ерга энгагини тираб, бир оз ётди. Кейин душман томонга кўзини овчидай ўткир қадади. Узича шубҳали туюлган нишонларни пойлаб ўқ узаверди. Узоқ ётди. Душман олови қалинлашди. Мана, сарғайган ўт қимирлади: «Шамолми?» — Йўқ, атрофдаги ўтлар, илдиздан ўсган новдачалар жим. Лекин Бектемир ўша ердан кўзини узмади. Ана, кўпол эмаклаган фашист қораси кўринди. Бектемир ўқ узди. Қора ўчди. Ўтлар, новдачалар орқасида бошқа қораларнинг шошқин ҳаракати гира-шира кўрина бошлади, йигит тинмасдан отаверди. У ёқдан ўт чиқмади. Новдачалар яна жим қотди. Бектемир мерганликнинг натижасини кўрмаса ҳам, севинди: «Лоақал биттанг қон бўлдинг!».

10

20

Энг муҳим пайтда, фашистлар кучли тўп ва миномёт ўти паноҳида олдинга аста юра бошлаганда, Бектемирнинг ўқи тамом бўлди. Сўраса, қачон етиб келади? Куттиш мумкин эмас. Ўқсиз солдат — қиличсиз қин. Бектемир орқага қаради. Нарироқда думалаб ётган икки жасадга эмаклаб кетди.

Улганларнинг бири ёш, жуда шўх рус снайпери эди. Дам оғзи билан ҳуштак чалиб ўйинга тушар, дам хўроз бўлиб қичқирар, айниқса бунини бекам-кўст бажарар эди. Иккинчиси, қозонлик татар дўсти эди. Бектемир билан учрашганда, одатда: «Эй молай, ҳоллар ничик?» деб қўярди. Бектемир уларнинг ёнидан анча ўқ олди ва яна аввалги жойинга қайтди.

30

Икки соат давом этган чидамли бўғишишдан кейин душманнинг ўт очиш нуқталари бирин-сирин янчилди. Артиллериянинг қудратли ҳимояси остида жангчиларимиз олдинга юрди. Гитлерчилар, найзаларга дучор бўлмаслик учун тез чекинди.

40

Кечга яқин катга қишлоқ олдида қонли, беҳад золим жанг рўй берди. Фақат қоронғилик тушиши билан аста-секин қизғин сурон тинди.

Бектемирга ногоҳ ҳаво фавқулудда ёқимли, роҳатбахш туюлди, гўё уни дим, сассиқ ўрадан тортиб олдилар. Унинг бақувват, кенг кўкраги текис нафас ола бошлади. Ёнбошидаги тақир ер ҳам унга юмшоқ, меҳрли кўринди. Бу ер унга кўпроқ азиз, соғинчли эди. Бу ер душманнинг кир оёғидан тозаланган, кўп қонлар, ғазаб, уқубатлар билан беомон жанг орқасида ёвдан қайтариб олинган Ватаннинг бир парчаси эди.

БЕШИНЧИ БОБ

- 10 Шохлари юлинган дарахтлар тепасида, баланд, сийрак юлдузлар кўзларини ҳорғин очдилар. Бектемир уларга узоқ тикилди. Унинг шуурида урушнинг қонли, даҳшатли рўёси бир зумгина йўқолди. Юрак қандайдир нозик дард ва кечинмалар билан тўлди. Лекин бирдан унинг димоғини содда аскар таомининг ҳиди қитиқлади. Оч қорин дарров шилиниб кетгандай бўлди, оғиз сўлакланди. Ипдай ингичка бўлганидан жуда новча кўринувчи старшина дудуқ Яшкин (ўзбеклар уни ўзаро «Лайлак» деб атардилар) нон ва каша улаша бошлаганди.
- 20 Бектемир котелогини кўтариб, дарахтзорга югурди. Ҳамиша кулар юз, юмалоқ, сергап рус ошпазининг чўмичи қоронғида ҳам янглишмади — худди «норма»ни солди. Бектемир ҳамқишлоқларининг овозини яқиндан эшитди, уларнинг ёнига чордана қурди-да, этик қўнжидан қошиқни олиб, котелокка ботирди.
- Уч кундан буён қўлга сув тегмади! — деди Бектемир нон ушатаркан, нохушлик билан.
- Таянмум қилавер. Кўнгил ёришади... — деди кулиб Асқар полвон.
- 30 — Жуда кир-чир бўлиб кетдик... — деди Сафар чўтир одатича секин ва мулойим, кейин хўрсиниш аралаш хитоб қилди, — тақдир!
- Қошиқларни котелокка уриб, иштаҳа билан овқатландилар. Шавла жуда тотли туюлди, ошпазни мақтадилар. Али тажанг котелокни ялаб, кейин Яшкинни сўқди:
- Хумпар старшинанинг қўли бебарака!
- Унинг шу феъли ёмонки, — деди Асқар полвон салмоқланиб, — сал айирмачиликка боради у...
- Тўғри, дудуқнинг шу касали бўлмаса, ўзи олтин
- 40 йигит-а, — гапга аралашди Бектемир.

— Мана, командир Стеклов бошқача... У сержаҳл одам. Сал нарсага ранжийди, оғзидан боди кириб, шоди чиқади.

— Нуқул онадан... — қистириб қўйди Сафар чўтир хафаланиб.

— Аммо шуниси яхшики, — давом этди Бектемир, — ҳеч вақт айирмага бормайди. Ҳаммага баб-баравар.

— Инсофи бор уни... — маъқуллади Асқар полвон.

Элатлар махорка ўраб, ҳузур билан торта бошлади-лар. Ора-сира бугунги жангларнинг даҳшати ҳақида сўз 10 борарди. Бектемир қисқа найзабозликда бир фашистни найза билан қандай ўлдирганини айтди. Элатлар ўз зафарлари каби қувондилар.

— Бугун қишлоғимизнинг ови юрган экан. Сўзла, Полвон! — деди Сафар чўтир.

— Хўш? Яна қандай хушхабар? — қизиқди Бектемир.

Асқар полвон ўз муваффақиятларини сўзлашни истамасди. Катта курашларда елкаси ер ўпмай, халқнинг олқишига сазовор бўлганда ҳам, бошини қуйи солиб, жимгина уйга қайтарди. Элатларнинг қистови билан га- 20 пиришга мажбур бўлди:

— Жар ёқасига келганда нафасим ҳалқумимга тикилди. Уқчидим. Тутун. Бир қатра сув қани? — деди Полвон гап орасида махоркани сўриб. — Бирпас ўтирдим. Бир вақт қарасам, нариги томонда, япаски дарахтлар орасида битгаси эмаклаб юрибди. Кейин тўхтаб, пастга, бизникиларга автоматдан патирлатиб қолди. Йўқ, шу ондаёқ бир ўқ билан урдим, коптокдек юмалади пастга.

— Тутдек тўкиш керак. Шунда аламдан чиқасан, — деди Бектемир тишини қисирлатиб. 30

— Мен ҳам роса отдим. Лекин ўқлар қаёққа кетди, кафилини ололмайман, — деди Али тажанг.

— Бошни қўлтиққа олиб отгансиз-да, — деди Бектемир гўнғиллаб.

— Бўлмаса-чи! Бурним билан ер қовладим, — деди кулиб Али тажанг. — Жаҳонни дўзах қилиб юборди-ку. Лаънати минани ўйлаб чиқарган одамнинг оғзига...

— Шу дўзахда ҳам, Али ака, — деди Асқар полвон, — дадил иш қилганлар оз эмас. Марусяни кўрдим — ўқ дўли орасида ярадорларни олиб чиқди. Қиз бўлса ҳам, 40 аммо юрагида ўнта эркакнинг ўти бор...

— Пулемётчилардан Кашкаров-чи? — деди Бектемир ёқасини ушлаб. — Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у

ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди. Пешиндан кейин душман автоматчилари ўртасига тушиб қолди. Қутқариш учун сержант иккаламиз ўт очиб, олдинга босдик. Йўқ, икки гранатани улоқтириб, ўзи қутулиб чиқди. Мен уни бугун неча марта ўлдига чиқардим. Йўқ, ҳар сафар, бир оздан кейин ўнқир-чўнқирда сакраб юрганини кўриб қоламан. Ҳа, ботирликнинг яна бир қизиқ нусхасини кўрдимки...

10 Бектемирнинг сўзи кесилди, дарахтлар устидан мина машғум садо билан учиб, ҳийла узоқда портлади. Елғиз Сафар чўтир чўчиб, Бектемирнинг орқасига ўзини олди. Ҳаммалари кулишди. Сафар чўтир ўзини оқлашга тиришиб:

— Фалокат-да. Ҳазилинг кетмайди! — деди.

— Қулоғингга осиб қўяй, фашист тиқ этган товушни эшитади-ю, сабил минани тўғрилайверади, — дея Али тажанг сўкиниб, ўрнидан турди.

— Узоқда, тусмол билан отяпти... — деди Асқар полвон салмоқланиб...

20 Миналар тез ва яқин туша бошлади. Йигитлар бу ерчи тарк этишди. Позицияни маҳкамлашга буйруқ берилди. Жангчилар қоронғида туртиниб, окоп ковлай бошладилар. Бу вилоятнинг самоси галвирдай сув тутмас бўлганидан, ёмғир ёз бўйи роса қуйди. Ер юмшоқ ва ботқоқсимон эди. Жангчиларнинг ҳаракатида ҳорғинлик сезиларди. Окопни ҳамма вақт тез ва зўр қунт билан қазийдиган, доим ўртоқларига ёрдамлашадиган Бектемир бу гал хоҳланқирамай ишлади, ора-сира дам олиб, ҳансираб, узоқ қазиди. Али тажанг дам белга ёпишган лойни, дам ўзининг «шўр пешона»сини сўка-сўка хуноб бўлди. Ҳаммадан кейин элатлари қошига келиб ёнбошлагач, унинг эски сусткашлиги тўғрисида ҳазил қилишди. Али тажанг ҳазилни пайқамай, бирдан ёниб кетди-да, Катта Фарғона каналини эслади:

— Учқурғонда ер метин. Ҳапқат кетмонни ураман, ер тошдай, сачраб кетади. Йўқ, барибир сал вақтда нормани бажариб, яна бир неча кубометр оширмага уриниб қўяман. Ана ишу, ана куч.

40 Каналда қатнашувчилар ўша хушхандон кунларни, кўкни янграган карнай-сурнай, қудратли меҳнат сурони, ўйин-кулгилар, қийқириқли базмларни ёдладилар. Ватаннинг ширин-шарбат оққан боғларини, танти қуёшини ёдладилар. Улар билардиларки, пахта майдонларида ҳо-

зир чуввос терим кетяпти. Лекин улардан ҳеч бири ўз оилаларидан ҳануз хат олмаганидан, колхозда ишнинг қандай бораётгани, агар кўп азаматлар армияга чақирилган бўлса, пахта плани бажарилмай қолиши эҳтимоли, бола-чақанинг қийналиши ва ҳоказолар ҳақида жиддий суҳбатлашдилар. Ҳаво совиди. Ернинг захи шинелдан ўтиб, баданни увуштирди. Узоқда артиллерия отишмаси бошланди. Унг томонда, қўшни участкада қўққисдан ғавро кўтарилди. Пулемётларнинг чакаги очилиб кетди. Кичик командирлар ҳар ёққа серташвиш югуришиб, кейин жангчиларга сергак туришни таъкидладилар. Бироқ бир оздан сўнг яна тинчиди. Фақат узоқдаги артиллерия отишмаси кучайди. Душман ракеталари, сеҳргарнинг машъум ўйинидай, олов қанотлари билан ҳавога юксалар, агрофни кўз қамаштирувчи, ваҳимали, сариқ, совуқ нур билан ёритиб юборарди. Узоқда, кечанинг қора чодирига бурканган дарахтлар устидан мингларча рангли ўқлар — қизил, сариқ, кўкимтир — ҳавода олов ип чизиб учардилар. Аллақандай хаёлий, қўрқинчли, босириқли кеча...

Бектемир қўлларини энгагига тираб ётган ҳолда узоқ томоша қилди. Агар мўъжиза тариқида ўз элига саломат қайтиш унга nasib бўлса, бу хотирлар умрбод эсда сақланажагини, ҳам бир кун ўз дўстлари, яқинлари орасида шу кўрган ажойиботларини ҳикоя қилиб берса, улар ишонмасликлари мумкинлигини ўйлади. Сафар чўтир ўрмонлар орқасидан кўтарилган ракеталарни ва ҳавода учган ранг-баранг «чўғлар»ни биринчи дафъа кўрганда, ажиналар базми деб гумон қилгани ва ҳар хил дуоларни пичирлаб, тонг оттирганини сўзлади.

— Дев, ажинанинг ўзи ҳам иштонини бошига илиб бу томошадан қочади! — деди бўғилиб жангчилардан бири.

Тепада самолётларнинг бир текис, вазмин садоси эшитилди. Бектемир бошини кўтарди, ҳеч нима кўрмади.

— Бизникилар! — деди Васька Семёнов, ротада энг ёш кўринган, чиройли, хушмуомала москвалик жангчи. — Ҳозир фашистнинг орқасини ўпирадилар...

Осмон тез тинчиди. Бир неча вақтдан кейин ғарб тарафда осмон худди кун ботиш вақтидаги сингари шафақланди. Лекин ўт денгизи тўлқинланиб, он сари кўпроқ юксалди. Олисдан бу ёнғин гўё бир зумда ҳамма ёқ-

ни қамраб оладигандай. Кўзларини катта очиб, нафасини ичига ютаркан, Васька Семёновнинг:

— Аҳа! Соз! Азаматлар, лочинлар! Душманга тинч уйқу йўқ бизнинг еримизда! — деб қичқирган қувончли овозини эшитди.

— Биласанми, қай шаҳар ёняпти? — сўради Бектемир шошиб.

10 — Шаҳар эмас, фашист аэродроми, омборлари... — жавоб берди Васька Семёнов худди аниқ билгандай ишонч билан.

— Бир ҳафта бурун у жойлар бизники эди! — деди Бектемир куюниб.

— Уруш! Чидаймиз. Лекин бир кун фрицнинг ҳам уйини ёндирамиз! — деди Васька Семёнов сўзни пухталаб.

Бектемирни уйқу қаттиқ босиб кетди. Бироқ ўзини зўрлаб, тез-тез уйғониб кетарди. Оёқлари жонсиз, увушган; совуқ нам ҳаво суяқларини ниналарди. Бироқ ҳорғинлик уни яна уйқунинг унуттирувчи қўйнига итаради. Ниҳоят, сўнг дафъа кўзларини очгач, уйқуни қочиришга, ўзини тетик тутишга тиришди. Кир қўллари билан юзига ёпишган ҳўл тупроқни артди. Қўпол этик устидан оёқларини уқалади. Совуқ туман орасидан қилтириқ ой хира, мунгли, алланечук хунук боқарди. Бектемир кўзлари очик бўлишига қарамай, гўё қандайдир нохуш тушдан айрилмагандек, атрофда ҳамма нарса аллақандай бемаъно, ноўрин, робитасиз туюларди. У бир қанча вақтдан сўнг ижирғаниб, қашиниб ётган, шумшайиб ўтирган, унда-мунда ҳаракат қилган жангчи ўртоқларини туман ичида аранг фарқ этди. Шу вақт кимдир унинг ел-

30 касига қўлини қўйди.

— А, Дубовми? Ўтир, — деди Бектемир тамшаниб.

Дубов ўтирди, ҳўл мўйловини йўғон, кир бармоқлари билан силаб қўйди. Йўқотган оиласини тасодифан топган одамдек, унинг кўзлари беқарор, хурсанд ва ҳаяжонли эди.

— Қаерда эдинг? Ухламадингми? — деб сўради Бектемир.

— Ковакка тиқилиб, сичқонлар ухлайди... — дея жавоб берди Дубов. — Разведкага бордик.

40 — Хўш, қалай? — сўради Бектемир жонланиб.

— Э, ўлим жарига қулашга сал қолдим. Ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик қайтдим!

Бектемир тафсилотини сўрамади. Чунки урушда умрнинг ипи ҳар он узилишга тайёрлиги унга яхши маълум эди.

— Қуруқ қайтмаган бўлсанг, бас! — деди Бектемир.

— Ёмон эмас. Фрицнинг нақ қўйнига қўл солдик ва бирисини юлиб келдик! — деб жавоб берди Дубов, туман орасида ғира-шира милтиллаган узоқликларга тикилиб. Кейин у катта қишлоқ остонасида турганликларини, орқасида муҳим темир йўл станцияси борлигини сўзлади... «Белингни маҳкам боғла, ўзбек!» дегандай муғамбирона илжайиб қўйди. Яна нимадир айтмоққа чоғланди-ю, негадир иккиланиб, сукут қилди. Ҳаво туманли ва ним қоронғи бўлишига қарамай, махорка тутунини ерга пуфлаб, кейин сирни ичига сиғдира олмади шекилли, Бектемир томон энгашиб, деди:

— Мени медалга тақдим этмоқчилар...

Бектемир панжасини ўртоғининг қўлига қўйиб:

— Қутлайман. Тўғри, қанақа медал? — деб сўради.

— Албатта, «Жасурлик учун»,— мўйлови орасидан секингина жавоб берди Дубов. 20

Бектемир катта қизиқиш билан унинг жангдаги муваффақиятларидан сўради.

— Бир танкни ёндирдим, ўзинг биласан буни. Тўққизта фрицни жаҳаннамга юбордим, яна бир неча разведка...

— Ҳисобинг, дўстим, салмоқсиз эмас.

— Болаларни қувонтирадиган ҳисоб! — деди Дубов бошини нохуш қимирлатиб. — Уйла, икки ой ичида! Ҳолбуки келган кунидеҳ жангга бир шўнғиб, Ленин ордени тақиб чиққанлар бор... Шундай лочинлар борки, кўкракларига қарасанг, туташ орден ва медаль... Кўзинг қамашади. Тўғриси, гап орденларда эмас. Мен узоқ Сибирдан бола-чақам, хотиним билан хайрлашиб чиққанимда, ордени ўйлабманми? Мен ёлғиз ўз еримизни, Совет ерини ўйлагандим. Душманга бир ҳовуч тупроғимни раво кўрмагандим. Мен истамасдимки, ботқоғимизнинг бир парча лойи фрицнинг пошнасида кетсин! Ҳозир аҳвол ўзингга маълум. Душман бутун-бутун дарёларимиздан ҳатлаб, шаҳарлар ва қишлоқларимизни ютиб келмоқда. Унинг нияти ёмон, Москвага кетаётир. Биласанми, юракка чангал солмоқчи... Москва — руснинг юрти-я. 40

— Тўхта, Дубов, — деди Бектемир хўмрайиб. — Нега русники? Ўзбекни нега четга қоқасан? Москва — ўзбекнинг ҳам онаси! — Бектемир яқинда тасодифан қўлга тушган ўзбекча бир газетадаги «Москва онамиз» номли шеърнинг мазмунини тушунтиришга тиришди.

— Хўп, сен билан талашмайман. Кремль — ҳамма-мизга бош. Ленин Россиядаги халқларнинг қўлларини бир-бирига жиплаб кетган... — деди кулиб Дубов. — Руснинг феъли кенг... Англадингми, яъни хасис эмас. Лекин 10 бу нима ахир, гўё оёқларимиз ёлғиз орқага юриш учун яратилгандай. Бу — шармандагарчилик! Ахир Ватанинга энг ашаддий ўғри, сволочь бостириб кирсин, уйингни кул қилсин, боланнинг чатаноғини йириб, ўтга отсин, онангни оқ сочидан дорга оссин, қизингни, хотинингни булғасин — қай бирини айтай. Жинояти беҳад ва беҳисоб. Аммо баъзи бир аҳмоқлар борки (Дубов бир нарсадан жирқангандек тупурди), уларнинг назарида бошлари шундай азизки, бўйнидан узилса, гўё жаҳон ост-уст бўлади. Тўғриси, Бектемир, орамизда кўрқоқлар, ифлос 20 махлуқлар ҳам бор...

— Шундайлар бор, — жавоб берди Бектемир. — Ўзбеклар айтади: «Ифлос бузоқ подани булғатар» (бу мақолни жуда қийналиб, тахминан тушунтирди). Тўғри, уруш қийин. Азобнинг кони. Жон ширин, аммо душмандан қочмоқ йигитга ўлимдан оғир эмасми? Ҳайронман, нега шу нарсани баъзилар англамайди? Мана, мен тоғда яшардим, колхознинг минглаб қўйи ихтиёримда эди. Оғзим мой, қўлим мой. Сут — сувдан ҳам қадрсиз. Янги шамолдай эркин эдим. Ҳозир ҳаммаси тушдек кўринади 30 Бу ерларнинг нашъаси бошқа. Қаёққа қарасанг, қара гайзор, қалин ўрмон, рус ери гўзал. Лекин фашистлар ёқиб, емириб келяпти... Улим орасидамиз. Аммо мен чидайман. Нега? Буюк партия тарбиялади мени. Совет халқлари — бир зўр оила. Қуёнга ўхшаган одамларни ёмон кўраман. Бу — бир. Давлат тинч — халқ тинч.

Дубовни шу вақт взвод командири чақирди. Янги кашанда Бектемир унинг махоркасини оғзидан юлиб қолди-да, бошини эгиб, лабини куйдиргунча сўрди ва Дубовнинг деганларини ўйлаб ўтирди.

40 Тонг қоронғисида тинчликни совет артиллерияси бузиб юборди. Уруш худоси — тўпларнинг садосидан — Исрофил сури каби бутун мавжудотни ост-уст қилгудай қудратли гумбурлашдан ҳамма ёқ ларзага тушди. Узоқ-

да, душман тарафида қора, дудли тупроқ миноралари ҳавога кўтарилди. Жангчилар атакага тайёрлана бошладилар. Нафас олишлар тезлади. Юзлар ташвиш ва қандайдир мажҳулият ҳисси билан буришди. Дубовнинг қовоғи солиқ, лекин одат бўйича мўйловини силаб-силаб қўярди. Сафар чўтир Бектемирга ёндашиб, ҳаяжон билан деди:

— Тезроқ окопдан чиқсак эди!

— Нега ҳовлиқасиз? — сўради Бектемир унга тикилиб.

— Билмадим, бу гал нима бўлади, сабрим қолмади. Юрагим алланечук қисилиб кетяпти, — жавоб берди Сафар чўтир.

— Ўзингизни босинг!

— Менга яқинроқ юр, ука! — деди Сафар чўтир аланглаб.

Бектемир бошини кескин қимирлатиб, тасдиқлади.

Кундуз кирганга ҳийла вақт бўлса-да, қуёш ўз қизи — ернинг изтиробли юзини кўрмоққа чўчигандек, булутлар қўйнидан чиқмаган эди. Бирдан командирларнинг: «Ватан учун!» деган ишончли, кескин садолари жангчиларни атакага кўтарди. Тўпларнинг ўт бўрони аввалги куч, ғазаб ва қаҳр билан самода ҳукмрон эди. Гулдурос билан кетаётган танклар орқасидан пиёдалар югурди. Бу шинелли, каскали одамлар ерни титратиб жаҳаннам пишқирган темир махлуқлар ва тепада чинқириб учган металл қуюнлари ўртасида бениҳоя кичик, ҳам бургутлар галасига кириб қолган жўжалардек ожиз, нотавон кўринди Бектемирга. Лекин уларнинг ғазаб ва нафрат билан суғорилган иродаси ва жасорати темирни, метинни, ўлимни қайира олишига энди ўз руҳида ишона бошлаган эди... Бектемир бу гал ҳовлиқмасдан, довдирамасдан жангчи ўртоқлари билан иноқ ҳаракат қилишга тиришди ва дадил кетди. Лекин нима бўлса ҳам, қандайдир шарпа кучгандек, юрак ўқтин-ўқтин типирчилаб қўярди... Душманга яқинлашиш! Орадаги масофа — тамом бошқача масофа. Бу на душманга, на бизга тегишли. Бу ўлим майдони, бунинг самоси ҳам, ери ҳам ўлим билан нафас олади. Бу ердан одам денгизи қутуриб оқади. Унинг гирдоблари тўймас, золим, беомон иштаҳа билан ҳаётни ютади. Бу ерда ҳаёт ҳаётни бўғади, темир темир-

ни ғажийди, ўт ўтни сўндиради — ҳамма нарса мавҳиёт-га интилади. Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр — одам салтанатидасан... Бироқ бу муаззам майдоннинг мутлақ ҳокими — ўсал, ёвуз, бузғунчи куч учун ўз соҳаси гўё торлик қилади. Тинимсиз ютдиги дарё-дарё қонлар гўё унинг жаҳаннам чанқови учун бир томчи: ғажидиги шаҳарлар унинг тишлари орасида қолган... Янги луқмалар қидирадики, мана бешакл, бераҳм ва бениҳоя оч, ажива махлуқ қора қўллари

10 рини ҳеч вақт — на кечаси, на кундузи йиғиштиради. Юзларча чақирим узоқда тинч, беозор, бой қишлоқлардан ҳаётнинг зolim кўргилиги бир ҳовуч кул ясайди.

Бектемир ўлим даласида боради — кўзларида ғазаб яшини, оқарган юзида пўлатнинг қаҳри ва қаттиқлиги. У ўлимга ем бўлмоқ учун эмас, балки ўлимни енгмоқ учун боради, муборак тупроқни қонли этиги билан топтаган, кучли, айёр, маккор, такаббур, ваҳший душманга қарши боради... Лекин душман Ватаннинг кўксига темир чангали билан ёпишиб олган. Уни суриш учун олов деворидан ўтиш, қон селидан кечиш керак. Ҳар қаричи даҳшатдан зир титраган, куйган, тутаққан ердан одим отиш керак.

Бектемир ғазабдан бўғилиб, тутақиб югурди. Уқлар қалин учарди. Атрофида жангчи ўртоқлари йиқилар, баъзилари мук тушиб, жим қотар, баъзилари ажалнинг қўлида тўлганар, баъзиларини мина пора-пора учиради эди. Бектемир взвод командирига кўзи тушиши билан ўзини ёрдамга отди. Кеча жангда ҳалок бўлган мийиқсиз йигитча Кондратовнинг ўрнини олган барваста қомат, деҳ-

30 қонларча камтар, содда қиёфали рус йигити младший лейтенант эди. У командирни гоҳ елкасидан тортиб, гоҳ бир қўли билан белидан қучиб, яқин орадаги чуқурга туширди-да, унинг мажақланган, қон тирқираган болдини илдам ва пишиқ боғлади. Ярадор рангсиз лабларини тишлади, қатордан чиққанлигидан афсусланиб, жаҳл билан:

— Лаънати, бахтсизлик мунча тез! — деди лаблари титраб.

Бектемир узала ётиб, қичқирди:

40 — Мининг, олиб чиқаман.

— Раҳмат! Керак эмас. Олға!... — жавоб берди младший лейтенант.

Бектемир кўзларини катта очиб таажжубланди. Қайта-қайта қистади.

— Олга бор! Бир илож қилиб ўзим... — деди командир буйруқ йўсинида қатъий товуш билан.

Бектемир энди ўзини дам ерга ташлаб, дам яна туриб югураркан, бирдан кўз олдида мина портлади, у ерга отилди. Бир зумдан сўнг қора дудли тупроқ уюми орасидан ғайри шуурий равишда учиб чиқди. Ҳеч нарса кўрмасдан, ҳеч нарса сезмасдан ҳийла чопди, яна аллақандай англашилмас ички қувватнинг ихтиёри билан йиқилди. Оғзи тўла тупроқ эди. Ўқчиди, тупурди. Қўллари беихтиёр сувдонни қидирди. Қулоқларига кимнингдир овози туюлди. Бектемир гарангланиб бошини бурди. Ёнгинасида бир жангчи ётарди. «Яраланибсан. Қара!» дея у ўз тирсагига уриб, ишора қилди. Бектемир сўл қўлига — елкадан панжагача қаради. Кейин ўнг қўлига кўз ташлади. Тирсагининг юқорироғидан қон сизарди.

Бектемир дўнгликнинг орқасига сурилиб борди. Қўлини авайлаб енгидан чиқарди. Яранинг кўриниши ваҳимали эди — эти ўйнаб кетган. Қўлини қимирлатди — оғрийди-ю, ишлайди. Суяк шикаст топмаган. Соғ қўл билан ярани қийин бўлса ҳам пухта боғлади.

Ҳозир Бектемир йўл топиб, жанг майдонидан астагина чиқиб кетиши мумкин эди. Ҳатто унинг ҳаққи ҳам бор. Ёмонми? Санбатга борса, докторлар дарров ярани даволашга киришадилар. Овқат, ётиш-туриш жойида. Яна ўлим қўрқувси мутлақо йўқ. Ҳатто бирон госпиталга юборилади. То яра тузалгунча, у эрка ва иззатли меҳмон. Синчалоқдан томчилаган қонни баҳона қилиб, санбатга югурувчи жангчилар учрамайдими? Бектемир пешонасини тириштириб ўйлади. Бир зум иккилангандан сўнг қатъий қарорга келди: «Йўқ, қаллобнинг юзи қора. Қўлим отишга ярайдими — бас! Юравер, номарднинг бети қурсин!» — деди-да, илгари сурилди ва бошқалар каби қазина бошлади.

Танклар жанги авжга минган эди. Душман танклари дарахтлар орасидан, тепаликлар орқасидан, жарликлардан ўрмалаб чиқиб, кескин, шиддатли ҳужумга ўтди. Улар кўп эди. Бизнинг олдинги тўрт танк қўққисдан душманнинг беш танкини ерга қоқиб қўйди. Темир махлуқларнинг ғазаби гўё ҳаддига етди. Улар гоҳ девлардай югуриб, гоҳ гулдурос билан айланиб, бир-бирини ғажишга бошладилар. Иккита ўртача танк бир-бирига яқиндан,

нақ тўғридан отиб, айни вақтда иккиси ҳам оғир силкин-ди ва бир-бирининг темир «жони»ни узди. Аммо иккисининг ҳам экипажи сабрсизлик билан ташқари отилиб чиқди-ю, бири бирини ўтга тутиб, бирпасда қизғин ўлим билан ҳалок бўлишди. Улардан ёлғиз биргина совет танкисти тирик қолган эди. Лекин у ерга суруниб четга интиларкан, ногаҳон бошқа бир танкнинг гусеницаси остида эзилиб кетди...

10 Дала «жонли» темирларнинг наъраси, буруққан дуд ва алангаси билан қопланди. Бир неча душман танки чап бериб, ўқ ёмғири сеп-сеп ниҳоят ичкарилашганда, уларни бор жангчиларнинг ғазаби қаршилади. Ёндирувчи бутилкалар, гранаталар жонли кўрғонларнинг темир суягини емирди. Украиналик Радченко югуриб келаётган танкнинг тепасига қушдай учиб чиқиб олди-да, ёнилғи билан бир зумда ёндириб юборди. Чуқурда ётган Дубов эса, бошқа битта ўртача танкни устидан ўтказиб юбориб, орқасидан устма-уст икки гранатани дадил ва моҳирона отди. Танк қақшаб-қалтираб қота қолди...

20 Узоқни равшан кўришга имкон берадиган ўринни ишғол этган Бектемир севинч ва ҳаяжондан титраб кетди ва нарироқдаги бир жангчига томоғини қириб, «Дубовнинг мўйловидан ўпамиз!» — дея қичқирди.

Бу гал ҳам мудофаа линиясини ёриб ўтолмай, орқасига чекинган душман танклари кўздан ғойиб бўлгач, қуюқ тутун билан қопланган ва аччиқ ҳидга тўла майдонни яна жимжитлик босди.

30 Бектемир душман мудофаасига яқин жойдан ўрмалаб келган бир танкистнинг бетига қарашга ботина олмади. Унинг куюк сочсиз боши, яримта юзи жизғанак бўлиб, шаявираб турар ва гўшти шилинган қўллари хунук ва фаже эди. Шинели билан этиги ҳануз тутаб турарди. Унга ҳамширалар илдам кўмаклашди, кейин шинелига ётқизиб аста судраб олиб кетдилар. Фақат жимжитлик қуш уйқуси каби тез учди. Узоқда қорайган ўрмонлар устида самолётлар кўринди. Бир лаҳзадан сўнг улар жангчилар тепасидан олов қуюни сочиб ўтди. Самода бомбаларнинг инграши, портлашлар, учган ер кўмалари... Самолётлар бу олов бўронини мунтазам суратда бир неча бор такрорлаб яна узоқлашди. Лекин ҳали уларнинг садоси ўчмасдан, қанотли офатларнинг янги тўлқини келиб етди. Яна айни қиёмат! Жаҳлдан, алам ва изтиробдан Бектемирнинг юзлари хунук қийшайиб кетди. Не қил-

синки, у қанотсиз. Бўлмаса, шу онда учиб, фашистларнинг кўзларини юлиб олмоққа тайёр эди!

Жангчилар янги ҳужумни кутиб, чуқурроқ қазинишга, ўзларини яхшироқ яширишга уриндилар. Тўзон, тутун орасида душман танклари яна атакага ўтди. Энди улар анча зич-тиғиз қаторлар билан, гўё ҳаракатчан, оғир, яхлит темир қуюмлар каби илгариларди. Оралиқ икки-уч юз метр қисқаргач, улар қалин ўт деворига урилди. Олдинроқда жуда моҳирона ниқобланган бронебойшчиклар узун қуроллари билан шигаб ўт очдилар. Орқадан танкка қарши тўплар уриб берди. Ўтнинг шиддатидан душман танклари пароканда бўла бошлади. Олдингиларнинг бир қанчаси қийшайиб чўкди. Бир неча танк гўё ўтнинг, сувнинг фарқига бормай, ўзини олдинга урди. Улар окоплардан оғир лўкиллаб ўтиб, гусеничалари билан жангчиларни, стволлари чўғдай қизиган танкка қарши тўпларни чўнг гавдаси билан эзиб ташлашга интилдилар. Бироқ тўпларнинг оғзи бениҳоя шиддатли ўт очаркан, тўпчилар сўнгги нафасгача, кучнинг, имкониятнинг сўнгги томчисигача ишга солиб, душманга қарши отдилар ва парчаланган жонажон тўпларнинг темир уюмлари орасида қонга беланиб, ҳалок бўлдилар. Жангчилар гранаталар, ёндирувчи бутилкалар билан душман танкларини мажақладилар. Улар теварақларида қутурган ажалга тик қарадилар ва ўзларининг муқаддас бурчларини виждон билан бажариб, ҳалок бўлдилар. Лекин йиқилган бир марднинг орқасидан, қўлида гранатаси билан иккинчи ботир рўйрост кўтарилди. Қон ёнди, ўлик ёнди, темир ёнди...

Ваҳимали тиржайган «ўлик бош» суратли катта душман танки сўл ёқдаги тепаликка юрди. У ис босган йиртқидай ишонч билан тирмашарди. Бектемирга у ерда команда пункти жойлашгани маълум эди. Бирдан йигитнинг юраги сиқилиб кетди: «Бутун командани тоғдай босса-я!» Бир нафас диққат билан кузатди. Танк пулемётидан ўт сочиб, тўппа-тўғри югурарди. Тепада таниш гавда — ювош хушсурат ўспирин, контузиядан боши сал титрайдиган лейтенант кўтарилди. Граната отмоқ учун қўлини кўтарган он яшин урган булоқдай йиқилди... Бектемир шу пайт, «қимирлаш — ҳалокат», деган синалган дастурдан воз кечди-да, окопдан ирғиб чиқди ва гоҳ эмаклаб, гоҳ сакраб чопди. Бир гранатани анча яқиндан отди. Айни вақтда кимнингдир тепада қораси кўзга ча-

линди. У танкнинг мотор қисмига ёндирувчи бутилка ташлади шекилли, ловиллаган темир рўдапонинг қорнидан офицер ўзини улоқтирди-да, тўлпончасини тепадаги аллакимга бурди. Аммо у ўқ чиқаргунча, Бектемир милтигидан отиб, уни пастга қулатди. Тутун орасида қочаётган иккинчи фашист танкчини ҳам икки ўқ билан ағдарди. Қолган фашистлар чиқдимми ё ичкарида куйдимми — аниқлай олмади. Энди жуда эҳтиёт билан эмаклаб, ўз окопига келди, яхшилаб ўрнашиб, кэвагидан мўралаган 10 сергак юмронқозиқ каби ҳар ёққа кўз ташлади. Душмanning сийраклашган танклари узоқда — ўз тарафига ошиғич қочмоқда эди. Бектемир ҳарсиллаб, ҳаяжонланиб, таассуротини айтмоқ учун қўшни жангчига мурожаат этганди, бирдан чўчиб тушди: қўшниси тилини тишлаб, қонга беланиб ётарди. «Тушуниб бўлмайди: қимирламасанг ҳам ўласан!» — деди ичида у.

Ботирларнинг ғазаб тошида ушалган танк ҳужуми битар-битмас, душман яна ҳужумга ўтди. Бомбалар ердан тупроқ минораларини кўтарди. Бироқ самолётлар 20 балодор юкларини аниқ «тартиб» ҳам «вазн» билан ағдариб, янги юк учун баландлашиб, жўнаркан, ногнҳон қандайдир қизил юлдузли самолётлар ўқдай учиб келди. Улар душманниқига нисбатан оз эди. Бектемир ётган ерида кўкдан кўз узмади, лекин юраги аллақандай ташвиш, сабрсизлик ва ғашлик билан ура бошлади.

Бир вақтлар дўсти Асқар полвонга катта курашларда девқомат, мағрур полвонлардан бирортаси дуч келса, худди шундай ҳаяжон билан юраги урар ва дўсти ҳалиги барзангини ўзига хос ҳалоллик билан чирпирак қилиб, 30 ерга урмагунча, унинг бутун вужудини қалтироқ босарди.

Фашистлар, гўё чумчуқлар галасига учраган калхатлар каби, дастлаб катта иштаҳа билан жангга киришдилар. Ҳатто узоқлашган икки калхат ҳам илдам қайрилди. Кўкда машина-қушларнинг жанги қизиди. Улар кўпроқ бир-бирларининг думларига чанг солишни мўлжаллаб, чарх уришарди. Ҳавода пулемётлар тариллади, снарядлар ёрилди... Мана, бир калхат тутунланди-ю, бир зумда қора-қизил оловга чўлғаниб, ерга шўнғиди. Иккинчи калхатни ҳам бир нафасда ўт қамраб олди. Бектемир, 40 учинчи ва тўртинчи калхатларнинг жангини эмас, фақат узоқдаги кучли алангасинигина кўриб қолди. Қизил юлдуз қанотлилардан иккитаси оловланиб тушди. Калхатларнинг галаси илдам тўзиди. Улар энди думларига

ёпишган ажалдан қутулиш учун, айлана-айлана шох ташлаб, катта суръат билан узоқлашдилар. Шунқорлар жангчилар тепасида меҳрибонлик билан мағрур айландилар. Кейин учта уч бурчакка тизилиб, шарққа учдилар. Қувончдан Бектемирнинг кўзлари ёниб кетди. Тўғриси, совет шунқорларининг мамлакат самосидаги донгли ишлари ҳақида ҳар куни фронт бўйлаб учган хабарларда у пича муболаға кўришга мойил эди. Гарчи у самода калхатлар бир-икки марта зирқиратиб қувилганини кўрган бўлса ҳам, лекин унчалик таъсирланмаган эди. Ҳозир совет самолётларидан ва самолётсозларидан ҳам мамнун бўлди. 10

Бироқ йигит юрагида ҳаво жанги туғдирган ҳаяжондан бир зумда айрилди. Юзларининг гўштлири тиришди, кўзларини ташвиш ва нохушлик билан узоққа тикди. 40—50 та танк кўкси омонсиз йиртилган далада эшелон—эшелон чўнг судралмоқда.

Душманнинг пўлат қуйма муштуми бу гал ҳам мажақланиб, орқага қайрилса, ўжар, золим, безбет ёв яна ҳаводан панжа солди. Ўт ва ажал қуюни навбат билан ердан ва самодан ёпирилди. Лекин ботирларнинг қаҳрли чидами қаршисида ҳамма вулқонлар ожиз қолди. 20

Ўша куни душманнинг бир неча бор қилган ҳужуми аскарларимизнинг фидокорлиги орқасида ҳар гал қайтарилиб турилди. Тит-пит бўлган, куйган, бужрайган далага совуқ қоронғилик чўкканда ҳам жанг тинмади. Пулемёт ва миномётлардан отишма давом этиб турди. Лекин қуюқ қоронғилик ҳаракатга имкон бермади. Жангчиларга қаттиқ нон, консерва улашдилар. Кейин у оқопа қаттиқ нонни кусирлатиб чайнаб, консерва билан қўшиб, маза қилиб еди. Агар яраси оғримаса, нақадар завқ эди бу. Оғриқ уни бетоқат қилди. Докаси бўшаб кетган—қайта боғлаши керак. Аммо алам баттарроқ санча бошлади. 30

Бектемир рухсат олиб, бир неча ярадор билан санбатга жўнади.

Ўрмон ичидаги кенг ертўла жуда ёруғ эди. Қуюқ қоронғиликдан кирган Бектемирнинг кўзлари қамашиб, ёшланиб кетди. Одамлар, нарсалар аста-секин гавдаланди. Ярадорлар кўп. Аксари енгил. Бир нечаси инграр, икки-учтаси оғриқ ва ҳароратнинг зўридан алахсирар. алланималар деб жавварди. Оппоқ кийимли докторлар ва ҳамширалар жуда тез ва жиддий ишлардилар. Уларнинг ҳаракатларидан, юзларидан бениҳоят чарчаганликлари 40

сезилиб турса ҳам, лекин довдираш, ҳовлиқиш, паришонлик қатъиян кўринмасди. Улар ўз ишларини, тиб аҳлига хос тартиб, интизом билан фидокорона бажарардилар. Қонга, ярага, инграшларга шундай одатланган эдиларки, уларни ҳеч нарса таажжублантирмасди.

10 Бектемир ҳийла кутишига тўғри келди. Чироқда олтинланган сочлари қирқик, лекин сиқиб ўралган оқ рўмолча тагида икки чаккасида соч толалари кўркам салқиб турган семиз, дўндиққина бир қиз у билан овора бўлди. Бектемир уни гапга солмоқ ниятида бир нима дейишни истади. Бироқ қизлар билан гаплашишни билмайдиган, содда йигит сўзни нимадан бошлашга ҳайрон эди.

Фақат шу топда қизнинг ўзи гўё бола билан гаплашгандек, қандайдир мулойим, юпатувчи оҳанг билан сўзлаб қолди. Йигитнинг миллати ва қаердан эканлиги ва ҳоказо ҳақида сўради. Бектемир оловдай ёниб, катта қизиқиш билан мумкин қадар (русча сўзлари етганича) батафсил жавоб берди. Шундай қилиб, яра ювилиб, тозаланиб, қайта боғланганини ҳам сезмади. Қиз қаддини ростлаб, йирик, юмалоқ кўзларини ўйнатиб, деди.

20 — Мана, тамом. Энди секин ичкарига кетасиз, у ерда яхшилаб қарайдилар.

— Нега, ярам енгил-ку, жангга бораман, — дея жавоб берди Бектемир ғурур билан.

— Богатырь! — деди қиз табассум билан. — Менимча ҳам мумкин. Ёлғиз, ҳамшираларга тез-тез қаратиш керак бўлади.

30 Қиз индамасдан бурилиб кетди-да, ишига киришди. Бектемир чиқиш учун кўзгаларкан, қулоқларига ўзбекча сўзлар туюлди. Катта очилган кўзлари бир қозоқ жангчига нимадир тушунтираётган баланд бўйли, ингичка, қора, ўсиқ сочли йигитга тушди. Она юртдан узоқда ўз тилинг, ўз элатларинг кўзингга жуда илиқ кўринади.

— Сиз ўзбекми? — сўради Бектемир унга яқинлашиб.

— Ҳа, — жавоб берди у ва ўткир кўзларини бир югуртиб олиб, сўради. — Сен-чи?

— Э, асли ўзбекмиз-да, ака.

40 — Хўп, мен бу ерда докторман, хўш, нима арзинг бор? Ярангни боғладиларми? — деди доктор.

— Ҳаммаси жойида, доктор ака... Яқинда келдингизми? Ўзбекистонда не гаплар бор? Фронтда юраклар қон бўлиб кетди, кеча-кундуз қулоғимизда гумбур...

— Ҳи-ҳи-ҳи, — кулди доктор. — Бир қизик «афандим» бор эди, лекин айтишга вақт йўқ-да, — деди-да, кейин урушнинг иккинчи куни Тошкентдан йўлга чиққанини, ҳозиргача биронта хат олмаганини билдирди ва бош қашигани вақти бўлмаса ҳам, самимий меҳр ва биродарона садоқат билан кўзларини жавдиратган элатнинг кўнгли учун, унинг қачон ва қаердан келгани ҳам фронтдаги аҳволи тўғрисида сўради. Бектемир сўзини қисқа қилишга тиришса ҳам, лекин баъзи тафсилотдан қочолмади. Доктор бирдан қошини чимириб, сўради:

10

— Уринбоевни танийсанми? Қишлоғингдан...

— Мен Уринбоев.

— Тўпчи.

— Укам, — ҳовлиқиб деди Бектемир. — Қирғий бурун, чувак юз, ориққина... Қаерда у?

Доктор у билан анча вақт бирга бўлганини, лекин ҳозир қайси участкада эканини аниқ билмаслигини, ёлғиз шу теваракда хизмат қилса керак, деб фараз этганини сўзлади. Фронтда хабардек катта совға йўқ. Бектемир ўз укасини кўргандек бўлди. Ўзини гўё ўз уйида кўрди, юрагида ғусса чанги қолмади. У, худди укаси ташқарида кутиб тургандек, қушдай учиб чиқди. Ёмғир ёғарди. Совуқ томчилар унинг юзига, бўйнига томиб, ғашини келтирди. Совуқ шамол шинелининг этакларини учирди, баданини увуштирди. Ўрмон сирли, ҳазин шовқинга тўла. Барглarning қўшиғидан айрилиқ фарёди янграйди. Бектемир қоронғида кўр сингари тусмол билан юриб, дарахтга бошини қаттиқ уриб олди. Йўл қаерда? Қай томондан келган эди? Ёмғирлик тунда йўлсиз туртинишдай қийноқ борми? Бу ерда ҳамма ёқ ниқоб остида. Тунда эмас, кундуз ҳам базўр фарқ қилади киши. Йигит бу ерга келгани учун ўз-ўзини койиди. Аста-секин қора гирдобдан нарсалар мўралай бошлади. Кейин йўлни ҳам топди. Лекин шу топда қисмга қайтишдан воз кечди: адашиб, ўз оёғи билан немис ичига бориб қолса, нима бўлади?! Дарахтга суялиб, кўзларини юмди. Бошида узуқ-юлуқ хаёллар, ўйлар ва хотиралар кечди. У ҳорғинлик ва дилгирликни, ёмғир ҳам шамолнинг совуқ, нохуш товушини унутиш учун кечинмаларга чуқурроқ ботишга, руҳнинг илиқлиги билан тетикланишга тиришди. Бу ғалати ички ҳолат уни элитгандек уйқуга кетди...

20

30

40

Шовқиндан бошини кескин силкиб уйғонди. Хиралатилган чироғи билан йўлнинг қора, лой бетини йил-

тиллатиб, катта машина келди-ю, ҳийла нарида тўхтади, мотор бир гуриллаб, жим бўлди. Ярадорларни тушира-бошладилар. Шофер ҳамшира билан анча жиддий ва қизгин жанжаллашиб олди. Машина кетидан аравалар тақирлаб келиб етди. Отлар кучли пишқириб, сувлиқларини чайнашарди...

10 Бектемирнинг жиққа ҳўл бўлган, наमतдай қалин шинели оғир ва сиқувчи эди. Қаскасидан сув шовилларди. У бирон пана жой топиш мақсадида у ёқ-бу ёққа лой кечиб, чодирларга дуч келди. Биттасига бош суқди. Қўпол сўкишлар, инграш ва нидо эшитди — булар оғир ярадорлар... У ҳўл брезентга суялиб, бир оз қаққайиб турди-да, кейин ора-сира оддий, аскарча ҳангама ва кулги эшитилган чодирга ўтди. Ҳўл, лекин хушбўй пичанга чордана қуриб олди. Латифа, эслаш, соғиниш, жанг... гурунгнинг мазмуни бу. Қафтларда махорка ўчмайди. Баъзилар ўтирган ҳолда хуррак отадилар, пишиллайдилар. Узоқда тўплар салмоқдор гумбурлайди. Ора-сира пулемётлар чакаги-чакагига тегмаган ғазабли лайчадай акиллаб қўяди. Бу жуда яқиндек туюлади.

20 Дарахтлар тепасида булутли само бўзаргач, Бектемир юмшоқ лойга тизгача ботишига қарамай, кучли, ғайратли отдай илдам жўнади. Ёмғир энди аста, эзиб саваларди...

Окопда бағрини балчиққа қўйди. Балчиқдан чирик, нохуш ҳид димоққа уради. Қўл лой, юз лой, нон лой. Қон лойга оқади. Ўлик эмас, тирик ҳам лой тишлайди.

30 Иккинчи кун, пешиндан кейин, қайта-қайта қилинган ҳужум ва қарши ҳужумлардан сўнг, батальон қатъий илгари кетди. Душман ўликларини ҳам, далада айқаш-уйқаш ётган синиқ, пачақ техникасини ҳам босиб жангчилар қишлоққа отилди. Фақат катта йўлга яқинлашганда, бирдан кучли ўт билан қаршиланди. Батальон ётишга мажбур бўлди. Йўл орқасига яширинган фашистлар бош кўтаришга имкон бермай қўйдилар. Бектемир ноқулай ерда узала тушиб ётар ва тинмасдан отар эди. Теваракка миналар туша бошлади. Мана, бир жангчини қора лой билан бирга учирди. Йигит астагина жойини ўзгартирди. Шу он унинг ҳаракатини сезиб қолдилар шекилли, бирдан унинг атрофига милтиқ ва автоматлардан ўқлар 40 ёғилди. Бектемир бир зумгина лойни ёриб ётди. Яқинда мина портлади. Унинг устига лой сачради. Бектемир гаранганиб, ғайри шуурий равишда ўзини кечаги ёмғир суви йиғилган катта кўлобга отди — бошқа иложи йўқ

بوندای میورنگ با ش قور...
 تو یزق ناسور...
 سادده قوروسا بون...
 کورن قولون قوراق...
 شوزات جو سولیب...
 توره کونده...
 بر دازون...
 تور چیا توره...
 سونک...
 شوب با شور...
 ایر...
 کالنت...
 انا...
 چلمه...
 قور...
 کوز...
 کوز...
 کوز...
 کوز...
 کوز...
 کوز...
 کوز...

«Күеҫ Қораймас» романидан саҳифа. Автограф.

эди. Сув жуда совуқ эди. Лекин Бектемирга бу ер даст-
лаб қулай кўринди. У энтикиб, кўзларини катта очиб ту-
раверди. Аммо беш-ўн минутдан сўнг баданини муз кес-
ганини сизди. Теваракда ўт ҳам сийраклашди. Бектемир
сакраб чуқурдан чиқиб, сув масканини тарк этди.

Узоқда машҳур пулемётчи Абдуллаев, унинг орқа-
сидан Асқар полвон пулемётни судраб борарди, «Расчёт
ҳалок бўлибди шекилли», — дея ўйлади Бектемир ичида.
Қорнидан яраланган жангчини шинелга ётқизиб судраб
10 кетаётган ҳамширага ёрдамлашди. Ярадорнинг милтиғи-
ни олди. Қўнжи тўла сув, ҳўл кийим-бош гавдага ёпишиб
қийнайди. Эсган салқин шамолдан қўллар унча қовуш-
маи. лаблар гезариб титрайди. Мана, Абдуллаевнинг пу-
лемёти янги жойдан шиддатли ўт очди. Бектемир пуле-
мётнинг тариллаган оҳангига сезгир қулоқ соларкан,
отувчисининг эскими, устами, нўноқми эканини дарҳол
пайқарди. Ҳозир бир зум диққат билан тинглади — элати
Абдуллаевга қойил қолди—у пихини ёрган пулемётчидек
отарди...

30 Бектемирга бир жангчи эмаклаб келди. Уни озарбай-
жонлик деб ўйлади шекилли: «йўлдош!» деб мурожаат
қилди-да, душман орқасига ўтиш ҳақида командирнинг
буйруғини билдирди. Бир взводга яқин жангчи уруш дав-
рида беш еридан ўқ еганига қарамай, соғлом, ғўлабир,
соддадил старший сержант Красновнинг орқасидан ер
бағирлаб кетишди. Душман яқин эди. Ҳавода ўқ қалин
учарди. Кенг доира бўйича бориларди. Йўлда уч-тўрт
жангчи ҳалок бўлди, бир нечаси ярадор бўлиб қолди.
30 Взвод жар ёқалаб юрди, кейин қарийб юриб бўлмас
ботқоқликлардан, ҳалқоблардан, одамзод кирмаган ваҳ-
ший, чигал тўқайлардан ўтиб, қалин дарахтли майдонда
тўхтади. Ғўлабир сариқ Краснов олдинлашиб, бинокль
билан узоққа қаради, сўнгра ҳарсиллаб-гурсиллаб да-
дахтга чирмашди-да, теваракни кузатди. Дарахтдан туш-
ганда, сариқ-қизғиш тукли юзида ишонч барқ урарди.
Бу — жангчиларни тетиклантирди. Бектемир йўлда учра-
ган қийинчиликларни унутди, уни қандайдир қизиқ мо-
жаро кутгандай юргиси келди. Бу ҳаяжонда аллақандай
ташвиш ва безовта қилувчи ҳислар ҳам бор эди. Краснов
40 душманни яқиндан ва қўққисдан чинакам рус «ура»си би-
лан босиб, тамом яксон қилмоқ кераклигини тушунтирди.

Взвод яқинлашиш учун кетди. Узоққа эмаклаш жуда
қийин эди, яна ўзни билдириб қўймаслик андишаси, кат-

та эҳтиёт қийнарди. Ҳайтовур, ўрилмай қолган, босилган экинзор учради, бунинг паноҳида жангчилар анча енгил ва тез ҳаракат қилдилар. Душманга юз қадамча қолганда гранаталарни тайёрлаб, белга қистирдилар ва Красновнинг командаси билан «ура» дея қичқириб кўтарилишди. Жангчиларни оёқлар эмас, гўё аллақандай бўрон элтарди!

Немислар учун бу кутилмаганда чақилган даҳшатли яшин таъсир қилди. Кўзлари оловланган, лаблари қаҳрли қисилган Бектемир бор кучи билан чопаркан, пароканда бўлиб, тумтарақай қочаётган душманни кўрди. Лекин баъзилари охиригача бўғишишга жазм қилгандай, саросимага тушмасдан, катта ўсаллик билан, милтиқ ва автоматлардан отишга киришдилар, гранаталар улоқтирдилар. Аммо кучли тошқин сесканмади. Улар бир неча минут ичида найзалардан ўтказилди. Жангчиларнинг нафрат ва ғазоби душман қони билан унча қоникмаган каби, теваракда ов қидириб изғишарди... Ҳатто юз-кўзи, мўйловлари лой бўлиб кетган Али тажанг ҳансираб туриб, Бектемирга: «Ит бўлиб кетдим ҳозир. Яна бир парча фриц гўшти бўлса эди!» — деди. 10 20

Қишлоққа йўл очиқ. Взвод илдам кетди. Жангчиларимиз узоқда дам юмалаб, дам туриб қочаётган фашистларни ўқ билан қулатиб, ё найза ва ё қўндоқ билан ағдариб югуришди. Йўлларда синиқ, бут-бутун қуроллар, сувдон, халта-хулта каби солдат буюмлари сочилиб ётарди. Ҳеч ким уларга эътибор қилмасди.

Фақат қишлоқнинг четида, биринчи уйлар бошланган жойда қўққисдан пулемёт шиддатли акиллади. Жангчилар бир зумда таралиб, ерни қучдилар. Душман бузилган деворнинг уйилиб ётган ғиштлари орқасидан отарди. «Дарвозага бир кўппакни ўтқазиб, муттаҳамлар ўзлари қочибдилар!» — деди ичида Бектемир ҳамда шу вақт чаққон ва дадил эмаклаб бораётган жангчига кўзи тушди. Унинг москвалик чиройли, кичкина ўспирин — Смирнов эканини гумон қилди. У яширин пулемётга қарши борарди. Уртоқнинг тақдири учун Бектемирнинг юраги ўйнаб кетди. Диққат билан кузатди. Жангчи оралиқнинг қарийб ярмини ўтгач, тўхтади-да, секин атрофга кўз югуртди. Кейин сал кўтарилган дўнглик орқасига ўтишга ҳаракат қилди, лекин бир зумда бошини оғир ташлаб-жим ётиб қолди... 30 40

Бектемирнинг юрагида гўё бир нима узилгандай бўлди. Ҳеч нимани ўйламасданоқ у сўлга, йиғирма қадамча нарида ётган Красновга қаради ва унинг ташвишли кўк кўзларини илиб, боришга тайёрлигини қўллари билан ишора қилди. Командир бир оз тараддудланиб, кейин лабини қимирлатди: «Мумкин!»

Бектемир иккита гранатани маҳкам қўлда сиқиб, дастлаб бир чуқурчадан ҳамма ёққа, йиртқич тоғ қуши боққан каби назар солди ва ишонч билан бирдан эмаклаб кетди. У ернинг паст-баландликларидан, паналовчи ҳар ўт, ҳар чўп-хасдан яхши фойдаланди — энг хавfli жойда чувалчангдек ерга қапишиб ўрмалади. У йўл четида, куйиб бир уюм қора чучала бўлиб ётган машинанинг орқасига ўтди. Душман билан ораси 30—40 қадам эди — астагина мўралади — фашистнинг каскасини кўрди. Шу топда унда қитдай кўрқув ва андиша йўқ, лекин ҳаяжондан қўллари сезиларли титрарди. Бектемир ўзини тутишга тиришиб, мўлжаллаб граната отди: портлаш, тутун ва олов... Пулемёт жим бўлди. Йигит иккинчи гранатани қўлида сиқиб, ранги ўчган ҳолда қаради. Дуд орасидан чалқамча чўзилган фашистни кўрди. Яна бир зум, эҳтиёт учун кутди-да, кейин энкайиб югурди ва ғиштлар устига чиқди. Иккита фашист кўрқувдан эсини йўқотгандек, йиқила-қўпа қочиб борарди. Бектемир милтиқдан ўқ узди: бири бир лаҳза қотиб сўнг қулади. Иккинчиси наридаги бузилган кўприкнинг ёғочлари орасида ғойиб бўлди. Бектемир пулемёт ёнида ағанаб ётган душманга тикилиб, кейин милтиғини ҳавода силкиб, ўртоқларига ишора қилди.

30 Қишлоққа қадам қўйиш билан Краснов, ўз одатича, шошмади. Асосий кучлар келиб етиб, бундан кейинги ҳаракат ҳақида қўмондонлик йўл кўрсатгунча кутишга, қишлоқни пусиб қолган немислардан тозалашга қарор қилди. Дастлаб қаердандир бир қанча болалар пайдо бўлиб қолди. Шодликдан уларнинг ҳаммасининг кўзларида ўт ва ҳаммаси фавқулодда ҳаяжонли эди. Болаларнинг кўзларида қариларча донолик ва ҳаракатларида офат кўрганларнинг қатъийлиги очиқ кўринарди. Уларнинг ҳаммаси оёқ яланг, кийим-бошлари юпун, жулдур эди.

40 Болалар бир-бирларига гал бермай, бу фалокатли ерларнинг ёлғиз жонкуярлари каби, жиддий тур ва мағрурлик билан аҳволни тушунтира бошладилар. Уларнинг сўзига қараганда, қишлоқда фриц қолмаган эди. Бу кич-

кина, вафодор, самимий чопарларнинг хабарига ишонмаслик мумкин эмасди. Шундай бўлса ҳам Краснов қишлоқни синчиклаб оралашга қарор қилди. Бу қарорни унинг кўзларида ёнган ғазаб буюрган эди. Одатдагича ертўлаларга, чердакларга яширинган душман автоматчиларини, «сафар қочди» қилинган кучуклардек, қувиб ўлдириш орзуси унинг қалбини қамради.

Жангчилар кичик гуруҳларга бўлиниб, қишлоқ оралаб кетдилар. Бектемир кичкина гуруҳ бошида ҳаракат қилди. Катта йўл устидаги уйларга, қўраларга эҳтиёт ва 10 андиша билан кирди. Аксар уйлар хароб ва кимсасиз эди — эшиклар кўчирилган, деразалар синик; ҳовли юзида ҳар хил қақир-қуқурлар сочилиб ётарди... Бир тўп қўралар гўё қадим харобалар каби туюлди унга. Али тажанг баъзи буюмларга тама билан қўл узатди. Аммо Бектемирнинг кўзларидаги дўқ билан у қаддини ростлади-да, гўё анчайин қизиқиб қараганини кўрсатишга тиршиб, ўзини бепарволикка солди...

Қишлоқда қолган бир ҳовуч аҳоли кўчаларга тўкилган эди—болалар, аёллар, чоллар... Уларнинг бутун сиймосида, ҳаракатларида худди дор остига келтирилиб, бўйинларига сиртмоқ солинаётган пайтда, кутилмаганда 20 афв этилган одамларнинг ҳаяжони ва ҳушсиз саросимаси туюларди. Улар жангчиларни қучоқлаб, йиғи билан ёки шодликдан энтикиб, фашистлар зулми остида кечирган қора кунларининг даҳшатини баён қилишга ошиқардилар.

Бектемир емирилган мактаб биносининг харобасига беихтиёр кўз ташлаб, хўмрайиб бораркан, уни бир кампир маҳкам қучоқлади. Йигит унинг букилган қаддида, 30 буришиқ юзларида оддий қарилик ожизлигини эмас, балки қуллик изтиробини ва синган ғурурининг забунлигини кўрди. Кампир йиғи аралаш инграб, нималардир сўзлади. Бектемир унинг ориқ суяк елкасини силаб, титраган лаблари билан:

— Бабушка, все будет хорошо, плакать не надо! — деди.

Кампир бир неча қотирма кулчани зўрлаб Бектемирга тутқазди-да, қалтироқ қўллари билан мактаб харобасини кўрсатди. Пахмоқ сочли бошини дард билан қимирлатиб: 40

— Лаънатилар, худодан қайтганлар! Уларга мактаб ҳам, отхона ҳам бир... Қандай кўркам, тоза бино эди. Японги эди. Утган йил қурган эдилар-а. Ҳамма вақт бу ер-

дан болаларнинг шовқин-сурони эшитиларди. Қандай яхши эди-а. Лаънатиларнинг қўллари чирисин! — деди қақшаб.

Бектемир худди болага сўз уқтиргандек, қайта-қайта такрорлади: «Эгрига-эгримиз, ёмонга-ёмон! Фашистнинг тумшуғини эзамиз!».

10 Бектемир қишлоқда бир-икки соат ичида болалардан, аёллардан, чоллардан бир-биридан фоже воқеаларни эшитди. Боши тарс ёрилгудай бўлди. Қишлоқда ҳар қарич ер фашистлар жабр-зулмининг гувоҳи эди. Унга ёш муаллиманинг осилган жойини кўрсатдилар. Кечаси эшиги тасодифан очиқ қолгани учун партизанлар билан алоқада айбланиб, отилган айбсиз чолнинг мозорини, активистканинг бола-чақаси билан бирга куйдирилган уйининг кул ва кўмирини кўрсатдилар. У етим болаларни, таёқланган чолларни, хўрланган қизларни кўрди... Қишлоқ четида, қалин дарахтзорда ўнлаб қизил аскарнинг қиймаланган гавдаларини кўрди. Йигитнинг юраги қотди, оёқлари титради. Лекин кўз олдини ғазабнинг қора
20 дуди босди...

Чарчаган, жангларда юлиниб-юлқинган батальон қисқа истироҳатга чиқиши керак эди. Кечга яқин жангчилар шу қишлоқда турли уйларга тарқалди. Бектемир дўстлари Дубов, Асқар полвон ва бошқа бир неча жангчилар билан икки хонали бир уйга жойлашди. Уй бекаси бомбадан қулоғи ҳийла кар бўлган, юм-юмалоқ, сергап, сербола аёл эди. Чурвақаларнинг ёшларида гўё йил эмас, балки ойлар фарқи бўлгандек, бир-биридан ажратиш қийин эди. Бектемир учун пилдирашган болалар, ҳурпайган
30 ола мушук юрган, бу камбағал, лекин иссиққина хона бахт маскани каби туюлди. Бека, умрида энг азиз ва кўнгли нозик меҳмонларни кутган каби, катта шодлик ва довдираш билан хизмат қила бошлади. Унинг қўл-оёғи тинмагандек, оғзининг мурвати ҳам ҳаракатдан бир зум тўхтамасди — урушнинг учинчи куниёқ аскарга олинган ва дом-дараксиз кетган эри, танкист қайнағаси, Ленин ордени билан мукофотланган учувчи укаси ҳам, партизанларга қўшилиб кетган ғайратли чол — қайнатаси ва ҳоказо ҳақида гапирар, гитлерчиларнинг ва уларга сотилган
40 хоинларнинг зулми тўғрисида сўзлаб, қўллари билан бошини сиқиб қарғар; фрицларнинг одатлари, юриш-туришларини артистдек ҳаракатлар билан жонли тақлид

этиб, масхара қилар эди. Жангчиларнинг кўпи овқатланишни ҳам унутиб, қалин пичан устига юмалаб, ухлаб қолишди. Бектемир печка ёнида чўққайиб, этикларини, кийимларини бирин-кетин қуритишга киришди. Қайин ўтин чарсиллаб, хушбўй ис таратиб, тоза, чиройли аланга билан гуриллаб ёнаркан, йигит бутун вужудида уйқу каби элитувчи, май каби сафобахш, тотли ором сезарди. Ташқарида шамол гувиллаб, кичкина, пастак деразаларни чертарди. Унинг совуқ нафаси, эшик очиларкан, ўрмонларнинг шовқини билан оқиб кириб, йигитни бир зум 10 хушёрлантитарди. Бектемир хомуза тортиб, калласини оғир қуйи солган ҳолда ўй ўйларди. У узоқ Ватани, отонаси, сермеҳнат, серташвиш, ҳамма вақт болаларнинг қий-чуви билан тўлган катта оилани ва колхозни эсларди. У бир неча бор хат ёзган бўлса ҳам, лекин шу топгача биронтасига жавоб олмаган эди. Деразада хира йилтираган чироқ ёнига ўтиб, хат ёзишга қарор қилди. Лекин ҳорғинлик ва олов шу вақтда унда эринчакликни кучайтирган эди. Қимирлагиси келмади — хатни эртага қолдирди. Асқар полвон уйғониб, уйқу аралаш сўради: 20 «Ош пишдимиди!».

— Калланг пишгандир, кел бу ёққа! — қичқирди Бектемир.

Полвон индамасдан бошини қўйди-да, яна хуррак ота бошлади.

Даҳлизда Али тажангнинг овози эшитилди. У кар қулоқ бекага алланимани тушунтира олмай хуноб бўларкан, Бектемир илжайиб қичқирди:

— Келаверинг, ота ўғли!

Али тажанг эшикни қаттиқ очиб кирди: «Ўзларингни 30 олиб қочаверинглар! Яна киндигим бир дейсанлар-а?» — деди.

Бектемир кулиб, ўтиришга имо қилди.

— Зерикдингизми?

— Йўқ. Бизда ҳам тўполон. Нуқул руслар ичида қолибман. Гармонь, ашула — жавоб берди Али тажанг. — Аммо сенларни кўрмасам, носвойдай хумор қиласанлар, азбаройи худо!

— Оғамизсиз-да...

Али тажанг бу сўздан яшнаб кетди. Оловда йилтираган қизғиш мўйловини силади ва чўнтагидан ихчам, жажжигина, нозик носқовоғини олиб, Бектемирга узатди: 40

— Укажон, бир отим от. Ўзим ясадим. Қўлинг ўргилсин нос чиқди.

— Қандай ясадингиз? — қизиқди Бектемир.

— Махоркани толқон қиламан. Жиндек оҳак ёки кул билан хурушга келтираман. Урисларга маъқул бўлди. Бошни чархпалак қиладиган бўлибди, деб кулишди.

Бектемир қўлбола носдан бир чимдим тил тагига ташлаб, кейин тупурди.

— Тезакнамо-ку, — деди Бектемир хохолаб.

10 — Чўпонсан-да. Тушингда ҳам қўйнинг қумалоғини кўрасан... — койиди Али тажанг. Кейин опласини ёдлади. Ерга қараб оғир-оғир хўрсинди. Сўз бугунги жангларга кўчгач, Али тажанг ғурур билан деди: — Одам ўлдириш осон бўлар экан. Шу шартки, агар қўрқмасанг... Мана бугун ўлик-тириклигимга қарамай отилган эдим, бафармони худо, фашистни қандай қилиб ғажиб ташлаганимни ҳам билмай қолдим.

20 — Қизиқ, ўлимни писанд қилмасанг, тирик қоласан, ҳам қуруққа чопмайсан... Кўп синадим. Қосим мироб айтарди: агар қўрқмасанг, энг одамхўр дарё ҳам ҳеч нима қилолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди..

— Қосим миробми? Ҳа, у балиқ эди. Кўрганман, — деди Али тажанг, сўнг бирдан Бектемирнинг елкасига бир тушириб. — Сенга орден беришлари керак. Чакана иш қилмадинг. Пулемётдай ўқ бўрон фалокатини енгдинг ахир. Орденнинг каттасини сўра. Ҳа, бўш келма!

— Билмадим, командирлар не деб баҳо беришар экан? — деди Бектемир иккиланиб.

30 — Бу катталарнинг баъзи вақтда ҳаққониятдан чизи тойиб кетади, — деди Али тажанг жиддий, — қани, кўрамиз.

Бектемир махорка ўраб, жимгина сўра бошлади. Али тажанг қўлтиғидан ғижимланган ҳар хил қоғозларни чиқарди-да, авайлаб текислаш, тахлаш билан овора бўлди. Печка устида учта котелок буғ буруқтириб, шақирлаб қайнарди. Уй бекаси тинмас — ўтин, ёрар, сув келтирар, болаларига қарар, аскарларнинг кийим-бошларини тозалар, яна айланиб Бектемирни гапга ундар эди: «Сизларнинг юртингизда мева жуда кўп бўлармиш. Тарвузларни одам ердан узолмасмиш-а. Бироқ жуда нesiқ дейдилар. Шундайми? Мен ҳаммасини эшитганман. Ёзда, фрицлар ҳали бу ердан узоқлигида, қўшнимизниқида бир ўзбек командир турган эди. Жуда чиройли эди у. Русчани мен-

дан яхши биларди... Ўқиган, не-не қизларни шайдо қилди... Аммо сеп ҳам ёмон эмассан. Кўзинг ўткир. Гавданг бақувват. Анча фрицни ўлдирган бўлсанг керак...»

Али тажанг қоғозларидан бирини олиб, Бектемирга узатди.

— Ўқи, буни, — деди у паст товуш билан, — нима дебди? Тунов куни осмондан фашист хазондай ёғдирган эди. Ўз тилимизда лотинча қилиб ёзибди... Немис фалокат лотинчани ҳам, ўзбекчани ҳам билар экан! Ўқи!

Бектемир қоғозини ёйиб, печка алангасига яқин тутдида, хўмрайиб кўз югуртди. Али тажанг оғзи қулоғида — дам Бектемирнинг елкаси орқали ёзувга, дам элатининг бетига қарарди. Бектемирнинг юзи аллақандай қийшайиб кетди. Кейин лабларидан заҳарли табассум учди. Қоғозни қаттиқғижимлаб, печкага отди. Аланга лоп этиб, қоғозни қамради.

— Ия! Тўнкадан ҳам кўполсан-да! — қичқирди бўғилиб Али тажанг. — Маънисини чақиб бер энди.

— Нимасига қизиқасиз, хўш?

— Ахир буни сенга, менга, Эшмат-Тошматга қаратиб ёзибди, — кучаниб гапирди Али тажанг. — Билиш керак нима деганини...

— Бадрафда ишлатишга ҳам арзимайди... — ерга қараб тўнғиллади Бектемир.

— Сенинг бир шингил саводинг бор, — деди Али тажанг, — мен саводи роса одамдан эшитдимки, бу ёзувда қизиқ гаплар бор экан...

— Масалан, қандай гаплар?

— Ўзбекларга сал бошқа кўз билан қарармиш-ку...

— Балли-э! Бош деб хом қовоқни кўтариб юрган экансиз-да! — деди Бектемир унга жиддий тикилиб. — Озмунча қон ва ёнғин кўрдингизми? Тўрт томонга минглаб чақирим юринг, ҳамма ёқда қон ва кулга дуч келасиз. Руснинг боласини ўтга отган фашист, ўзбекка шафқат қиладими? Шайтонни авлиё, илонни беозор, бўрини қўйга дўст, деб билсангиз, у вақт фашистдан марҳамат кутасиз, қоғозга ёзаверади-да. «Ёлғон!» дейишга қоғознинг тили борми? Душманингиз маккор бўлса, заҳарни шарбатдек ичиради... Тўғри, дастлаб мен фашистларнинг жаллодлиги тўғрисидаги гапларга лоф-қоф деб қарадим. Ўйўқ, таърифдан ташқари жаллодлик экан. Бу ёввойилик, жаллодликнинг кўп томонларини ҳали кўрганимиз йўқ. Кўрганларимиз — бир учигина... Фашист беинсоф

экан, жуда тирриқ экан... Модомики, уруш очибсан, май-донда қир, қирил. Аяма ҳеч! Азалдан буён уруш — хун-резлик. Лекин бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанглар бошидан нега ўқ ёғдирасан, тинч халқнинг уйига ўт қўйиб, хон-монини кўкка совурасан!

Али тажанг эзилиб, бўзариб ерга тикилган ҳолда қи-мирламай қолди. Лекин у қийиқ одам бўлганидан, ҳар қандай бўлмасин, бирон эътироз устида ўйларди. Бекте-мир унинг ниятини билгандек, печка оловини ковлаб,

10 бепарволик билан деди:

— Қалай, оға, нотўғри гапирдимми?

— Сўзингда туз бор. Нафсиламрда, фашист бачча-ғар жуда беинсоф, — жавоб берди Али тажанг. — Лекин шуни унутмаки, Ўзбекистон узоқ, дунёнинг нариги че-тида...

— Балли, узоқ, — деди Бектемир қалин махорка ту-туни орқали қараб. — Мана бу ерларда қиш кирапти. Бизнинг юртда шу паллада токда узум, полизда қовун, боғда анор... Гап масофада эмас. Гитлер совет дарахтини 20 қулатмоқчи. У болтани нақ туп илдизига ураётир. Ил-диз—рус халқи. Биз мана шу илдизни сақлашимиз керак. Шунда бу совет дарахтининг катта, кўркам, сермева бу-тоғи бўлган Ўзбекистонни офатдан асраган бўламиз. Фа-шистлар бизни руслардан айирмоққа тиришадилар. Улар сиёсатда бениҳоя доғули. Совет муштумининг маҳ-камлиги шундаки, бу муштда жуда кўп халқларнинг ку-чи бирлашган. Гитлер аскарлар орасига айирмачилик со-либ, муштумимизни бўшаштирмоқчи. Сиёсатда фашист—эски тулки...

30 Али тажанг қаддини бирдан ростлаб, янги эътирози-нинг кучига ишонч билан деди:

— Хўп, илдизни сақлайлик! Сен урушда ақл ортти-риб, сўзга чечан бўлаётирсан... — кинояли илжайди Али тажанг ва давом этди. — Майли, биз ўзбеклар бу тўқайларда, ботқоқларда қонимизни тўкайлик. Бундан бизга нима фойда?! Ахир эски замонда бизни чор ҳуку-мати роса эзиб келган...

Бектемир яраланган тирсагини авайлаб ушлаб, кўз-ларини юмди. Унинг мардона очиқ пешонаси, қуюқ, эгил-мас қошлари чуқур ўйни ифодалар эди. Али тажанг энди 40 уни мот қилганига шубҳа қилмади-да, унинг сукути би-лан қаноатланиб, гапни бошқа ёққа буришга тиришди. Аммо Бектемир ҳар нав кечинмалар, сезгилар тумани

орасидан фикрининг учини чиқара олгач, яна аввалгидай сокин ва аста гапира кетди:

— Тўғри, Николай кўп зулм қилган. Қариялардан эшитганмиз. Бироқ ҳаммаси ўтмишда бўлган... Ўтмишда қандай номаъқулчиликлар рўй бермаган? Шаҳар — шаҳарга, қишлоқ — қишлоққа қарши туриб, дарё қонлар оққан эмасми? Ҳозирги руслар тамом бошқа тоифа рус... Булар Ленин ишчи-деҳқонлари авлодлари. Совет мамлакатадаги барча халқлар учун бир хил турмуш, бир хил закон, бир хил мақсадни булар ўйлаб чиқарди, амалга 10 ҳам оширди. Мана, немисларни олайлик: катта халқ, илми баланд, иш биладиган халқ. Ясаган хил-хил машиналардан ҳам билиш мумкин. Лекин Гитлер нима дейди? У дейди: «Ҳамма халқларга, ҳамма давлатларга ёлғиз ўзим хўжайин бўламан. Менга тиз чўк! Алай-балай десанг, оғзи-бурнингни қон қиламан». Фашист ҳаддан ошган очофат. Босган ерини чигирткадек қуритади. Русларнинг йўли-чи? Руслар дейди: «Ҳамма халқлар барабар — оға-ини. Бошқа сендан ёрдам сўраса, қўлингни чўз, лекин бостириб кирма! Ернинг асл фарзанди — меҳнаткаш. Текинхўрлар, сояпарварлар бизга арқоқ-ариш бўла олмайди!». Чиндан ўйлаб қарасанг, ҳаққоний йўл. 20 Ўзбек халқи ҳам шу йўлни маҳкам ушлаган. Сиз билан биз — колхозчи, яъни худди шу йўлнинг посбонларимиз...

Али тажанг бурушиқ пешонасини силаб, лаб-лунжини тутолмай, кулиб юборди. Гўё унинг юрагини ўраган булут таралгандай юзи ёрқинлашиб кетди.

— Эсинг бутун, бегим, — деди у баланд овоз билан. — Юрагингда Ўринбой отанинг ўгити бор-да. Даданг пок одам. Қишлоқнинг авлиёси у. Ишонаман. 30

Бектемир, худди отасининг соғинчи билан кўкси тўлгандек хўрсиниб, ўрнидан турди. Мойли сўк бўтқани лабини кўйдириб, татиб кўрди-да, «гатоп» деди ва Дубов билан Асқар полвонни уйғотди. Дўстлар тревогадаги каби сачраб туришди. Полвон азамат қулочларини ёйиб, оғир керишди-да, кўзларини уқалаб, буғи буруққан бўтқадан бир қошиқни оғзига солиб, бай-байлади. Кейин норозиланиб, деди:

— Тузи қани?

— Туз конидамизми? — жавоб берди Бектемир. — 40 Ҳеч нозинг қолмайди-да, — деди-ю, лекин уй бекасидан бир кафт туз сўради.

Уй бекаси дарҳол туз келтириб котелокка солди ва яхшилаб бўтқани аралаштирди. Дубов сувдондаги ароқни диққат билан учта кружкага қуйди-да, тантана билан кўтарди, кейин Бектемирга сўзи ўткир дўстнинг тури билан:

— Сенинг муваффақиятинг учун ичайлик! — деди.

— Ҳа, ҳа, ич! — қистади Полвон.

10 — Биламан, томоғнинг тақилляпти, — деди Бектемир кружкани аста қўлига олиб. У ичмас эди. Чекишга ўрганганига баъзан афсуслангани учун ичишдан тортинар, аксар вақт ўз улушини Полвонга берарди. Икки дўст унинг соғлиғи учун кружкаларни кўтариб, унга астойдил тикилганлари учун Бектемир бу гал ўжарлик қилолмади. Ароқни чорасиз худди захри қотил ичмоққа мажбур бўлган бемор сингари лабига яқинлаштирди-да, «қўйинглар!» дегандек, бир зум ўртоқларига қаради.

— Жангда қанча иш кўрсатма, агар ичмасанг, бари бир сени солдат ҳисобламайман! — деди Дубов дўстона ўқрайиб.

20 Бектемир оқизиб-томизиб, катта қултумлар билан смирди. Шинель енги билан лабларини артди, қаттиқ пуфлади.

— Бас! Бундан кейин обизамзамни қидираверасан! — деди Асқар полвон кулиб.

Овқатни аскарларча, бирпасда ошаб қўйинди. Дубов дудланган чироққа бориб, ичида хат ўқий бошлади. Эски, титилган, мойланган кир қоғозга узоқ тикилди, кўркам мўйловларига табассум ёйилди.

30 — Ёмон эмас. Болалар ўқишда. Хотиним ишда. Сигир бор, — деди ўз-ўзига Дубов ҳам қоғозни қўпол қўллари билан эҳтиёт қилиб тахлаб, дафтарчага солиб, қўлтиққа тикди.

— Неча марта ўқидинг? — сўради Асқар полвон.

— Саноқсиз, — деб жавоб берди Дубов пичанга ёнбошлаб. — Хат—фронтда улуғ иш. У бамисоли вино. Вино қанча эскиса, мазаси шунча ошади. Хат ҳам эскирган сари маъниси қуюқлашади...

40 Асқар полвон бармоқлари билан ойларни санаб, мўлжалича шу кунларда сигаги туғиши кераклигини гапирди. Бектемир ундан Абдуллаевнинг қандай ўлганини сўради.

— Абдуллаев ёлғиз қолган экан, — ҳикоя қила бошлади Полвон салмоқлаб. — Мен ёрдамга бордим. Уч мар-

та жойимизни ўзгарттирдик. Охирида икки дарахт орасида жуда бошлаб ниқобланиб ётдик. Бир талай фашист орқа томонимизга ўтишни мўлжаллаб, қўзғалди. Дадил ва тез юрди. Лаънатилар жуда яққол кўринди. Абдуллаев жим...

— Лентани бўшат. Нақ пайти-я! — дедим унга. Йўқ, у пинагини бузмайди. Сабрим тугаб, юрагим тарс ёрилиб кетаёзди. Душман ҳамон яқинлашиб келмоқда — пулемёт соқов. Абдуллаевни туртаман. Хўмрайиб лабини қисади. Ниҳоят, душман нари борса юз қадам яқинлашганда, Абдуллаев ўқни бир қўйиб берди — олдингалари бир лаҳзада тутдек тўкилди. Бошқалари ердан бош кўтарсин-чи! «Ур! — дейман, — отангга раҳмат!» Абдуллаев жилмаяди, отади. Мен лентани дам-бадам етказиб турибман. Йўқ, даюслар дарров миномётга хабар қилди шекилли, миша увиллаб, нақ ёнига тушди. Бутун елкасини ўпириб кетди. Жон ҳолатда пулемётга ўзимни ташладим. Қани, ишласа! Бузилибди. Ғазабдан қоврилдим. Нарироққа силжиб милтиқдан шигаб отавердим. Бир нечтаси ўрмалаб келаётган эди, граната билан солдим. Ҳа, икки-учи ҳаром қотди. Орқадагиларнинг, чамада, тарвузи қўлтиғидан тушди. Шу вақтда рус солдатлари етиб, кўпайишиб қолдик-да, бирдан суриб ташладик. Абдуллаевнинг орденини, қоғозларини олиб, командирга топширдим. Эсиз йигит. Олтин эди у. Эй, қўй, ўйлама, дўстим. Ҳозирги пайтинг ганимат. Эртага нима бўлади — суриштирма. Тирик қайтиш йўқ — саноқли соат, куннинг қадрига ет...

Асқар полвон ўзини пичанга ташлади. Бектемир бошини қўллари орасига олиб, столга энгашган ҳолда уйқуга кетди. Бир оздан кейин чўчиб уйғонди, дўстининг ёнига чўзиларкан, алоқачи уни йўқлаб келди.

Кескин, совуқ шамол дарахтларни шовиллатиб эсарди. Ҳаво қандайдир рутубатли ва чирик. Осмонда ундамунда юлдузлар жуда хира йилтирайди. Узоқда тўпларнинг вазмин гумбури... Қишлоқ қандайдир ҳувиллаган, ваҳимали... Бектемир қатқалоқларга қоқилиб-суқилиб, штабга келди. Қора чироқ тутаб турган пастак оддий қишлоқ уйида бир неча командирлар ўтирарди. Бектемир старший лейтенант қаршисида тик қотиб, буйруғи билан келганини айтди. Стеклов, одатича, ўткир кўзларини чақчайтириб, генералга мурожаат қилишни буюрди. Бектемир бу хатоси учун бирпасда қизариб, саросимага

тушди-да, генералга мурожаат қилди, лекин сўзлари ас-карча очиқ ва дона-дона янграмади. Ёш, қорамтир, ин-гичка капитанга нималар тўғрисида ҳикоя қилаётган ге-нерал Соколов ўрнидан туриб, йигитнинг ёнига келди ва кулиб қўлини маҳкам сиқди.

— Молодец, Уринбоев, — деди генерал бир қадам ор-қага чекиниб ва қўлларини камарга тираб. — Бугун ажойиб мардлик кўрсатибсан. Совет жангчиси, ўзбек халқининг ўғли ана шундай бўлмоғи керак. Фрицни ур,
10 ўлдир, аяма! Бу кунги ишинг—катта иш! Аммо бундан кейин яна яхшироқ жанг қил. Ҳамма сендан ибрат олсин. Бир кун қарабсанки, Совет Иттифоқининг Қаҳрамонисан. Номинг бутун Совет мамлакатада, бутун Ўзбекистонда муҳаббат билан айтилади. Халқ «раҳмат» дейди!

— Уртоқ генерал, — деди ҳаяжонланиб Бектемир, — ҳеч нарса қилмадим ҳали. Бу — планнинг бир проценти...

Генерал хахолаб кулди. Йигитнинг елкасига қўлини қўйиб, деди:

— Бир процент! Планинг жуда яхши! Жуда яхши айт-
20 динг. Бир процент! Қани, Ҳамроқулов, элатинг билан гаплаш, — деди капитанга мурожаат қилиб генерал.

Капитан Ҳамроқулов жангчи билан ўзбекчасига сал-моқдор кўришиб, ёнидан жой берди.

— Хўш, йигитча, аҳволлар қалай? Бардаммисиз? Уруш қандай бўлар экан? — деди капитан дўстона суҳ-бат оҳангида. — Мен бугун йўлакай меҳмон эдим бу ер-да. Сиз катта совға тайёрлаб қўйган экансиз. Хурсанд бўлдим. Кўкрагим тоғдек кўтарилди.

— Русча гапир, Ҳамроқулов! — деди генерал.

30 — Ўзбекчани соғиниб қолганман, ўртоқ генерал, — деди-да, Ҳамроқулов давом этди. — Ўзбеклар бу урушда ўзларини кўрсатишлари керак. Чунки бу уруш—ҳаёт-ма-мот уруши. Гитлерга қул бўлганимиздан кўра, майдонда мардларча ўлганимиз дуруст. Шундай эмасми?

— Албатта, шундай...

— Ўзбек халқи — давом этди капитан, — энди қано-тини роса ёза бошлаган эди. Ўзбек халқи эндигина қу-ёшли йўлга чиққан эди. Гитлер ана шу қуёшни қора бу-лутдай ўрамоқчи. Йўқ, чучварани хом санайди, хом кал-
40 ла! Фашистларнинг бўйинтуруғини судрамаймиз. Совет халқининг шарафи учун, бахти учун жонни, қонни фидо қиламиз... Тўғри, шу кунгача фронтларда ишларимиз, ўзингизга аён, ўзбекча қилиб айтганда, чатоқроқ. Лекин

барибир, бизники устун чиқади. Немис-фашистларни қириб-суриб ҳайдайдиган кунлар келади.

— Шундай кунларга тезроқ етишмоқ керак эди... — деди Бектемир.

— Балли, сиз билан биз қанча яхши жанг қилсак, зафарга ҳам шунча тез эришамиз, — деди Ҳамроқулов.

Элатлар узоқ ва самимий суҳбатлашдилар. Капитан урушнинг биринчи кунларидан қатнашар экан. Ўз саргузаштининг баъзи саҳифаларини — қизиқ жанг манзараларини айтиб берди. Бектемир бу ўқимишли, содда очиқ оидин командир элатни севиб қолди. У билан танишлардек сўзлашди. Ниҳоят, капитан гоҳо кўзлари қисилган, гоҳо ҳомуза тортган йигитнинг чарчаганини сезиб, ётиб дам олишга таклиф қилди. Бектемир рухсат сўраб, штабдан чиқди. 10

ОЛТИНЧИ БОБ

Қуёш булутлар орасидан ора-сира мўралар, сарғайган дарахтларни бир зумгина олтинлатиб, эрингандек, яна булут кўрпасига чулғанарди. Асқар полвон ўзи қўнган уйнинг қаршисида йиқилиб ётган дарахтда ўсиқ қошларини чимириб ўтирарди. Унинг юраги қандайдир мажхул, ташвишли ҳислар қучоғида эди. Хароб, юпун, таланган қишлоқнинг изтироббахш манзараси гўё Полвоннинг кўксига ўз дардини қуярди. 20

Атрофдаги ўрмонларда яшириниб ётган деҳқонлар бола-чақаларини орқалаб, ўзларининг таланган инларига бирин-кетин қайта бошлаган эдилар. Баъзилари ўзлари туғилиб ўсган ерга, етти бобосининг суяги ором олган манзилга, гўё ҳар бурчагида аждаҳо пусиб ётгандек, ҳадиксираб, аланглаб киришарди. Катта йўлда эса болалар тўкилган ўқ, гильза ва ҳар хил бузилган қуроол қисмларини териб, ўйнаб юрардилар. Баъзан унинг атрофига тўпланиб, бу дов жангчининг узоқ Осиёнинг қизғин қуёшида қорайиб пишган, энди жангларда қаҳрли тобланган юзига мароқ билан тикилиб, чувиллаб, амакини гапга солардилар. Ўткинчи аёлларнинг кўзларида ҳам Полвон миннатдорлик ифодасини ўқирди. Полвоннинг юраги аста ёришиб, кўкси енгилланди. Махоркани бежаб ўраб, сал эшитиларли товуш билан қурама ашулаларни гингиллай бошлади. 30 40

Кичкина фронт газетасини шамолда ҳилпиратиб, Са-

фар чўтир келди. У аввалгидай мулойим, тавозели, ювош эди. Унинг шинели, аскарый буюмлари худди бир минутлик роль учун артистга нари-вери кийдирилгандек сезиларди.

— Бектемир тўғрисида ёзишибди. Сенинг тўғрингда ҳам яхши сўзлар бор эмиш, — деди Сафар чўтир газетани Полвонга узатиб қувонч билан, ҳам одатича қўлини қовуштириб олди. Асқар полвон севиниб, гўё қоронғида марварид донасини қидирган одамдай, газета бетига энгашиб, обдон кўз югуртди-да, кейин шилдираган газетани яхшилаб тахлади:

— Урисчага кўзимиз кўр. Абдуллаев бўлганда қулогимизга қуйиб қўя қоларди. Эссиз йигит! Қани, бу ерга ўтиринг-чи, — хўрсиниб давом этди Полвон. — Тонгдан буён дилим сиёҳ... Ёмон туш кўрдим. Афтидан, кампирим қазо қилганга ўхшайди. Дуогўйимдан айрилдим, элат!

— Девона бўлдингми? — деди Сафар чўтир ранги оқариб. — Сўзла тушингни!

20 — Тушимда энам оппоқ матага чулганган, — деди Полвон жиддий, салмоқланиб. — Утган йил ўзимиз очган шагал йўл ўртасида қис боқмай кетяпти. Хотиним сочларини ёйиб, эшикда шумшайиб, ёлғиз ўтирибди. Маълум: энам ўлган!

Сафар чўтир тушга қаттиқ ишонарди. Уйқудан тургач, аксар вақт тушини ёдлар, тушининг узук-юлуқ ипларини бир-бирига улаб, белгили маъно чиқаришга тиришарди. Полвоннинг тушини у чиндан ҳам машъум деб билди ичида ва кўнгли бузилиб кетди. Аммо ўртоқ-ни юпатинч учун лоқайдлик билан:

— Уйлашга арзимаёди, ука. Кампиринг калтакдек бақувват эди. Сен сўл ёнбошинг билан ётиб қолгансан. Ажава тушлар ана шундан бўлади, — деб тушунтирди.

— Ростми? — сўради Полвон болаларча маъюслик билан.

— Бўйингдай тўппа-тўғри. Ана, Бектемирдан ҳам сўра.

Одатича, шахдам, текис қадамлар билан Бектемир 40 етиб келди. Дўстининг ташвишини ишончсиз кулги билан йўқотишга тиришди ва қўлидан тортди.

— Ёздингми? Меники тайёр. Юр, юборамиз. Энанг кўзига суртиб-суртиб ўқийди...

— Сен ёз, Темирчам, — деди Полвон. — Мен ёзсам, харфлар худди найзадан қочган фашистдай сафдан чиқиб кетаверади...

Бектемир чўққайиб ўтирди, противогаз сумкасини тиззасига қўйиб: «Сўйла!» — деди.

— Меҳрибон энамга, ўртоғим Шарофатхонга, жажжи қизчам Гуландомга, — деб бошлади Полвон. — Қариндош-уруғларга, таниш-билишларга кўпдан-кўп соғинчли салом. Алҳамдулилло, мен сиҳат-саломат юрибман. Сизларни ҳам соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юришингизни (Полвон бир зум тўхтаб, давом этди) табиатдан сўрайман. 10

— Худодан десанг-чи!.. — деди Сафар чўтир ранжиб.

— Эскилар худо, янгилар табиат, дейди... Иккиси ҳам бир бўлса керак. Шундай эмасми? — деди Полвон кулиб ва яна давом этди. — Онажон, мени йўқлаб, йиглаб-сиқтама. Шукур, таним соғ, кийим-бошим бут, хўрагим жойида. Ёр-биродарларим билан уруш ичида кунтун айланиб юрибман. Тақдирда эгамнинг қудрат қалами билан ёзилганини кўрурмиз. Онажон, дуо қил. Ёлғиз ўғлингман, хизматингни оз қилдим... Шарофатхон! Қизчам Гуландомни жуда соғиндим. Унинг ширин сўзлари ҳеч вақт қулоғимдан кетмайди. Аввалги хатимда мен унинг суратини сўраган эдим. Кўзим йўлда — кутмоқдаман... Шарофатхон, колхозда ғайрат билан ишланг, колхоз тўқ бўлса, фронтда биз тўқ, рўзгорингиз ҳам мўл-кўл бўлади. Яна сиздан бир илтимос шуки, мени десангиз, кампирнинг кўнглини зарра оғритманг. Кексалар ёш боладай эрка бўлиб қолади. Қўлдан келганча хизматини қилиб, дуосини олинг. Мен томонимдан қизчамни ўпиб-ўпиб қўйинг. Уни асло хафа қилманг. Асқар полвоннинг дунёда ягона хазинаси Гуландомдир. Бизга тез-тез хат ёзиб туринг. Хат ярим дийдордир, деб ёзувчи Асқар полвон. 20 30

Бектемир хатни конвертга солаётиб, бирдан тўхтади ва газетадаги ўзлари тўғрисида ёзилган хабарни қирқиб олиб, хат билан юборишни таклиф қилди.

— Меники ҳали арзимайди. Сен юбор, — эътироз қилди Полвон.

— Довдирама! Хамирнинг учидан патир... — деди Бектемир қатъий йўсинда. 40

— Жуда соз, — маъқуллади Сафар. — Колхозчи биродарларга совға бўлади.

Учинчи кун батальон кутилмаганда олдинги позицияга чақирилди. Қишлоқдан тунда чиқдилар. Илк саҳарда позицияни ишғол этиб, мустаҳкамланишга киришдилар.

10 Душман муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган станцияда жуда маҳкам ўрнашган ва уни ҳар қандай қурбон бадалига бўлса-да, қўлдан чиқармасликка тиришарди. Икки кун энг қонли, энг золим жанглар қайнади. Тўплар кеча-кундуз ўт пишқирди. Тўпчилар ҳолдан кетиб йиқилгунча отдилар, рус, украин, ўзбек, қozoқ ва бутун жангчилар дўзахнинг ўтёқар, ўтқавлар шоввозлари каби, фавқилбашар ғайрат ва ғазаб билан ишладилар. Миналардан, снаряд ва бомбалардан ернинг кўкси лўлининг чирмандасидек йиртилди. Ҳамма ёқда танкларнинг қорақизил алангаси гурилларди. Булутлар қорайди, дарахтлар кўмирланди, аскарларнинг юзлари исдан, тўзондан даҳшатли ниқоб кийди.

20 Икки кун ичида айрим взводлар ўн марталаб ҳужумга ўтдилар. Бектемирнинг батальони бир неча соат ичида олти марта ҳужумга борди. Окопларда, блиндажларда қизгин, омонсиз, ҳаддан ташқари қонли ва даҳшатли бўғишмалар қайнади. Бектемир душманни ўқ билан урди, найза билан санчди, гранатлар билан парчалади! Асқар полвон маст, қутурган, дарғазаб филдай эди. У қонда, усул ва тартибга риоя қилмасдан, девдек солишарди. Тиканли симлар орасида юзи, қўллари қонга беланган ҳолда урушаётганини бир зумгина, жанг сурони ичида томоша қилган Бектемир қайноқ ғазабдан ҳушини йўқотган бўлишига қарамай, чўчиб кетди.

30 Душман қалин зирҳга ўралишга тиришди. Улар танкларини подадай ҳайдадилар. Кўкда самолётларнинг машъум товуши ўчмади. Совет жангчиларининг қоядек мустаҳкам руҳини душман даҳшатли шовқин-сурон, ҳеч вақт қулоққа чалинмаган, ёввойи, манҳус садолар бўрони билан ларзага солишга уринди. Ҳар ерда қайта-қайта қарши ҳужумга ташланди. Ниҳоят, руҳий атака! Кўрагига автоматлар осган, ўлчовли одимлар отиб, қора булутдек масофани қамраган қалин фашист тўлқини келмоқда. Даҳшатли, бемаъни манзара! Бу безбет, маст, қутурган ва шу билан бирга ўлимдай совуқ, ғазабнок, гўё 40 даф этилмас махлуқлар девори бир зумдан сўнг ҳамма нарсани топтаб, ерга қапиштириб ўтадигандай...

Бектемирнинг кўзлари телбаларча олайиб кетди. Дубовнинг мўйловларида ғазаб ёнди. Асқар полвоннинг қир-

ғий бурнининг катакларин тез-тез очилиб қисилди. Окоп-ларда милтиққа бош қўйган бир кўп жангчиларнинг ранглари оқарган эди. Бироқ совет жангчиларининг руҳи, иродаси синмади. Фашистлар: «Ҳа, мана, олдик!» деб ўйлаганда, бирдан ўқ бўронига урилди. Гитлерчилар девори бўйлаб ўлим катта наъралар солди. Лекин қутурган, маст фашистлар ўз ўликларини босиб, яна илгари юрди. Бу ҳол бир лаҳзагина юз берди, холос! Совет ўқи шиддатни он сари кучайтираркан, фашистлар дастлаб саросимага тушди-да, сўнг бирдан тумтарақай қочди... 10

Совет жангчиларининг эгилмас ботир руҳи душманни баттароқ қутуртирди. У ҳар дўннга, ҳар тошга ёпишиб, ҳар қарич ерни тиш-тирноғи билан ушлашга уринди...

Иккинчи кун тушдан сўнг жангчиларимиз темир йўл станциясига суқулиб, душманнинг асосий кучларини улоқтириб ташладилар. Фақат станциянинг ўзида яна қонли жанглар рўй берди. Фашистлар томлардан, уйлардан, ертўлалардан тинмасдан ўт очдилар. Фақат кечга яқин душманнинг энг сўнгги ўчоқлари ўчди. Лекин хароб бўлган станция ўт ва қалин дуд ичида эди. Катта омборлар, ҳар нав юк ортилган юзлаб вагонлар жингиртоб бўлиб ёнарди. Ҳар қадамда қон ва ўлик... 20

Бектемир гаранглиниб, ҳансираб, чеккага чиқди-да, ўзини ерга ташлади. Гўё ичини ёнғин кемиргандай бутун гавдасини қизғин иситма қоплаган эди. О, қани, бир ютум сув, бир ҳидлам муздек тоза ҳаво!.. Ҳийла вақтдан кейин нафаси ростланди. Лекин боши оғир ва гаранг эди. Уфққа оғган қуёш, кўкни тутган ва ис орасидан гўё қора шиша орқали кўринганга ўхшарди... Қуёшга ачинди. Худди қуёшнинг ўзи тутунланиб, эриб кетаётгандек туюлди. Йўқ, Русия, Украина, Кавказ, Тожикистон далаларида ва унинг юртида қуёш олтин сочларини зилол тоғ сувларида юваркан, унинг табассуми поёнсиз далалардаги гўзаларнинг қордай тоза, майин, илиқ момиқларида чақнар, теримчи қизларнинг дур тишларида, қўшиқларида, олтин зиракларида ёнар эди. 30

Йигит узоқдан ҳайбатли темир уюмлари сингари ағнаб ётган пачақ паровозларга тикилди. Уларга ҳам ачинди. Унинг учун паровозлар қудратли, ажойиб, жонли махлуқлар эди. Ҳозир улар қандай аянчли ва забун!.. Кейин юзида қандайдир ёт нарсани сезиб, қўллари билан пайпаслади: сўл чаккасида ёнғоқдай ғурра. Зарарсиз! Унг сонини ҳам ўқ ялаб ўтган экан. Ҳамширалар 40

оғир ярадорларга ҳам қарашга улгура олмаганларидан, пашшани қувишга тоби келишмаса ҳам, уриниб ўзи боғлади. Бирдан ёдига Асқар полвон тушди. «Нима бўлди у?» — юраги увушиб кетди. Икки кун ичида жуда кўп ўртоқлар ё абадий, ё вақтинча кўздан ғойиб бўлган эди. Кеча команда пунктига учта душман танки бостириб келганда, юмалоқ сержант ўлган эди. Стеклов бугун эрта билан душманнинг шиддатли атакасини қайтараркан, бир неча жангчи билан қуршовда қолиб, сўнгги нафасигача курашга ва ниҳоят, уни тирик тутишга астойдил интилган гитлерчилар назарида сўнгги гранатани портлатиб, ўзи парча-парча учиб кетган эди... Сафар чўтир кеча оқшом оёқдан яраланиб, госпиталга жўнатилган. Бугун эрталаб Али тажанг қўлдан яраланиб, ўрмон оралаб қаёққадир жўнаганини Бектемир кўрган эди...

10 Ингит ўрнидан туриб, аста юрди. Бир гуруҳ рус жангчилар ўртасида Асқар полвонни кўрди. У қорайиб униққан. Шинели бир неча еридан йиртилган, куйган, тешилган эди. Фақат манглайида янги дока қордай

20 чақнарди.
— Хўш, бахайр? — сўради Бектемир бўғилган овоз билан.

— Ажал ўпиб ўтди. Бугун жуда ҳазилни ошириб юборди, сволочь. Думбамдан ҳам чизи мой кесиб олди-я... Э, сенгаям қичиқлик қилибди-ку.

— Бизни аста-секин чайнайдиганга ўхшайди... — деди Бектемир, ғамгин зўраки илжайиб.

Дубов қайдандир пайдо бўлди. Уларнинг иккисини имлаб, гўё аллақандай сирни баён қилмоқчидек, бир

30 чеккага элтди-да, қўйнидан чоракта ароқ чиқарди, шишанинг тагига бир уриб, эпчиллик билан очди.

— Эҳ, ғамнинг арраси бу! — деб Полвонга узатди. — Янги командир — капитаннинг боши нодир бош экан. Бўлмаса, бу ерни эсэсчилардан бир ҳафтада ҳам тозалаш имконсиз эди.

— Сал хотинчалиш кўрипади, — деди ароқни қултуллатиб ютгандан кейин Асқар полвон.

— Нозик ва олифта! — деди Дубов мўйловини бураб.

Бектемир, шишани индамасдан озгига олиб борди-ю,

40 лекин бирдан тараддудлангандек, бошини чайқадди. Фақат дўстларининг ўқрайишлари билан кўтарди. Озгина ичиб, Дубовга берди. Дубов бир онда шишани бўшатиб, четга улоқтирди. Қир қўллари билан лабларини артди.

Ҳамманинг кўзи узоқдаги осмонни ютмоқчидек қутуриб юксалган даҳшатли ёнгинда эди.

— Ён, Россия ён! — деди Дубов ғамгин товуш билан, секингина. — Сен тарихда кўп марта ёнгансан. Аммо ҳар гал оловдан пўлатдек тобланиб, олмосдек ярқираб чиққансан! — Дубовнинг қаттиқ, қаҳрли кўзларидан ис босган, кир юзига бир-икки томчи тиниқ ёш юмалади...

Жангчилар кечқурун Стеклов ва Красновнинг тантанали кўмиш маросимига кетдилар.

ЕТТИНЧИ БОБ

10

Батальон ошғич суратда мустаҳкамланишга киришди. Ниима бўлса ҳам бу ишғол этилган муҳим позицияни қўлдан бермаслик керак эди. Бу пунктда барқарор бўлган совет кучлари душмanning сўл қанотини катта таҳдид остида қолдирганди. Яна янги кучлар олиб, яхши тайёрлик билан бу ерда ҳаракат қилинса, ҳужумни муваффақиятли давом эттириш, кенгайтириш мумкин эди. Бутун кеча душман тўпларининг момақалдироси остида эртанги жангларга шошқин тайёрлик бошланди. Пиёдалар, тўпчилар, сапёрлар, танкистлар, алоқачилар ва ҳоказо — ҳамма мишмаш қоқмай, фавқулодда фидокорлик билан ишлади. Душман эртаси асосан совет кучларини синаш, пийпаслаш ниятида баъзи участкаларда озгина куч билан бир неча топқир ҳаракат кўрсатди. Кейин кун бўйи гоҳ кучли, гоҳ суст артиллерия отишмаси, разведкачиларнинг фаолияти давом этди.

Бектемирнинг кайфи дуруст эди. У энди, улоқчи от сабрсизлик билан улоққа интилгандек, жанг суронига отилгиси келарди, олдинги позицияга илк қадам қўйиб, ҳар нарсдан ҳадиксирарандай, теваракка жонсарак ва ожиз қарайдиган янги жангчилар орасида ўзини пихини ёрган хўроздай сезар ва уларга далда бериб, ўзини қандай тутиш, хавфдан қандай сақланиш ва ҳоказони мумкин қадар ўргатишга тиришарди. Миналар ва снарядларнинг товушларига қараб фарқ қилиш ва уларнинг теваракка қиладиган таъсири ҳақида тушунтирарди. Жимжитлик вақтларида ҳам душман окопларидан кўз узмас, бирон қора кўриниб қолса, дарров ўқ узарди. Баъзан фашистлар билан «ҳазиллашар» эди. Биронта пачақ касканими ёки бошқа нарсани окоп четига қўярди. Фашистлар ғазабланиб, бу қорага зумда ўт очарди.

Шундай пайтларда гоҳо бирон душманнинг шарпаси унинг ўтқир кўзларига чалинар, Бектемир шу он милтиқ тепкисини босарди. У батальонда снайпер деб ҳисобланмас эди-ю, лекин отишда яхши бир снайпер каби маҳоратга эгаллигини ўзи биларди. Буни кўп марта синаганди. Аммо камтарликдан бу хусусда бировга, ҳатто дўстларига ҳам чурқ этиб, оғиз очмасди...

10 Бектемир жангчи учун ҳар хил қурооларни эгаллашнинг аҳамиятини мутлақ англаган эди. Шундай пайтлар келардики, душманни «максимка»дан ёки тўпдан урсанг, яна яхшироқ. Фақат бунинг учун билиш керак. Билсанг, керакли пайтда доғда қолмайсан.

Бектемир ҳар вақт турли қуроолларга зеҳн соларди. Илгари Искандарнинг тилсими каби очилмайдигандек кўринган қурооллар унинг зеҳнига таслим бўла бошладди. Бу ерда у машҳур Иван Самариндан — юзини қизғиш тук босган, ингичка товушли, кўримсизгина жангчидан — душман автоматини ўрганди. Иван Самарин буни тунда «тил» тутгани борганда, постда турган фашистни нога-
20 ҳон босиб, қўлларини боғлаб, судраб келаркан, ўлжа туширган эди.

Жангчиларга обед улашилган вақтда душман тўплар ва миномётлардан ўт оча бошлади. Қора тупроқ уюмлари учди. Бектемир катта иштаҳа билан биринчи қошиқни оғзига солган эди, окоп деворига ясалган ўнгирга йиқилди. Баъзилар оғзидагини ютишга улгурмай, қонга беланди. Отишма тингач, Бектемир ўнгирдан аранг чиқди. Котелокка қараб, худди сичқонни панжасидан чиқариб юборган мушукдай, нохуш минғиллади: шавла
30 юзини қалин тупроқ босганди. Қошиқ билан аста тозалашга уринди. Кейин бир қошиқни оғзига солиб, худди лой чайнагандай бўлди. Тупурди ва сўкинди. Бир жангчи ҳозиргина рўй берган шовқин-сурон тўғрисида гап сотаркан, у овқатини бемалол еб ўрнидан тургач, этигининг қўнжи қонга тўлганини пайқади. Жангчилар, дўстона кулиб, ҳазил қилишди: «Қалай, шавла ширин эканми?»

Асқар полвон хўмрайиб, Бектемирга деди:

— Афанди, ҳамма шовқин-сурон менинг чопоним устида экан, деганидек, ҳозирги ғалва шавла туфайлидан
40 экан... Илиққина ҳиди ҳали димоғимга ҳам етгани йўқ эди-я, бир нима тарс этиб тегди-да, қўлимдан учиб кетди...

— Қўявер, қозончанг балога қалқон бўлибди... — деди Бектемир илжайиб.

Кечга яқин жангчилар совға олишди. Бектемир мўъжазгина халтачани, гўё муборак жойдан келган азиз дўстининг совға-саломни каби, ҳаяжон билан очди. Халтада икки қути «Наша марка», бир жуфт дастрўмол, ўн икки дона печенье, бир ҳовуч шоколад конфет, тиш порошоги, чўткаси билан, атир совун, қалам, қоғоз ва конвертлар бор эди. Қалтираган қўллари билан дастрўмолларни ёйиб кўрди: иккаласи ҳам оқ шойидан. Четларига тўқ қизил ипакдан ингичка, нафис уқа чизилган. Тўрт бурчагига кўк бинафша, шафтоли ранг ипаклар билан гуллар тикилган. Рўмолнинг ўртасига қизил ипак билан: «Ватан учун!» деган сўзлар ёзилган эди. Бектемирнинг кўзларидан учқунлар сачраб кетди. Ипак гуллар унга тоғ чаманларининг чечаклари каби жонли, нафис туюлди. Уни завқ билан ҳидлагиси келди. Собиқ чўпон майсаларда ястаниб ётганда, уни шундай жажжи, шўх, нашъа ва нур билан нафас олган гуллар қуршарди. Унинг юрагини тотли бир қайғу ва соғинч тўлдирди. Бектемир битта печеньени курсиллатиб, конвертларни титди. Биттасининг ичидан майин қоғозга ёзилган кичкина бир мактуб чиқди. Русча хатга телмура-телмура, бир рус жангчига мурожаат этди. У титраган қўлларидаги қоғозга энкайиб, бутун борлигини унутган ҳолда берилиб ўқиди.

— Олдин мана менга келган хатни эшит, — деди жангчи ўртоғи, — ҳар бир сўзи юракни чўгдек ёндиради. Йўқ, бу сўзлардан маст бўлиш мумкин.

У ҳаяжонли товуш билан ўқиди. Бектемирга ҳам ёқди.

— Узини ҳам кўриб қўй. Ўзи чиройлими, хатими? — деб жангчи фотокарточкани кўрсатди. Оқ беретка остидан сочлари жингалак-жингалак осилган, юзлари тўлагина, кўзлари сузук ёш рус қиз. У худди эркалангандек, бошини ноз билан сал эгган. Унинг бежирим лабида самимий ва маъсум юракнинг жилваси бўлган майин табассум...

— Ажойиб қиз экан. Юрагинг уряптими? — деди Бектемир.

— Қани, мумкин бўлса агар. Томскка учсаму, уч кунгина ёнида бўлсам... — деди жангчи. — Ҳозиргача хат билан гаплашиб тураман. Уруш битдими, дарров бора-

ман. Менинг қарийб ҳеч кимим йўқ. «Ассалом», деб эгиламан. «Бардамсиз, кайфингиз қалай, Тонечка», дейман. Кейин чўлп-чўлп ўпаман,— жангчи гўё жонли бўсанинг тотини туйган каби лабларини ялаб қўйди-да, хўрсиниб, давом этди. — Лекин кўкрагингда шундай гўзалнинг расми билан, уни ёдлаб, жангда ўлсанг ҳам арзийди... Қани, хатингни бер-чи!

10 Бектемир секин-секин ўқиб, сўзларни тушунтириб беришни сўради-да, кўзларини қисиб, диққат билан тинглади. Фрунзе шаҳридан бўлган қиз шундай ёзган эди:

«Салом, жангчи ўртоқ! Мен билмайман, сиз ким, русми, украинми, ўзбекми, қozoқми, қирғизми, лекин мен аниқ биламанки, сиз улуғ Ватанимизнинг асл ўғлисиз, муқаддас совет тупроғига бостириб кирган, озодлигимиз ва бахтимизнинг ашаддий душмани бўлган гитлерчи ваҳшийларга қарши азиз жонини, ёш қонини аямай жанг қилувчи қаҳрамонсиз. Сизнинг мардона ишларингиз билан фахрланамиз. Узоқ фронт орқасида бўлсак ҳам қалбларимиз сизнинг Ватанга муҳаббат ва садоқат ҳам

20 қаҳрамонлик ҳислари билан тўла юрагингиз билан узилмас пайванддир. Жангчи ўртоқ, Ватанимиз ҳақиқатан катта таҳлика остидадир. Қабиҳ душман мамлакатимизнинг муҳим ҳаётий ўлкаларини босиб олмоқда, қаҳрамон боболарнинг муборак суяклари ором олган, шоншарафларнинг жонли гувоҳи бўлган маданиятимизнинг улуғвор ҳайкаллари юксалган жойларимизни ифлос оёқлари билан топтамоқда. Гитлерчи каллакесарлар панжаларини оқ соқол оталарининг, оқ сочли оналарининг, бахтли совет болаларининг маъсум қонларига ботириб илгариламоқда. Бахтсиз оналарнинг кўз ёшлари, болаларнинг қони, қизларнинг таҳқирланган номуси учун сўнгги нафасгача курашинг. Улим бор — тиз чўқиш йўқ!

30 Азизим жангчи, бутун совет кишилари, болалардан тортиб, чол ва кампирларгача — фронт учун, ғалабамиз учун фидокорона ишламоқдалар. Мен бу йил 10-синфни битирган эдим. Мақсадим олий мактабга кириб архитектор бўлиш эди, ўз санъатим билан Ватанимизнинг гўзаллигига янги гўзалликлар қўшиш менинг истак ва ҳаёлим эди. Уруш бошланди. Мен орзуларимни яхши кунларга ҳавола қилдим. Ҳеч тараддудсиз заводга ишчи бўлиб кирдим. Анча мураккаб станокда ишлайман. Киши астойдил уринса, ҳар қандай мушкулни енгар экан. Кундан-кун ишим ривож топмоқда. Заводимизда ҳар кун

40

янги-янги меҳнат қаҳрамонлари етишаётир. Мен улардан ортда қолишни истамайман... Икки акам фронтда. Синглим алоқачи бўлиш учун ўқиётир. Фронтга жўнаш кунини сабрсизлик билан кутмоқда. Онам кўчириб келтирилган болаларни совет ватанпарварларининг меҳрибон қучоқларига жойлаштириш билан машғул. Биз кўп ишлаймиз, лекин кўзимизга яна оз кўринади. Бизга бу ҳис сиз қаҳрамон жангчилардан юқди. Чунки сизлар фашистларни кўп қирасиз, лекин қониқмайсиз, яна кўпроқ қиришга интиласиз. Шундай бўлиши керак, албатта. 10

Севги ва ҳурмат билан кўзларингиздан ўпаман:

Клара Пронина».

Бектемир оғир сўлиш олди. Юрагидаги ҳаяжондан ранги ҳам сал оқаргандай. Яна бир карра ўқитди. Ўзини унутиб тинглади-да, кейин бошини чайқаб, деди:

— Ақлли қиз. Юраги баланд қиз. Фашистнинг ёмонлигини тўғри айтибди, бу ерларни кўрса, яна яхшироқ тушунарди. Жуда яхши йўл тутган Клара: аввал душмандан Ватанни сақлаш керак. Бунинг учун ўқ қуйиш, милтиқ, пулемёт яшаш керак. Яхши замонлар келганда ўқийверади. Ўзбеклар айтади: ҳар ишнинг ўз вақтисоати бор... — Бектемирнинг фикрига бошқалар ҳам қўшилди. Йигит мактубни авайлаб тахлаб, қўлтиққа тиқди. Гуё мактуб қўйнидан учиб кетаётгандек шинели устидан бир неча бор пайпаслаб қўйди. 20

Кеча ғоят қоронғи ва изғиринли совуқ бўлди. Совет жангчиларининг қўққисдан бостириб келишидан ҳадиксирган душман бутун туни билан тартибсиз ўт очиб чиқди. Бектемир окопда нам тупроққа қоришиб, мужмайиб ўтирарди. Қалин қоронғилик унинг юрагини эзар, совуқ шамол қулоқларида ғувиллар, юзларини тирнар эди. Кеча узоқ, гуё чексиз каби. Қаердандир ярадорнинг изтиробли инграши эшитилди. Бектемирнинг ўт ва қон ичидан тобланган юраги нечундир оғриб кетди. Асқар полвон бир-икки марта унинг тиззасига бош қўйиб, қуш уйқуси қилиб олди. Бектемир қизни — Клара Пронинани эслади, суратини юбормаганидан, ундан боладек ранжиди. Хат ёздириб юборишга қарор қилди. Фақат ҳамма сўз ўзиники бўлиши керак. Нимадан бошлашни ўйлади. Чиройли, маъноли сўзлар қидирди. Дастлаб шу жумлалар унга жуда мақбул бўлди: «Фарҳод сеҳрли кўзгуда Ширинни кўриб ошиқ бўлади. Унинг юртига жўнаб, у 30

ерда тегларни ёриб, сув келтиради. Ширин юртига қўшин тортган душман билан урушади. Мен сизнинг жамалингизни хатингизда кўрдим...» «Хўш, у ёғи қандай бўлади?» «Сизга ошиқ бўлдим», десинми? «Йўқ, — ўйлади Бектемир, — қўққисдан-а... У бундай гапларни сира хотирига олмагандир. Қизнинг севгилиси бордир... ҳам эртақнинг нақ ўзи...»

10 Бўзарган, булутли тонг ёришди. Дарахтлар устида туман тутундек бурқиди. Нам ва совуқ ҳаво хорғин баданнинг суякларигача оғритарди. Бектемир ҳомуза тортиб, увушган оёқларини силади. Руҳни қаноатлантирувчи чарақлаган олтин тонгларни эслади. Лекин улар қандайдир ёрқин хаёл ва қайта такрорланмайдиган узоқ туш каби туюларди. Кийимлари тупроқ, кир, ювилмаган юзлари аллақандай кул тусли аскарлар ҳомуза тортиб, қашиниб ўтиришарди. Баъзилари хўмрайиб нон чайнашарди. Эрталаб у ёқ-бу ёққа ҳаракат кучайгани учун, одатдагича, ҳар икки томонда пулемёт ва милтиқлардан отишма бошланди. Бектемир паҳмоқ сочли, семиз, ҳамма вақт юзидан табассум ўчмайдиган ёшгина ҳамширага тирсагидаги ярасини қайта боғлатаркан, Дубов пайдо бўлди. У қизнинг бурнини аста чимчилаб, қулоғидан чўзиб жиғига тегди-да, мўйловларини селкиллагиб кулди. Ҳамшира ишни битиргач, Дубовнинг мўйловини масхара қилиб, ҳазиллашиб, жўнади.

20 — Ҳазиллашиш керак, — деди у Бектемирга, — қон юришади. Фронгда ҳазил катта гап. Бўлмаса, дилгирик кишини еб қўяди.

30 Дўстлар нари-вери нонушта қилиб бўлгач, жанг бошланиб кетди. Душман қаттиқ артиллерия тайёрлигидан кейин атакага ўтди. Фашистлар ҳар вақтдаги каби танклар орқасидан ўрмаладилар. Лекин ҳамма нарсани кунпаякун қилишга қудрати етадигандек кўринган, қўпол, сурбет, маккор куч совет оловига дош бера олмай, пароканда чекинар, кўп ўтмасдан, яна олов бўрони билан мудофаани ёриб ўтишга интиларди.

40 Асқар полвон «хотинчалиш экан» деб таърифлаган янги командир — капитан Никулин, ингичка, нозик юзли, кўзлари сузук, кичкина жуссали, ўтгиздан ошмаган йигит — орқага силжимасликка қарор қилди. Кўп марта ўқ дўли, миналар жаҳаннам орасида у дадил юрди, қаттиқ сиқик остида қолган жойларга югуриб, жангчиларга далда берди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан

урушди, кутилмаган онда, гоҳ орқага сапчишга тиришиб, маккор ниятларни кўп қўллади. Бироқ Никулин ҳар сафар душман планларини илк рўй берган биринчи аломатлариданоқ пайқаб олар ва қатъий, кескин тадбирлар кўриб, унинг маккор ниятини, кавакдан бош чиқарган илон бошини янчгандек янчиб ташларди. Бироқ душманнинг сон жиҳатдан ортиқлиги равшан эди. Чошгоҳда фашистлар танклар ва солдатларнинг катта талафотига қарамасдан станция тарафга силжиш учун жадал интилган пайтда қўшни участканинг аҳволи оғирлашгани ва унга ёрдам кераклигини капитан Никулинга телефонда билдирдилар. Никулин учун ҳозирги пайтда ҳар бир жангчи қимматли эди, ҳар бирининг ўрни умумий мудофааннинг муваффақияти учун зарур эди. Пешонасини буриштириб, ҳансираб, ўз вазияти ҳақида сўзлаш учун оғиз очганда, телефон ишдан чиқди. У бўғилиб, жаҳл билан муштини тиззасига урди.

10

Мина ва снарядлар минут сайин алоқани бузардилар. Лекин Анохин ва татар қизи Сония Ҳабибулина каби алоқачилар дўлдай ёғилган ўқлар остида фавқулодда фидокорлик билан узилган жойларни дарров топар ва ажойиб тезлик ва уқув билан тузатардилар. Икки-уч дафъа уларнинг ишига Никулиннинг ўзи ҳам ҳайрон қолган эди. Улар алоқа йўли бўйлаб ҳар ерда ҳозирнозир эдилар.

20

Никулин сабрсизлик билан телефонни олди. Телефон яна ишларди. Унинг ташвишдан озган, тортишган юзларида алоқачилардан мамнунлик сезгиси кўринди, даҳшатли гулдурос ичида у бўғилиб, томоқ қириб, вазиятнинг жиддийлигини тушунтирди. Фақат буйруқни бажаражани билдирди. Кейин йўғон гавдали, пайваста қош, қора кўз, қирғий бурун младший лейтенант — грузинни бир рота билан «С» қишлоғига юборди-да, айрим бўлимларнинг командирларига чексиз сабот ва чидам билан сўнгги нафасгача жанг қилишни буюрди. Ўз роталаринигина эмас, ҳар бир жангчининг жанговар ишидан хабардор бўлишга тиришди. Мардларга ташаккур билдирди. Қўрқоқларнинг жазосини берди.

30

Душманнинг қутурган атакалари кескин, шиддатли қарши атакалар билан қайтарилди. Совет тўплари очиқдан душман танкларини ва пиёдаларини нақ пешонасидан дангал ура бошлади.

40

Никулиннинг қалбини янги бир қўрқинч таталарди:

- ўқ-дори, озиқ-овқат унда чегарали эди. Йўллар қаттиқ тўпга тутилиб турилганидан юкларнинг тез етиб келишидан шубҳа қиларди. Шунинг учун ўқ-дорини мумкин қадар тежашга киришди. Душман бу қийинчиликлардан фойдаланиб, станция томон сиқиб келди. Лекин бундан нарига ўтишга мадори етмади. Никулин пешиндан кейин ўқ-дори, қурол-аслаҳа запаси келгач, шиддатли атака билан душманни суриб, йўқотган позицияни қайтаришга қарор қилди. Ўзига бўйсунган командирларга вазифани содда, равшан тушунтирди. Бу атакада шиддат ва тезлик ҳал қилажагини яхши таъкидлади. Айниқса, у команда берган ондаёқ ҳамма жангчилар ердан дадил қўзғалиб, олдинга отилишлари кераклигини уқтирди. Никулин атакани ҳимоя қилувчи муҳим ўт очиш нуқталарини текшириб чиқди, ҳамма тадбирларни бир-бир ўйлади. Ниҳоят, оқарган юз билан ҳаяжонини босишга тиришиб, ўрнидан рўйирост турди-да, душмanning кучли ўти остида ингичка товуш билан команда берди. Жангчилар «ура» садоларини кўп марта қайтариб, душманга отилдилар. Никулин қўлидаги тўппончасини силкитиб, олға томон югурди. Аммо душман очган ўт шундай қалин, шундай омонсиз эдики, жангчилар ерга қапишмоққа мажбур бўлдилар. Никулин ҳам ўзини чуқурга отди. Ҳансираб, ўқчиб, бир оздан кейин базўр нафасини ростлади. Қулоқлари том битгандек гаранг, боши қизғин ва оғир эди. Бироқ фикри равшан ва тез ишларди. Нима қилиш керак? Орқага қайтиш мумкин эмас. Ётаверсанг, душман ўти бир оздан кейин ҳаммани нобуд қилади. Энг яхши йўл — олдинга босиш.
- 30 Бунда талафотнинг маъноси бор! Аммо унинг юрагини шубҳа кемирарди: «Борди-ю, жангчилар командадан сўнг ердан қўзғалмаса! Жон ширин ахир...» — ўйлади у. Лекин бўлинмасида яхши бўлалар сийрак эмаслигини биларди. Сўнгра шундай оғир, маъсулиятли пайтларда командирнинг шахсий жасорати ва ўрнаги бир онда юзларча одамларни қанотлантирадиган қандайдир сеҳрли кучга эга эканига асло шубҳа қилмасди. Никулин тетиклик учунми ёки чанқаганидан гайри шуурий равишда сувга қўл чўзди. Бир неча қултум ютди-да, бирдан ўрнидан ирғиб тураркан, равшан-аниқ команда берди. Бир лаҳзадан кейин у қонга тўлган кўзлари билан атрофга қуш боқиши қараб, яна командани такрорлади. Биринчи бўлиб ўзидан йигирма-ўттиз қадам нарида ётган

жангчи Васильев турди ва милтиғини ўқталган ҳолда маҳкам ушлаб, аллақандай даҳшатли, газабли товуш билан: «Ватан учун, ўртоқлар!» — дея қичқирди-да, олға қараб югурди. Бошқалар ҳам ўша он иноқлик билан олдинга отилдилар.

Никулин мақсадга эришди — худди ўйлагани бўлди. Талафот оз. Лекин душман яна кўпроқ нобуд бўлди. Душман ўз ярадорларини ҳам ташлаб, тумтарақай қочди. Никулин қўлдан кетган муҳим позицияни яна қайта қарийб эгаллаган эди. Ёлғиз кичкина бир тепаликка фашистлар тиш-тирноғи билан ёпишиб олишди. У ерда қизғин жанг борарди. Никулин душманни ундан улоқтириб ташлашга энди имони комил эди. У йўлда кетаётиб, худди ҳозиргина пойгадан қора терга тушиб қайтган, бироқ ҳали кўзларида ғайрат ёниб турган отдай ҳарсилловчи, қорамтир бир жангчига дуч келди. Бу ҳали ҳаммадан олдин кўтарилган жангчи эди. Никулин унинг тўзсн босган елкасига оғаларча қўлини қўйиб:

— Раҳмат, Бектемир. Ҳаммани ўз орқангдан эргаштирдинг. Муваффақиятимизга катта ёрдам қилдинг. 20 Сенга ташаккур эълон қиламан! — деди.

Довдираб қолган Бектемир шошиб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан! — деб бақирди.

Никулин завқланиб кетди. Унинг юзидан гўё ҳамма ташвиши энди бирдан йўқолди. Командир полевой сумкасидан бир парча қоғоз олиб, алланималарни шошиб ёзди-да, деди: «Энди сени газеталарга ёзадилар». Никулин, Бектемирнинг қўлини маҳкам қисиб, уни сабрсиз кутиб турган лейтенант билан команда пунктига жўнади. 30

Тепалик учун кетаётган жанг борган сари шиддатли тус олмоқда эди. Жангчилар бир дафъа уни эгаллаган эди, ҳадемай душман яна улоқтириб ташлади. Никулин старший сержант Дьяков бошлиқ бир отделение жангчиларни ёрдамга юборди. Булар орасида Бектемир, Асқар полвон ва Дубовлар ҳам бор эди.

Старший сержант тепаликка ўнг ёқдан ҳужум қилишга қарор қилди. Пулемётни жуда усталлик билан ниқоблаб, муҳим жойларга ўрнаштирди. Бироқ буни пайқаб қолган душман миномёт ва пулемётлардан ўт бўрони очди. Жангчилар ўзларини пухта яшира олган-

лари учун талафот жуда оз бўлди. Ўт тингач, Бектемир инидан мўралаган юмронқозиқдай, атрофга кўз югуртди. У ўртоқларининг ғазабдан ёнган кўзларини кўрди. Ҳамширалар чаққон, дадил ўрмалаб, ярадорларни ё устларига ётқизиб, ё шинелда тортиб, гўё чумоли йирик-роқ нарсани инига судрагандай, бениҳоя қийинлик билан силжирдилар. Бунинг устига душман кўпинча пайқаб қолиб, пулемётдан ўқ сепарди. Ярадорлар инграр, алланималар деб бақирар, баъзилари эса изтироб ва иситманинг зўридан талваса билан бирдан сачраб турар, сўнг ҳушсиз йиқилар эди...

Иккита ўртача танк ҳимоясида тепаликка қаршидан ҳужум бошланди. Душман уни қайтаришга жон-жаҳди билан уринаркан, бу фурсатдан фойдаланиб, старший сержант жангчиларни аста-секин тепаликка яқинлаштирди. Ниҳоят, қаршидан келувчиларнинг сиқиги остида эсанкираб қолган фашистлар устига рус аскарлари ташланди.

- 20 Душман окопларига биринчи бўлиб бир неча рус солдатлари билан Асқар полвон етиб борди. Қочаётган фашистларни орқасидан ўққа тутишди. Аламдан кўзлари хунук қийшайган душман офицери окопнинг бир бурчагидан сапчиб чиқиб, қулоч отди. Дубов узун қўлларини ҳавога чўзди. Шу чоқ шунқордек гранатани ҳавода илтиб олди-ю, ўша лаҳзанинг ўзида келган томонга улоқтирди — душман офицерининг узилган қўллари ҳавода учди. Дубов, одатича, бошини бир чайқаб қўйди... Бектемир тиз чўкиб, боплаб узоққа қочаётганларга отаркан, яқиндан автомат тариллади. Теварагида ўқларнинг «чив-чив»и эшитилди. У дарҳол ерга ётиб, бошини панага олиб, атрофга аланглади. Сўлиб эгилган қалин кўкат орқасида патирлаётган душман қорасини кўрди. У нечундир ўзини яширишни ҳам истамасди. Бектемир ўқ узди. Қора йиқилди. Бектемир унинг қуролини олиш умидида, лекин эҳтиёт учун, эмакляб яқинлашди. Чалқанча ётган, кўкраги қон, даҳшатли суратда юзи оқарган, ранги ҳолсиз фашист бирдан бошини кўтарди — гўё ўлик тирилгандай. У гавдали, яғриндор ёш йигит эди. У бир қўли билан бўшаган автомат
- 40 дискасини чангаллади-да, Бектемирни отишга уринди. Бектемир милтиқ қўндоғи билан унинг пешонасига бир урди. Душман шилқ этиб тушди. Унинг бир оёғи тиззадан дабдала бўлган, иккинчиси ҳам қонга бўялган эди.

Бектемирнинг ўқи эса, унинг ўнг кўкрагини тешганди. Душманнинг чидамлилиги Бектемирга таъсир қилди: «Ёвсан, лекин тан бермоқ керак»,— деди ичида йигит. Кейин ўлжа автоматни бўйнига осди.

Аламзада бўлган фашистлар тепаликни омонсиз тўп ва миномётлар ўти билан қопладилар. Портлашлардан ҳеч нарсани кўриш мумкин эмасди. Кўп жангчилар гарангланиб, оёқда тура олмасдилар. Кейин танклар ҳимоясида душман автоматчилари ҳужум қилдилар. Бизникилар қаттиқ жанглардан сўнг позицияни қолдиришга мажбур бўлишди. Тепалик учун бўлган жангда яраланган старший сержант Дьяковнинг ўрнини Дубов олди. У момақалдиरोқдай гуриллаган овоз билан команда бериб, жангчиларни контракага кўтарди. Бектемирнинг ёнида ака-ука Қосимжон билан Ҳошимжон боришарди. Уларнинг бугун биринчи бор жангга киришлари эди. Улар худди эгизаклардек, чеҳралари бир-бирларига ғоят ўхшар, гавдалари қарийб фарқсиз, кўринишда ювош одамлар эди. Улкани муаллим, кичиги студент эди. Булар: «тиригимиз, ўлигимиз бир», дегандек, бир-бирларидан ажралмасликка тиришар, ердан кўтарилганда ҳам, ётишга тўғри келганда ҳам, ҳамоҳанг, иноқ ҳаракат қилардилар.

Қосимжон мукка йиқилди. Шу он Ҳошимжон ўзини снаряд ковлаган чуқурчага ташлади-ю, бирдан бақириб йиғлади: «Вой укажоним!» Бектемир ўзини қатқалоқ пана-сига олиб, муаллимга қаради. Ҳошимжон укасининг гавдасини қучоқлаб, фарёд қилар, жон-жаҳди билан бақирар эди: «Ётма, тур, югур олдинга. Ўласан!» Муаллим меҳрибонини қучоқдан қўймасди. Бектемир югуриб келиб, унинг елкасидан тортди. «Қасос ол!» дея бақирди, муаллим гўё устидан қайноқ сув қуйилгандай сапчиб турди. Телба кўзлари билан Бектемирга боқди-да, укасининг қонли милтиғини чангаллади ва шамолдай учиб, Бектемирдан ҳам ўзиб кетди. Бектемир уни кўздан йўқотмасликка тиришди.

Фашистлар совет жангчиларининг шиддатли контра-такасидан шошиб қолишди. Лекин тезда ҳушларига келиб, қаттиқ қаршилик кўрсата бошладилар.

Муаллим Ҳошимжон ўқ бўрони ва атрофда қайнаган ажал суронини ҳам писанд қилмай, олға югурди. Яна сал югурса, фашистларнинг устига ўзини ташлашини

фаҳмлаб, ҳансираб тўхтади. Лекин гранатани кетма-кет
ғазаб билан улоқтирди. Кейин ётиб ота бошлади.

Душман тепадан жанг билан чекинаркан, муаллим
яна ҳаммадан олдинда ўтга кириб кетди.

Қуёш булутларга қон йўллари сочиб ботди. Кўкси
титилган, бутун кун ўт ва тутун буруқтириб инграган
далага қоронғилик чўка бошлади. Хўмрайган дарахтлар
орқасидаги қандайдир бир бинода қора дуд аста кўтари-
ларди. Бектемир ўликлар ҳозиргина йиғиб олинган, қон-
лар ҳали ерга сингмаган тепалик бағрида ҳорғин чўзил-
ган эди. У оч — эртадан буён туз тотмаган. Ҳозир у хал-
тасида озуқ борлигини ҳам билмайди. У хаёлан ҳали
ҳам қизғин суронли жанглар, қон ва ўлим орасида
юрарди.

— Соғмисан, бегим?— деди Асқар полвон ўз дўсти-
нинг елкасига қўлини қўйиб. Йигит уйқудан уйғонган
каби бошини кўтарди. Шундагина у жимликни сезд.
Бунга ишонмагандай атрофга назар ташлади. Ёз ис-
сиғида бирдан музхонага кирган кишидек, оқшом сову-
ғини туйиб, бадани жунжиди. Дўстлар бир-бирларига
тикилиб, жим қолишди. Оғиз очмоққа хоҳиш йўқ эди.
Муаллим Ҳошимжон келди. Унинг кўзларида фаже қай-
ғу, ваҳший кин ёнарди.

— Ўтиринг, куйманг,— деди Бектемир.

— Ҳаммамизнинг жонимиз қил устида турибди. Қи-
лингиз бугун узилмадими — хурсанд бўлинг!— дея
юпатди Асқар полвон.

— Оёқсиз, қўлсиз қолса ҳам майли эди,— деди
Ҳошимжон йиғлаб ва укасининг қони суртилган мил-
тиққа тикиларкан.— Сизлар танимайсизлар, ажойиб
йигит эди, истеъдоди зўр эди. Мабодо эшитса, онамнинг
юраги ёрилади-да! Дўстларим, энди бориб, шўрликни
бир чеккага кўмайлик.

Ҳаммалари индамасдан бир онда қўзғалишди. Ука-
сининг жасадини ўт орасига яшириб қўйган эди. Ҳошим-
жон дарров топди. Бектемир мурдани шинелига ўради.
Кейин Асқар полвон билан авайлаб кўтариб, катта йўл-
нинг четига, баландроқ холи жойга элтишди. Ҳошимжон
булоқдай қайнаган кўз ёшлари билан чуқур қазишга
киришган эди, Асқар полвон унинг қўлидан белни зўр
билан тортиб олди-да, қандайдир дев ғайрат билан
қабрни бирпасда ковлаб ташлади. Ҳошимжон укасини
қучоқлаб, юзларидан ўпа-ўпа йиғларди. Бектемир жа-

садни чуқурдаги Полвонга узатаркан, ака бетоқат, узн ҳам бирга кўмилишга тайёрдай, ҳўнграб юборди.

— Қибла қаёқ?— сўради Полвон йиғламсираган товуш билан.

— Шаҳид учун ҳамма ёқ қибла. Қўявер, дўстим!— жавоб берди Бектемир.

Баландликда кичкина дўмбоқ мазор пайдо бўлди. Асқар полвон чўққайиб, ичида «Қулҳуволлоҳу аҳад»ни уч марта такрорлаб, фотиҳа ўқиди. Муаллим ҳам ихлос билан титраган қўлларини очди. Кейин, дўмбоқ тупроқни худди узоқ айрилиқдан сўнг ерни қучоқлагандек, чуқур меҳр билан қучди. 10

— Кеча, бугун ўлган ҳамма ўзбекларга бағишладим,— шивирлади Полвон Бектемирга.

Кўнда икки юлдуз чақнади — исмсиз, мажҳул аскар мазорининг шамлари! Дарахтларда шамол узоқ осиелик ёш шаҳидга мотам тутган каби ҳазин ингради.

Муаллим чуқур хўрсиниб, базўр ўрнидан турди.

— Қасос олинг. Дардга даво шу. «Қонга — қон, жонга — жон!..» дейдилар-ку. Яхши шпор,— деди Бектемир. 20

— Қасссни бошладим,— деди муаллим бошини қуйи солиб, лекин тетик овози билан.— Фақат ўч билан юпаниш қийин. Бунинг бир томчи қони юз фашистнинг қонига ҳайф кетади!

САҚКИЗИНЧИ БОБ

Генерал ертўлада бир гуруҳ офицерлар билан суҳбатда. Ҳаммаси қуюқ папирос тутунига чулғанган.

— Лекин, ўртоқлар, вазият ниҳоят оғир ва хавфли,— папиросни тез-тез асабий сўриб, деди танбеҳловчи оҳанг билан генерал-полковник Соколов.— Гоят масъулиятли замонлар... Ёв сиқиб келяпти. Ишқилиб, солдатни қаттиқ интизом, Ватанга муҳаббат ва эътиқод руҳида тарбиялаб, бутун кучимизни бир бақувват муштга йиғамиз. Станцияни бериш асло мумкин эмас, қадам силжимаймиз. Тўғри, солдатлар ҳорган, сийраклашган, лекин тоза кучлар, қурол, аслаҳа-анжомлар келиб турибди. Энг муҳим ва зарур нарса — солдатлар. Солдат уқувли, эпчил, ботир бўлмоғи лозим. Солдатни тарбия этар эканмиз, унинг юрагига, руҳига зийраклик, мард- 40

лик, жасорат қуйишимиз керак. Ұртоқлар, вазиятимиз хавф-хатарли, лекин ўлсак-да, одим тисланмаймиз.

Генерал бир он сукутдан сўнг: Она-Ватанни сақлаш муқаддас бурчимиз ахир, партия буюк, азамат, енгилмас!— деди ҳаяжон ила ва тахтадан ясалган омонат ўриндиққа ўтирди.— Бай-бай-бай, тоза тутунга ўралиб-миз. Папирос, папирос... бас, бас, барҳам берайлик,— деди кулиб.

10 — Жуда оғир, она Россия мушкул аҳволда, даҳшатли зим-зиё кунлар... Ичимда олов...— деди капитан куйиниб ва папиросини қаттиқ-қаттиқ сўриб, кулдонга солди, узун асабий бармоқлари ила эзди.

Командирлар истехзоли кулишди.

— Россия боқий, у ўлмайди!— деди қатъий оҳангда подполковник.

Ҳамма бир оғиздан маъқуллади.

Аҳволнинг жиддийлиги, ҳар бир солдатнинг, офицернинг бурчи ҳақида генерал қисқа равишда гапирди ва ўрнидан қўзғалди:

20 — Штабга бориб аҳвол, вазият, қурол-аслаҳа ҳақида билиб келаман. Ваня, машина тайёрами, тез бўл!— деди товушини кўтариб ва чойни қулт-қулт ичди.

Командирлар дув қалқдилар ва генералдан рухсат олиб, чиқиб кетдилар.

Эртаси яна бир неча топқир қисқа, лекин шиддатли, қонли жанглар рўй берди. Тепалик бир неча соат мобайнида беш марта қўлдан-қўлга ўтди. Аммо Никулин ўз позициясидан бир қарич ҳам орқага силжимади. Бу — муваффақият эди. Чунки душманнинг атакаларини у ҳаводан ҳимоясиз ва танксиз қайтара билган эди. Агар умумий шароит имкон берса, капитан ишғол этган пунктини яна узоқ сақлай олишига ишонарди.

30 Тун ярмидан ўтганда, Никулиннинг уйқусизликдан қизариб қовжираган кўзлари, гўё кимдир манглайига тўппонча тирагандек, бирдан очилиб кетди: телефон жиринглади — генерал Соколов қатъий, қаҳрли товуш билан чекинишга буйруқ берди. Никулин оғиз очишга улгурмади, генерал телефон трубкасини ташлади. Чекинишга буйруқ! Ҳазаб ва нохушликдан ориқ юзи қийшайди. Буйруқнинг мазмунини ўйлади. Ўнгда бизнинг 40 иккита ротамиз қуршовда қолган эди.

Никулин бутилка — қора чироқ дуди билан қопланган ертўлада тишини қисиб бирпас айланди-да, қўл

фонарчасини ёқиб, харитага энгашиди. Ҳақиқатан аҳвол оғир эканига ишонч ҳосил қилди. Шошилинич ҳаракат қилмаса, душман уни эрта билан темир ҳалқа ичига қамашни мумкин эди. Душманинг маккор ва қўрқинчли ниятини ойнадай равшан кўрсатган харитадан хўрсиниб бошини кўтарди. Дарҳол қўл остидаги командирларини тўплади, лекин улар шошмасдан, довдирамасдан пишиқ иш кўришлари учун ўзини қўлга олишга тиришди. Ҳатто товушидаги ҳаяжонини сездирмасликка уриниб, аҳволни тушунтирди. Бир зумгина бошлар ўз-ўзидан эгилди. Кўзлар ер остидан туманли қарарди: Фақат лейтенант деди:

— Балки ҳозироқ биз қуршовдадирмиз. Немис — ҳалқа ясашга мастер...

Никулин кескин бир қадам ташлаб, унга яқинлашди. Баҳайбат гавдали лейтенант олдида у боладай эди. У муштумини оғригунча қисаркан, тупук сачратиб:

— Нима демоқчисан? Таслим бўлайликми?!— деди.

— Уртоқ капитан, мен... демадим.. асло...— жавоб берди лейтенант титраган товуш билан.

— Сизнинг товушингиз шундайми... товушингиз!— Никулин бошқаларга кўз югуртиб чиқди-да, оёқда турган ҳолда чекиниш планини тушунтирди. Унинг планича, чекинишни қўриқлайдиган отряд ҳимоясида аввали пиёдалар, кейин артиллерия, ниҳоят, обозлар ҳаракат қилишлари керак эди. Мумкин қадар тез, лекин душманни тамом ғафлатда қолдириш учун, беҳад эҳтиёт ва айёрлик билан бажаришни уқтирди. Кейин муҳим ҳужжатларни йиғиштириб, дуд босган илиқ ертўладан ҳаммадан кейин чиқди... Никулин олдида қўққисдан тўхтаган машинадан генерал тушди.

Саҳар чоғи эди. Қуюқ, баҳайбат, баджаҳл булутлардан йирик ёмғир томчилари савалаб турарди.

Никулин дарҳол қоматини ростлаб, честь бераркан, генерал қўл узатди.

— Фоже воқеа!— деди Никулин ҳаяжонли товуш билан.— Лекин станциянинг мудофааси пишиқ эди...

Генерал сукут этди. Ичдан қаттиқ хафа эди у. «Рус халқи, Совет давлати, Партия нима дейди? Ватан чексиз қайғуда»,— ўйларди ичида.

— Фалокат, лекин ҳечқиси йўқ, муваққат воқеа...— деди генерал папиросни асабий сўриб ва зўраки кулимсираб.— Шарафли тарихимизни унутманг. Улуғ Россия

артиллерияси қўққисдан ўт очиб қолди. Дастлаб снарядлар тевааракка тушиб турса ҳам, қоронғида ошиғич чекинишга мажбур бўлган солдатларнинг асабларига қаттиқ таъсир қиларди. Шошилиш, туртиниш, йиқилиш-қўпиш кучайди. Шивирлаган товушлар ҳалқумда бўғилгандек хириллаб эшитиларди. Лекин хавф ва қийинчилик Никулиннинг юрагида он сари дадиллик орттирарди. У генерал тайинлаган соатдан бошлаб ўзини ўлимга маҳкум ҳисоблаган ва ўйлаган вақтда сочининг учидан то товонигача санчиб ўтадиган қўрқинчли таҳдидга бир йўлакай қўл силкиган ва ўзи тўғрисида ўйламасликка тиришарди. Бир неча снаряд бирин-кетин мўлжалда портлади. Бир машина, бир қанча арава емирилди. 10
Ҳозиргина шошиб-пишиб астойдил ишлаган, бўғилиб, сўкинган бир неча одам парчаланган, қонга беланган ҳолда абадий жим бўлди. Ярадорлар даҳшатли оғриққа чидай олмай, инграшарди. Никулин кимнидир сўкиб, кимгадир офарин ўқиб, портлашлар орасида дадил юрди. Ярадорларни ўт доирасидан тез олдириб чиқди-да, машинага жойлаштириб, илдам жўнади. Қолган машина ва обозларни кетма-кет ҳаракатга солди. 20
Ҳавода тўп наъраси энди тинган чоқда Никулин ўқ-дори ва яшиқларга ўт кетганини кўриб қолди-ю, рота командирлари ва жангчилар билан ўзини ўтга урди. Қўл билан, шипель билан, тупроқ билан очкўз оловнинг сариқ тилларини кеса бошладилар, фалокатнинг олди олинди. Никулин ачишган қўлларини пуфлаб, охириги фармонларни беришга киришди.

Кўзлари оғриқдан чақчайиб ёнган отлар ерда оғир пишқириб, одамдан ҳам маънодор инграр, бошларини дам аста кўтариб, дам совуқ ерга оғир қўярдилар. 30

Жангчилар зимзиё тунда бошларини қуйи солиб, жим ва тез кетардилар. Бектемир юзларни фарқ қила олмаса ҳам, лекин ҳамманинг ҳўмрайган, нохуш, дилгир, ғазабли эканини сезарди. Кутилмаган чекиниш, атроф тинч бўлишига қарамай, гўё орқадан душман қуваётгандек, кишиларда қандайдир ортиқча ҳадиксираш, эҳтиёт, яширинган саросима туйғусини уйғотганди. Кўп-лар гўё орқада қолиб кетаётгандек, қоқилиб-суқилиб олдинга интилар, бир-бирларига суқилишга тиришардилар. 40
Гоҳ Бектемир баъзи жангчиларнинг узук-юлуқ жаҳлли дўнғиллашларидан уларнинг капитан Никулиндан шубҳаланганликларини сизди. Аммо ўзи бир нафас

ўйлаб, Никулинда хиёнат доғи кўриш каби фикрдан чўчиб кетди. «Йўқ, у одамнинг кўзи тоза. Кўз пўстакнинг йиртиғи эмас»,— деди ичида ва шу муносабат билан дадасининг «кароматини» эслади. Бир вақтлар қишлоқда бир бегона киши пайдо бўлиб қолган эди — ёши улғайган, хуш муомала, яна бунинг устига ҳар хил ҳунарга фаранг: этик тикади, қулф тузатади, сувоқчилик қилади... Қишлоқилар уни азиз меҳмондек қадрлайдилар. Ёлғиз унинг дадаси, Уринбой ота, бир кўришдаёқ,

10 ҳалиги бегонага душман бўлди. «Ёмон меҳмон,— дейди у ҳамқишлоқларига.— Одам сўйган у.— Ҳамма тааж-жубланганда, Уринбой ота тушунтиради: «Ҳамма гуноҳи кўзида...» Ҳақиқатан, бирон ой ўтмасдан, Уринбой отанинг фоли тамоман тасдиқланди.

Бектемир қуршовда қолиш хавфи чекинишга сабаб эканига ишонарди. Лекин тафсилотини билмаганидан, Дубовнинг қўлини туртди:

— Айт, фриц бизни қандай қилиб қопга солиши мумкин?

20 — Э, наҳотки тушунмасанг, Темирчик,— дея жавоб берди Дубов пўнғиллаб, зарда билан.— Қўшнилари ярамас бўлса, ўғриларга йўл очиқ. Куппа-кундузи кўзингни бақрайтириб талайдилар. Немис-фашистлар жанг ишини пишиқ билади. Унгдан уради, сўлдан уради, сакраб орқангга ўтади. Кейин: қани, яхшиликча қучоғимга кела қол, бўлмаса, боғичини қисавераман, дейди. Немиснинг кўпинча жангга тоби йўқ. Унинг генераллари: «Русь, сдавайся!» деб бақаришга йўл излайди. Ишқилиб, қуршов хавфидан бошимизни чиқар-

30 сак, катта иш!

— Катта иш?!— Бектемир нохушлик билан эътироз қилди.— Биз ҳар қаричи лахта-лахта қонимиз билан бўялган ерни қолдириб, яна жуфтакни тўғрилаб қочсак — бу катта иш эмиш.

— Ҳазилми? Чекиниш учун ҳам ҳунар керак. Уқимишли одамларча, бу ҳам санъат талаб қилади,— деди Дубов заҳарханда билан.

— Нега бизникилар немиснинг бошига шундай кунларни солмайдилар. Нега биз немисни қопқонга тикмаймиз? Ана шундай кунни кўриб, кейин ўлсам армоним йўқ эди!— деди Бектемир секин, лекин дард билан.

— Генералларимизга айт, укачам!— деди Дубов ва сўкиниб қўйди.— Сен билан менинг қўлим қисқа. Ле-

кин керак вақтда биз ўз ишимизни дуруст бажарамиз. Биз мустақил ҳаракат қилсак, биронта взводни хиппа бўга оламиз. Аммо генерал-чи? Душманнинг бутун бир армиясини индамай-синдамай ютиб юбориши мумкин. Пояси юқори — иштаҳаси ҳам катта бўлиши керак. Аммо уларнинг орасида душманни уриш эмас, ҳатто ундан қочиш санъатини ҳам билмайдиганлар бор. Булар қуёндан ҳам хароб... Аммо кўп генералларимиз музика чалишни билади. Шеър — тушунасанми, бир нав кўшиқ тўқийдиганлари ҳам сийрак эмас. Қўй, булар тўғрисида қизиқ нарсаларни биламан, кейин гапираман. 10

Бектемир генералларни яқиндан танимасдан ҳам урушнинг бутун ҳикматини биладиган бағоят ҳурматли, азиз одамлар, деб тушунарди. Шунинг учун Дубовнинг фикри унга «худо йўқ» дегандек ғалати, мушкул, беодоб фикр каби кўринди. Бошини қуйи солиб, дилгир, жим ўйлаб кетаверди...

Тонг ёришганда, бир анҳор ёнида тўхташди. Шу вақт душман таъқиб қила бошлагани тўғрисида хабар етди. Никулин душманни доводиратиш мақсадида артиллериядан шиддатли ўт очишга буюрди. Бирпасда ўнларча тўпдан бир йўла ўт очдилар. Даҳшатли гулдуродан само титради. Вазмин тўплардан ерда, самода учган қалдироқларга қулоқ соларкан, Никулин бирдан генерал Соколовни эслади: «қаерда у, омонми? Ёв қўлига тушса-я», деди ичида ва сесканиб кетди-да, оний сукутдан сўнг: «Йўғ-э, генерал ишига пишиқ, баҳодир», деди яна ўз-ўзига. 20

Кейин жангчилар обозни сувдан кечиришга бошлади. Машиналарни илдам ҳайдаб, узоқдаги кўприкдан ўтишга буюрди. 30

Жангчилар эрталабки қуюқ туман ичида ўзларини секин оқаётган зилол сувга ташладилар. Тиздан то кўкраккача муздай сувни кечиб, нариги соҳилга тирмашдилар. Фақат, соҳил тик бўлгани учун, араваларни олиб чиқиш бениҳоят қийин эди. Жангчилар ғилдиракларни кўкрак билан суриб, ҳаллослаб, отларга ёрдам беришди. Баъзи аравалардаги юкларни бўшатиб, елкаларда олиб чиқишга тўғри келди. Қўнж тўла сув, кийим-бош жиққа ҳўл, совуқдан бадан қалт-қалт титрайди, бироқ батальон яна тўхтовсиз йўл босди. Ёлғиз баъзи бир чаққонларгина, йўл устида этикларини нари-вери ечиб, 40

сувини силқитмоққа улгурдилар. Ҳамманинг кайфи но-хуш, боши қуйи эди.

— Уша ерда қолиб, немис билан қип-қизил қон бўл-гунча сўқишмоқ керак эди,— деди Асқар полвон тиши-ни шақирлатиб.— Бу кечув ҳар қанақа ўлимдан оғир бўлди-ку.

— Улишга ҳали вақт бор. Тириксан — кўрганинг фанимат. Бу ҳам тақдирнинг бир қилиги!— жавоб берди Бектемир шумшайиб.

10 Мана биринчи қишлоққа киришди. Кўп жангчилар тарвузи қўлтиғидан тушиб, турган жойида қотиб, улар-га маъюс қараган аёлларга, болаларга, бобойларгагина эмас, ҳатто бўш уйларнинг кичкина, кўзсиз деразалари-га ҳам боқишга ботинмасдилар. Улар ўз кўзларини яши-ришга тиришарди. Бир аёл қўлидаги челақларини ерга қўйиб, бошини умидсиз чайқаб қичқирди:

— Азаматлар! Фрицни ҳайдаб, ғалаба билан қай-тишяпти. Эссиз, қарши олишга музикамиз йўқ!— кейин бирдан бўғилиб, куйган овоз билан қичқирди.— Мил-тиқларни берларинг биз аёлларга!

20 Бектемир бу сўзларни эшитгандан кўра қулоқлари-га қўрғошин қуйишга рози эди. Ер ёрилса-ю, кира қол-са у! Ўз юртидан узоқда, қандайдир бир аёл томонидан ёт тилда айтилган сўзлар гўё унга ўз онасининг нидоси каби туюлди. Гўё қишлоқ кўчаси товонларини куйдир-гандек жангчиларнинг одимлари ўз-ўзидан илдамлаш-ди. Лекин Бектемир бу суръатдан ҳам уяларди. Гўё одамлар: «Ҳа, ёвинг кўринмайди-ку, нега мунча учасан-лар?» деяётгандек туюларди. Оппоқ жулдур кийим усти-

30 дан белини сиқиб боғлаган, чипта кавушли, кўркам со-қолли бир чол, ҳаммага бир-бир тикилиб, йиғламсираган товуш билан: «Ўғилчаларим, бизни кимга ташлаб кетяп-сизлар? Қандай ёмон кунларга қолдик!» деркан, Нику-лин балаид ва тетик товуш билан қичқирди: «Ота, хафа бўлма, руснинг белини тоғ ҳам синдира олмайди. Биз қайтамиз. Душманининг ўликларини янчиб ўтамиз бу ерлардан!»

Бир оздан сўнг Бектемир бир кўп одамларни кўздан кечириб, улардаги мураккаб кечинмани пайқай олди. 40 Уларнинг Ватанга чуқур муҳаббати, душманга чексиз нафрати чекинувчи аскардан ўпкаланарди. Лекин шу билан баравар уларнинг юраги жангчиларга меҳр ва миннатдорлик билан лим тўла. Улар душманининг кучи-

ни, маккорлигини англайдилар. Уғилларининг фидокорлигига ишонадилар. Чекинганлари учун кечиргилари келмаса ҳам, қучоқ очиб бағриларига босишга, бутун борлиқларини улардан аямасга тайёр турадилар... Бироқ бу нарса Бектемирнинг кўнглини ёриштирмади. У эркпарвар, содда, меҳнаткаш халқнинг бундай олижа-поблиги қаршисида ўзининг ва ҳамма ўртоқларининг масъулиятини яна чуқурроқ сездди.

Чекиниш йўли оғир ва беҳад изтиробли бўлди. Бектемир урушнинг даҳшатини шу йўлда бошдан кечирди. Душман самолётлари ҳавода тинимсиз изгигани, кўриган ҳар қорага човт солгани учун, ёлғиз ўрмон паноҳида юришдан бошқа илож қолмади. Қечгача батальон аравалардан, машиналардан, тўплардан айрилди. Ёлғиз икки пулемёт ва бир неча яшик ўқларнигина тишда сақлаб, «керакли юкнинг оғири йўқ» қабалида ботқоқлар, жарликлар, сувлар, тепаликлардан жондай азиз олиб ўтишди. Қоронғи тушиш билан Никулин катта ерга олиб чиқди. Сикиқ аравалар, ёнган машиналар, ўлик отлар, одам жасадлари ва ҳар нав ҳарбий буюмлар, парчаланган механизмлар тўкилиб ётган йўлда бир неча минут юрилгач, қандайдир пайдо бўлган болалар сирли товуш билан Никулинни огоҳлантиришди: «Олдинги қишлоқларга немис кирди. Йўл йўқ!»

Батальон ўрмонга чуқур кириб, жар бошига қўнди. Никулин ҳеч нима демаса ҳам, жангчилар қуршовда қолганликларини пайқаган эдилар. Бу юракларга тошдек чўқди. Бектемир бир тўнкага бошини тираб, оёқларини узатиб ўйлади: «Чекиниш, албатта, жуда кўнглисиз ҳол. Лекин урушда бўладиган гап бу. Янги позиция ишғол қиласан-да, янги кучлар билан душманни қаршилайсан, ўласан, ўлдирасан. Қўлинг баланд келса, душманни зирқиратиб қувиб, чекиниш йўлини галаба ва қаҳрамонлик йўлига айлантирасан. Қуршовда қолишчи? Бу — сиртмоқ!» Дубов билан Асқар полвон унга яқин ёниб ошди. Бектемир уларга қарамасдан, секин деди:

— Қопқонга тушибмиз — бу қалай?

— Энди биз сичқонлармиз. Одамнинг фазилатини ерга урадиган нарса бу. Оғир кун...— сўқиниб жавоб берди Дубов.

— Командирда ақл кўп. Қибланомаси билан мўлжаллаб туриб, бир кичкина тешик топмасмикин — ўтардик-кетардик...— уйқу аралаш сўқинди Полвон.

— Бир йўл бор: ё ўлим, ё ҳаёт, деб бирон жойдан ёриб ўтасан. Ёлғиз тўғри йўл шу,— деди Дубов Асқарнинг бошини ишқалаб.

— Бошқа гап йўқ, ёрамиз. Қани, тамакидан ол!— деди Бектемир бошини кўтариб.

Тун беғалва ўтди. Жангчилар шинелларга ўралиб, зах ерда қумтошдай ухладилар. Тонг отиши билан батальон яна йўлга тушди. Разведкачилар теваракдаги қишлоқлар ва аҳоли яшайдиган пунктларни душман иш-

10 ғол этганини билиб келдилар.

Бепоендек кўринган ўрмон ҳам энди хавфсиз эмасди — кутилмаганда, душман аскарларига тўқнашиш мумкин. Ҳеч кимда нон ушоқ ҳам йўқ. Оч жангчилар бошларини қуйи солиб, ботқоқлар, паст-баландликларни ошиб, чангалзорларни кесиб ўтиб, тинимсиз тентирадилар. Чекиниш, яна разил ёв орасида қолиш каби бахтсизлик, аскар кайфини қора, эзувчи булутдек қоплаганди. Бу туйғу очлик ва ҳорғинликдан кўра кўпроқ ўзини сездирадди. Оз гаплашишар, кулги ва ҳазилни одамлар

20 гўё тамом унутган эди. Ҳатто, теваракда ўлим қайнаганда ҳам, ҳазиллашиб завқланадиган жангчи Курочкиннинг ҳали шўх кўзларида чуқур қайғу ёнарди. Унинг асли табиати, баъзан фавқулодда қизиқ ҳол рўй берганда, бир зумгина қинини ёрмоққа интилар, лекин биронта ўртоқнинг юзида уни қувватлаш аломатини кўрмай, аллақандай ўнғайсизлик билан бошини қуйи соларди. Совуқ, туманли, қоронғи тун киргач, жангчилар нам ерга чўзиладилар. Бахтли одамлар халтачаларида кўз қорачиғидай сақлаган бир чеким-ярим чеким махоркаларини ўрай бошладилар. Тутуннинг ҳиди кашандаларни

30 бетоқатлантиради. Ҳар бир чекувчининг атрофига «сорок»чилар йнгилади. Улар бирин-кетин ялинишди: «Қолдир!» Самонинг қора чодирини ҳар ёқдан ўт ямлади — узоқда қишлоқлар ёнарди. Ногоҳ қаердадир кучли милтиқ-пулемёт отишмаси бошланди. Бирон қисм жанг билан ёриб ўтишга қарор қилганини фаҳмладилар. Никулин уларга қўшилиш ниятида, разведкачилар юборди. Жангчилар ҳам бирдан енгилланиб кетдилар. Аммо отишма кўп ўтмасдан, бирдан жим бўлди. Разведкачилар

40 лар узоқ тентиб, жон асарига йўлиқмай қайтдилар. Никулин ухлашга рухсат берди. Қоқ ярим кечада қоровуллар тревога кўтаришди. Жангчилар кўзларини роса очмасдан, милтиқларга ёпишдилар. Уйқули товуш билан

сўкиниб, қалин дарахтлар орасида, зим-зиё тунда жангга тайёрландилар. Бироқ бир неча минут ичида аҳвол англашилди, чекиниш вақтида ўз қисмидан узилиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган. Оғир ярадор бўлган младший лейтенант билан бешта жангчи қўшилди. Булар чала ўлик командирни дам плаш-палаткада, дам елкаларида тўрт кун муттасил ташиганлар. Очлик ва ҳорғинликдан аксари сўзлашга ҳам дармонсиз эди. Никулин қўл фонарини ёқиб, ягона ҳамшира билан бирга ярадор командирга ёрдам кўрсатишга киришди. 10

Хира, туманли тонг отди. Кўзлари шишинқираган, юз-қўллари кир, кайфсиз жангчилар ҳомуза тортиб керишиб, йўлга тушдилар. Кўзлари юмуқ, мурдадек рангсиз ярадор лейтенантни плаш-палаткада элтардилар. У ҳали мийиқсиз, ёш, гўзал йиғит эди. Унинг ипакдек майин, қўнғир-сарик сочини эрталабки шамол енгил тўзғитарди. Бектемирнинг юраги эзилиб, ичидан уҳ тортиб қўйди. Пулемёт станогини орқалаган Асқар полвон бошини қуйи солиб, одати бўйича, оғир ва йирик оғир отарди. 20
Ҳаммадан олдинда, полевоё сумкасини тиззасига тушириб, пилоткасини қийишқроқ кийган Никулин борарди. Унинг ташвиши ҳамманикидан ортиқроқ бўлишига қарамай, тетик юришга тиришар, дам-бадам аскарларни яширинча бир-бир кўздан ўтказиб қўярди.

Бутун кун қарийб тўхтовсиз юрилди — разведкачилар ҳамма йўлларда душман машиналари, тўплари, танк ва пёда қисмлари узлуксиз ҳаракатда эканидан хабар келтирганидан, Никулин ўрмондан чиқмасликка қарор қилди. У аҳоли яшайдиган қай бир пунктни, қай бир шаҳарчани мўлжаллаб, унга тўғри йўл бошламасин, бир оздан кейин иложсиз тўхтарди: унда-мунда душмандан қочиб, ўрмонларда санғиб юрган хонавайрон одамлар — қарилар, аёллар, болалар қўлларини умидсиз соллаб, вазиятни тушунтирардилар. 30

Асқар полвон сарғайган, кир, лекин қаҳрли юзидан терини артиб, Бектемирнинг қулоғига:

— Қибланомаси билан қарта-мартасини командир йиғиштириб қўйсин. Энг яхши йўл бошловчи — таваккал! — деди секин. 40

— Бекордан-бекорга ўзни ўтга-чўққа уришдан нима фойда? Ҳозирги пайтда етти ўлчаб, бир кесиш керак, — жавоб берди Бектемир ҳорғин ва нохуш.

— Етти ўлчаш учун қорин тўқ бўлиши керак,— деди Асқар полвон.— Бўш қоп тик турмас. Эрта-индин милтиқ отишга ҳам мадор қолмайди. Унда нима?

— Айт командирга,— деди Бектемир ўйламасданоқ.

— Тилим қичиб турибди-ку, сал қўрқяпман. Бугун феъли айнаб, чапақай жаҳли чиқиб турибди уни...

Асқар полвон индамасдан, милтиғи билан овора бўлди. Кечга яқин йўл устида ярадор лейтенант ўлди. Уни авайлаб ерга, қуюқ сарғайган ўт устига ётқиздилар.

- 10 Жангчилар Никулин буйруғи билан шу ерда чуқур қазиша бошладилар. Ҳамманинг кўнгли бузилди. Ўликни кўп кўрган, ўлимни писанд қилмайдиган жанговарлар қандайдир чуқур диққат ва дард билан жасадга телмурадилар. Гўр қазилгач, Никулин жасаднинг бошида чўққайди, унинг кенг, гўзал пешонасини, майин, кўркам сариқ сочини меҳр билан узоқ силади. Гўрга қўйиш олдида у ҳорғин, бўғиқ товуш билан қисқа гапириб, охирда: «Тинч ухла, қимматли ўртоқ. Жасур командир! Биз сен учун душмандан ўч оламиз!»— деди. Учларида ботаётган қуёшнинг шуъласи ўйнаган иккита адил оқ қайин орасида дўмбоқ пайдо бўлди.

Тунда ҳаво очиқ ва изғиришли эди. Узоқда бир-икки топқир кучли отишма эшитилди. Никулин тошда Бектемирни разведкага — узоқда, дарахтлар устида енгил кўтарилган тутун томонга юборди. Фақат, нечундир, Асқар полвон маъқулламагандай, ер остидан элатига қараб қўйди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

- 30 Бектемир аниқ маълумот йиғиш, батальонга тўғри истиқомат кўрсатиш ниятида узоқ тентиради. Ниҳоят, ўрмонда яширган сигирини соғиб кетаётган бир аёлдан уни-буни суриштириб қайтаркан, йўлини адаштирди. Очлик ва ҳорғинлик билан ганграб, ҳар томонга сўлоқлади. Бу орада, узоқларда қисқа, лекин кучли отишмаларнинг акси садосини эшитди. Душман тарқоқ гуруҳларни таъқиб этаётгани равшан эди. Ниҳоят, эрталаб, ўзи дидлаб қўйган баъзи аломатларга дуч келиб, тўғри йўлни топди. Бироқ манзилда ҳеч ким йўқ эди. Нариди, сайхонлик бўйида сочилган ўқлар, бир пачақ пулемёт,
- 40 унда-мунда ётган бир неча каска ва қоп изларини кўр-

ди. Демак, қисм жанг билан бу ердан узоқлашган... Бектемир тевааракка эссиз ва лол қаради. Каттагина, чирик тўнғак орқасида мукка тушган гавдага кўзи тушди-ю, югурди. Жангчининг бошини кўтарди. Улик. Бўйнидан ўқ ўтган. Бу юриш-туриши дағал, бақувват, жасур рус жангчи эди. Бектемир унинг бошини ўт устига аста қўйди. Нарироқда, қуюқ ўтлар, пакана дарахтчалар орасида яна уч жасадни кўрди. Жангчи взвод командири старший сержант Степановни зўрға таниди: уни ёв қиймалаб кетган.

Кечга яқин. Ўрмоннинг дардли сукунати аста қораймоқда эди. Бектемир бу ерда ҳушсиз тентиради. У ҳар қандай хавфни унутган эди. Нечундир бу ер унга жозибали туюлар, ҳорғин ўртоқлари суяниб, дам олган дарахтлардан узоқлашгиси келмасди. Қоронғи қуюқлашганини сезмай қолди у. Ногоҳ ҳеч ўйламасдан, ички бурчнинг садоси билан, белни қўлга олди-да, нам, юмшоқ ерни қазий бошлади. Гўё тепасида кимдир қистаб тургандай, шиддатли ва жиддий ишлади. Шаҳид дўстлари абадий маконда бемалол ётишлари учун чуқурни кенг қазिशга уринди. Ниҳоят, ҳансираб, чуқурдан ирғиб чиқди. Жасадларни бир-бир қучоқлаб кўтариб келиб, қабрга қатор ётқизди. На қўли, на юраги титради. Фақат тупроқ тортгандан сўнг, қора тепача пайдо бўлгач, бирдан сесканиб кетди. Зим-зиё соқит ўрмон бепоён, сирли қабр каби туюлди. Милтиқни елкага осиб, истиқоматни тахминан бўлсин, белгиламай, туртина-туртина, қоқила-суқула тез юриб кетди. Жангларда ҳар он ўлим билан олишган йигит, энди, гўрковликдан кейин, қорамтир, ваҳм ўрмонда танҳо қоларкан, илоннинг ўз оёқлари остида жилпанглаганини сезгандай бўлар эди. Лекин бир оздан кейин Бектемир ўзини тутиб олди. Ҳатто уни яна бояги лоқайдлик эгаллади. Қалли дарахтлар орасида, ботқоқларда кўрлардек туртинш маъносиз эди. Ўт устига ўзини оғир ташлади, тош қотиб ухлади.

У совуқдан ижирғаниб кўзларини очганда, дарахтлар устида қуюқ туман сузарди. Бутун гавда зирқираб оғрийди; ўт тўшак ҳўл. Бошини, оёқ-қўлларини шинелга, гўё қоғга бир нимани ниқиб тиққапдай жойлаштиришга тиришиб, дўмпайиб ётди. Лекин баттарроқ жунжиди. Бирдан ўрнидан турди, енг учи билан милтиқни артиб, тевааракда бурқиган туманга хомуш ва беҳол боқаркан, қулоқларига аллақайдан, узоқдан ит ҳурши

эшитилгандек бўлди. Ит бор жойда — турмуш бор, деган умид билан юриб кетди. Узоқ тентиради. Лекин бирон йўл қораси, ҳаёт аломати кўринмади. Очликдан ичаклари узилаётгандек сезиларди. Баъзи япасқи рус дарахтларидан нўхатдай қизил ва қора мевалар териб ошалади — тахир ва нордон. Сирка ичгандагидек қорини шилиб юборди. Узоқда, сийрак дарахтлар билан қопланган қияликда қоп ва тугунлар орқалаган икки аёл ва бир чолнинг қораси кўриниб қолди. Фашистлардан жонларини, тақир-туқурларини олиб қочган шу ерлик колхозчилар бўлса керак. Бектемир бир зумда қанотланиб югурди. Улар кўздан ғойиб бўларкан, бутун кучи билан бақирди ва бошини дарахтларга уриб олиб, йиқила-қўпа чопди яна. Қиялик остидан қўлмак сувни чапиллатиб, кечиб ўтди-да, юқорига тирмашди. Ҳансираб, томоғи қуриб, баландликдан теваракка қаради — ҳеч зот йўқ. У дадаси кетидан томошага отланиб боролмай қолган боладек, ўксизланди. Саргайган ўтлар ва дарахтлар билан қопланган қияликка, адил, кўм-кўк арчалар орасида ёнбошлади. Бу ерда ўрмоннинг муаззам манзарасини кўз билан кенгроқ сайр этмоқ мумкин эди. Қуёш осмоннинг, катта қор далалари каби, оқ булут парчалари жимгина сузган ва уфқлардан кўтарилаётган қорамтир, нохуш булутлар орасидаги, нафис, зангори саҳнга чиқди. Бирдан ўрмон чақнаб-ёниб кетди. Адил ва дилбар оқ қайинларнинг таналари кумушдай товланиб, ҳали тўкилиб битмаган олтин япроқлари кўз қамаштирғич ёрқин шуълалар билан ёнди. Бўйдор қарагайлар кучли қўлларини ёруғликка чўзгандай, яна ҳам азамат ва пурвиқор кўриндилар. Арчаларнинг тоза яшил мавжи нур билан ярқираб кетди. Новдаларда томчилар юлдузчалардек порлади. Ҳатто унда-мунда қўққайган эски, ғовал тўнкалар ҳам офтобда исинган қари бобойлардек ёқимли, жозибадор туюларди. Пастдаги қўлмак сув ўз ойнасига толиб, чуқур пинакка кетган каби. Бектемир қудратли абадий кучга тўлғин рус табиатига берилди. Бунда бутун ер ҳаётнинг чуқур кетган, жўшқин кучга тўла, емирилмас томирлари билан чаплашиб олган. Чўпон Бектемир тоғларнинг муаззам, ваҳший тош тўлқинлари орасида танҳо яшаб, ўз фикрлари, ўз руҳига берилишга одатланган ва бундай ҳолларда у завқларди, холос.

Ҳозир куз. Айрилиқ мавсуми ва ҳаётӣ кучларнинг бандлардан узилиш ҳам янгидан тўлқинланиш учун мудраш мавсуми. Шамол нафис япроқларни узади, ҳавода, эркинликда, бирпасгина улар билан ўйнашиб, эркалаб, сўнг ерга ташлайди. Бектемирга нотаниш қандайдир қушлар гала-гала бўлиб, аллақайларга, узоқ, иссиқ дёрларга сафар қиладилар. Фироқ, жудолик ва узилиш чоғи... Лекин ўрмонда ҳаёт тўлқинсиз денгизнинг бутун салобати, қудрати билан нафас олади.

Қуёш булутларнинг юмшоқ, момиқ кўрпасида эркаланиб юмаланар, бундан ўрмон гоҳ ёрқин нур билан товланар, гоҳ мунгли кўлкага чўмарди. Новдалардан оналарнинг соғинч тўла юракларидан оққан кўз ёшлари каби томчилар томарди. Тўнгак орқасидан қулоқлари диккайган қуён пайдо бўлди-да, коптокдек сакраб, буталар орасига яширинди. Ҳамма ёқда ернинг чирик, лекин бақувват иси анқирди. Бектемир чувалган пайтавасини ечиб, болдирларини ишқалаб, қайтадан аскарчасига ихчам ўради. Кейин қўлларини бошга қўйиб, чалқанча ётди-да, мудраб кетди. Уйғонганида суяклари сирқираган, ўзини ланж туйди. Қаскасини бошига тўнкариб, бир инграб қўйди-да, теваракка ноумид қаради. Қаршида, сийрак дарахтли иккинчи бир тепаликда, бир неча кишиларнинг — аёл ва эркакларнинг қорасини кўрди. «Душман зулмидан қочган қишлоқ аҳолиси», ўйлади ичида Бектемир ва юраги бирдан ҳовлиқиб, гўё ўз туғишганларини кўргандек, ўрнидан ирғиди. Югура туриб, қичқирди: «Тўхтанглар!» Бироқ товуш эшитилмади шекилли, ҳеч ким қиё боқмади. Аскар дарахтлар орасидан, тўнгаклардан ҳатлаб, қоқила-суқула чопди. Ҳансираб тепага тирмашди. Фақат жавдираган кўзларига ҳеч қандай инсон қораси чалинмади. Тили оғзига тикилиб, бўғиқ-бўғиқ қичқирди яна. Ўрмонда ўз товушининг акси садоси янгради, холос. Бектемир жаҳл ва ўкинч билан қўлини кескин силкитди. Иккинчи кун, тентирай-тентирай, тош йўлга яқин сайхонликка чиқиб қолди. Бу ерда бузилган аравалар, ўлик отлар орасида тупроққа қоришган бир неча одам гавдасини кўрди. Юраги шувиллаб, четланиб ўтаркан, 3—4 яшар қизчага кўзи тушди. Бектемир ўз кўзларига ишонмагандек, бир нафас жим қотди, кейин югуриб бориб, қизчани кўтарди. Унинг кичик, тиниқ зангори кўзларига тикилди, толалари шамолда ҳилпираган, майин, олтин сочларини силади. (Ўлим

бўрони дарахтларни қулатибди-да, бу позик ниҳолга шафқат кўрсатибди!) Қизча бирдан қичқириб йиғлаб юборди-да, оёқларини типирлатиб, ерга тушишга интилди. Бектемир уни астагина ерга қўйди. Қизча пилдираб чуқурча ёнида юзи билан мук тушиб ётган аёлга югурди-да, гўё ундан паноҳ тилагандек, унинг бошини кўтаришга тиришди. Бектемир ҳаяжондан, аламдан аллақандай ўзгарган товуш билан сўради:

— Қизчам, бу сенинг онанг?! Мама-а? Мама?

10 Қизча ялт этиб қаради — унинг лўппи юзларидан томчилар юмаланарди. Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди.

— Онанг ухляпти. Майли, ухласин, мен сени хуттага, папанга олиб бораман. Яхши?— деди.

Қаердадир самолёт товуши эшитилди. Қизча дарров Бектемирнинг тиззасини қучоқлади. Бошини унинг шинели этагига яширди. Бектемир уни ердан узиб, бағрига босди-да, илдам юриб кетди.

— Қўрқма, папанга борамиз. Биламан, папанг яхши. У сенга қанд беради. Қанд, ах-ах, исладки...

20 Бектемирга йўл қандайдир ёт ва хатарли туюлди. Улик отлар, куйган машиналар, пачақланган снаряд яшиқлари, ҳар нав механизм қисмлари ётган йўлда бир оз юраркан, узоқда бир неча солдат қорасини кўрди, бирдан тўхтаб, тикилди: немислар... Бектемир тездан ўзини пастликка ташлади, югура-югура ўрмонга кирди. Ботқоқлардан, чангалзорлардан ўтиб, кечга яқин тўхтади. Қизчани ерга қўйди, қуруқ ўтларни юлиб, қалин дарахтлар орасида «тўшак» ясади-да, қизчани ёнига ўтқазиб ёнбошлади. Қизча ётсираб, қовоғини солиб, тескари бурилди. Бектемир унинг совуқ қотган жажжи қўлларини пуфлаб-пуфлаб иситди. Юмшоқ юнг қалпоқли бошини силади ва очлик, дармонсизликка қарамасдан, бахтсизликка йўлиққан бу гарибани — қанотсиз, қуйруқсиз ожиз қушчани овутмоқ истади. Шақ-шуқ қилиб, милтиқни кўрсатди. Лунжини шишириб, бармоқлари билан худди ноғора чертгандай чертиб, қапдайдир галати товушлар чиқарди.

40 қол... — Отинг нима? Айт, как звать? Айт, нима? Айта

— Зиночка,— секин жавоб берди у гўё безътибор.

— А, яхши, Зиночка!— севишиб қичқирди Бекте-

мир.— Энди қалин ўртоқ бўлдик. Қўлингни бер, Зиночка!

Қизча бирдан Бектемир тиззасига бошини қўйиб, эркалик, ялинчоқлик билан деди:

— Нон бер. Егим келяпти...

Бектемирнинг юраги эзилиб кетди. Бу қушча шу топда ундан жон сўраса, балки аямасди. Лекин нон қани? Халтасида нон тугул, ушоғи ҳам йўқлигини биларди. Ўзининг қорнини очлик таталаб, беҳузур қиларди. Гўдакка нима деб жавоб беришни билмай, худди айбдорлардек бошини қўйи солди. Кейин қизчанинг елкасини қоқиб, юпатишга киришди: 10

— Зиночка, нон эртага... Катта нон бераман. Қишлоқда бувим бор, ҳозир нон пишираётир. Ҳаммасини сенга бераман.

— А мама? Унга ҳам берамиз?

— Ҳа, сен берасан унга,— жавоб берди Бектемир дард билан.

— Ҳозир нима еймиз?— сўради қиз олтин кнприкли, зангори кўзларини жавдиратиб. 20

— Ҳозирми? Ухлаймиз...

Зина қовоғини солди, бармоқларини тишлаб, лабини буриштирди. Самонинг булутлар сийрак зангорисимон саҳнида ҳали тўлишмаган қандайдир бешакл ой хира, рангсиз йилтиради. Бектемир гўё умрида ойни илк дафъа кўргандек қизиқиб қаради ва қизчага тилсимли, ғалати ўйинчоқни кўрсатгандек бошини қимирлатиб:

— Биласанми, анов нима? Кўрдингми, чопаётир-а. Қаёққа боради?— деди.

— Луна,— жавоб берди Зина. 30

— Ўзбекча оймўма,— деб кулди Бектемир ва гўдаклар қўшигини эслади:

Оймума пилла,
Қанотлари тилла...

Очлик ва ҳорғинликдан ҳатто сўзлашга ҳам мадори йўқ. Бектемирнинг кўзлари уйқунинг кучли сеҳрига қаршилиқдан ожиз. У шинелининг бир томони билан қизчани ёпди-да, ёнбошлаб, уйқуга кетди.

Бектемир кўзларини очганда, ёмғир шиддатли ёғмоқда эди. Қалин дарахтлар ҳам пана бўлолмаган: шинель 40 жиққа ҳўл; юзидан томчилар қўйилади, бўйнидан ичига

ҳам сув оқиб тушган. Суяклариди оғриқ. Қизча унинг бағрига суқилиб, инграб ётарди.

- Зиночка!— деб қичқирди Бектемир ўрнидан туриб. Кейин у милтигини елкасига осди, бўш буюм халтасини қизчанинг бошига кийгизиб кўтариб олди. Кийимлари жиққа ҳўл бўлган қизча энди хийла оғирлашган эди. Оч бўридай увиллаган совуқ шамол юзини қамчилайди. Урмон ваҳимали гувиллайди. Баъзан Бектемир тиззагача лойга ботади. Қаловланади, йиқилади. Гўдак йиғлайди.
- 10 Шамол, ёмғир, ботқоқ, ўрмоннинг қўрқинч, ваҳм шовқини гирдобиди йигит ўзини забун сезди. Бектемир жуда кўп эртақ биларди. Уларнинг аксариди қаҳрамон қуш учса қаноти куядиган, ҳар қадамда янги бир офат кутадиган, «борса келмас» йўлларда не-не азоблар, не-не машаққатлар чекарди! Лекин ҳозир Бектемирга ўз аҳволи уларникидан қулайроқ кўринмади. Ҳозир у ўқ довули орасида ўлиб кетмаганига пушаймон қилди. У бирон қишлоққа таваккал билан кириб, қизчани бирон онлага топшириш умидида эди. Шунинг учун у тизза
- 20 бўйи лой кечиб, узоқ юрди. Лекин у ҳеч қанча йўл босмаганини фаҳмлади-да, тўхтади, панароқ жой қидириб, теваракка аланглади. Кўм-кўк арча шох-шаббасидан уч бурчак шаклида ясалган чайлачага кўзи тушди. Олдин қувонди. Шалпираб бир неча қадам отди. Хавфсираб яна тўхтади: «Кимники? Балки немис қоровули... Майли, ёлғиз бўлса бас. Уни ўлдирмагунимча ўзимга ўлим харом бўлсин!»— деди-да, аста пусиб борди. Чайлада ҳеч ким йўқ. Гугурт чўпи ва махорка чекиндиларига диққат билан қаради. Қизчани ерга қўйди.
- 30 — Энди дам оламин. Дожда плохой, совсем плохой,— деди Бектемир Зинанинг совуқ, оқарган юзини силаб. Қизча индамади, у жуда нохуш эди. Бектемир эҳтиётдан, дастлаб милтиқни артиб, қисмларини тезда текшириб қўйди. Шох-шабба орасида сув силқиб томчиларди. Ҳарна бошпана! Бир оздан сўнг шинелини ечди. Ботинка ва обмоткаларидан лойни тозалади. Кейин ташқари чиқиб, қайинларнинг қуруқ шохларини шарақ-шарақ синдириб юраркан, қизчанинг ногоҳ қаттиқ қичқирганини эшитди. Лой сачратиб югурди.
- 40 — Нима қилди, қўзичоғим? Қўрқдингми? Йўқ, мен шунда,— деди Бектемир.

Зина бўғила-бўғила йиғлаб, гўё меҳрибонидан айри-лаётгандай унинг тиззасини қучоқлади. Бектемирнинг

қайғуси гўё ҳалқумига тиқилди. Йиғлагиси келди. Зинанинг ипакдай сариқ сочларини силади.

— Жим. Йиғлама. Ҳозир олов ёқамиз. Иссиқ бўлади.

Утинни майдалаб, роса диққат билан чайла ўртасига қалади. Қутичада уч дона гугурт чўпи. Чайла эшигини шинели билан тўсиб, тўнқайиб, худди юрак ипини узгандай титраб-қақшаб гугурт чақди. Сўнгги чўп беҳуда кетмади. Пуфлашнинг зўри билан ўтин, ниҳоят, чарсиллаб ёна кетди. Бектемир ўт олдига Зинани ўтқазди. Ўзи ҳам чордана қурди. Олов ҳорғин ва оч баданига элитувчи бир ҳузур ва ором бағишлади. Котелокка ёмғир сувини тўлдириб, ўтга қўйди. Ҳарна ичга иссиқ кирсин. Қизча котелокка тикилиб, севиниб, чучук тил билан қичқирди:

— Каша пиширасиз?

Бектемир индамади, хўрсинди. Кейин ўрнидан турди:

— Утир, йиғлама. Обед ясаймиз.

Теваракни айланиб, қўзиқорин қидирди. Бирпасда каскасини тўлдириб қайтди. Муштдай-муштдай юмшоқ қўзиқоринларни чўп сихига териб, ўтга тутди. Жизиллаб, бугланиб, қуришган қўзиқоринни қизчага берди. Ўзи ҳам бутун-бутун оғзига ташлаб турди. Бу кабоб унга жуда ширин туюлди. Зина ҳам иштаҳа билан еди. Бектемир буни умрида биринчи марта тотиши эди. Лекин қўзиқоринни баҳорда, савр ойида, ёққа қовуриб ейишларини эшитган эди. Кулиб, қизчани кўпроқ овқатга ундаб, деди:

— Яхши кабоб. Нондан яхши. Ол, яна ол.

Бектемир «кабоб»ни кўп пиширди, кўнгли айнигунча еди. Кейин гулхани авжлантириб, кийимларини қуриди. Болага эрмак бўлсин деб, ҳар хил «кўз бойлоқчилик» ҳунарлар кўрсатишга тиришди: чўғларни чаққонлик билан ҳавога отиб, илиб олди, кафтдан-кафтга ташлади. Бундан ўзи ҳам боладай овунди. Бир неча вақт юракдан дилғирлик кўтарилди.

Қоронғилик қўққисидан тушгандек туюлди. Гўдакни ухлатди, чўққа тикилиб, изтироббахш ўйларга, хаёлларга берилди. Ўз қишлоғини, ували-жували, ҳар вақт қий-чув тўла оиласини ёдлади. Дўсти Асқар полвонни ва ўзга ҳамқишлоқларини, Дубовни соғинди. Қизчага ачинди. Иложи бўлса, уни бировга топширмасдан, ўз батальонига элтишга қарор қилди. Ёмғирнинг эзувчи шовқини,

каскасига «чиқ-чиқ» томувчи ва бўйни орқали ичга оқаётган муз томчилар унинг руҳини эговлагандек бўлади. Гулхани сўндирмаслик учун оз-оз ўтин ташлаб турди. Бир маҳал узоқдан, аллақайдап, ёмғир ва шамол тўполонида қулоқларига ўқ садоси ғира-шира етди. Бутун диққати билан тинглади. Отишма. Ҳар ҳолда сергаклик билан тунашга жазм қилди. Милтиқни тиззадап айирмади...

- Эрталаб яна қўзиқорнидан кабоб қилди. Фақат, бола емади. Ёмғир аллақачон тинган. Кўкда оқ булут карвонлари ялқов сузса-да, қуёш ҳашамат билан чақнаб кўтарилди. Куз ўрмонининг ювилган, тоза, сарғиш-қизғиш олтинини ёлқинлатди. Томчилар суюқ оқ шуълалар каби чақнайди. Ўрмон ўз ҳуснига сеҳрланган каби муаззам ва мунгли бир сокинлик сақлайди. Онда-сонда қандайдир қушларнинг овози совуқ ва ёрқин ҳавода янграб жим бўлади. Бектемир кўкида енгилланиш сездди. Бокира куч ва гўзалликни тажассумлантирган бу манзарада қондан, офатдан ва изтиробдан из ҳам йўқ.
- 20 Бектемир урушда қуёшни бўғувчи қора тутунлар, қонли тўзонлар, ипир-ипир қурумлар, даҳшатли ажал суронлари гирдобида ботган ва униққан ҳолда кўрарди. Бу кунги қуёш унинг тоғларида, кумуш булоқларда юмалган қуёшдек жонли, ёрқин, кўркама эди. Бектемирнинг руҳи офтобда бир сеҳрли қудрат туярди. Бир вақт, ёз кунини, қуёш тутилганини мушоҳада этган эди. Қуёш кўлкага кирган сари муаззам тоғлар, қоялар, атласдек товланган адирлардан ранг, тур, ҳаёт сўнган, ҳатто сувларнинг шўх қўшиқлари тингандек туюлган эди. Шунда
- 30 зоотехник югуриб келиб, бир парча қора ойнани Бектемирнинг кўзларига тутқизиб, ҳодисани ҳовлиқиб тушунтира бошларкан, йигит эшитгиси келмай, қўлларини гамгин силкиб узоқлашган қуёшга ачиниб, йиғлагиси келган эди...

- Бектемир болани кўтариб, кун чиқишга қараб дадил кетди. Лекин балчиқ, йўлсизлик уни тезда толдирди. Жарликлар, тепаликлар, кўлмак сувлар, чангалзорлар қийнади. Очликдан, ҳорғинликдан қизча кўз очишга ҳам дармонсиз: аскарнинг елкасига бошини қўйиб, тебраниб
- 40 борарди.

Кечга яқин, сийраклашган ўрмон орқали йўл ва унда-мунда сочилган қишлоқ уйлари кўринди. Дарахтлар оралаб илдам юриб, энг яқин ва энг чеккадаги уйга ор-

қа томондан борди. Пастгина тахта девордан ошиб, ҳовлига тушди. Аланглади. Жон асари йўқ. Рўзғор асбоблари турган жойида қолган. Хоналар берк. Бектемир орқадан ниманингдир «хўмм...» деганини эшитди. Тахта уйнинг ертўласида ҳайвон борлигини пайқайди. Лип этиб кирди — катта ола сигир турибди, елини тирсиллайди. «Қизчага бу — она сутидан ҳалол...», деб қувонди-да, соғишга чўққайди. Котелок йўқ, ё чайлада унутган, ё туширган. Сувдонга соғди. Тўлдириб, боланинг оғзига тутди: «Ич! Бу сут — дори бўлади». Бола ҳузур билан 10 қулт-қулт ютди. Кейин қайта-қайта соғиб, ўзи ҳам ҳалқумига келгунча ичди, гўё баданига дармон югурди. Қизча жонланиб, «Қолова? Қолова?» деб, ётсираб пишқирган сигирга тегажаклик ҳам қила бошлади. Бектемир унинг қорнини чертиб: «Етар энди, қорнинг мешдай шишибди» деб кулди-да, ташқари чиқди. Пичанхонага кириб, эшикни тамбалаб, қалин, майин ва хушбўй пичанга болани кўмди: «Ухла! Йиғлама!» Кейин Бектемир ҳовли эгаларидан бири сигирдан хабар олгани келса, учрашиб, йўл-йўриқ сўраш умидида «тиқ» этган товушга 20 қулоқ солиб ётди. Тунда чўчиб уйғониб, пичандан аста бошини чиқариб, ёт тилда маст қичқаришлар, машина моторларининг тўхтовсиз гумбурини, онда-сонда автомат очерелларини эшитди. Тонг қоронғисида пичанхонадан чиқди. Теварак тинч. Ҳаво туман. Узоқда гоҳ-гоҳ автомат очереда тараклаб қўяди. Бектемир ертўлага кирди — сигир йўқ. «Ё тунда эгалари олиб кетган, ё немис қассобларга ем бўлган!» деб ўйлади ичида у. Сувдондаги сутни болага сақлади. Уйқули қизчани пичан орасидан кўтариб, ўрмонга югура кетди. 30

Дарахт бошларини тутундай чулғаган туман орасида узоқ тентиради. Бу кун қуёш ҳатто бирон минут ҳам «йилт» этмади. Бектемир кечаги йўл истиқомати билан юришга тиришди. Ҳорғинлик соат сайин уни босар, ерга қоқар, қадами орқага тортилгандай туюларди. Гоҳо у ғайри ихтиёрий равишда чўккалаб қоларди. Юзидан кир терни сидиради. Гўдакни ерга қўйиб, ҳансираб, тиззасини лойга тирайди. Сўнг, сувдонга чўзилган гўдакка бир-икки қултум сут ичиради. Гапиришга дармони йўқ — қўли билан, кўзлари билан ишора қилади: «Бас!» 40 Енгилланиш орзуси ҳаммадан кучли. «Қеракли тошнинг оғирлиги йўқ» деган мақол киши ўз гавдаси оғирлик қилган бир пайтда бутунлай мантиқни йўқотган эди.

Бектемир милтиқни ташлашга неча марта қарор этди, лекин ҳар гал воз кечди: «Бусиз бизни немис эмас, бу ўрмонда тишсиз бўри ҳам ғажиб кетади!»

Эртаси, кун оққандан кейин, бир тепача остида ҳўл, сариқ япроқлар устида ёнбошлади. Гўдак эса энг кейинги қултум сутни ютиб, бошини бўйни ичига олиб, нохуш ўтирарди. Кўкда булутлар қуюқлаша бошлаб, майда ёмғир томчилари баргларни шилдиратиб, шувиллай бошлади. Бектемир гўдакка кўз қирини ташлади.

- 10 Унинг юмалоқ юзи энди сўлғин ва бужмайган, касалларникидек сарғайган эди. «Бу чумчуққа бир ин топмасам бўлмайди, уволига қоламан», деб ўйлади ичида у. Шу аснода ёмғир ва шамол шовқини аралаш қандайдир товушлар эшитилди. Бектемир сачраб тиз чўкди, ҳансираб аланглаган кўзларини теваракка қадади-да, бутун ғазабини милтиқ тепкисига йиғди. Унинг ҳаракатидан қўрққан гўдак, титраган қўллари билан Бектемир қучоғига отилди. Уни йиқилган йўғон дарахтлар орқасига ўтқазди, лабларини қисиб, қўллари билан танбеҳларди: «Йиғлама!» Бектемир ўқ узишга ўнғай ва хавфсиз жойни кўзлари билан қидираркан, тепа бошида, шамолдан чайқалган ёш дарахтлар орасида рус жангчилари кўринди. Улар тўрт киши. Биттаси оқсайди. Русча сўзлар Бектемирнинг қулоқларига ёқимли сезилди. Бектемир қаттиқ қичқирди: «Братцы!» ва қизчани қучоқлаб, қоқила-суқила югурди. Улар Бектемирни солдатча сўкув ва ҳазил билан қаршиладилар. Бектемир русча лугатини ҳаракатлар, ишоралар билан қувватлаб, ўз саргузаштини ҳаяжонли сўзларкан, жангчилардан
- 30 бири — ўнг қўлини бўйнига осган, чўтир башара, новча, бесўнақай жангчи, тоқатсизлангандай унинг сўзини кесди:

— Қимга айтаётибсан? Лаънати чекиниш йўли, азоби кимга номаълум. Биздан сўра! Қани, тамакинг бўлса, чиқар.

— Ҳа, бир-бир тортсак маза бўларди,— деди ҳорғин, мудроқ кўзли бошқа бири.

- Э... бекорга эсимга туширдиларинг. Бир тортиш — бир умрга арзийди. Қани?— бошини сараклади
- 40 Бектемир.

Гавдаси кичик, чўпдай ориқ, қандайдир инсон тоб бермас ғазаб ва машаққатлар чеккани бутун сиймосидан кўринган: юзини сариқ, дағал, кир соқол босган

бошқа бири гўдакка қизиқди. Жонсиз, титроқ бармоқлари билан қизчанинг сўлғин, ўчиқ юзини силаб, уни гапга солди.

— Отинг нима, айт, қизчам, айта қол. Ну, ну, аразлама.

— Зиночка, гапир. Яхши амакиларинг-ку,— деди Бектемир гўдакни ерга қўйиб, толган билагини уқалади ва уни қандай топганлигини сўзлаб берди. Жангчилар узоқларда қолган митти-митти нуридийдаларини, туғишганларини эсладилар. Қўли ярадор дов жангчи деди: 10

— Меникилар, бирваракай учтаси, урушнинг биринчи куниёқ ерга кетди...— бу тўғрида Бектемирга илк гапиргани учун тушунтира бошлади.— Биринчи бомбаларини Гитлер бизга юборган, ука. Военкоматдан югуриб келсам, кўчамга кира олмайман — фишт, темир-терсак, тутун, ўт. Одамлар уйимизнинг тош-тупроғини кавламоқда. Шундан кейин қандай қилиб жинни бўлмадим, билмайман.

— Дўстим, ғам ёлғиз сендами,— деди Бектемир.— Ҳамма ғам дарёсига ғарқ бўлган... 20

Жангчилар ҳалиги кичкина, ориқ, юпун оқсоққа «ўртоқ майор» деб мурожаат қилардилар. Бектемирга майор ўзини жиддий ва буйруқдор тутгандек туюлди.

Бектемир:

— Ўртоқ майор, ўлиб қолмасмикан? Жуда мурғакда,— деди.

— Ҳечқиси йўқ. Ўлмайди. Руснинг томиридан бу,— деб жавоб берди у.— Менинг полкимнинг қизи бўлади. Хўш, кетдик.

Гўдак ҳеч кимга боргиси келмади. Кулишдилар. 30 «Соқолли онажонингни шу қадар севасанми?» Йўлга тушишди. Ёмғир гоҳ шивалаб ёғар, гоҳ тинарди. Совуқ шамол ўрмонни ваҳимага тўлдириб, қутурарди. Қир, юпун одамлар ҳансираб, каловланиб, букилиб боришарди. Очлик ва бениҳоя ҳорғинлик ҳаммани гаранг этган. Бектемир энди ўзига қандайдир куч кирганини сезди, кўнгли тинч ва ишонч билан тўла эди. «Қаёққа кетишмоқда, йўл тўғрими, хавфсизми?» энди ўйламади. Лекин совуқ шамолда жунжиб, мадорсиз тебраниб бо- 40 раётган оқсоқ майорга ачинди. Учинчи жангчига — орада энг ёш ва энг тетик кўринган, камарига китобча қистирган йигитга — Глуховга секингина деди:

— Командирга шинель бериш керак. Меникини олсин.

У бошини чайқади:

— Олмайди. Оғир бўлади, дейди.

— Сизларнинг командиригизми?— деб сўради.

— Йўқ. Уч кун бурун сенга ўхшаб, учраб қолди.

Фашист асирлигидан қочган.

10 Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди. Бир вақт Дубов разведкага борганда, шундай бир лейтенантни чалажон ҳолда жарликдан топиб, қисмга опичиб келтирган эди.

Икки-уч соатдан сўнг дам олишга ўтиришди. Анча вақтгача ҳеч кимдан садо чиқмади. Ёнбошлаб ёки бошларини лойли тиззаларига қўйиб, мудраб ўтиришарди. Баъзан гўдак инграб, яна кўзларини ожиз юмарди. Бахтларига ёмғир тинди. Фақат шамол дарахтлардан совуқ томчиларни уларга сепарди. Хийла вақтдан кейин Глухов турди ва майорга мурожаат этди.

20 — Бу ерда тунайдиганга ўхшаймиз. Мен у ёқ-бу ёқдан хабар олиб келай. Шу яқинда қишлоқ бор, ҳидини сезаётирман.

Майор рухсат этди, баъзи кенгашлар, маслаҳатлар бериб, хасталардек кўзларини юмди.

— Шошма, мен ҳам бораман,— деди Бектемир Глуховга,— Разведкангдан кўра қурсоқни ўйлаш керак. Бўлмаса, болага жуда ёмон бўлади.

— Чайнашга бирон нарса топмасак, эртага ўзимиз ҳам ердан бош кўтара олмай қоламиз. Қизчанг йиғлайди — сен борма. Милтигингни бер. Қалай, бузуқ эмасми?

— Қасали йўқ.

30 Майорда иситма пайдо бўлди, алаҳлай бошлади. Уни шох-шаббага ётқизиб, устига Бектемирнинг шинелини ёпдилар. Совуқ шамол, нам ҳаво мадорсиз баданларни кучли зирқиратиб оғритарди. Ўрмонда бирдан қоронғилик қуюқлашди, совуқ ва рутубат кучайди. Ўт ёқишга қарор қилдилар: «Фриц учун тунги ўрмондан қўрқинчлироқ нарса йўқ». Лекин шакли ғалати ва чиройли зажигалкадан ўт чақиш қийин бўлди. Ҳамманинг умиди кесилганда, зажигалкадан, мўъжиза қабилида, ўт чақнади. Гулхан теварагига хурсанд ўтиришди. Командирни ҳам шинелга ўраб, ўтга яқин ўтқазишди. Глуховнинг қайтмагани хотирни ғаш қиларди. Майор гоҳ бирдан сачраб бошини кўтарар, алаҳлаш орасида Глуховни сўрарди. Зим-зиё кўкни хумга қамалган арилардай

самолётларнинг якнасоқ гувиллаши қоплайди. Улар ён-гин ва ўлим ташийдилар. Ҳамма бир-бирининг тиззасига бош қўйиб ухлайди. Бектемир дарахтга суюниб мудрайди, тиззасида қопга ўралган гўдак; гулханга оз-оз ўтин ташлайдилар.

Кун ёришганда, майор турди, унинг туси жонсиз ва аянчли эди. Аммо у ғоз бўйнидайд ингичка бўйнида қилтиллаб турган бошини дадил ва бақувват тутишга тиришарди. Шинелни Бектемирга ташлаб, танбеҳловчи товуш билан деди:

10

— Раҳмат. Лекин ўз соғлигингни унутма. Тунда роса жаврагандирсан.

— Нега? Ўт ёниб турди-ку,— деди Бектемир.

— А, биламан ўзбекларни. Сиз сахий қуёшда ўсгансиз,— деди-ю, бир оз ўйланиб, чирсиллаб ёнаётган гулханга суюк қўлларини тутиб, сўзида давом этди:— Бу ўтнинг ҳам онаси — қуёш. Дарахтлар қуёшнинг кучини қамрайди. Мана, ҳозир ёниб, иссиқни бизга қайтаряпти. Тушунасанми, табиат жуда қизиқ ва доно...

Бектемирга, собиқ содда чўпонга, командирнинг фикри ғоят ёқди. Соф, лоларанг ёлқинга термилиб, ҳалиги фикр ҳақида узоқ ўйлади.

20

Глуховни кутишди. Майор лой, чирик латталарни эҳтиёт билан ечиб, ярани очди. Ҳамманинг юзи буришиб кетди. Яра даҳшатли эди. Бектемир ҳатто қарашга ботинолмай, юзини ўгирди.

— Қандай юрасиз?

— Бу ахир оёқ эмас-ку!— дейишди жангчилар нафасларини ичларига тушириб.

— Анча тузук бўлиб қолди. Ёзда қурт қайнарди бунда. Немис лагериди юзларча ярадорлар кун бўйи қурт терар эдик. Шундай сассиқ эдики, янги келганлар ҳушдан кетарди... Ҳавонинг қадрини билиш керак, болалар. Мана, ўрмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми? Бу ерда ўлим ҳам — бахт. Бироқ фрицнинг гарданида ҳаққимиз бениҳоят кўп. Бир сўз билан — қасос. Бу орзу магнитдек ҳаётга тортади. Шунинг учун бевақт ўлимдан қўрқаман.

30

— Қасос! Ўзбеклар «хун» ҳам дейди. Яъни, қонга — қон!— деди Бектемир.— Ким қасос олади? Биз эркаклар тўзғиб, ўрмонларда каламушлардан ин сўраб юрсак, фашистнинг йўлини ким тўсади? Оналар, сингиллар майдонга чиқадими?

40

— Чекиниш — ҳамма ёмонлик мана шу сўзда, — гапга аралашди кенг, мурабба юзли, қизил сочли, юмалоқ, пучатой бурунли жангчи Пахомов. — Албатта, баъзи вақтда чекинмасдан илож йўқ. Лекин чекиниш душманга яна ҳам қаттиқроқ човут солиш учун бўлиши керак, қопга тушиш учун эмас. Кейинги чекиниш шундай бемаъни бўлдики, ўйласам, у куним тош бўлиб ҳалқумимга қадалади. Немис шовқин-сурон билан, қутурган итдек, атакага ташланди. Ўтти шигаб берамиз-да, улоқтириб

10 ташлаймиз, ярмиси ер тишлаб қолади. Тонгдан буён олтинчи атакасини қайтарган эдик. Фриц остонамизда тишини синдириб, энди тўкилган ҳаром суяқларини даладан теришга киришди. Ўртада чўкиб қолган танк учун бирпас қизгин бўғишдик. Қўшинларимиз ҳам бақувват эди. Мен онамга хат ёзишга ўтирдим. Сўзлар худди тўқимачи шоирникидай қуйилиб, бири-бирини бежаб тушади: «Онажон, сени суяман, лекин Ватан — онадан азиз. Кўксим унинг меҳри билан тўла. Улсам, қайғурма, фахрлан. Мен мардларча ўламан! Ва ҳоказо...» — хатни

20 туморча қилиб турганимда, орқага чекинишга буюрилди. Наҳотки, бизнинг лақма лейтенантимиз душманни дўзахга ағдариш учун бирон айёр план тўқиган бўлса! — деб ўйладим. Йўқ, ваҳм сир очилиб қолди. Полк штаби билан алоқа узилган, дивизия штаби тор-мор бўлибди. «Орқада душман парашютчилари хўжайин эмиш...» деган гаплар рост бўлиб чиқди. Қуршовни ёриб, баттарига тушиб қолдик. Роса қон тўкишдик. Қирдик ҳам, қирдик ҳам.

— Ҳа, бу ердагилар сендан озроқ кўрганми? Қариганингда набираларингга эртақ қиларсан, — деди узоқда қандайдир ёввойи мева чайнаб ўтирган Кудрин, зангори кўзларини олайтириб.

— Хоҳламасанг, қулоғингга пўкак тиқиб ол! — деди Пахомов нохуш овоз билан. — Аввал мен ўзим иқрор қилай, суҳбатга ҳамма вақт иштаҳам баланд, атакага борганда ҳам, немис босиб келганда ҳам ёнимдагиларга гапириб қўяман. Иккинчидан, ким айбдор? — буни билиш керак. Кейин чекиниш деган сўзни барча каллалардан ҳам, уставдан ҳам ўчириш керак. Фрицни ўтхонага

40 қамаб олишга ўрганишимиз лозим. Ҳали ўртоқ майор айтган қасосни мен шундай тушунаман.

— Тўғри, Пахомов, — деди Бектемир қизчани шине-

лига аста ётқизиб, ўз тиззаларини уқалаб.— Олдинга бос ёки лоақал бир жойда темирдай қоқил: ўлдир ё ўл!

Майор жангчилар берган латта-путталар билан оёғини боғлади. У жангчиларнинг техника ва тактика ҳақидаги мулоҳазаларига аҳамият бермагандек, чўғни ти-тиб ўтирди-да, деди:

— Ҳарбий совет ёпиқ. Бир жуфт сўз ўзимга. Вазият, шубҳасиз, оғир. Партия урушнинг энг бошидаёқ мамлакат катта хавф остида қолганини уқтирган эди. Немис урушнинг тарозусига бирдан ва бирваракай оғир тош ташлаб юборди. Бу бизнинг палламизни қаттиқ силкитди. Лекин тўнкара олмади. Олдинга босган сари бизнинг муҳим иқтисодий районларимизни босиб олишига қарамай, душман мадордан кетяпти. Фриц ўз ғалабасидан ўзи рози эмас. Оғзини кўпиртириб мақтанади, аммо ичини шубҳа изғирини ялайди. Чунки Европада муваффақият қилганидек, бизни ҳам аниқ жадвал билан тез кунда тиз чўктирмоқчи эди. Чиқмади. Уни соатлар, кунлар эмас, ҳафталар, ойлар алдаяпти. Фашист ҳайрон ва ғазабли. Кун сайин фашистнинг асаби ишдан чиқяпти. Мен буни лагерда сездим. Бир қарироқ немис бор эди. Бошқалардан ўлчовсиз юмшоқ эди; соғ асирларни тепарди, ярадорларга вовилларди, холос. Кейинги вақтларда шундай қутуриб кетдики, ҳамма жаллодлар унга нисбатан қўйдек ювош бўлиб кўринди. Бир кун ундан қитдай раҳм тилаган аёлларимизни қўндоқ билан саваб, бақирди: «Сенларни қийнашдан роҳат нарса борми дунёда? Ботқоқларингда учинчи ўғлимни кўмдим. Бутун Европани забт этганда, уларнинг жимжилоғи ҳам қонамаган эди. Москва айбдор. Нега таслим бўлмайди? Шаҳарчаларинг остонасида аҳмоқона қон тўкасанлар... Рус ерида биронта томирларингни қолдирмаймиз?» Бу жаллоднинг психологияси мени, яна менга ўхшаш мажруҳ командирларни бениҳоят қувонтирди.— Майор ҳаста оёғини ўтдан нари суриб, оғриқдан юзини буриштирди. Унинг жонсиз ва мумдай сариқ юзида фикрнинг нури сирпанди. Мажолсиз ҳансираб, давом этди у.— Шундай, душманнинг иши пачава. «Блиц криг» кўмилди. Биз урушни душманни хирпаловчи, гангратувчи, қопқора қонга бўёвчи оғир курашга айлантирдик.

— Уртоқ майор, биз кимни кўмдик? Иблис крик — ким у?— деб сўради Бектемир қизиқиш билан.

Ҳаммалари оқ кўнгилик билан кулишди.

— Гитлер яшиндай бир зарба билан, худди дарахт-ни қулатгандек, мамлакатимизни емирмоқчи, бизни кишанламоқчи эди,— деб тушунтира бошлади майор.— Мана шу плани барбод бўлди. Энди уқдингми?

— Минг йил чақмоқ чақсин, улкан тоғ гердайиб тураверади,— деди Бектемир қатъий.

— Тўғри, йигит. Биз — тоғ,— маъқуллади майор.— Душман ҳам жуда кучли. Бутун Европанинг машинаси унга хизматда. Биз чекиндик. Даҳшатли чекиндик. Лекин мен чуқур ишонаманки, армиямиз ўтда чиниқди. Душман-чи? Чарчаяпти. Энди уни муҳим линияларда ерга михлаш керак. Рус қиши бир гувиллаб берсин, техникамизнинг, ғазабимизнинг кучини унинг қаҳрига қўшиб бир ташлансак, фрицнинг ҳолига вой! Ана шунда қувла, бос, ур, қир!

— Аҳ, гадина, музларимиз остида ҳаром қотади! — деди Кудрин қалин лабини қисиб.

Қуёш булутлар орасидан гоҳо бир лаҳза йилтираб қўярди. Урмон жим ва ўйчан. Булутлар орқасидан душман самолётларининг таниш ва машъум садоси эшитиларди. Қизча инграб йиғлади. Майор сабрсизланиб, ҳар ёққа тикилди.

— Глуховга нима бўлди-а? Наҳотки...— деди майор секингина.

— Бизнинг студентчамиз тинч ин қидиргани кетган экан!— деди Кудрин киноя билан.

— Бўхтонлама! Ундайлардан эмас у. Балки адашган ё мадорсиз йиқилган. Қўлга тушганми, ким билди,— деди Пахомов тўнғиллаб.

30 — Уқиган йигит, китобли...— деди Бектемир.

— Кўрганмиз шундай китобхонларни... Бизнинг ротада биттаси бор. эди, ярим профессор. Беш хил тил биларкан. Атакага кўтарилганда, у ўзини буғдойпояга, чуқурликка урарди. Охирида, бир кечада ғойиб бўлди. Фрицнинг товоғини ялаётгандир...

— Йўқ, Глухов—виждонли йигит. Биринчи қарашдаёқ мен туйган эдим. Улган бўлиши мумкин. Теваракда душманлар изғийди,— деди майор.

40 Кўп ўтмасдан, ҳансираб, Глухов етиб келди. Елкасида милтиқ, қўлида немис автомати. Ҳамма хурсанд ва енгил хўрсинди. Пахомов ер остидан Кудринга ўқрайиб қўйди. Глухов ҳамма чўнтакларидан картошка чиқарди.

да, ўтга яқин тиз чўкди. Пахомов картошкаларни ҳавас билан бир-бир ушлаб, ўтга кўма бошлади:

— Маза қиладиган бўлдик, Васька!

— Ну-ка, гапир, бу ўлжанинг тарихини...— деди майор автоматни завқ билан синчиклаб кўриб.— Дискада ўқ тўла эмас. Майли, пайти келганда, биронтасини ҳам бекор кетказмаймиз.

— Ну-да, балли, Васька,— деди Кудрин айбдорча кулиб.— Мен иқрор бўлай, ўйлагандимки... а, сен ҳам овқат, ҳам ўлжа билан марҳамат қилдинг.

— Кеча бир қишлоққа яқин бордим,— деди Глухов ҳаяжон билан.— Баланд ва очиқ ерга жойлашган экан, киришга ботинмай, ўт орасида ётдим. Узоқда оқарган йўлдан немис машиналари, батареялари, тягачларининг кети узилмайди. Маст фрицларнинг қўшиғи, сўкиш... Асирларни олиб ўтишди. Кўплари ярадор, ярим яланғоч. Отлиқ конвой зирқиратиб ҳайдайди. Уради. Одамлар йиқиладилар, яна зумда туриб, чопадилар. Роса йиғладим. Бир вақт ёнимдан ағрайиб бир аёл ўтди. «Хола», деб имладим. Қўрқувдан кўзлари, жинниларникидай, беҳуш... «Қишлоқда немислардан бўш уй йўқ», деди. Афтимга тикилиб: «Биламан, очсан, кун қорайганда келаман, кут», деб кўздан йўқолди. Қимирламай ётдим. Чиндан ҳам бир бўлак нон билан шу картошкани ташлаб кетди. Нонни кўриб, иштаҳам шундай очилиб кетдики, ўзимни тия олмадим. Бир бурдасини, иштаҳамдан базўр юлиб олиб, гўдакка сақладим. Мана,— Глухов қўлтиғидан кирланган, суви қочган нонни олди.

— Бугун тўйинг экан. Раҳмат де амакига,— деди Бектемир севиниб қизга.— Лекин ҳаммасини ема. Ёмон бўлади. Оз-оздан е.

Гўдакнинг кўзлари ёниб кетди. Нонни икки қўли билан маҳкам қисиб, чайнашга бошлади.

— Панароқ, илиқроқ жой қидириб, далага чиқиб қолибман. Пичан ғарами орасига кирдим. Шойидай юшоқ ва пўстиндай илиқ. Уйқуга шўнғидим. Эсимни танигандан буён шундай ширин уйқуни билмаганман. Гўзал тушлар кўрдим. Шовқиндан уйғониб, бошимни аста чиқарсам, кун ёришган; нарида икки немис аравага пичан ортяпти. Бошимни ичга олиб, якка кўз дераза қилиб ётдим. Мана, бири ҳайдаб жўнади. Иккинчиси — автоматини бўйнига таққан, сигаретни тутатиб, дам кўкка, дам ўрмонга тикилади — гўё рус ерининг табиати

билан қизиқаётгандек. Гулзорга тушган чўққадай нафратли кўринди у. Жимгина гум қилмоққа жазм этдим. Лекин пичоғим ёмон — қуш сўйишга ҳам қийналасан. У терс турганда атрофга кўз ташладим: жон асарин йўқ. Манов ўзбекнинг милтиғидан ўқ уздим: юзи билан ерга қулаб тушди, лаънати. Ирғиб туриб отилдим. Қуролини шилдим-да, ура қочдим. Ўрмон хийла нарида экан, бўғилаёздим. Яхши, иш ўнгидан келди.

— Қулай келганда, ҳеч вақт иккиланмаслик керак.
10 Яхши қилибсан, Василий,— деди майор.

— Ўлдирсанг, шодликдан юрагинг маст бўлади,— деди Кудрин.

— Айниқса биринчи ўлдирганингда...— дея қўшиб қўйди Бектемир.

Бектемир милтиғини артиб, меҳр билан силаб қўйди. Чўғ орасидан пишган картошканинг ширин ҳиди қоринларини таталади. Пахомов бармоқларини куйдириб, бирин-бирин ўтдан олди-да, майорнинг олдига тўплади.

Майор қалтираган қўллари билан ҳаммага баравар
20 тақсим этди. Унга яқин картошкани Бектемирнинг киссасига солдирди: «Қизингга алоҳида норма. Сақла. Мен айтганда ва менинг ёнимда едирасан»— деди илжайиб.

— Мен ўз нормамни ҳам болага беришга тайёрман,— деди Бектемир.

Ҳамма жангчилар майорнинг ўзи учун кўпроқ олишини ўтиндилар. У рад қилди. Глухов ўз тегишининг бир қисмини унга зўрлаб узатди: «Кечаги нондан сўнг мен отдек».

Иссиқ картошкани, лаб куйганига қарамай, ҳузур
30 билан бирпасда еб қўйишди. Майор, ҳассасига суяниб, инграб ўрнидан турди-да, йўлга бошлади. Унинг оёғига қараб секин юришди. Бугунги йўл нотинч бўлди. Узоқда итларнинг даҳшатли вовлаши, гоҳо айрим милтиқ отишмалари ва автомат очереллари ҳавода бўғиқ янграйди. Ботқоқлар, кўлмақлар, кўлчалар кўп учради. Кечқурун қўққисдан душманнинг ўрмондаги аллақандай пункти ёнидан чиқиб қолишди. Фақат қоронғилик уларни фош этмади. Жарликда тунашди. Ўт ёқмадилар. Кечаги гулхан тушдек туюларди. Эртаси душманнинг
40 ўрмонда изгиган кичик тўдалари билан икки марта, узоқдан, қисқа-қисқа отишишди-да, усталик билан йўлни чалғитиб, яширинишди. Тўпларнинг наъралари қулоқларга ғира-шира эшитила бошлади. Демак, фронт

жилла узоқ эмас. Уйга яқинлашганда, аравани тармашиб тортган отлардай, шахдам юришга киришишди. Эртасига кун ботгандан сўнг, Пахомов билан Глухов разведкаси хавфсиз бир истиқоматни белгилаб келди. Яқиндаги бир дарёчадан ўтиш керак эди. Тунда кўрлардек туртиниб, дарёчага келишди. Пастда сув тун каби ваҳм, қора бир сукунат билан оқарди.

— Чуқурлиги?— шивирлаб сўради майор Глуховдан.

— Таёқ тикдим. Уртаси, балки кўкраккача...— жавоб берди Глухов ишонч билан.

— Кейин қаёққа бошлайсан?

— Бир чол дедики, бу томонларда фришлар жуда оз, катта йўллар йўқ. Қаёққа бормайлик, барибир, бу «оқар тўсиқ»дан ҳатлашимиз керак. Эрта маҳаллий аҳолидан биронтаси йўл кўрсатар ахир,— жавоб берди Глухов.

— У томонлар менга таниш,— деди Пахомов қияликдан аста сирпаниб. Шинель ва гимнастёркаларини ечди-да, тугун қилиб, бошқаларникига қўшди.

— Сен бунга ол,— деди Бектемир Глуховга қизчани узатиб.— Мен ўртоқ командирни кўтариб оламан. Йўқ, ўртоқ майор, хўп денг, касалсиз. Сизни сув оқизиб кетади-я...

— Қизинг йиғлайди, мутлақ ун чиқармаслик керак,— деди майор. Лекин Глухов индамасдан, командирнинг қушдай енгил гавдасини елкага олди-да, секингина сувга тушди. Олдинда Кудрин билан Пахомов. Бектемир қизчани елкага қўйиб, совуқ тўлқинлар кўксигача сувга кўмилди. Қалтирайди, совуқ тўлқинлар баданини олмосдай тилди. Ногаҳон қаршидан, жуда яқиндан пулемёт даҳшатли вағиллади. Бу — худди қўққисдан минага қоқингандай бўлди. Бектемир Кудринга «ах» деб, қирғоққа яқин сувга шўнғиди. Глухов сувни шапиллатиб орқага, қирғоққа отилди. Теваракда ўқлар «чув-чув» билан сувга шўнғирди. Бектемир ҳам каловланиб, қирғоққа ташланди. Нам, силлиқ қияликдан сирпаниб, яна сувга «шалоп» этиб тушди. Оғиз-бурнига сув кириб, шалоплаб кўтарилди-да, бир қўли билан кийимини баландга — қирғоққа отди. У қичқириб йиғлаган гўдакни бир қўли билан қучоқлаб, қирғоққа тирмашди. Нариги томондан, баландликдан Пахомов ўлжа автоматдан душманга ўт очди. Лекин йиқилди шекилли, жим бўлди. Бектемир гўдакни чуқурга юмалатиб, эмак-лаб Глуховга яқинлашди. «Нима қиламиз? Майор қа-

лай?»— деди Бектемир. Глухов тишини қирсиллатиб: «Тамом», деди. «Бас, милтиқни бер!» Шу пайт душман пулемёти жим бўлди, «Русь, сдавайся!» дея ҳуришди фашистлар бирин-кетин. Бектемир ерга ётиб, товуш келган томонга отмоқчи бўлди. Чўмилган милтиқ отилмади. Душман яна шиддатли ўқ ёғдирди.

— Кудринга нима бўлди?— сўради Бектемир, ўзи билса ҳам ғайри ихтиёрий сўкиниб.

10 — Сувда тошдек ботди... юр, шундай аҳмоқлик... бошимизни тўппа-тўғри ўтга урибмиз... Лекин дўстларни унутмаймиз.

— Командирни орқала!— деди Бектемир.

Улар ўрмонга етгунча, дам туриб, дам чўккалаб юришди. Душман пулемёти анчагача тинмади. Глухов дарахтга бошини уриб олиб, каловланиб йиқилди.

— Бас, тўхтаимиз. Бу ерга шайтон ҳам келолмайди,— деди Бектемир ҳансираб. У майорнинг жасадини ётқизиб, бошини тўғриларкан, қўлига қон ёпишди. «А, боёқиш бош! Нималарни кўрмадинг?» деди у алаҳсирагандек ўзича. Кейин ҳўл, оғир шинелини ва гимнастёркасини дарахтга илди. Қизча дармонсиз инграр эди... Унинг кийимлари жиққа ҳўл эди.

— Бутун гавдам муз, бошим ёняпти,— деди Глухов ўқчиб.

— Мен ҳам шундай... Шинелинг қуруқ. Зиночка ётсин,— Бектемир қизчани ечинтирди-да, Глуховнинг ёнига ётқизди.— Яхшилаб ўра!

Гўдак ётсираб йиғлади. Бектемир юпатди: «Ухла, эрталаб кўзингни очасан, сенга каттакон картошка бераман».

30 — Сен яланғоч қандай чидайсан?

Бектемир совуқдан безгакдай титрар, озган, қотган баданини панжа билан шақ-шақ урарди. Гугуртми ё зажигалками бўлса, ҳар қандай хавф-хатарга тупуриб, гулхан ёқарди, албатта. Ниҳоят, шамолга қотган, қўланса, нам шинелини елкасига ташлади-да, гаранг ва ҳушсиздек мукка тушиб олди.

Эрталабки туманда улар найза ва пичоқ билан юмшоқ ерда гўр қазишга киришди.

40 — Яхши одам эди,— инқиллаб гапира бошлади Глухов.— Эски кадровик. Қаттиқ жангларда қатнашган экан. Лекин умрини немис лагериде эговлаган. Умрининг биргина толаси қолганди. Бу тола ҳам ўч олмоқ ор-

зуси ва душманга нафрат билан тўла бўлгани учун, ўлимга қарши курашарди. Хўш, сен билан мени ким кўмади?

— Чиқмаган жондан умид... Ана, эшитяпсанми, урушнинг худоси уйғонди. Менинг бир дўстим бор эди, Асқар деган. Катта полвон эди. Артподготовка бошландими, «дўзахнинг ўшиги очилди!» дерди.

— Дўзахнинг ўти ёлғиз одамларни қийнайди. Артиллерия тошни, темирларни чангга айлантиради, шаҳарларни ютади,— деди Глухов ҳорғин энтикиб.

10

Мурдани кўмишдан бурун ҳужжатларини ахтариб, унинг кийимларини катта диққат билан қайта-қайта тирмирскилашди. Ёлғиз, унинг кўксидан бир парча кир халтача топди. Унда бир сиқим тупроқ. Иккала жангчи бир-бирига бир минут тикилиб қолишди.

— Тушундингми?— деди Глухов ғамгин бир тур билан.— Совет чегарасидан ёки ўзи туғилиб ўсган шаҳар, қишлоқдан чекинишга мажбур бўлганда, юраги хун бўлиб, энг кейинги пайтда хотира учун бир ҳовуч тупроқ олган. Бу — аниқ.

20

— Тўғри айтасан,— деди Бектемир тупроққа тикилиб.— Асқар ўз ерини севади. «Табаррук» дейди ўзбеклар.

— Нима?

— «Табаррук» — русча қандай—билмайман.

Глухов халтачани командирнинг кўкрагига қўйди. Бектемир буни бош тагига ёстиқчадай қўйиш кераклигини сўзлади. Глухов бошини чайқади:

— Ватанга севгини ўлгунча ўз юрагида ташидимми, бу севгини кўксиди сақлаб, абадий ухласин!— деди.

30

Командирнинг бир ҳовуч суякдай, енгил гавдасини чуқурга туширишди-да, тупроқ тортишди. Муаззам ўрмон оғушида танҳо қабр пайдо бўлди! Глухов пичоқ билан бирпасда беўхшовгина юлдуз ясади, бармоқ бўғинидай қизил қалам билан уни бўяди-да, ёғочга бириктириб, қабрга қадади. Кейин кафтдай тахтага тилиб ёзди: «Майор Иван Андреевич Дробов — жанговар солдат ва рус ерининг ватанпарвари».

Қизча энди майорнинг буйруғисиз бир дона картошкани еб олиб, катталарнинг сирли ва даҳшатли ишига термилиб ўтирарди. Дўмбоқ устида пайдо бўлган ва шамолда енгил титраган ўйинчоқдай қизил юлдузча ҳам уни қизиқтирмади. Кетиш олдида жангчилар қабр те-

пасида бошларини яланғочлаб, бир нафас қотиб ту-
ришиди.

Чошгоҳдан сўнг ҳаво очилди. Куз қуёшида япроқлар олтиндай мудрарди. Қаердадир ўрмон ортидан қалин тун бурқиб кўтариларди. Кўкда душман бомбардимончи самолётлари гала-гала изғирди. Жангчилар оёқларини базўр судрашарди. Гоҳо узоқдан душман қўшиқлари, машиналар шовқини эшитиларди. Бутун аломатлар эҳтиёт ва ҳушёрлик кераклигини уқтирарди. Тез-тез дам
10 олдилар. Кейин қўзғалиш мушкул — гўё уларни ер тортади. Эртаси улар сайхонлик ёнида тасодифан бир болага дуч келишди. У ўн икки-ўн уч яшар, шапкасини қийшиқ кийган, юзи сепкил, эгни юпун, содда деҳқон бола-си эди.

— Хўш, ўртоқ жангчилар, йўл бўлсин?— сўради у гўё ёрдамга ҳозирдек, жиддий ва мағрур.

— Узинг кимсан, ўрмоннинг хўжайинимисан? Қани, икки оғиз ақлли гап қил-чи,— деди Глухов қувониб.

— Биламан, шарққа йўл қидирасиз, мен билан
20 юринг. Бундан бошқа яна қандай ақлли гап бўлиши мумкин?— деди бола.

Эски катта тўнгак ёнида ўтиришиди. Бола индамасдан киссасидан бир сиқим махорка ва бир парча газета олди. Жангчиларнинг кўзлари ёниб кетди.

— Олтин бола экансан, совғангдан маълум,— деди Бектемир махоркани ўраб. Учовлон чекишди. Икки жангчи бармоқдай йўғон ўрамни ҳузур билан узоқ ва чуқур сўришаркан, бола ўз ишларини айта бошлади. Қуршовни ёриб чиққан қисмларга, ботқоқликларда тен-
30 тираган, адашган ёки душман қўлидан қоча билган жангчи ва командирларга йўл бошлаганини, бир гуруҳ жангчиларни хатарсиз ўтқазиб қўйганини айтди. Унинг сўзлари болаларча содда, самимий, лекин аниқ ва равшан эди.

— Фрицнинг қўлига тушмадингми сира?— кулиб сўради Бектемир.

— Фриц ғирт аҳмоқ,— тамакини ташлаб, бепарво жавоб берди бола.— Алдаш қийин эмас. Кераксиз пайт-да бекорга ўзини ҳушёр тутати, дўқ қилади. Аммо кў-
40 пинча бурнининг олдидаги хавфни сезмайди. Итларнинг беш-ўнта сўзини ҳам ўрганиб олдим. Фойда беради. Яқинда ўртоғим Костяни отиб ташлашди. У тунда ярадор жангчини қишлоққа келтирганди. Нима қиламиз,

дунёда бир ўлим бор. Бироқ мен хоҳлайманки, бошим фрицга жуда қимматга тушсин. Юринглар, оғалар, биз бу ерда бувимизнинг уйида эмасмиз. Аҳ, боёқиш қизча сўлиб қолибди-ку, қани, менга беринг-чи.

Глухов, баъзи гапларни сўраб аниқлади-да, кулиб деди:

— Бошла, генерал, сен билан дунёнинг нариги чек-касига ҳам бориш мумкин.

Бола уларни тўқайзор жарга келтирди. Япасқи да-рахтлар, чангал ўсимликлар орасида гуж ўтирган бир неча жангчилар янги меҳмонларни илиқ ҳазил билан қарши олдилар. Улар турли қисмлардан бўлиб, ҳорғин, юпун, кир-чир эди. Ярадорлари ҳам бор эди. Бири бошини танғиган, иккинчиси юз аралаш бурнини боғлагандики, ёлғиз кўм-кўк мудроқ кўзлари кўринарди. Бола навбат билан ҳамманинг кафтига тамаки тўкди.

— Ну, Миша, билмайман, қайси сўз билан сени мақтай. Кел, бир ўпиб қўяй...— деди тўмтоқ бармоқли, дов бир жангчи.

— Ҳай, живой герой!— деди украиналик боши боғлиқ жангчи.

— Михаил Иванович бўлсам эди, ўз қўлим билан кўкрагинга орден тақиб қўярдим!— деди яна бири.

Миша, уларнинг мақтовини эшитмагандек, кийимларини титиш билан овора бўлди. Қўлтиғидан, шимларининг липасидан ўқлар чиқариб, сержантнинг — қора сочли, ўткир, йирик кўзли, бақувват грузиннинг тиззасига сола бошлади.

— Йўлдан тердим. Жуда кўп экан. Лекин хавфли товар. Фриц ёнингдан битта бўш патрон топса ҳам, кўкрагинга бутун дискни бўшатади.

— Энди учта милтиғимиз бор. Уларга жон киради. Қалай, сенда ҳам борми, милтиғинг ишлайдими?— сўради у Бектемирдан.

— Ишламаса кўтариб юрармидим!— жавоб берди Бектемир.

Глухов сержантга яқин ўтириб, у билан жиддий ва секин гапириша бошлади. Бошқаларнинг оғизларидан тутун бурқарди. Бектемир қизчага сўнгги картошкани берди. Қиз қуёшда роҳатланиб, тансиқ таомни еди. Серсоқол, тўла юзли, бир кўзли, қийшиқ киши мулоим товуш билан унга:

— Аҳа, болдай ширинми, лабингни ялаяпсан, қизгинам. Оғир кунда учрадинг. Бутун бир батальонни тўйғизардим. Мана энди ўзим ювиндига зорман,— деди.

— Ошпазмидинг?— сўради Бектемир.

— Ҳа.

— Бизнинг ҳисобдан семирган экансан-да!— дея ҳазиллашди бошқа бир жангчи.

— Оббо, нонкўр!— ранжиб гапирди ошпаз.— Урушда менинг ишим—энг қалтис санъат. Тушунмайдилар. Ўт остида, жон ҳовучлаб овқат тайёрла. Ўлим қайнаган жойга яна ўт остида элт. Жангчига ўз вақтида овқат етказиш фронтни ўқ-дори билан вақтида таъмин қилиш билан баравар, балки афзал ҳам. Номимиз — ошпаз. Бўлмаса, неча марта шахсан жангда қатнашдим, атакага бордим. Мен ўлим водийсида хизмат қилганман. Эшитганмисан шундай жойни. Унда ҳар икки томондан оққан қонни йиғса дарё бўларди. Бир кун бир сартарош билан бирга йигирмадан ортиқ автоматчиларнинг атакасини уч соат қайтариб турдик. Бўрсиқдай чуқурга яширинган баъзи азаматлар акангизни кўрса, яна кўзини қисиб қўяди: «Оҳ, ошпаз!»

Қаердадир шиддатли пулемёт ва автомат отишмаси бошланди. Тўда секингина ўз жойини ўзгартиди. Қоронғилиқ тушгач, йўлга тушдилар. Миша эҳтиётлик, лекин ишонч билан йўл бошлади. Бироқ қоронғилик, ботқоқлар, сувлар ҳаммани қийнарди. Қоқиниб йиқилишар, оёқда мудрашарди. Кундузни дарахтлар остида ётиш билан ўтказишди. Миша тўғри ва хавфсиз йўл ахтариб, бир бўлак нон ва сир топиб келди. Бектемир қуён тутиб олди. Ошпаз ер остига ҳикматли ўчоқ ясаб, қуённи пиширишга киришди. Пастланиб учган душман самолёти пайқади шекилли, пулемётдан ўққа тутди. Самолётнинг товуши ўчгач, Бектемир чуқурдан чиқди-да, ошпазни чақирди. Лекин у ўчоқ олдида чўзилиб ётарди. Бир қўлида қуённинг чала пишган оёғи...

Шомдан сўнг, Бектемирнинг таъбирича, яна «қил кўприк» саёҳати бошланди. Сержант агар душманга қўққисдан дуч келинса, аҳиллик билан жангга киришни, Миша эса қизчани олиб, дарров яшириниши кераклигини таъкидлади. Шамол узоқдан ёнган қишлоқларнинг дудини ташиди. Миша тонг отмасдан ўз тарафимизга олиб ўтажагини ваъда қилгани учун ҳамма энг сўнгги мадори билан олдинга интилди. Чиндан, ғира-шира

қоронғиликда уларни жангчиларимизнинг ҳаяжонли, огоҳлантирувчи овози тўхтатди. Бектемир бенхтиёр қичқираиб юборди:

— Братцы!

Улар фронтдан ҳийла узоқ, аҳоли яшайдиган катта пункт ёнида, ўрмонда эдилар. Жангчилар ва машиналар кўп эди. Бектемир шодликдан ҳорғинликни, очликни ҳам унутди. Учраган ҳар бир жангчи билан сўзлашгиси, кўп нарсаларни билгиси келарди. Кейин нон ва колбаса топиб, қизча билан наҳорлик қилди.

10

— Энди айриламиз, Зиночка. Сени ҳозир ҳамширага бераман. Сени қанд, сут, печенье билан боқади. Тушундингми? Майлими? Ну, айт.

Қизча хўмрайиб деди:

— Сен ҳам бўласанми?

— Йўқ, мен жанг қилишим керак. Мана бу милтиқ билан фашистни ураман. Фашист ёмон. У олабўжи.

— У учади-а?

— Ҳа, ерда юради, осмонда учади. Қора қаноти бор.

20

Бектемир қизчаси билан санбатга яқинлашаркан, дам қадам ташлаб, дам тўхтаб, оғир сукутда хаёл суриб турган генералга дуч келди. Бектемир шошиб қизчани ерга қўйди-да, илдам олдинга отилиб, честь берди.

— Қизча кимники?— сўради генерал кескин ва ранги ўчиб қалтираган гўдакни кўрсатди.— Ол, ол тезроқ қўлингга!— деб буурди у.

— Тамом саргузашт,— деди Бектемир қизариб ва қизчани кўтариб олиб.— Кўриш, Зиночка, кўриш, ҳороший дядя,— деди эркалатган оҳангда.

30

Қизнинг қўрқиброқ узатган кичкина, нозик қўлини генерал мулойим табассум билан астагина ўпди. Ҳозиргина ётсираган қизчанинг жавдираган кўзларидаги қўрқинч бирдан йўқолди.

— Қани, гапир?— деди генерал Бектемирга.— Устинг, қиёфанг жуда хароб-ку.

— Узилиб қолдик, ўртоқ генерал,— деди Бектемир, текисроқ, дадилроқ сўзлашга тиришиб.— Фриц ҳалқалаб қисди-ю, аммо эпллмади, бир илож қилиб, қуршовдан қутулиб чиқдик,— деди ва қисқа қилиб, уч-тўрт кунлик воқеаларни аниқ гапиришга уринди.

40

— Аҳвол шундай дегин, биламан, ҳаммасини биламан, оғир кунлар кечиряпмиз,— деди генерал ва қизча-

ни эркалаб, юзларини силади, юпатди.— Раҳмат сенга, санбатга — ҳамшираларга топшир, тездан ювинтириб, қорнини тўйдирсин,— деди Бектемирга.

Бектемир честь бериб, санбатга югурди.

Бектемир ертўлага кирди. Оқ фартуғи устидан боғланган камарга катта қин осган, кўзлари уйқусизликдан қовжираган, ёш бўлишига қарамай, юзида ажинлари сезилиб турган аёлга қизчанинг таърифини юмалоқ-ёстик қилиб сўзлади. Аёл дастлаб «ортиқча дахмаза» дегандек елкасини қисиб қўйди-да, лиқилдоқ табуреткага ўтириб, манглайини ушлади.

— Ё ўзларинг боқинглар, ё биронта гражданга берайлик,— деди Бектемир хўмрайиб.

— Биз қандай боқамиз, вазиятни кўриб турибсанку! Ҳар минут...— деди аёл ўрnidан қўзғалиб.— Майли қолдир... бир иложини қиламиз..

— Раҳмат,— деди Бектемир енгилланиб.— Лекин ўртоқ сестра, қачон ҳам қандай қилиб жойлаштирасиз?

— Хотиржам бўлинг, бундай етим қушчаларнинг ҳисоби йўқ. Ватан ўз болаларини онадан афзал парвариш қилади. Биз уни фронт ичкарасига юборишга ҳаракат этамиз. Қани, жажжи қиз, отинг нима? Кел менга, сенга конфет бераман. Мана, мана ол,— аёл қизчани қучоқлаб, ўпиб, сочларини силади.

— Фронт ичкарасига? Ўзбекистонгами? Мумкинми?— деб сўради Бектемир жонланиб.

— Сен Ўзбекистонданми? Мумкин. Эшитдимки, мингларча шундай болалар Ўзбекистонга жўнатилаётир деб.

30 — Ўртоқ сестра,— деди Бектемир ҳовлиқиб.— Ўзбекистонга жўнатинг. Тўппа-тўғри бизнинг уйга.. Онам бор, синглим бор. Бой колхоз. Овқат кўп. Қопда ун, хумда мой...

Қириб-чиқаётган бошқа аёллар ҳам қизчани суйиб-эркалаб, Бектемирнинг фикрини тўғри ва имконли, деб билдилар.

— Адресингни айт. Бу мумкин...— деди аёл қўлига қалам ва қоғоз олиб.— Чин ота бўлишга ҳаққинг бор.

Бектемир севиниб, адресини шу қадар батафсил айтдики, аёллар кулиб юборишди. Тўппончали аёл қўпол этикли, кўкракдор, семиз ёш қизга буюрди: «Бу жўжани олиб бор, каша бер, лекин озгина. Иссиқ сув билаи

чўмилтир, кийимларига қара, бит бўлмасин. Кейин ухлат».

Бектемир ертўладан чиққач, гўдакни ўпди, қўлчаларини силади:

— Зиночка, хайр, хайр, соғ бўл!— деди у титроқ товуш билан.

Гўдак лабини буриштириб йиғлаб юборди ва севикли амакисига талпинди. Семиз ҳамшира қўпол этикларини дўқиллатиб илдам кетди. Бектемир қўлини ҳавода силка-силка уларнинг қораси ўчгунча кузатаркан, 10 кўзлари беихтиёр ёшланди...

Бу ерда ўз қисмларидан айрилган-адашган ва қуршовдан ёриб чиққан жангчилар кўп эди. Яна ҳар ёқдан тўда-тўда оқиб келмоқда эди. Уларнинг деярли ҳаммасида бошдан кечирган азоб-машаққат ва маҳрумиятларнинг даҳшатли изи равшан кўринарди. Баъзилари «борса келмас» йўлдан саломат чиққанларига ишонмагандек саросима, паришон эдилар. Бектемир ўз қисмини, ўз ўртоқларини узоқ суриштиради. Кейин шу ердаги қисмлардан бирига қўшилди. Рота командири лейтенант — 20 олифта, ҳаммомдан ҳозир чиққандай жуда озода, жуда келишган, жуда тийрак йигит Бодров синовчан ўткир кўзлари билан Бектемирга бир зум тикилди-да, шахдам ва аниқ гапирди:

— Тугма, тугманга қара. Уст-бошни тозалаш керак, бу нима? Кейин бир оз ухлаб ол. Гарчи уйқу чоғи бўлмаса ҳам.

Бектемир кийинини тозалади, тўнгакка ўтириб, тугмаларини пишиқ қадади. Ёдига гўдак тушди. Уни ўз оиласида, қий-чув кўтарган тил билмас одамлар орасида кўрди-да, илжайиб қўйди. Бироқ баъзи андишалар хотирига келди: «Уруш вақти. Уйда эркаклар қолмаган бўлса, агар... аёлларнинг кўзи тор бўлади. Бир қушга ҳам дон керак, ҳам сув керак», деган гапни онаси кўп қайтарарди. Қоғоз-қалам сўраб, мактуб ёзди: 30

«Дуойи салом, ҳурматли отамизга, меҳрибон онамизга, азиз акаларим — Тоҳир акамга, Шокир акамга, синглим Зайнабхонга, келин ойимларга, укаларим, жиянларимга, Ширин амакимга, Тожихон холамга, поччаларимга. Сўз шуки, мен соғ-саломатдирман, сизлар ҳам ул ерда соғ-саломат бўлинглар. Пешонамга ёзилганини кўриб юрибман. Не-не кунларни кўрдик. У ёғини ўзингиз билурсиз. Асқар полвон ва Али акамлар бари саломат. 40

Асло хавотир олманглар. Мен неча бор хат ёздим, лекин сизлардан дарак йўқ. Келиб тегмоғи қийин бўлса керак. Ушбу адресга ёзсангиз, шояд етиб келар. Ҳаммаларингизни соғиндим. Тушларимга кирасиз. Дуода бўлинглар, Гитлерни яксон қилсак, яна дийдор кўришурмиз. Меҳрибонларим, мен сизга бир жонли совға юбордим, Зиночка деган рус қизи. Ўзи етим, онаси бомба остида қолган. Мен у қизни ўлимдан қутқардим. Сизга ялинаманки, ўз болангиздай, балки ундан ҳам ортиқ севиб, парвариш қилинглар. Ҳамма таниш-билишларга, ёроғайниларга саломимни топширурсиз.

Бектемир».

Туморча шаклида букилган хатни почтальон келиши биланоқ топширди-да, кейин ертўлага кириб кетди.

УНИНЧИ БОБ

Тунги жанг тўполонида Али тажанг бошқа қўшни қисмга аралашиб қолган эди. Эрталаб қисқа, лекин ҳаддан ташқари шиддатли тўқинишда қисм чекинди. У бир неча ёш, тажрибасиз жангчилар билан орқага қайтди.

20 Отишма узоқлашгач, улар йўлга чиқиб, қай томонга боришни билмасдан юришаркан, ўрмон орқасидан, ногаҳон душман самолёти қора балодай ванғиллаб чиқди. Али тажанг товушни эшитиши биланоқ тош кўчани кесган кичкина, цемент кўприк ичига илондай жилпанглаб кириб кетди. Сув қуриган экан. Манглайини ёпишқоқ лойга қўйди. Пулемёт очередлари ва ғазабланган йиртқичнинг наъраси ҳавони ёрди. Али тажанг ўқларнинг виз-визини, тошларнинг чақнашини эшитди. Ҳамма ёқ жим бўлганида, у кўприк остидан суғирилиб чиқди.

30 Юзидан лойини сидириб, теваракка кўз югуртирди. Тўрт жангчи ҳар ёқда юмалаб, қимир этмай ётарди. Али тажанг мурдаларни қалтираган қўллари билан кўтариб, четга, тоза ўтлар устига ётқизди. Қафтига бир сиқим тупроқ олди. «Бисмилло»ни уч марта ўқиди-да, тупроқни суфлаб, ёш, туйғун жангчиларнинг устига сепди. «Ҳам қабр, ҳам жаноза бу», ўйлади ичида...

Қивралиб, туманликда ўчган йўл устида одамлар ва отларнинг ўликлари, пачақ машиналар, ўқлар, снарядлар сочилган эди. Узоқда, ўнг томонда, тепаланиб чўзилган

40 темир йўл орқасида тутун ва аланга кўтариларди — станция ёнарди. Али тажанг сўл ёққа, экинзорлар, тепа-

лар, текисликлар билан товланган далага отилди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Қаердандир, уфқ орасидан, тўпларнинг наъраси момақалдироқдек булутли самога ёйилар, қулоққа ғира-шира чатиларди. «Бас!— деди ичида Али тажанг.— Қутулдим ўтхонангдан! Отам аскармиди? Онам бояқиш мени олов гирдобида куйсин, деб туққан-

«Қуёш қораймас» романининг ўзбек ва рус тилларидаги нашларининг муқоваси.

миди?» У бир оздан кейин нафасини ростлади, сарғиш сийрак мўйловини одатича тишлаб, осойишта кетди. У энди ўзини ҳар қандай ҳай-ҳудан озод сездди. Унинг ёлғиз бир орзуси бор эди: уй, оила ўчоғи. Бу шундай кучли орзу эдики, Али тажанг ўз хаёлида уни қийин, лекин имконли деб топди. Ҳатто шу кетишича, пиёда уйга жўнашга ҳам жазм қилди: қишлоқдан-қишлоққа, бекатдан-бекатга ўтади. Қимирлаган қир ошар, юрган оёққа йўл нима! Йўналишни суриштирмасдан юравериб, кечқурун тошсиз, ўнқир-чўнқир кичик йўлга чиқди. Сал юрмай, йўл баландликка кўтарилди. Али тажанг кички-

на, ўткир кўзлари билан атрофга қаради. Қаршида—Сигир қуйруқ тепалик сиртида қишлоқ жойлашган, пастда жимгина сузилиб, анҳор оқарди. Уйлар бир-бирига мингашгандай зич. «Ширингина қишлоқ экан», деб Али тажанг қадамини тезлатди. Қияликнинг этагида сувга яқин уйнинг эшигини тақиллатди. Эшик қия очилди. Али тажанг майин, сариқ сочли, кичкина, ясси бурунли, қарашлари юмшоқ, жажжигина аёлни кўрди.

10 — Қаердан? Нима керак?— деб сўради аёл ранги ўчиб.

— Меники қизил аскар. Қисм йўқ. Кўп юрдим. Чарчадим,— жавоб берди Али тажанг бошини эгиб.

Аёл теваракка қуш боқиши ташлаб, имлади: «Қир!»

Али тажанг кириши биланоқ уй бекаси эшикни ёпиб, занжирлади:

— Қандай қилиб қишлоққа келдинг? Кечадан буён қишлоқ лаънати немисларники.

20 Али тажанг қоронғи даҳлизда беканинг юзини яхши кўра олмаса-да, овозидан унинг ҳаяжонини сизди ва айни замонда ачиниш ҳис қилди.

— Қаёққа бораман, ҳамма ёқда фриц бўлса... Чарчадим.

— Тушунаман. Қийин. Қандай кунларга қолдик? Бу балонинг йўлини қачон тўсадилар!

— Хўжайка, жуда қийин. Сафсем иш ёмон. Машинаси кўп... Яна ҳар биттаси — том баравар. Темирни ҳам, тошни ҳам ғажийди. Одам нима? Бир ҳовуч суяк... Эй, тушунасанми, хўжайка.

30 Али тажанг алам билан чуқур хўрсинган беканинг орқасидан ичкари кирди. Деразалари кичик, шифти паст, лекин саҳни кенг хона ўртасидаги оддий, ликилдоқ стол теварагида беш-олти ёшли, сочлари оқ сариқ, кўзлари жануб самосидай тиниқ, юмалоққина ўғил бола ўтирарди. У ҳайрат билан бир зум тикилиб, филдираксиз, пачоқ ўйинчоқ машинасини столга гўё кераксиз нарсадай юмалатди-да, салмоқланиб, сўради:

— Папамдан келдингми? Хат қани?

Али тажанг аскар ўғлини юпатишга киришди:

40 — Папанг, молодец, фашистни ураётибди. Хат ёзишга вақти йўқ. Сен ёз унга.

Кечадан буён уйга қамалган гўдакка эрмак топилган эди. Уруш, танк, самолёт ҳақида болаларча самимий қизиқиш билан саволлар ёғдира бошлаганда, онаси ман

этди. «Володя, бас. Амакинг чарчаган»,— деди у. Али тажанг сув сўради. Аёл рух чойнакда илиқ сув келтириб, раҳмдиллик билан ичирди. Али тажанг каскасини олиб, столга қўйди, шинель этаги билан кир юзини, пешонасини артиб, стулга ташланди-да, қўпол этиги билан полни тақиллатиб, оёқларини узатди: «Раҳмат, хўжайка, раҳмат. Қийин замон. Сенинг хўжайининг ҳам фронтдами?»

— Ҳа, фронтда. На хат, на хабар бор.— сокин жавоб берди аёл.— Чидашга тўғри келади, бошқа илож йўқ. Энг катта ғам — лаънати немис. Манов бола бўлмаса 10 эди, мен ҳам аллақачон кетган бўлардим.

Али тажанг сариқ мўйловини беихтиёр чимдиб, аёл сўзларининг маъзини чаққандай, кўзларини сал юмди, бошини сал қимирлатгани ҳолда пинакка кетаркан, бека столга нон ва сут келтирди, ошамоққа ундади. Али тажанг, миннатдорлик туйғуси билан, кўзларини бекадан узмай ошар ва унинг саволларига дудуқланиб, яримта-юримта жавоб берарди:

— Мен.. Жуда узоқдан. Ўзбек.. Ҳамма ўзбеклар фронтда.. Тўртта болам бор. Маржа ҳам бор. Сендақа... 20

Овқатдан сўнг жангчи яхшилаб бир кекирди, уни бирдан уйқу босиб келди. Иложи бўлса, ўзини полга ташласа-да, тошдек қотса. Лекин ийманиб, кўзларини уқалади, парда билан қопланган кичкина деразага, деворларга, жиҳозларга қаради. Занжирига бир парча гишт, катта бир қалит осилган оддий девор соатдан бошқа буюмлар кўзларига хира чалғиди. Унинг шу он қишлоқ чойхонасидаги занжирига катта жўхори сўтаси боғланган соат кўз олдига келди. Далада иш қизғин паллаларда салқин чойхонада кўк чойнинг кайфини 30 суриб, ҳангамага берилган одамларга чойхоначи Турди пучуқнинг: «Ҳой, яхшилар, дунёда соат деган нарса ҳам бор», деб кесатишни эслади. Шу аснода кўчадан отлиқлар чошиб ўтди. Салдан сўнг мотоцикл худди дераза остидан ўтгандек кучли пат-пат билан кечди. Бека деразага аста келиб, парданинг бир чеккасини кўтариб, кўчага қараб қўйди. Болаларча қизиқиш билан эшикка югурган Володяга онаси бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин Али тажангга деди: «Лаънатилар кўпайиб қолди шекилли. Кеча кун оққанда бир гала мастлари қишлоққа 40 қа нағма чалиб, шовқин-сурон билан кириб келди. Кўп одамлар уйларини ташлаб, эрта биланоқ ўрмонга қочишган эди. Бир итни отиб ўлдиришди. Қизларга тега-

жаклик қилишди. Қишлоқ совети идорасининг алғовдалғовини чиқаришди. Магазинни талон қилишди, лекин уйларга киришмади. Кечқурун кўплари қаёққадир йўқолди. Қолганлари бутун кеча овқат пишириб, автоматдан отиб чиқишди. Овқатга чўчқадан баттар ўч экан немис. Бир кечада еган тухумларининг пўчоғи бир қоп бўлади, дейишади».

— Нафси бузуқ ҳайитда ўлади, дейди ўзбеклар — Али тажанг ҳаракат билан қийналиб тушунтирди.— Ҳозир немиснинг ҳайити. Текин овқат. Қусгунча ейди...

Дераза аллақандай илгаридан белгиланган шарт билан тиқиллади. Бека эшикка югурди. Али тажанг уйқу босган ҳорғин кўзларини уқалаб, қулоқ солди. Даҳлизда бека оналарча кимнидир койиди: «Қайда тентирайсан? Ҳозир шундайки, ёнингдаги қўшнингга мўралашга ҳам ботинмайсан!» Хаёл ўтмай, бир қиз кирди. У ҳаяжонли эди, унинг кўкимтир беретка остидан тошган, жингалак тўлқинли кумрол кўркам сочлари қарийб бутун пешонасини қоплаган эди. Оппоққина, тўлғингина юзлари ҳаяжон ва ташвиш жилвасини ифода этарди. У дастлаб Али тажангни кўрмагандай, эскигина, лекин тоза, тиззасига қадар етмаган қисқа енгил кўкиш пальтосини ечиб, миҳга илди, береткасини жавон устига ташлади, бармоқлари билан кўркам сочларини, одатича, беихтиёр таради-да, кейин буларни кўз қири билан кузатиб турган жангчига юмшоқ, лўппи, майин қўлини узатди ва бошдан-оёқ унга разм солиб, столга ўтирди. Али тажанг, негадир уялган, ийманган каби бошини қуйи солди.

— Уртоқ жангчи, чекиняпмиз-а?— деди бирдан қиз. Али тажанг индамади, бошини ҳам кўтармади. Лекин қимирлатиб қўйди.

Бу беканинг синглиси Надя эди. Онадан саккиз ёшида етим қолгач, ота ҳамма вақт командировкада юргани учун опаси Надяни ўз бағрига олган эди. Надя пишиқ ва туйғун қизча эди. У ҳамма совет болалари каби эркин, шўх, жасур бўлиб ўсди. Тўққиз ёшда бўйнида пионер галстуги лоладай ёнди. Мактабда ҳар хил тўғаракларга қатнашди, ўн тўрт ёшда комсомолга кирди. Ҳар хил вазифалари, керакли-кераксиз узун ва шовқинли мажлислари кўпайди. Дарсларда аълочи бўлса ҳам, синфда унча-мунча бўш келмайдиган, олдинги толибалардан эди. У ҳар қандай илм соҳасига кирса, яхши

гайрат, жиддий ҳаракат орқасида муваффақият қозонишига қаттиқ ишонарди. Лекин у ҳам ихтисос танлашда муайян қарорга кела олмаган: дам унинг хаёлини санъат оламининг сеҳри банд этар, дам юраги Москва ёки Ленинграддаги машҳур илм муассасаларининг лабораториясида улуғвор, жиддий, лекин содда-паришон-хаёл, ғалати қилиқли олимлар қўли остида ишлаш орзулари билан лим тўларди. Бу йил баҳорда ўн етти ёшда ўнинчи синфга кўчган эди. Аммо бу йил кузда уларнинг мактаби битлиқи, бадмаст немис солдатларга макон бўлди. 10

Бека синглисига жангчини таништирди — қаердан, ким у, қандай қабул қилди уни ва ҳоказо. Ниҳоят, секингина шивирлагандек деди: «Билмайман, бу ўзбекни қандай асраймиз. Тилни ҳам жуда ёмон билади. Ўз қисмини топишига ақлим етмайди».

— Ҳечқиси йўқ,— деди Надя қўлини силтаб.— Ҳозирча яширамиз. Бизникилар жуда узоқлашиб кетган. Оғир тўплар овози ҳам эшитилмайди. Лекин жуда эҳтиёт бўлиш керак. Лаънатилар тинч халқни осий, уйларни ёндириш учун бирон баҳона қидирадилар. Ҳар қадамда одамларни синайдилар. Солдат автоматни ўқталади, лекин сен жим тур, бўлмаса пешонангдан отади. 20

— Биз—русларни куч билан тиз чўқтирмақчи. Катта йўлдан ўтаётган тўп, танк, машина ва солдатларнинг сони беҳад дейишади кўрганлар,— деди бека хўрсиниб.

— Бошинг айланиб кетади!— қистириб қўйди Али тажанг.— Техникаси зўр. Аммо солдати довюрак эмас, темир кўрғоннинг орқасида туриб шовқин солади.

— Аҳа, ҳамма шундай дейди,— деди бека.— Бизникилар темирнинг кучини англамаган эканлар. Билмадим, ниманинг кучига ишонишган! Мужикнинг гавдасигами? Жаҳлигами? 30

— Қўй, бунақа беҳуда гапларни!— деди Надя ранжиб.— Бизда ҳам куч бор. Етмаганини ясайдилар.

— Заводлар қани? Немис бомбалади, қолганига чангал уришди...— бека панжаси билан йиртқич ҳайвоннинг чанг солишини қилди-да, куйиниб ўрнидан турди.

— Гигантларимизнинг ҳаммаси кўчирилган. Ўлар ҳозир темир йўлларда, узоқ Шарққа югураёттир,— деди 40
Надя сокинлик ва ишонч билан.

— Маруся, кел, биз ўртоқ жангчини яширайлик,—

деди Надя жилмайиб.— Ҳар он фрицлар эшигимизни тақиллатишлари мумкин.

— Қаерга?

— Даҳлиздаги ертўла-чи?

— Жуда зах. Нафас олиш қийин.

— Яна бир камчилиги шуки,— деди бека ингичка сарғиш қошларини чимириб.— Йўталса, қулоққа чаллиниши мумкин...

10 Али тажанг бужмайган пешонасини қашиб, ўз ичида ўйлади: «Бу бечора аёлларга дардисар бўлиб нима қиламан? Замоннинг оғирлиги ҳам буларга етиб ортарди. Мен туфайли яна фрицнинг ғазабига йўлиқмасинлар...» Опа-сингил жиддий гаплашиб туришаркан, Али тажанг уларнинг ёнига келди. Ҳар иккисининг елкасини қоқиб, миннатдорчилик билан мурожаат этди:

— Спасибя, хороший человек ви. Беспокойса ненадо. Чуть-чуть темно — я уйду.

— Йўқ, биз сени одамхўрлар қўлига тушишингни истамаймиз. Қандай мусибат бўлса, бирга кўрамиз,— деди бека.

— Совет жангчиси — кўзимизнинг қорачиғи,— деди Надя меҳр ва ёшлик ҳарорати билан.— Ўзингни ёт сезма, ўртоқ ўзбек, қуёшли ўлкамизнинг жангчиси!— Али тажангни қўлтиқлаб, Надя ҳовлига чиқди. Чоғроқ ҳовли икки томондан баланд тахта девор билан ўралган эди. Қолган томондан қамиш томли, эски оғил ва омборхона қаторлашган эди. Қиз энг четдаги ярим хароба саройнинг эшигини очиб, Али тажангни киргизди. Ҳар хил тақир-туқур ва уюм-уюм пичан орқасидаги ҳужрани кўрсатди. Шу вақт тўшак кўтариб, бека келди. Ўзи аввал ҳужрага кириб, ерга қалин пичан ёйди, устига тўшакни солди. Али тажанг учун бу ўрин пардек юмшоқ туюлди. Аёллар: «Бемалол дам ол, хабар олиб турамиз», деб эшикларни ёпиб чиқишди. Али тажанг зимзиё қоронғида, пардек юмшоқ туюлган тўшакка чўзилиши биланоқ уйқуга кетди...

Бу оқшом, гарчи теварак тинч бўлса ҳам, кечагидан кўра қўрқинчлироқ, эзувчанроқ туюлар эди. Бека ўзини овуттиш учун бирон бекорчи юмуш қидирар, Надя эса керосин лампани стол ўртасига қўйиб, хомуш ва дилгир ўтирарди. Қадим замон тарихига оид дарслик китобини гўё саводсиз киши варақлагандай варақлаб, яна ёпиб қўйди. Унинг бошини фалокатли кунларнинг саволлари

тиканли темир чамбар каби сиқиб олганди. Унинг юра-
гида қўрқув эмас, хўрланган она юртнинг дарди, мағ-
рур совет одамнинг ор-номуси мавжланарди.

— Менга шундай туюладики,— деб гап бошлади бе-
ка уйда куймаланиб,— гўё бутун қишлоқда ҳаёт ўчган.

Шу вақт яқингинадан автомат очереда кечани ёрди.

— Ана, фашист келтирган музыка!— деди Надя
ташвиш билан деразага қулоқ солиб.

— Қўни-қўшнилардан биронтаси ҳам эшикдан бош
суқмайди-я.

Надя индамади. Бир оздан сўнг гўё ўз-ўзига савол
бергандек, секингина: «Нега биз уларга ҳатто мўрала-
маймиз?»— деди.

Ҳақиқатан ҳаёт бирдан даҳшатли равишда ўзгарган
эди. Қишлоққа немис-фашистлар келгунча бўлган ҳаёт
бир туш каби кўринарди. Дуруст, уруш оғирликлари,
анво мусибатлари, айрилиқлар, хунук хабарлар, ман-
шат ташвишлари, таҳликалар, ваҳималар кун сайин
кишиларни кўпроқ эзмоқда эди. Лекин совет қонуни,
маҳкамаси бор эди, куйинчак, миришкор, ғайратли бош-
лиқлар шу ўртада эди. Ёшлар ишга кетаётганда ёки оқ-
шомлари ишдан қайтаркан, майдонда, колхоз клубида
тўпланишиб, қўшиқлар айтишарди. Кечалари қўшни
аёллар бир-бирлариникига йиғилишиб, гурунг қили-
шарди, бирпасда йиғидан кулгига, кулгидан йиғига ўти-
ларди.

Улик сукунатда соатнинг «чиқ-чиқ»и ёмғирли қорон-
ғи тунда худди бошга томчилаган чаккадай, юракка со-
вуқ ва нохуш, ҳатто машъум уриларди. Надя кўзлари-
ни соатга тикди: тўрт ярим. Соат адашган. Кўпинча
вақтни тўғри белгилайдиган Надя бутун фикрини, сез-
гисини ишга солса ҳам, шу онда кун қачон қорайгани-
ни эслай олмади. Стрелкани тўққизга миндириб, бир-
дан қўлини силтади: эрта ишга, ўқишга ёки мажлисга
кечикишдан қўрқадими!

Бека кундузи тайёрланган боршчини иситиб келди;
овқатни ҳаминша соғлом иштаҳа, қошиқ-вилкаларнинг
шақир-шуқури, кулги ва жонли сўз билан ошайдиган
опа-сингил кайфсиз ва иштаҳасиз емоққа киришаркан,
дераза аста тиқиллади. Қандайдир таниш йўтал эши-
тилди. Надя сапчиб туриб, эшикни очди. Ҳарсиллаб
Яшкин бобо кириб келди. Аёллар уни азиз меҳмондай
қувонч билан қарши елдилар. Яшкин бобо баланд бўй-

ли, суякдор, қошлари ўсиқ, кам соқол, ингичка, чўзиқ юзи серажин, жиддий, ростғўй чол эди. Уч ўғли армияда эди. Улардан иккитаси, оилалиги шаҳарда яшарди, чол бўйдоқ кенжаси — хушчақчақ гармончи, тракторчи ўғли билан бирга қишлоқда эди. Буниси ҳам фронтга кетгач, қишлоқда сўққабош қолганди. Яқиндан бўён сельпо магазинида қоровуллик қила бошлаганди.

Бека чолга боршч қуйиб, ғамхўрлик билан қистади:

— Ич, бобо, совимасин, қорнинг очдир.

10 Чол бармоқлари ўқлоғидай узун, кўмирчиниқидай йилтираган қора қўли билан нон ушатиб, оғзига ташлади-да, боршчни хўриллатиб ичиб, Надяга ўтқир, ичига ботган кўзларини тикди ва бирдан дағал овоз билан:

— Нега сочингни қоракўл мўйнасидай жингалак қилдинг? Яхши эмас. Кийимни ҳам мумкин қадар эскисини кийиш керак,— деди.

Надя дарров тушунди. Елкасини сал қисиб, деди:

— Сочим ўзи шундай — табиий. Билмадим, бундан ортиқ яна қандай содда кийиниш мумкин. Нима қолди энди, юзларимизга кўмир суртамизми?

20 — Бўлмасам-чи! — қуюқ қошларини чимирди чол. — Ҳаммаси ҳам аёлларга овчи итлардай ташланади, на уят бор, на номус...

— Кеча эркин эдик, одам эдик, бугун қулдан баттар бўлдик. Ақлимга сиғдира олмайман. Қачонгача, бобо? Наҳотки... айт, бобо, умидинг борми? — деб сўради бека йирик, порлоқ кўзларини ҳаяжон ва дард билан чолга тикиб.

30 — Мен сени бошқача хотин дердим... — чол тамшаниб, махоркадан сарғиш, кир мийғи остидан кулиб гапирди. — Ётим бузоқдай маърайсан...

— Шу ҳам гапу, уф, сенинг тилинг.. — деди бека қошиқни тарелка четига уриб.

— «Бобо, умидинг борми» эмиш? Бу қандай савол? — салмоқланиб, сокинлик билан давом этди чол. — Умидим кечагидан бугун бақувват, эртага яна бақувватроқ бўлади. Мен кўриб турибман бу ғолибларни! Йўқ, мен рус кишисига ишонаман. Унинг руҳи дўстга қуёшдай илиқ, душманга қишимиздай даҳшат. Рус ерини забт этадиган куч йўқ, худога шукур, рус осмони шундай кенгки, бир тарафини қора булут босса, иккинчи тарафидан кўтарилган бўрон қора булутни саваб ҳайдайди.. Ҳамиша шундай бўлган, ҳамиша.

— Айтганинг келсин!— деди бека енгил хўрсиниб.

— Шу сўзларинг учун, бобо, мен сени қиём билан меҳмон қиламан.— Ўрнидан шўх қизчадай сачраб турди Надя,— а-жо-йиб, хушбўй ва хушхўр...

— Қани, ол, ол,— деди чол кулиб,— ачиқ кунларда жиллақурса оғзимиз ширин бўлсин.

Надя пиёланинг тагидай тарелкачаларга олча қиём солиб, бирини чолнинг олдига қўйди, кеин катта мис чойнакда шақиллаб қайнаб турган чой келтирди. Бу кунга оид бўлган ҳар хил қизиқ мавзуларда гангир-гун-гур суҳбат бошланди. 10

Чол қиёмни бир стакан чой биланоқ тамомлаб, умрида учраган кулгили воқеалар, тасодифлар ҳақида мароқ билан ҳикоя қила кетди. Ҳамма ёқ жимжит. Орачора узоқдан автомат очереди қисқа-қисқа янграб қўярди. Лекин эгачи-сингил буни эшитмагандек, унинг даҳшатини гўё унутгандек кулишар, чол билан ҳазиллашар эди. Чол бир замонлар, йигитликда, чиройли ва ғоят айёр лўли қизига хуштор бўлгани ва лўлилар кўчи орқасидан узоқларга тентирагани тўғрисида сўзларкан, ногоҳ 20 яқиндан автомат тарақлади. Сал ўтмай, бошқа ёқларда ҳам, боғ қўрувчиларнинг тартарагидай қисқа, узун очерелар узила бошлади. Бека беихтиёр ўрнидан туриб кетди-да, ранги оқарди.

— Партизанлар босганмикан?— деди Надя шод хўрсиниб.

— Ҳеч нима йўқ, нотинчланманглар!— деди чол пинагини бузмай.— Бунда бир сир бор. Қараб тур ҳали, пулемётдан ҳам отади...

— Кучини намойиш қилмоқчи-да, қуриб кетгур-лар,— деди бека қовоғини солиб. 30

— Йўқ, кечирасиз, ожизлигини кўрсатаётир,— деди чол айёрча кулиб.

— Қандай?— эгачи-сингил бирдан сўради.

— Немис қўрқяпти!

— Кимдан?— бека лабини буриштирди.

— Биздан! Сендан, мендан, Аниса холадан, белсиз кампир Матрюща Криловнадан, анови чўлоқ Яковдан қўрқади... Ишонинг менга, тунда немис қуён бўлиб қолади, мен кечаёқ синаганман. Шундай қилмаса ҳам бўлмайди-да, руснинг товуғи немиснинг хўрозини қочиради ахир! 40

— Сен жуда баланддан келяпсан. Сўзда ботирлик осон,— деди бека қўлини силкиб.

— Нега сўзда? Мен қуруқ сўзнинг душманман. Аммо етти ўлчаб, бир кесиш керак.— Чол ўз бармоғидай йўғон ва узун қилиб ўралган махоркани тутатиб, қаттиқ аксирди-да, айёр, чиройли лўли қиз ҳақидаги чала қолган можаросини бошлади. Аёллар яна аввалгидек берилиб тинглашди. Лекин ҳикоя энг қизиқ, кулгили ерда узилди: кўчадан, нақ дераза қаршисидан, маст қийқириқ ва немисча қўшиқ эшитилди. Ҳамма бир зум жим бўлди. «Ит ўйини, булғалашиб ўтади кетади», деб шивирлаб чол, яна сўзини давом эттирган эди, шу он эшик ларза билан қаттиқ тақиллади, дераза остидан этикларнинг қўпол дуқури эшитилди. Эгачи-сингил чўчиб эшик томонга қарашди. Надя гўё совуқ қотгандай, шошиб-пишиб пальтосини кийди. Чол махоркани сўриб, қалин тутун бурқситди, қолдигини полга ташлаб, этиги билан эзди.

— Оч эшикни! — деб чол боши билан эшик томон
20 нмо қилди бекага.

Бирпасда уй ичи қўпол дуқур, тер ва ичимлик ҳиди, пишқириш ва қулоққа михдай қадалаётган ёт сўзлар билан тўлди. Немислар бешта эди — автомат осган тўртта солдат ва бир ефрейтор. Новча, ориқ — ўнг юзида йилтираган доғи бор, узунчоқ бошли ефрейтор олдин хонани айланиб, деворларга, буюмларга кўз югуртириб чиқди-да, кейин аёлларга, чолга совуқ, масхарали назар ташлади.

— Бу ким? — немисча акцент билан қийналиб, русча
30 сўради бекадан.

— Бу бизнинг қишлоқдан, қўшнимиз. Бу — синглим,— жавоб берди бека, сал ҳансираб, лекин дадил.

— Эр бор? Қаерда у? — сўради ефрейтор. Аёлнинг иродасини кесиш учун кўзларини пичоқдай қадаб.

— Ҳамма каби фронтда у! — жавоб берди бека кўзларини сал тушириб.

Надя столга суяниб, бошини сал қуйи қилиб, сокин турарди. Ҳар он сайин қўрқувнинг маъносизлигини англаб, дадиллашар, бутун вужудини қандайдир табиий
40 ғурур тўлдираётганини сезар эди. Лекин солдатларнинг ҳаммаси, кўкимтир каскалари остидан кўзларини ҳаёсиз илиқиш билан унга тиккандек туюлгани учун, қиз бошини сал орқага бурди. Холадай қаққайган новча еф-

рейтор чолга бурилди ва унга бошдан-оёқ мароқ билан разм солди. Кейин у солдатларга қараб, чол тўғрисида нимадир тайинлади. Улар хахолашди.

— Ҳозир кеч-а?— деди ефрейтор ва қўл соатини чолга кўрсатди-да, давом этди — Бунда нима қиласан? Уйинг бор, кампиринг бор, қизларни бизларга қўй. Ну, жўга! Тез!

Чол индамади. Фақат серажин, этсиз юзи бир зум асабий қийшайди, махоркадан кир-сарғиш дағал соқоли, мўйлови титраб кетди. У махорка қолдиғини полга ташлаб, этиги билан эзди: «Хўш, қизларим, хайрли кеч», — деб эшик томонга кеккайиб, дадил юрди. 10

— Хайрли кеч, Яшкин бобо, бизга кириб тур, — орқасидан қичқирди Надя.

Ефрейтор столга ташланди. Столдаги идиш-оёқларга жирканиш билан қаради. Бека стол устини дарров йиғиштирди ва клеёнкани латта билан илдам тозалади. Солдатлар автоматларини комод устига қўйиб, стулларни қалдиратиб, қисирлатиб ўтирдилар. Ефрейтор столда турган «Қадимий замон тарихи» дарслигини қўпол, кир бармоқлари билан варақлади-да, бир неча варақни шартта йиртиб олиб, гижимлаб шинелининг чўнтагига суқди ва аскарча шахдам одим билан ташқарига чиқиб кетди. Надянинг юзлари титраб кетди. Кошки китоб билан бу ваҳшийларнинг бошларига урса! У тишларини қисиб, деразага суянганича қотди. Ғазаб ва алам тўлқини ҳалқумини бўғар эди. Опаси кўзларини маънодор қисиб қўйди-да, китобни олиб, буфет устига ташлади. 20

Кенг елкали, катта сопол товоқдай беўхшов юзли, паст жағи олдинга туртиб чиққан солдат оғзидан сўлагини очизароқ консерва банкаларини миришкорлик билан очиб ташлади, бошқалари столни нон, тухум, колбаса ва ҳар хил ширинликлар билан тўлдирди. Солдатлар овқатларнинг кўриниши ва ҳидидан бетоқатлангандай қўпол ботинкалари билан гурсиллатиб ер тепиниб, кафтларини ишқалай бошладилар. 30

Мана, ефрейтор эшикдан ўшшайиб кирди. Новча, ориқ ва гувала бош ефрейтор бемаъни, аблаҳона гердайиш билан ўтириб, узун оёқларини чалиштирди. Бека довдираб, стакан, пичоқ, вилка ва бошқа идиш-оёқларни бериш билан банд эди. Надя орқасини ўгирган ҳолда дераза ёнида қотган. Қизнинг оёқлари ожиз, ғазабдан титрарди. Немислар вилкаларни шақирлатиб, пишқириб, 40

ичишга, ҳайвондек чайнашга бошлаганда, у бошини қўйи солиб, даҳлизга чиқди ва қоронғида туртиниб, бурчакдаги эски яшикка ўзини ташлади. Бир оздан кейин ёнига опаси келиб ўтирди. Бир қанча вақтгача улар жим қолишди. Фақат бека гоҳо бошини деворга аста уриб қўярди. Лекин уй ичида шовқин, дукур борган сари кучайди. Буфет ва комоднинг очилгани эшитилди.

— Хўжайинлик қилишяпти, безорилар! — дея шивирлади бека дард билан.

10 — Ўйлама, таловчилардан бошқа нима кутардик? — секин деди Надя оҳиста ва давом этди. — Жангчидан хабар олмадик-ку. Очиққандир боёқиш.

— Мен ҳали чол кетгандан кейин олиб келиб, бафуржа тўйинтирмоқчи эдим. Энди мумкин эмас. Ишқилиб, муттаҳамлар тинтув қилмасин-да! Шунини ўйлаб ўтирибман. Қўрқаман.

— Бу итлар ейди, ичади, қорнини шишириб ётади. Эрталаб жўнайди. Мен ҳали гапларидан чала-чулпа фаҳмладим. Менимча, хавфланишга ўрин йўқ.

20 Нимадир полга тушиб чил-чил бўлди. Қаҳқаҳа портлади. Шу он бирдан боланинг чинқирган овози эшитилди. Бека сакраб туриб, хонага отилди. Қаравотда Володянинг ранги қум ўчган, кўзлари аллақандай қўрқинчли чақчайган эди. Она маҳкам бағрига босди, ўпди. Юмшоқ, сариқ сочларини силади ва эркалаб, овутишга киришди. Стол атрофида маст, чайқалиб ўтирган солдатлар эътибор бермади. Ефрейтор маст кўзларини қандайдир ҳайвоний ҳирс билан бекадан узмади. Ҳатто бузуқларга хос ҳаракат билан ишора қилди. Бека қалтираб,

30 кескин тескари бурилди ва болани ётқизди-да, унинг бошига энгашиб ўтирди. Кимнингдир чайқалиб, унга яқин келганини сизди, юраги шув этиб, қимирлашга ҳоли қолмади. Бир зумдан сўнг қандайдир мойли ва қўпол қўллар унинг юзларини пайпаслади ва бошини юқори кўтарди. Бека, гўё қотилнинг пичоғини ўз бўғзида сезган одамдек, жон ҳолатда сапчиб турди, титраган, қуриган лаблари билан секин деди:

— Уят эмасми? Сиз — яна командир! Сўрайман, мени тинч қўйинг, болани қўрқитманг.

40 Ефрейтор немисчалаб, ниманидир қичқирди. «Қаравот керак, бўшат!» Бир қўли билан болага, бир қўли билан эшикка ишора қилди. Шу он югуриб, Надя кирди: «Нима бўлди?»

Ефрейтор сал гандираклаб чекилди. Бека индамасдан боласини кўтарди-да, хансираб эшикка юраркан: «Юр, тез чиқ», деди Надяга. Қиз соатга қараб, эшикка буриларкан, жуда ёш, бақувват, қорамтир сочлари эски пилоткасидан тушган, текис, тоза юзида шилқимлик жил-валанган, афтидан, солдат шинели кийган студент илдам унинг йўлини тўсди ва қизарган кўзларини сузиб жилмайиб, дастурхонга даъват этди. Надя бепарвогина, «Раҳмат, истамайман», деди. Солдат бирдан қўлларини ёйди ва ялтоқлик билан деди:

10

— Баришня, бир минут биз билан ўтиринг. Суҳбат қилишамиз, жижча ичинг. Биламиз, руслар яхши ичади. О, ҳаммаси ичади. Сизга француз виносини бераман, у жуда яхши вино, қизларнинг юзини гулдек очади, юрагини ашнатади. Сўрайман, марҳамат...

Солдат қизнинг тирсагидан маҳкам ушлади..

— Йўқ, беҳуда овора бўлманг, — деди Надя, бутун продаси билан ўзини тутишга тиришиб. — Бошим оғрияпти. Ҳозир ҳеч нима истамайман. Қўйиб юборинг мени.

Солдат қўймади, ўжарлик билан олдинга итара бош-лади. 20

— Кучингизни менга кўрсатасизми? Фойдаси йўқ. Билинг, менда ҳам куч бор. Мен — одам! — бир силтаб тирсагини бўшатди-да, даҳлизга югурди, уйда хахолашди. Стакан синиши, маст қийқириқ, дукур ва нагма са-доси эшитилди.

Даҳлиз қоронғи, зах, совуқ эди. Яшиқни Володя банд этган. У қуруқ тахтада ётолмасдан гингширди. Бека пичирлаб, душманни қарғади. Надя бурчакка тиқилиб, узоқ тек қотди. Бутун ҳаёт бўш, бемаъно туюлди. Опаси 30 туртина-туртина гугурт қидирди. Тополмади. Челакка қоқиниб сувни ағдарди, ниҳоят, шалоқ табуреткани топиб, деди: «Ма, ўтир. Мадордан кетмадингми?» Улар босшларини совуқ деворга қўйган ҳолда жунжайиб ўтиришар, уйга бош суқишга юраклари титрарди. Хона ичида шовқин ва қаҳқаҳа тинмасди.

Ҳорган, ожиз, руҳан эзилган Надя енгил пальтосига ўралиб, мудраб кетди. Лекин бирдан чўчиб, кўз очди. Қаршисида электр қўл фонари аллақандай даҳшатли йиртқичнинг тунда ёнган кўзидай машғум боқарди. Қиз 40 бир зум энтикиб, қотиб қолди-да, қичқирди: «Ким бу?» Мудраган опаси ҳам талваса билан ўрнидан чўчиб турди. Хўкиздай пишиллаган немиснинг бадбўй нафаси Надя-

нинг димоғига урилди. Солдат ўзини қизга ташлади. Қу-
чоқлаб, ташқарига судради.

— Баришња, нимношка гулай, — дўнғиллади у, маст
чайқалиб.

- Сен кимсан? Солдатмисан? Ҳайвон бўлсанг, ўл-
дир, лекин таҳқир этма!—Солдатдан қизни айриб олиш-
га тиришди ҳансираб бека. Солдат ботинкаси билан теп-
ди. Бека, гўё ўнг оёғи ушалгандай, инграб йиқилди. На-
дя нафрат ва ғазаб билан солдатнинг чангалидан қуту-
лишга уринди. Солдат уни деворга михдай қоқиб, эзги-
лай бошлаганда, қиз унинг бетига тупурди. Солдат жаҳл
10 билан уни туртиб юборди. Надя даҳлиздаги қақир-қу-
қур устига қулаб тушди. «Ўрис, чўчқа!» дея бақирди сол-
дат ва кўча эшигини очди. Шу вақт ичкаридан гуриллаб
бошқалар чиқишди. Ҳаммаси шунда остона тагида ўтир-
ди. Надя кафти билан бурнини беркитди. Немислар хо-
нага кириб, каравотларни тақирлатиб, ағанашди. Эга-
чи-сингил даҳлизда бурчакка қисилиб, гуё пәёни йўқдек
20 чўзилган, оғир кечанинг ёришини мижжа қоқмай, титроқ
билан кутишди.

Эрта билан ғира-ширада немислар уйни тарк этишди.
Новча, ориқ, қуйи жағи осилган ефрейтор эшикда
жилмайиб, «яна кўришганда рози бўласан-а?» дегандай
хира, бемаъно қизарган кўзларини бекага безориларча
қисиб қўйди.

- Аёлларнинг ранглари касалникидай ўчган эди. Энди
улар ўзларини гўё бутунлай сиртмоқдан бўшаган каби
енгил сезсалар ҳам, ҳали кўзларида қўрқув равшан жил-
валанарди. Немисларнинг қораси ўчар-ўчмас бека кўча
30 эшигини қулфлаб олди. Хонага кириши билан димоғига
бадбўй ҳид урди — у бир қўли билан бурнини қисиб,
деразани очишга мажбур бўлди. Уй ичи ифлос ва ивир-
сиқ эди. Гўё бу уйда одамлар эмас, чўчқалар тунаган!
Бека то уйни саранжом қилгунча, лаби пичирлашдан
тинмади — келгинди зўравонларни қаргади. Уйда ўти-
ришдан ҳазар этиб, кичкина оила даҳлизда нонушта
қилди. Кейин опасининг эътирозига қарамай, Надя ўз
ўртоқларини кўриб келиш учун эски-туски кийимларини
кийиб, кўчага отилди.

- 40 Бека ҳовлидаги эски саройни очди-да, ҳужрани ти-
қирлатди. Али тажанг йўталди-да, кўзларини уқалаб,
ташқари чиқди: «Издирас». Бека ундан қандай ухлаган-
нини сўради. Али тажанг кулиб жавоб берди: «Жуда

яхши. Ҳозир уйғондим. Уйқу — роҳат. Қизиқ тушлар кўрдим...» Бека бир тарелкада қовурилган картошка, бир бўлак нон келтирди. Али тажанг олдин юз-қўлини обдан ювди-да, пичанда чордана қуриб нонушта қиларкан, бека энгашиб, сирли ва ҳазин товуш билан воқеани айта бошлади. Буюк даҳшатларни кўрган Али тажанг лоқайд тинглади: «Ёв келди, бало келди, — деди у сокин.— «Ё бўйсун, ё ўл», дейди немис. Баччағар жуда қора ёв. Хўжайка, сенга катта раҳмат. Сен жуда яхши хотин экансан. Лекин бугун кечаси кетайми?»

10

— Қаерга? Немиснинг қўлига тушаман десанг, кетавер. Менга ташвиш ва қўрқинч озроқ бўлади.

Али тажанг хотинни синамоқ учун айтган эди. Катта йўлда ҳайдалиб кетаётган асирларни узоқдан кўргандан буён асирликдан ўлимни афзал билган эди. Беканинг самимияти учун ташаккур айтди. Қўлини кўксига қўйди. Бека унга эрининг эски кийимларини кийишни, бирон бахтсиз ҳодиса рўй берганда, душманга уни ўз эри каби кўрсатажагини кенгаш берди. Али тажанг бу ҳийладан рози бўлиб, кула-кула қоронғи ҳужрага тиқилди.

20

УН БИРИНЧИ БОБ

Фронт ҳамширалари меҳнат ва ташвишга қарамай, деярли ҳамма вақт ярадорларга самимий севги ва ғамхўрлик билан, балки ўз тўғишган ҳамширасидан ҳам афзал муомала қилишарди. Улар орасида «ўқ ўтмаслар» кўп эди. Солдат бир зум бўлсин бошини кўтаришга имкон тополмаган участкаларда бу қизлар ярадорларни — дов йигитларни олиб чиқишарди. Лекин аскарча кийиниб, тўппонча осган баҳодир қизларнинг камтарлиги ҳайратомуз. Улар ўз шонли ишлари ҳақида сўзламас эдилар.

30

Рашид арра билан яқинда қирқилган дарахтнинг силлиқ тўнкасида хомуш ўтирарди. У Бектемирнинг қўшни қишлоғидан, Бектемирнинг яқин дўсти эди. Ҳозир фронтда улар бир полкда, аммо айрим батальонларда эдилар.

Гоҳ-гоҳ олисдан катта бўш хумни тепгандагидек, артиллерия гумбурларди. У янги ярадорлар келганда, «бизникилар йўқмикан?» деб диққат билан кўздан кечиранди. У ҳаммадан кўпроқ ўз элатлари учун хавфсирарди: гўё бир бешикка беланиб, бир кўрпада катта бўлганлардек, бир қишлоқда униб-ўсган ўз яқинларини, балки

40

қайта кўриш муяссар бўлмас! Кеча «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотланиб, суратлари газеталарда босилган Ксения Орловани чақирди. Қиз шартта тўхтади ва қошларини чимириб, пилоткали бошини енгил ва чиройли эгиб тикилди. Бу узун бўйли, қизғиш сочли, олтин заррасидек сийрак сепкилли, болаларча маъсум юзига ҳусн қўшган, шўх, ёқимтой, ажойиб, ҳаракатчан қиз жасурлиги, фидокорлиги билан донг қозонган эди.

10 У худди душман окоплари ёнидан, ҳар парчаси ўққа тутилган жойлардан ярадорларни олиб чиқар эди.

— Бўшмисан? — деб сўради Рашид эски таниш ва ўктам йигит тури билан.

— Қандай, фронтда вақт етишадими? Нима керак, айт, ярим соат вақтим бор, — жавоб берди Ксения кулиб, гўё жангчи эрмак қидирганини гумонсираб.

— Гаплашамиз, жуда зерикдим, — деди Рашид кулиб.

20 — Йўқ, раҳмат. Бу гапларни урушдан кейинга қолдирайлик, қора кўз дўстим! — деди Ксения эрка мағрурлик билан.

— Шошма, ҳазилни ҳам билмайсанми? Менга хат ёзиб бер. Унг қўл ишламайди, мана, — илтимос қилди Рашид.

— Бу — бошқа гап. Хат — жангчининг маънавий қуроли. Жиддий қуроли. Давай, давай, ҳозир ёзиб ташлаймиз, — деди-да, қиз бир зумда қандайдир қоғоз топиб келди. Рашиддан сал нарироқдаги бошқа бир тўнкага ўтирди.

30 — Ҳўш, дўстим, сен қаердан? Қачон ярадор бўлдинг, қора кўзим? Айт, кимга ёзамиз, хотининггами? Ёки суйган қизга? Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин. Тўғрими?

— Хотин йўқ, онажонимга ёз! — деди Рашид, оғир фронт шароитида ҳам тоза, ҳаётбахш руҳни йўқотмаган қизга меҳр билан кўзларини сузиб.

— А, сен севганмисан? Яширма, биламан сиз эркаларни...

— Севаман, тўғри, — жавоб берди Рашид, кўзларини хаёлчан ва ғамгин сузиб.

40 — Яхши, севмак керак. Севгисиз ҳаёт, нима десам, ҳидсиз гулга, қуёшсиз кундузга ўхшайди. Чиройлими севганинг? Қора кўздир у ҳам? Мен ҳам, тўғриси айтай, қора кўзларни севаман. Лекин менинг Сашамнинг

кўзлари зангори. Фақат шундай гўзал, шундай тоза, худди жануб самосидай ёлқинли... Тушунапсанми сўзларимни? Лекин у ҳам жуда узоқда, у ҳам жангда, лекин ерда эмас, денгизда у... — Ксения Орлованинг кўзларида бир зум дард кўлкаси жилваланди. — Хўп, қани, айт, нима ёзай, менинг вақтим зиқ.

— «Азиз онажонимга салом, опам Ҳакимага салом, — Рашид ўйлаб, салмоқланиб, сўзлай бошлади. — Синглим Наимага салом. Укажоним Ҳошимхонга ва келинойим Шарофатхонга салом...»

Қиз қоғозни тиззасига қўйиб, тез-тез ёзаркан, жангчига тикилди: «У ёғи яна...»

— «Амаким Холмат акага салом. Қолхоз раиси Маҳмудовга салом...»

— Бу қандай хат? — кулди Ксения бошини силкиб. Ишларингни, аҳволингни баён қил. Йўқ, хатни бизда бундай ёзмайдилар!

Рашид унинг сўзини эшитмагандай давом этди:

— «Самандар акага салом!» Бу киши колхоз бригадири! Яна «Қори поччамга салом», яна...

Ксения қалам учини тишлаб, сабрсизлик билан қичқирди:

— Уҳ, ўртоқ жангчи, умримда бундай хат ёзган эмасман. Ўйлаб кўр, ахир бутун қишлоғингнинг халқини санаб чиқдинг-ку.

Рашид қўлини силтаб, жиддий тушунтира кетди.

— Хат ҳам кўз, ҳам қулоқ. Саводли одам ўқийди, ўз номини кўради, саводсиз — қулоғи билан эшитади. Салом — совгадан азиз. Сен нимани тушунасан? Ёз: «дўстим Қодиржонга салом». Бу киши чойхоначи. Қачон келсанг, аччиқ кўк чой тайёр. Бир кўзи ғилайроқ, лекин сўзга чевар. Ёз: «звено бошлиғи Содиқжонга кўпдан-кўп салом».

Ксения узил-кесил эътироз этди:

— Бас! Бошқа қоғозим йўқ. Қара, бир бет «салом»инг билан тўлди.

— Баришна, Содиқни қўшиб қўй. Майли, охиргиси. Нега десанг, қишлоқда у биринчи одам. Гектаридан 90 центнердан пахта берган-а. Англайсанми, тўқсон!

Қиз бошини чайқаб, ноилож ёзди-да, бирдан жангчига тикилиб, деди:

— Ҳа, шошма, суюкли қизингга нега салом айтмадинг? Оти нима? Энг қизгин ва юракдан биринчи салом

унга бўлиши керак эди. Нима, сен уни дарров унутдингми? У бечоранинг бутун юраги, эс-ҳуши сендадир.

— Бу хатда унинг номи бўлмасин, яхши эмас,— жавоб берди Рашид.

Ксения кўзларини ола-кула қилди:

— Нега? Ораларинг бузилганмиди?

— Йўқ? Бизда шундай закон,— жиддий жавоб берди Рашид.— Бу ялпи хат. Қўлдан-қўлга ўтади. Қизнинг номи ёзилса, ота-онаси, ўзи ҳам хафа бўлади.

10

— Ҳеч нима англамайман...

— Уят бўлади, биласанми, уят!— деди кулиб Рашид.— Хўп, ёз: «Мен, худога шукур, соғ-саломат юрибман. Сизларнинг саломатлигингизни тилайман. Биз урушдамиз. Аммо турган жойимизнинг номини билмайман. Ҳамма ёқ қарагайзор. Қийим қалин. Овқат ёмон эмас. Аммо сизларни жуда соғиндим. Ҳозир хат ёзмай туринглар. Негаким адрес ҳали аниқ эмас. Ўғлингиз Рашид».

20

— Нималар деяпсан? Ярадор бўлганингни айтмайсанми?

Рашид қўлини силтаб, кулди:

— Иссиқ юртга совуқ хабар юборгим келмайди.

— Тўғри. Уларни ташвишга солиш яхши эмас. Аммо оз-моз ёзиш мумкин эди.

— Майли, ёз,— деди Рашид,— «уч-тўрт кундан буён бир жойда ётибман. Бир қўлимнинг мазаси йўқ. Хавотир олманглар».

30

Қиз қоғозни туморча шаклида буклаб, адресни ёзди ва ўрнидан туриб, жангчининг елкасига қўлини қўйиб, ғамхўрлик билан:

— Хайр, ўзбекистонлик ўртоқ. Хатни мен ўзим ҳозир жўнатаман, ишонасанми?— деди.

40

— Жуда яхши. Раҳмат, сестра,— деди Рашид. Қиз юмшоқ йўлларда қушдек сакраб, дарахтлар орасида кўздан ўчди. Рашид шўх, хушчақчақ ва жасур қиз билан гўё суҳбатни давом эттираётгандай руҳи енгиллик сезиб, хаёлчан, аста кетди. У янги келган бир неча ярадорлар орасида ўз ротасидан бир жангчини кўриб қолди. Ярадорнинг боши дока билан қалин ўралган, юзи бўздек оқ, кўзлари гўё иситмаси бордек ёнарди. У югуриб бориб, ҳол-аҳвол сўрашди. Кейин элатлари ҳақида суриштирди.

— Уринбоев Бектемир биз билан кеча контратакага кирган эди,— деди ярадор ҳансираб.— Кейин кўздан йў-

қотдим. Билмадим, нима бўлди экан. Қаттиқ жанг қилдик. Ротадан кўп киши ҳалок бўлди,— ярадор даҳшатли картиналарни эслашни истамагандек, кўзларини дард билан маънодор юмиб қўйди. Бу хабардан Рашиднинг юраги тилингандек бўлди. «Наҳотки ака-укадек яқин ва меҳрибон Бектемирдан мангулик айрилди у!»— бу фикрдан ранги ўчиб, титраб кетди. Чодирга кириб ётди. Ногоҳ осмон самолётларнинг машъум шовқини билан тўлди. «Ҳаво! Ҳаво!» қичқирди ҳаяжонли товуш билан ташқарида. Ҳамма ўзини чуқурларга, қалин ўрмон ичига урди. Ҳаммада бирдан жонни сақлаш сезгиси — энг кучли инстинкт ҳоким бўлди. Бошини кўтаришга ожиздек кўринган оғир ярадорлар ҳам бу кучнинг қаноатида учди. Гумонсираган душман, ҳар ёққа бир неча кичик бомба ташлади-да, ўқ ёмғири билан ўрмонни бир оз «тараб», ғойиб бўлди. Битта ҳамшира оғир ярадор бўлди — уни замбилга солиб, ертўлага олиб киришди. Икки от нобуд бўлди. Кабинада қолган таваккалчи шофер машина рулига бошини қўйиб, худди ухлагандек қотиб қолибди. Буни ҳийла кейин билишди. Рашид шоферни бирон соат бурун машина атрофида айланиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, ҳамширалар билан қўполгина, бироқ ранжитмайдиган равишда ҳазиллашаётганини кўрган эди... Лекин энг даҳшатли ҳол тунда воқе бўлди. Рашид уйқу аралаш ўрнидан, гўё ёнғин ёки зилзила рўй берган вақтдагидек, қандай турганини ва ташқарига отилганини сезмай қолди. Ўрмон ичи шундай қоронғи эдики, Рашид кўп вақтгача ҳеч нимани айира олмади, фақат одамларнинг асабий, ҳаяжонли шовқинини эшитди, безовта, шошқин саросима ҳаракатини сезди. У худди кўрдек ўзини гоҳ дарахтларга, гоҳ пишқирган отларнинг бошига уриб олди. Машиналар қаердадир тор йўлларда, худди қамалга тушган йиртқичдек ваҳимали хириллар, шоферлар эса, ҳар вақтдагидек шумтакаларча кимнидир, нимагадир беғараз сўкишарди. Рашид бу ғовганинг сабабини тез англади: ошиғич чекиниш. Ҳансираган, вазифа учун ўтга, сувга ўзларини олишга тайёрдек фидокорона ишлаётган ҳамшираларнинг узук-юлуқ гапларидан Рашид душманнынг яқинлигини, қуршовда қолиш эҳтимоли борлигини пайқади-да, гўё уни биров ўлим оғзига ем қилиб ташлаб кетаётгандек, бутун вужудини даҳшат қоплади. Бутун ғайрати билан у бирон машина ёки аравага, жилла бўлмаса, осилишга

уринди. Гўё одамлардан тортиб отларгача — ҳаммада бу қўрқинч сезгиси ҳоким эди. Ҳамма бу ўрмондан — хуш-бўй, сокин ва душмандан уларни ўз оғушида сақлаган маскандан қочишга, қанот бўлса учишга интиларди. Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар ёлғиз уларга парвона бўлишларига қарамай, инграшар, ялинишар, йиқила-қўпа уринишарди... Душманнинг ўрмон орқасидан бошлаган миномёт ўти остида санбат ўрмонни тарк этди. Рашид ярадорлар тиғиз жойлаштирилган машина-нинг бурчагида сиқилиб тиз чўккан эди. 10 ўрмондан чиқишгач, катта йўлда карвон узоқдан сийрак ўққа тутилди. Бошлардан учган рангли ўқлар қаердадир йўқоларди. Ярадорлар оғриқдан инграр, баъзилари талваса билан нималарнидир қичқирар эдилар. Эрта билан улар қандайдир станцияда тўхташди. Тонг туманида атрофдаги деразасиз бинолар ситилган кўзлардек машъум боқарди. Вокзал перронини гишт ва тупроқ уюмлари, куйган ёғочлар қоплаганди. Паровозлар пачоқланган, ағдарилган, саломат қолганлари шерикларидан ҳуриқкан каби, буғ тўлқинларига кўмилиб, асабий дардчил қичқириб, ҳансираб юришарди. Рашид ўзини машинадан отди. Уюшган оёқлари худди жонсиздек эди. Бир қўли билан тиззаларини, болдирларини обдан ишқади. 20 Панжасига қорамтир қон ёпишди — яралардан оққан қон машинани белаган. Кўзлари қисилган, юзлари ҳорғинликдан мумдай жонсиз сарғайган медицина ходимлари ҳолсизларга ошиғич ёрдам кўрсатишга тиришди. Хароб ва емирилган станцияда аянч, бахтсиз, мадорсиз тўда-тўда одамларни — аёллар, болалар, чолларни кўрди. 30 Ҳар нав тугун, қоп ва чамадонлар юки остида тошбақадай оғирлашган гражданларнинг кўзлари Шарққа қараб чўзилган рельсларда эди.

Ярадорларни ажойиб тезлик ва тартиб билан санитария вагонларига жойлаштирилди. Рашид танбурда, соғ қўли билан вагоннинг темир тутқичини ушлаб, юзида билинар-билинемас ифодаланган ички табассум билан узоққа, ниқобланган санитар машинаси ёнидаги фигурага қаради: оқ фартуғи устидан белига катта тўппонча тақиб олган ва профессорнамо, серсоқол, кўзойнакли 40 бир киши билан алланималар ҳақида жиддий гаплашиб турган қиздан — Ксениядан кўз узмади. Ундан айрилишга юраги ўкинар, шу дақиқада ҳар қандай хавфхатарни у билан бирга кечиришни ўзи учун бахт санар-

ди. Поезд жўнашга тайёр эди, ғишт уюми устида турган темир йўл формасидаги ёшгина аёл қичқириб, кимгадир сўнгги буйруқлар бермоқда эди. Енгил туман орасида қуёш шуълаларида энди очилган само машъум ғувур билан тўлди. Қаердандир, яқиндан, зениткалар шиддатли ўт очди. Станцияда одамлар жон ҳовучлаб, йиқилақўпа, калхатдан қочган жўжалардек, ўзларини ҳар ёққа урдилар. Рашид самолётнинг қанотини бир зум кўриб қолди. У ўзини ерга отди-да, ғишт уюмлари, бузуқ деворлар орасида сакраб, яширинишга тиришди. Аллақандай хунук инграган бомбалардан унда-мунда тупроқ уюмлари кўтарилди. Ҳаво яна бирдан жим бўлди. Унда-мунда юмалаган гавдалар кўринарди. Рашид ёнаётган вагонга югураркан, замбилда Ксенияни элтардилар. Жангчи яқин келиб, алам билан чақирди: «Ксения Орлова!» Қовоғи солиқ, юзи тошдек ҳиссиз замбилчи тўнғиллади: «Нега бақирасан? Ухлаб ётибди».

10

УН ИККИНЧИ БОБ

Изғирин ҳуштак чалиб, қотган ердан эримаган қировни учирар, барглари раҳмсиз узар, солдатларнинг кир, илма-тешик, куйган шинелларини юлар эди. Бироқ дарёчанинг қирғоқларини мустаҳкамлаш билан банд бўлган солдатларнинг юзларидан тер қуйиларди. Асқар полвон пилоткасини олиб, терни артди-да, гўё Ўзбекистон жазирамасида пахта чопиқ қилаётгандек, бир оз елпинди ҳам. Ҳаммага ўхшаб шу кунлари у ҳам дилгир ва тунд эди. Бу умуман, фронт ҳаётининг оғирлигидан эмас, балки чекинишнинг солдатлар руҳида туғдирган маънавий эзилишдан эди. Яна ҳар хил «миш-миш»лар кўпинча товущисиз, ёлғиз кўзларнинг имоси, лабларнинг бурилиши, юзларнинг қийшайиши, бармоқларнинг ҳаракати ва ҳоказо билан тарқалиб турарди. Айниқса, турли сабабларга кўра ўз қисмларидан узилган айрим дайдилар ҳар хил сассиқ сўзларни таратарди.

20

30

Қуршовдан чиққандан буён бу ерда кеча-кундуз истеҳком ишлари қайнайди. Никулиннинг умумий мудофаа режасига биноан дарё бўйида душманни қаршилаш керак. «Фрицни бу ерда роса урамиз, жонли кучини, техникасини мажақлаб, тинка-мадорини қуритамиз!» деган фикрни ҳар бир жангчининг миясига қуйишни истар, 40

ҳар муносабат билан бу фикрни уқтириб ўтишга тиришар эди.

- Асқар полвоннинг юрагини қонатган нарса — ўз элатларидан айрилиқ ҳисси эди. Али тажангни асир тушган деб гумонсирар, Бектемирни нечундир ҳалок бўлган, деб ўйларди. Ҳаммадан кучли ҳис, тоқатни тоқ қилувчи дард — оиласини соғиниши эди. Уйдан чиққандан буён ҳали биронта хат олгани йўқ. У баъзан кўзларини юмиб, қизчасини, онасини, хотинини шундай
- 10 дард билан ўйлардики, ўзини, ҳатто бутун борлиқни унуттаёзарди. У кўпинча тинч вақтларда оилага, уй-жойга, ўзининг бевафолигига ачинарди. Нега ҳар кун ишдан қайтганда, қизчасини кўтариб, соатларча эркалатмади? Нега хотинига — меҳнаткаш, ювош, боадаб, камсўз аёлга баъзан арзимаган нарсага, баъзан бутунлай сабабсиз жаҳл қилди? Тили дуодан тинмаган меҳрибон онанинг ҳурматини етарли бажо этдими? Тевараги қалин, баланд паҳса девор билан ўралган кичкина эшикли ҳовлида кўркам тераклар остида шалдираб оққан сув,
- 20 ёз кунлари ҳузурбахш супа ва унинг ёнидаги гулзор, бақувват ёғочлар билан томдан баланд кўтарилган ток — ҳаммаси энди қандайдир эришилмас бахт тимсоли бўлиб туюларди. Яна қизчасини ўпиш, бағрига босиш, ўша шалдираб оққан сувдан бир қултум ичиш, токдан ўз қўли билан бир шингил узум узиш унга насиб бўлармикан? У ҳар ҳолда ишонмаса ҳам, лекин тирик қайтишни жуда орзу қиларди. Асқар полвон тушга ишонарди. Алоқ-чалоқ туш кўрса, бутун кун кўнгли ғаш, паришонҳол юрарди. Қисмда бирон жангчига хат келса,
- 30 ҳаяжон билан тинглар ва ўзида йўқ қувонарди... Асқар полвон узун мўйловлари ҳар бел урган сайин жўхори попугидай ҳилпираган Дубовга қаради; унинг сийрак, лекин чуқур чизиқлар кесган қаҳрли юзи оғриқдан буришиб кетарди. Асқар полвон ачинди. Дубов яқинда тирсагидан ярадор бўлган эди. Ярани енгил фаҳмлаб, қисмдан узоқлашмади. Асқар полвон унга яқин бориб, аста деди: «Оғрийдими? Сен қўя қол!» — «Зарари йўқ, аламдан яхшироқ ишлайсан...» — «Кўлли чангдан сақла!» Дубов бир илжайиб, деди: «Немисни қириш учун йўсин
- 40 кўп».

Кечга яқин Асқар полвон штабга чақирилган Никулинга ҳамроҳ бўлди. Чунки унинг отбоқари — шўх, ай-

ёр Суворов (фамилиясидан киноя қилиб, жангчилар ўз-
аро уни генерал дейишарди) бетоб эди.

Асқар полвон тўриқ отда гердайиб, капитаннинг ўй-
ноқи бўз оти орқасидан елди. Улар тошсиз қатқалоқ
йўлда бир оз юриб, қишлоққа киришди. Кўчалар жим-
жит, уйлар бўшдек туюлди. Қудуқ бошида кўркам со-
қолли чол билан бесўнақай семиз, юмалоқ бир хотин
отлиқларга ҳуркак ва ачинган назар билан тикилиб, ал-
ланима тўғрисида шивирлашди. Қишлоқдан чиқиш бил-
лан капитан отини сўлга — ўрмонга йўналган йўлга кес-
кин бурди. Полк штаби олдида Никулин отдан чаққон-
лик билан тушиб, жиловни Асқар полвонга тутқазди. У
ғайри шуурий равишда, этикларига, шинелига кўз югурт-
ди-да, бошини тик тутиб, бир неча қадам қўйган ҳамон
ертўладан полковник чиқиб қолди. У қисқа бўй, калта
оёқ, гирдигум, йирик кўзли, соқол-мийиқлари ҳозиргина
қирилгандек йилтироқ юзли, чайир, чамаси қирқ ёшлар-
даги киши эди. Никулин тик қотди, унинг буйруғи билан
келганини аниқ чертиб сўзлади. Полковник хўмрайиб,
титраб боқрди:

— Сволочь, 20-тепаликни қолдирдинг? Шарманда,
жиноятчи!

Никулиннинг туси бўздек оқарди:

— Ну, ўртоқ полковник, ахир мен.. ахир мен...— деб
шошиб, ҳаяжон ва жаҳл билан ўзини танита бошлади.
Полковник ўз хатосидан ўнғайсизланиб, «Кечирасиз, ке-
чирасиз мени...» деб ўз пешонасига шартта урди ва Ни-
кулинни қўлтиқлаб, ертўлага — генерал ҳузурига бош-
лади.

Асқар полвон отларни дарахтларга боғлади, эрмак
учун уларни бир неча вақт силаб-сийпади. Кейин боши-
ни қуйи солганича «Қора сочим» қўшиғини ичида куй-
лаб, олтин барглар гиламида аста-секин юраркан, яқин-
дан кимдир қаттиқ қичқирди: «Стой!»— Асқар полвон,
«серзарда биронта командирдан гап эшитадиган бўл-
дим» деб ўйлади шекилли, турган жойида қотиб қолди,
солдатчасига кескин унга бурилди-да, ўн қадамча нари-
да, қаршисида хахолаган Бектемирни кўрди. Дўстлар
қучоқ очиб, бир-бирига отилди. Иккиси ҳам ҳаяжонли
эди. Асқар полвоннинг кўзларига ёш тўлди:

— Соғмисан, Темирим! Тушимми, ўнгимми?— деди.

— Олисдан сени кўрган ҳамон кўзларимга ишонма-
дим... Айтадилар-ку, «кафан кийган кетади, капалак

кийган келади»,— деди Бектемир Асқар полвоннинг елкасига қўлини ташлаб.

— Али тажанг беном-нишон кетдимиди?

— Қинғирнинг йўли ҳам қинғир бўларкан... На ўлиги, на тириги маълум,— жавоб берди Бектемир.— Хўш, ўртоқлар қалай, бизнинг Дубов бардамми?

— Сен билан ҳамтовоқ ва ҳаммайдон бўлганларнинг бир талайи энди йўқ...— жавоб берди Асқар полвон отлар томон аста одим отиб.— Дубов саломат. Оғир пайтларда ё бирон нарсадан хафа бўлганда, сени йўқлаб қўяди...

Дўстлар ерда ётган тўсинга ўтириб, секин сўзлашдилар. Бектемир ўз саргузаштини қисқа ҳикоя қилиб бергач, Асқар полвон бир оз сукут қилди, кейин батальон бошидан кечирган даҳшатли воқеаларни сўзлаб, деди:

— Хотирингдами, эртақларда «борса келмас» йўлни танлаган, аждаҳолар, девлар билан олишган, тилсимларни бузган азаматлар, фаҳмимча, ҳеч нима кўрмаган экан. Ботқоқликларда уруша-уруша, қон тўка-тўка, ўт чайнаб, балчиқ сув ичиб, ҳамон қуршовни ёришга тиришдик. Очликдан, ҳорғинликдан, ғам-ғуссадан қимирлашга дармон қолмаганда, қандайдир бир рота билан алоқа боғлаб қолдик. Сулайган одамлар умидланиб, қуриган ариқча сув келгандай, бирдан жонланиб кетди. Бир кун тонгга яқин, ёмғир савалаб турганда, икки ёқдан фрицни бир уриб бердик... Эсхонаси чиқиб кетди!

— Командир тошни тишласа ғажийдиган одам. Фикри равшан. Юрагидаги олов — ўлганида ҳам ўчмайдиган олов,— деди Бектемир шавқ билан.

— Бизнинг Никулин — командирларнинг сараси!— деди Асқар полвон фахрланиш билан.— Қўрқиш нима эканини билмайди, аммо ақл ўлчови билан ҳаракат қилади. Бекорга «ура!» деб, ғурра олишни истамайди. Ўзидан аввал жангчини ўйлайди. Дўқни ҳам билади, юпатишни ҳам. Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса эди, иш бошқача тус оларди.

— Бу, шубҳасиз...— деди Бектемир жиддий ўйланиб.— Жангчилар ёмон командирни яхши қилолмайди. Аммо яхши командир ёмон жангчини яхшилаши мумкин. Кеча бир майорни эшитдим, отишибди.

— Топшириқни бажаролмабдимиди?

— Баттароқ!— жавоб берди Бектемир овозини сал пасайтириб.— Одамларни ўтга ташлабди-да, душман қисиб қолганда, машинага ўтириб, баччағар, ура қочибди.

Асқар полвон жирканиш билан ерга тупурди.

— Бизники жаҳаннамдан саломат олиб чиқди,— деди у ингичка мўйловини бураб.— Мана, алҳамдулилло, иккимиз дийдор кўришдик.

Дўстлар айна бир вақтда қўлларини беихтиёр бир-бирларининг елкаларига ташладилар. Қандайдир мағ- 10
рур ва шу билан бирга руҳларининг бутун самимиятини, севгисини ифодаловчи табассум жангчи элатларнинг қаҳрли, қорайган, қаттиқлашган юзларини қоплади. Улар ҳаяжон билан, сўзсиз узоқ тикилишди. Аччиқ шамол инграб, сўнги, сийрак барглари уларнинг боши устидан учирарди. Дўстлар беихтиёр қалтираган дарахт тепасига чўккан булутларга, қатқалоқланган чиркин йўлларга қарадилар. Соғинч ҳислари юракларни она юрт ёди билан тўлдирди. Туғишганларни, ёр-биродарларни, таниш-билишларни йўқладилар. Ҳатто Асқар 20
полвон ўзини ҳар вақт кесатиб юрадиган рақибни, курашда фирром, лекин мақтанчоқ «Гупчак» полвонни ҳам кўргиси келгандек тилга олди.

— Гўрсўхтани армияга олганмикин? Қайси фронтда пишиллаб юрган экан? Боёқиш чакки одам эмасди...

Бектемир хат-хабар йўқлигидан шикоят қилди-да, қандайдир нохуш бир илжайиш билан деди:

— Ҳисоблаб қарасам, акаларимнинг болалари йигирма битта экан...

— Қий-чувлари бутун қишлоқни гаранг қиларди...— 30
қистириб қўйди Асқар полвон.

— Асли чурвақа,— давом этди Бектемир.— Билмадим, дадалари урушга олинса, жўжалар қийналиб қолади-да. Хат бўлса эди, ҳамма чигаллар ечиларди. Балки кетма-кет ёзишаётгандиру, мана бу ўт гирдобиди чирчир айланиб юрганимиздан бизга келиб тегмаётгандир.

— Тўғри, жангчилар ўз қисмини тополмай юрганда, туморча қоғоз сен билан мени қайдан топсин? Аммо, Темирим, уйдан икки энлик хат олмасдан таним тупроққа қоришса, дунёдан роса армонда кетаман-да! 40

— Қўй, хуноб бўлма, бош омон бўлсин!— деди Бектемир.— Ана мени чақиринг. Қўшни эканмиз — мен ўтаман. Болаларга салом айт!

Шу пайт буларнинг олдидан югуриб ўтиб кетган ҳамшира бирдан ҳовлиқиб, орқага қайтди-да, йигитлар олдида кескин тўхтади:

— Салом, оғалар, сўзларингиз қулоғимга ўтдай тегиб кетди,— деди табассум билан ва Асқар полвонга қўл узатди. Асқар полвон ҳушини йўқотгандай бақрайиб қотиб қолди, қизнинг узатган қўлини иргиб ўрнидан турган Бектемир икки қўллари орасида сиқди:

10 — Епирай, ўзбек синглимиз... Қайдан келдингиз, Тошкентданмисиз, доктормисиз!— сўради Бектемир шошиб.

— Йўқ, оддий ҳамшираман, тошкентликман. Икки ҳафта чамаси бўлди келганимга.

Энди ўзига келиб, шошиб, қизариб ўрнидан турган ва қўл узатган Асқар полвонга қиз кулиб, қўлини бераркан, Полвон қайта-қайта:

— Баракалла, раҳмат, шунча узоқдан келдингизми? Ўзбекистон қалай? Тавба,— деди тикилиб.

20 — Ўзбекистон ўзингиз кўргандагидай — далада, шаҳарда иш қайнаб ётибди,— жавоб берди қиз кулимсираб.

Келишган, толма бўйли ва ингичка қора қошлар остидаги йирик қора кўзлари учқунли Олтинойдан кўзларини узолмай ҳаяжон ва ҳайратда қолган йигитлар, энди нима дейишни билмай, бир зум сеҳрлангандай тикилиб қолдилар. Кейин Асқар полвон Бектемирга қараб:

— Ажойиб қизларимиз бор. Жасорат ва фидокорликлари таърифга сиғмайди,— деди секин.

30 — Офарин сингилларимизга. Шундай, маҳшардай жанг ичида юриш — ўзи қаҳрамонлик,— деди Бектемир кулимсираб.

— Йўқ, йўқ, лоф қиляпсиз. Урушда ҳаммамиз барабар, ҳаммамиз жангчи. Хўш, нима қилиб ҳасратлашиб ўтирибсиз?— сўради қиз.

— Уруш даҳшатли,— деди Бектемир қовоғини солиб.— Чекиниб кетяпмиз, Москва зўр хавф остида. Фашистлар беҳисоб танкларини, дивизияларини кетма-кет юбориб турибди. Аҳвол оғир.

40 — Шундай, аҳвол оғир,— деди Олтиной дадил ва жиддий тусда.— Қаттиқ, қонли жанглар бўлади, лекин фашистни эзиб, ағдариб, Берлинга тиқиш керак, уқдигизми?— Асқар полвонга ва Бектемирга қараб:— Албатта енгамиз, балки бизлар ўлармиз, аммо азиз Вата-

нимизда, албатта, ғалаба бўлажак,— деди қиз гоҳ кучли ҳаяжон, гоҳ сокин ва жиддият билан.

— Пахта қалай, хабарингиз борми?— сўради Бектемир, шошиб бирдан.

Кулиб юборди Олтиной.

— Пахта яхши, план, албатта, тўлади, халқ фидокорона ишламоқда.

Ундан-бундан бир оз гаплашдилар. «Ўзбекистондан ҳам қуроллар келаётган эмиш, тўғрими?»— деб сўрадилар ва қизга кетма-кет турли саволлар ёғдирдилар. 10 Қиз қатъият билан қисқа, аниқ жавоб берарди.

— Мен кетдим, ишим кўп, ярадорлар кўп,— деди бирдан Олтиной.

— Хайр, жиян, омон бўлинг. Эҳтиёт бўлинг,— деди Асқар полвон меҳрибонлик билан хайрлашиб.

Бектемир айрилгиси келмай, солдатларча қадам отиб кетаётган қизга эргашиди:

— Санбатга, бир кун олдингизга бораман, хўпми?— деди Бектемир, секин, уялинқираб.

— Хўп, ораси яқин, марҳамат,— деди қиз мулоим, 20 ёқимли товуш билан қўлини узатиб. Улар хайрлашарканлар, қўл ушлашиб бир он тикилиб қолдилар. Уларнинг юзида қандайдир ҳаяжон ва самимий табассум тошар эди.

Сийрак оқ булутли, қоронғилашган кўкда — яримта кемтик ой. Уқтин-уқтин қайдадир отилган тўп садолари. Қизнинг калта қирқилган сочини шамол енгил тўзғитади. Жимжит, фақат Бектемирнинг оғир сўлиши эшитилар, миннатдор кўзлари учқунланарди. Олтиной қиз қалбининг севгиси билан бу қарашини фаҳмлади ва бир 20 он илиқ меҳр билан тикилди-ю, сўнг секин қўлини йигит қўлидан узиб, тез юриб кетди.

Бектемир ўз атрофида қандайдир бир бўшлиқ сезгандай ғамгин боқди. Қиз узоқда, сийрак дарахтлар орасида йўқоларкан, Бектемир ширин хаёллар қучоғида ўксиниб қолди.

Никулинни генерал эсанкираган одамлардек паршонлик билан қарши олди-да, қўлининг кескин ҳаракати билан курсига ишора қилди. Кейин у ўз ихтиёрига келган, кийимлари яп-янги, юзлари топ-тоза, ёшгина 40 иккита лейтенант билан узилиб қолган суҳбатини давом

эттирди. Никулин гапга қулоқ солмасдан, кенг, пастаккина, нари-вери ясалган ва бурчакда гуриллаб ёнаётган печкага қаради. Чирик ҳиди анқиб турган ертўлага кўз югуртаркан, гоҳо буйчан, ориқ, бир кўзи қисикроқ, қуюқ қорамтир сочли генералга зимдан синовчан қараш билан боқиб қўярди.

10 Биринчи учрашишдаёқ унинг феълининг баъзи жиҳатлари капитанга мойдай ёқиб тушса-да, «Бошлиқларнинг қай материалдан ясалганини жанг пайти кўрсатади, бугун эмас, эрта-индин баҳоси маълум бўлади», деб қўйган эди. Ҳозир эса унинг узун қирра бурни ёнидан юпқа лабларининг бурчакларига қадар чўзилган чуқур чизиқлар ва у сўзлаётганда ичидан тошиб келган ҳаяжон ҳам Никулинга ёқарди. Бироқ узун қўлларини артистчасига ўйнатишини, баъзан ғурур билан бошини кескин кўтариб қўйишини нуқсон, деб биларди.

20 Генерал Александр Васильевич Соколов лейтенантларнинг қўлларини маҳкам сиқди. Кейин папирос чекиб, тутун булутини буруқтириб, стулга аста ўтирди.

— Сиз дунёда нимани севасиз, капитан?— деб сўради генерал жиддий, лекин қадрдонларча.

— Масалан, қай маънода?— деди Никулин кутилмаган савол қаршисида шошиб.

30 — Маълум, табиат кишининг юрагини бирон нарсага ёки машғулотга кучлироқ мойил қилиб яратади. Мен балиқ тутишни севаман, тирикчилик ўтказиш учун эмас, анчайин эрмак учун. Тинчгина оққан бир дарёчанинг бўйида соатларча танҳо ўтириб, аллақандай чиройли ўйларга толасан, қандайдир ҳақиқатга яқинлашгандек бўласан, руҳинг ҳам тонги самодек пок ва равшан бўлади... Майли, мени идеалист деб ўйлашингиз мумкин.

Генерал папиросини тутатиб, кўзларини йироққа ҳалччан тикди. Никулин илжайиб, бир нафас сукут қилди-да, ўзининг суюкли машғулотлари ҳақида гапиришга мўлжаллаганда, генерални телефонист чақирди. Генерал томоғини қириб, узоқ сўзлашди. Кейин батальонлардан хабарларни қабул қилди. Ниҳоят, яна ўрнига ўтириб, худди Никулинни ҳозиргина кўриб тургандек гап бошлади:

40 — Ҳўш, аҳвол қалай? Фрицни кутаётирмизми?

— Уни ўз қонига белаш учун кутаётирмиз.

— Душман мана шу ердан ёриб ўтиш учун,— деди генерал харитадан кўрсатиб,— куч тўплаётибди. Агар

уддасидан чиқса, у вақт бизга дуч келади. Тўғри, бу ерда кучларимиз оз эмас. Янги дивизияларимиз тайёр. Немис бу ерда ўз бошини ёради. Лекин аччиқ тажрибаларни ҳисобга олиб, хавфнинг кўзига дадил қарамоқчи бўлсангиз, ўйлангки, эртага — бўрон! Шунда марра — сизники.

— Жуда тўғри!— деди Никулин манглайини буриштириб.— Шунинг учун эҳтиёт ва сергакмиз.

— Яна ҳам кучайтириш керак,— деди генерал бармоқлари билан столни чертиб.— Орқамизда Москва! 10
Пойтахтнинг дарвозабони — биз. Ҳар бир жангчининг ўрни, қуроли, ҳар бир ўт нуқтаси, ҳар бир кириш, ҳар бир чиқиш йўлларини қунт билан синчиклаб текширинг. Ўзим ҳам бориб кўздан кечираман. Бир нарса борки, усиз ҳамма тайёрлик — бир чақага арзимайди. Бу — жангчининг юрагидаги ўт, руҳининг тетиклиги. Бу нарса, ўзинг биласан, урушнинг отаси. Бу бўлмаса, бамисоли болтанг бор — сопи йўқ, тўй тайёр — куёвжон йўқ.. Мендаги маълумотларга ва ўзимнинг мушоҳадаларимга қараганда, баъзи бир қисмларда аҳвол жилла қониқарли эмас. Орада қуёнлар бор, қуёнлар... Сўнгра, манав 20
оғир чекинишлар, қуршовда қолишлар баъзи жангчиларнинг юрагига умидсизлик, тушкунлик ҳисларининг лойқасини қолдирган. Бу лойқа битдан ҳам, очликдан ҳам ёмон!

Генерал кескин ҳаракат билан чаккасига тушган сочларини тўғрилаб, сал титраган қўлини папирос қутисига узатди.

— Мени энг кўп қийнаган масала — шу,— деди Никулин кўкрагини столдан кўтариб.— Менда фрицни саваган ва ўзлари ҳам унинг темир таёғини, макру ҳийласини яхшигина синаб кўрган болалар бор. Булар орасида, сиз айтгандек, лойқа руҳлар ҳам учраб қолади. Бироқ кўпчилиги уруш гардини кўрган кишилар... Булар орасида ҳозирги пайтнинг масъулиятини тушунадиган, душманга ғазабкор, онгли жангчилар оз эмас. Аммо битта-яримта махлуқлар борки, қўрқоққа ип илон бўлиб кўринади дегандек, улар фашистни балойи азим, ҳеч куч уни даф этолмайди, деб ўйлайдилар... Табиий, бу нарса уларнинг тилида эмас, ичида... 40

— Ҳим... Масала аён,— деди генерал хўмрайиб.— Ўтмас қуролни чархлаш керак — кесадиган бўлади. Бу — тарбия билан мумкин. Фрицни зирқиратиб қувга-

нимизни, бутун-бутун дивизияларини қон қақшатиб қирганимизни ҳикоя қилиш керак. Ўқ, найза, гранатанинг кучига ишонтир. Пулемёт, агар у жасур одамнинг қўлида бўлса, нимага қодир эканини англат.

— Солдатни буюртиш мумкин эмас, уни яшаш, мақсадга жавоб берадиган йўсинда қўйиш керак. Жангчи билан ишлашда пича тажрибам бор. Жангчида ирода ва ишончни кучайтириш учун тиришаётирман.

10 — Во, во,— деди генерал кўрсаткич бармоғи билан таъкидлаб.— Бу —асос. Бу — солдатнинг асосий томири. Жангчи бу билан фашист тугул, шайтоннинг ҳам жонини суғуриб олади,— генерал соатига қаради. Тутундан бўғилгандек папиросини чала чекиб, жаҳл билан ерга отди-да, қаҳва буюрди. Никулин: «Бошқа масала бўлма-са кетишга рухсат этасизми?»— деб сўраган эди, генерал, шошма, дегандай қўлини силкиди.

— Бир стакан қаҳва ичинг.

20 Никулин сумкасидан дафтарча олиб, эсига тушган баъзи тадбирларни, ёлғиз ўзи тушуна оладиган қилиб, лўнда қайд этаркан, генерал нохуш оҳанг билан дўриллади:

— Совиб қолади!

Капитан дафтар-қаламини тезгина сумкага тиқиб, қайноқ қаҳвадан хўплади.

— Соз, соз! Қофе тайёрлашни биларкан. Ҳамма гап шунда,— деди Никулин лабини ялаб.

— Сизга тавсия қиламан: тез-тез ичиб туринг бундан. Мен шу билан тирик — уйқунинг кушандаси бу.

30 Никулин қаҳвани майда ютумлар билан ичиб битирди-да, рухсат сўраб, ўрнидан турди ва олатича бир зум лабини тишлаб, ўйлаб турди-да, кейин генералга мурожаат этди:

— Бу ерга яп-янги, йилтираб турган нарсалар келаятирми?

— Артиллерия!— деди Соколов фахр билан.

— Менга ҳам тегар, албатта,— деди Никулин ҳаяжон билан.

— Қўмондонлик ихтиёрида туради. Душман қайси участкага зарбли мушт кўтарса, ўша ерга ташланади.

40 — Мен катта, муҳим йўл устида турибман. Демак, олмоққа ҳаққим бор,— деди Никулин астойдил.

— Албатта, албатта,— деди генерал ва капитаннинг қўлини маҳкам сиқди.

Никулин қатқалоқ, машиналар чуқур ариқчалар ясаган йўлларда отини лўкиллатди. Кавалерист бўлмаганидан, отда қовушмагандай кўринарди. Йўлда тоғ-тоғ юк ортан, оғир лапанлаган машиналар, ҳорғин одим отган тўда-тўда пиёда аскарлар борарди... Чуқур сойлик устидаги ёғоч кўприкдан ўтгач, Никулин сўлга, қалин ўтлари чириган кенг текис далага қайрилиб, отни секинлатди-да, орқага сал бурилди:

— Ҳа, Ашуров, қалайсан, гезарибсан, шамол қаттиғ-а?

10

— Каскамни ҳам учирмоқчи...— деди Асқар полвон, гажир қора отини ортда ўйнатиб.

— Рус қиши келяпти,— деди Никулин ҳар сўзни таъкидлаб.— О, бу даҳшатли куч! Қишнинг муз чангалида бутун ер қақшайди. Немис-чи? Чумолидай қирилади!

— Яхши,— деди кулиб Асқар полвон.— Уруш ҳам демак, тез тамом бўлади?

— Билмайман...— жавоб берди Никулин иккилашиб, кейин шовқинли шамол ўйнаган далага кўз югуртириб, давом этди.— Кўпкарни севасанми? Отларда қозоқлар эчкини тортқилайдилар-ку. 20

— А, улоқ! Улоқ!— деди Асқар полвон кўзлари ёниб, жонланиш билан.— Улоқни Фарғонада томоша қилинг! Йиқиласан, ўн марта думалайсан-да, яна отга миниб, қува берасан. Жуда қийин ўйин.

— Сен ўзинг қалай, улоққа дадил кирасанми?

— Оз-моз,— жавоб берди Асқар полвон, айёрча кулиб.— Бултур колхоз тўйида каттакон бузоқни икки юз отлич орасидан олиб чиққан эдим...

— Балли, азамат!— деди Никулин бошини чайқаб.— Немисни ҳайдагандан кейин шундай улоқ ташкил этамизки, ундоқ улоқни тарих, тушунасанми, тарих кўрмаган бўлади! 30

— Мана бу соз!— дея қичқирди Асқар полвон ҳаяжонланиб.— Уша куни катта далада проба қиламиз.— Ўзбекча курашни кўрганмисиз? Жуда қизиқ бўлади, ҳамма ўйин — бир чақа. Уҳ, кураш!

— Кўрмаганман. Курашчимисан?

Асқар полвон бошини ғурур билан, маънодор қимирлатиб, тасдиқлади. 40

— Ие, йигитларга ярашадиган ўйинларнинг ҳамма кузурлари сенда экан-ку, азамат!

Асқар полвон болаларча қизиқиш ва оқ кўнгиллилик билан ўзбекча курашни тушунтиришга киришди. Шамол ғазаб билан инграр, отлар бошларини ўжарча силкиб, пишқириб, олдинга, узоқда қорайган ўрмонга интиларди. Никулин эгарда қия ўтириб, жангчининг тили ожизлик қилганда, қизиқ ва жонли ифодаловчи ҳаракатларга диққат ва мароқ билан, лабларининг бурчакларида ўйнаган табассум билан боқарди. Асқар полвоннинг мардлигини, садоқатини содда, самимий юрагини

10 командир кўп марта синаган эди, ичида уни севарди, лекин у ниҳоятда вазмин, беҳаракатчан кўринарди. Ҳозир уни яна кўпроқ севиб қолди. Жангчи ҳам ўзида йўқ хурсанд эди.

Команда пунктига яқинлашганда, Никулин бирдан отини тўхтатиб, ерга сакради-да, жиловини Асқар полвонга тутқазди ва папиросни лабига қистириб, тез ва енгил юриб кетди. Қоронғилик қуюқ эди, ой хира мўраларди, у баъзи ўт очиш нуқталарини яна синчиклаб қаради ва роталарга борди. Рота командирлари ҳар ерда уни ҳар вақтдагидек, катта ҳурмат ва ҳайқиш ифодалаган тур ва ҳаракат билан қаршиладилар. Улар унга аҳвол ҳақида аниқ ва лўнда рапорт бердилар. Бўлинмалардан бирида Никулин қандайдир руҳсизлик, эзувчи бир сукунат ҳукмронлигини сизди. Жангчилар худди бир-бирларидан ётсирагандай қовушмас эдилар. Баъзи жангчилар саволларга, нима кераги бор, дегандек чала-ярим, зўраки жавоб беришди. Никулин кичкина гулхан олдида чордана қурган жангчига диққат билан кўз тикди. У бошини қуйи солганди. Шуълада

30 қорамтир ёноқлари йилтираган, кенг юзида сўнгги умидлари барбод бўлганларнинг изтиробини ёнарди. Никулин астагина унинг ёнига чўққайди.

— Йўлдош!— деди капитан секингина. Жангчи чўчиб бошини кўтарди, ёнида командирни кўриб, ўрнидан туриш-турмаслигини билмай қолди. Никулин унинг тиззасини босди.— Утир.— Жангчи оловга лоқайд хомуш тикилди.

— Қиз қувишни кўрганмисан? Узинг қувганмисан?— сўради кулиб Никулин.

40 Жангчи — қорақалпоқ илжайиб қаради, лекин индамади.

— Ҳа, отни ҳайдолмасдан, қизга етолмагансан-а, халқ олдида қиз роса қамчилаган... Шундайми?

— Йўғ-э, аёлдан қамчи ейиш йигитга ўлим-ку,— деди бирдан жонланиб жангчи.— Рост айтайми, бир марта калтак едим, ўзи-да, қортолдай ўткир қиз эди-да! Бироқ мен ўйинда етти марта ютиб чиқиб, обдон ўпганман қизларни. Вой-буй, қандай сулув қизларни!— бошини лиқиллатиб, узоқ кулди жангчи.

Никулин тиззасига уриб хахолади. Жангчилар, нима ҳақда гап кетаётганини билмай, қизиқиш ва ҳайрат билан қарашарди. Никулин ўрнидан туриб, қорақалпоқларда халқ байрамларида бўладиган миллий ўйинлардан — қиз қувишни жуда муфассал ва жонли равишда ҳикоя қилиб берди. Жангчилар қизиқ чўпчак тинглаётган болалардай жим, берилиб тингладилар. Улар орасидан кимдир қичқирди:

— Қосимбеков, ҳар бир қизни неча мартадан ўпгансан?

— Ҳисобини сўрама, мазасини сўра!— жавоб берди Қосимбеков. Яна кулги янгради. Никулин базмни қизитишга моҳир жўрабошидай таклиф қилди: «Ўртоқ жангчилар! Қани, қўшиқ айтамызми? Ҳаммаларингиз биласизми?» Бир неча ёш жангчилар бирваракай қичқиришди: «Биламиз». Никулин қўлларини дирижёрдай ҳаракатга солиб, севимли рус қўшиғини ўзи бошлаб юборди. Бирин-сирин ҳамма руслар қўшилди. Қўшиқ ўсди, овозлар борган сари қувватлироқ янгради. Қўшиқ тугаган ҳамон янгисини бошлаб юбордилар. Ниҳоят, Никулин нафасини ростлаб, ҳаммага кўз югуртди. Ҳаммада баланд руҳ сездди. Қосимбеков тўхтовсиз куларкан, ёнидаги жангчига ниманидир уқтирарди. Кимдир қичқирди: «Худо ҳаққи, қўшиқдан кейин исиб қолдим!» Никулин қўли билан ишора қилиб, шовқинни тиндирди.

— Қўшиқ қишда солдатнинг руҳи учун — гулхан. Ёзда эса, қўшиқ худди баҳор шамоли. Шунинг учун фронтда шароит имкон берса агар, — таъкидлади у жиддий тур билан, — куйлаш керак. Хўп, эртага келаман, менга тамом янги қўшиқ айтиб берасизлар, дурустми?

Жангчилар сўз беришди. Старший сержант ғурур билан арз қилди: «Орамизда шоир ҳам бор. Буюрамиз, жанг ҳақида ўтли шеърлар тўқиб ташлайди».

Никулин совуқ ва тамаки тутуни билан тўла ертўлада рота командирлари билан вазият ҳам шу кеча қили-

надиган ишлар тўғрисида сўзлашди. Кейин разведкачилар группасини чақирди. Гранаталар ва сигнал учун ракеталар билан қуролланган, фидокорликка тайёр, хавф-хатарни менсимас жангчилар ўрганиб қолган юмушларига бораётган бўлсалар ҳам, кўзларидаги ички ҳаяжонни яширолмас эдилар. Бу руҳий ҳодиса Никулинга яхши маълум эди. Никулин вазифани яна аниқлади.

— Шамоллабсан, сен қол,— деди капитан ора-сира йўталаётган бир рус жангчига.

10 — Ўртоқ капитан, мен ҳаракат қиламан...

— Кўряпман, йўталининг ертўлани силкитмоқда!

— Ҳа, тўғри, қишлоққа кирганда, бир аксирсанг, ишни пачава қиласан!— деди разведка командири — кичкина, зуваласи пишиқ младший лейтенант Қотов.

Никулин қўлини силкиди ва секин, лекин тетикловчи, ундовчи овоз билан:

— Муваффақият тилайман сизга!— деди.

Ертўлага сукут қуюлди. Никулин аччиқ тутунда жонсиз липиллаган жинчироқни тўғрилаб қўйди. Бадани

20 увушди. У елкасига шинелини ташлаб, табуреткага ўтирди-да, столга тирсагини тираб, икки қўли билан пешонасини қисди. Унинг фикрларида қайноқ қаҳвани севадиган генералнинг сўзлари, кўрсатмалари, тунов кун муҳим қишлоқни душманга осонлик билан бериб қўйган бўшанг майорни жаҳл устида сўккан полковник, оператив картада қизил ва кўк чизиқлар, катта-кичик ҳалқачалар, ҳар хил ўт очиш нуқталари, Москвага қатъий сакраш учун ўзининг ҳамма техникаси ва ваҳший кучларини бир жойга тўплаётган душманни қарши олиш андишаси айланарди. Бурчакда қичқираётган телефончи қизнинг жаранг овозидан кўзларини очди: «Бинафша! Бирин-сирин ҳамма руслар қўшилди. Қўшиқ ўсди, овоз-бир-бирига бундан баттар қовушмайдиган сўзларни у саноқсиз кўп эшитган бўлса-да, нечундир ҳозир ажаб туюлди: «Бинафша — Туя»— уруш мантиқи!

Асқар полвон овқат келтирди. Никулин кўрмагандек, хомуш ва ҳорғин равишда папирос тутатарди. «Аранг иситдим, яна совиб қолади», деб котелокни капитан олдига сурди. Никулин гавдасини орқага ташлаб, жангчига кўзларини айёрча қия тикиб, деди:

40 — Ну, нима дейсан, шариятни оз-моз бузамизми?

— А, шарият?— тушунмади Асқар полвон.

Никулин кулиб, бармоғи билан томоғини чертди.
— А, ҳозир, ҳозир!— Асқар полвон қоронғи даҳлиз-
га отилди. Яшиқдан шишани олиб тагига бир урди-да,
дастлаб бир қултумини ўзи шошиб ютди. Мўйловини
яхшилаб артиб, стаканни тўлдирди.

— Ҳозир бизда ҳам ичадилар буни,— деди Асқар
полвон стаканни командирга узатиб.— Ўтган йил колхоз
тўйида ҳазил-ҳазил билан чолларга ҳам ичиргандик.

— Сизда қариялар яхши. Хўп, ўшалар учун!

Асқар полвон дўсти Бектемирни кўрганини айтди. 10

— Қайси у?

— Уринбоев-чи. Соғ-саломат. Учинчи батальонда
экан.

— Жасур эди. Яхши, жанг қилаверсин.

— Хафа у. Хўжалик қисмига тушибди. Бизга олинг,
ўртоқ капитан.

— Ҳа, увол, қартолни тележкага қўшиш!

Бирдан ташқарида дукур ва шовқин эшитилди. Зум
ўтмай, бир неча жангчи даҳлиздан бировни тепиб кирги-
зишди. 20

— Жосус! Жар ёқасида ушладик,— деди ҳансираб
бир жангчи.

— Сал қолди қўйиб юборишга. Қийимини қаранг!—
деди иккинчи жангчи.

Никулин овқатни кескин нарига итариб, ўрнидан тур-
ди, қайишини тўғрилади-да, қизил аскар формасидаги
ўрта яшар, кўзлари кўк, мийиғи қора, от жағ одамга
хўмрайиб тикилди. Фашистнинг бутун сиймосида ожиз-
лик, аянч билан ичида бурқиган газаб дуди жилвала-
нардди. Асқар полвон, жосус ҳам одамга ўхшармикан, 30
дегандай, бўйинини чўзиб, яқиндан қараб турарди.

— Қани, берироқ кел-чи, Гитлер қушининг патини
бир юлиб кўрайлик!— деди Никулин столга қўлларини
қаттиқ тираб, лабларини қийшайтириб.

Эртаси кечга яқин Бектемир келди. Дубов уни маҳ-
кам қучоқлади.

— Мен сени аллақачон рус тупроғига кўмиб қўй-
ган эдим,— деди у.— Энди она Москва йўлларида фриц-
ни бирга қувлар эканмиз-да! Хурсандчиликка томокни
хўллаб олиш керак эди, фақат мана, қара, бўм-бўш!— 40
Дубов сувдонини кафтида ўйнатди.— Юз грамм — қай-
да! Авжи ичадиган фасли келганда. қуриди-қолди.

— Топилади, ғам ема!— деди Бектемир ёнига уриб,— ҳамма вақт чанқовлигиниги биламан-да.

Улар ташландиқ саройга киришди. Юмшоқ, хушбўй пичанда ёнбошлаб, ароқ билан аскар ҳасрати, қийин турмуш, уй-жой соғинчи туйғуларини ўртоқлашишди. Асқар полвон элатини — Ҳошимжонни бирга олиб келди. Жангчи — собиқ муаллим — яқинда младший лейтенант бўлибди.

10 — Илмингиз бор, тил биласиз, бир вақт қарабсиз-ки — полковник!— деди Бектемир хурсанд бўлиб.

— Ука, бу унвондан мамнун эмасман,— деди Ҳошимжон.— Илгари ёлғиз сўққа бошимга жавобгар эдим. Энди — кўп жонга. Қанча кўтарилсанг, шунча масъулият кўп, талаб кўп, туртки кўп, «Лашкарбоши уста бўлса, душман оёғи осмонда бўлади», деган эски гап бор. Кўпчиликка бош бўлиш учун, биродар, тадбир ва фикр керак.

— Хат-пат олдингизми уйдан?— сўради Бектемир.

20 — Йўқ,— жавоб берди Ҳошимжон.— Бўронга йўлиқиб ҳалок бўлган қушлардай, хатлар ҳам бу оташ бўрониди куйиб кул бўлди шекилли. Оила, дўст-ёронларни кўрсам, ўша кун кайфим тарақ.

— Балли, мен ҳам шунақа,— деди Бектемир кулиб.— Бир кун худди Насриддин афандидек, тушга нишонсам бўладими?! Эшитганмисиз, Насриддин афанди тушида хўроз кўтариб бозорга борибди. «Неча пул?»— деб сўрабди харидор.— «Икки танга»— дебди афанди.— «Бир танга!»— дебди харидор. Хўжа Насриддин: «Йўқ» дебди-ку, бирдан уйғониб кетибди. Қараса, 30 на хўроз, на харидор бор. Дарров кўзини чирт юмиб «Майли, қўлингни бер, миркам икки бўлса бўлсин!»— дебди афанди. Урмон ёқасида жунжиб ухлаб қолсам тунов кун: сўлим боғ, ҳаводор супа, сув шарқираб оқяпти. Дадам бечора боғдан бир сават анжирни келтириб қўйди-да, ол ўғлим, деб елкамга қоқди. Бошимни силади. Рапидадай бир анжирни оғзимга отаётганимда, кўзим очилди-кетди. Дарров юмдим, тамшаниб, анжир-хўрлик қилмоқчи бўлдим. На ота, на анжир. Ғув-ғув изгирин!

40 Элатлар хахолаб кулишди. Ҳошимжон Дубовга таржима қилди. У ҳам кулди: «Аскар — шу-да. Тушдаги ўпиш — унинг учун бахт ва ишқ!»

— Бўрон қачон тинади?— деб сўради Асқар полвон содадиллик билан.

— Қачон?— хўрсинди Ҳошимжон.— Ҳозир ўт бўрони Фарбдан келаётир,— қўли билан Фарб томонга ишора қилди у.— Москвага етказмасдан уни ўчирсак, кейин бошқа бўрон бошланади. Шарқдан Фарбга жуда емир-гич бўрон. У бизники. Қонга — қон, жонга — жон! Ҳозир ёлғиз душманни қиришни ўйлаш керак. Қанча тез қирсак, қанча кўп қирсак — уруш шунча бот тугайди.

Қаергадир яқин ўртага устма-уст икки бомба тушди. Ташландиқ ёғоч уй қаттиқ силкинди. 10

УН УЧИНЧИ БОБ

Али тажанг қишлоқда, кичик уйдаги чуқурга тиқилди қолди. Нима қилсин? Ташқарига чиқай деса, немисдан кўрқади. Душман асирларга қандай муомала қилишини у биларди. Оналар, болалар, чоллар, кампирлар яшаган тип-тинч қишлоқларнинг кулини кўкка совурган, йўлларда битта-яримта ўткинчига, ярадорларга, ҳатто далада ўтлаб юрган сигирларга ҳаводан ўт ёғдирган душман асирларга қандай муомала қилишини яхши биларди. Яна соппа-соғ бўлиб туриб, душманга ўзини топширишни номардлик ҳисобларди. Отанг — эл, онанг — эл. Эл қай томонда бўлса, киши шул томонда бўлиши керак. Бутун халқ Совет ерини кўриқлаш учун оёққа турди. Ота-бобоси бошпана кўрмай, эгни бут бўлмай, бойларнинг эшигида жафо чеккан бу қашшоқ — Али Ёрматов — Совет давлати соясидагина одамлар қаторига кўшилди: уй-жой, боғ, ўнлаб туёқ қилди, ўғилчалари велосипедда учади; қизчалари эса шойига беланди. Айқириб оққан канални эмиб, йилдан-йил яшнаган, уфқларга ястанган колхоз далаларида хўжайинларча кўкрак кериб юради ўзи. Бу эркин, бу ҳаётни ким берди унга? Али тажанг ўйлай бошлади. У биринчи кунларда жаҳаннамдан қутулганимга минг шукур, деб қоронғи, зах чуқурда, пичан устида уйқуга берилган эди. Зерикса, атрофи тахта девор ва эски оғил, пичанхона, омборхоналар билан ўралган ҳовлига чиқарди. Қўллари, кўзлари дарров юмуш қидирарди. Ягона қари кўнғир сигирнинг тагини тозалайди ёки болтани синдирадиган тўнкаларни ёради. Ҳовлига тор коридор билан уланган, 40 фасади кўчага қараган уйдан бека чиқиши биланоқ айб-

- дордай бўйнини қисиб, ўз «ғамхона»сига жуфтақ отади. Бека жуда меҳрибон. Али тажанг таҳсин ўқийди: «Одамгарчиликда расо экан. Бундақанги аёл етти иқлимда ҳам топилмайди. Уруш тамом бўлса, бу борса келмас йўлдан уйга тирик қайтсам, Ўзбекистоннинг дилбаржон шойиларидан бир чамадон юбораман. Боғнинг жамийки меваларидан, гилосдан то анжиргача — ҳар хил меваларидан бутун ёз бўйи посилка қилганим бўлсин!» Бека овқатдан қисмади. Кундан-кун яхши боқарди. Қишлоқда ва атрофда рўй берган воқеалардан тез-тез хабардор қилиб турарди. Кўп вақт қийнала-қийнала тушунтирар, Али тажанг юзини тириштириб, бутун борлиғи билан тинглар эди. Бека, одатда, аста юриб келади-да, қоронғи пичанхонага бошини тикиб, секингина, «у»ни жуда ингичка қилиб, чўзиб дейди: «узбек!» Аммо дили худди мана шу чуқурдай қоронғи, хафагазак бўлган Али тажанг, кавакдан мўралаган сичқондай, бошини чиқарарди. Бека ҳар сафар кўрган ёки эшитган воқеаларнинг мазмунига мувофиқ сўзлар билан душманни таърифлаб,
- 20 қарғаб, сўз бошлайди. «Тўймағур фашист, очофат!» дейди чўққайиб бека ва душманнинг овқатга ўчлиги, яқин ўртада қишлоқда товук, ўрдак, чўчқадан номнишон қолмаслиги ҳақида, кўмиб қўйилган картошкларни босиб олишлари, бир қоп бугдой учун Аниса холанинг бошини ёрганликларини ҳикоя қилади. Ёки бека чўққайиб, оғир уҳ тортади, бошини ғамгин тебратди-да, дейди: «Уятсиз, ҳаёсиз, ит қилиқли маҳлуқлар!» ва фашистларнинг одобсизлиги, хотинларга, қизларга ҳайвонларча муомала қилишлари, колхоз
- 30 бригадирининг ўн беш яшар қизи Марияни зўрлаганликларини, мактаб кутубхонасидаги китобларни печкага ёқишга қаршилик кўрсатган муаллимани масхаралаганликларини айтиб беради.
- Али тажангни ваҳм ўйлар босарди. Вазияти чиндан ҳам оғир эди. У ёлғиз ўз боши учун хавфсирамасди («Таваккал, пешонадагини кўраман!») бироқ унинг туфайли бутун бир оила — меҳрибон бека, унинг суқсурдай синглиси, севикли ўғилчаси (бека ҳар сўзида ўғлига бўлган меҳрини таъкидлайди) ҳалок бўлиши мумкин.
- 40 Тўғри, беканинг муомаласида ҳеч қандай норозилик, ҳеч қандай ташвиш сезилмайди. Лекин бу хавфни у ўйламаслиги мумкин эмас. Фақат мардлигидан, одам қадрқимматини ҳар нарсадан юқори қўйганидан оғирликка

бардош бераётир-да, деган хулосага келади Али тажанг. Ниҳоят, пайт топиб, бу ердан қочишга қарор қилади: «Ўрмонга шўнғисам бас. Юра-юра бирон хавфсиз жойдан бош чиқараман ё партизан азаматларга шерик бўламан!»

Бир кеча қишлоқда даҳшатли тўполон кўтарилди — немисча шанғиллаш, тартибсиз отишмалар, граната портлашлари эшитилди. Али тажанг қулоқларини диккайттирди. Бу ҳар соядан ҳуркиб, ҳар ёққа ўқ сочадиган немис қоровуллари ва маст-аласт «ғолиблар»нинг қутуриб кўтарган ғалваларига ўхшамасди. Али тажанг ҳовлига отилди. Тун совуқ ва зим-зиё эди. Узоқда, отишма давом этаётган жойда, нимадир ёнар, қоронғиликни ўпирган ўт яллиғида дуд булутдек бурқиб кўтарилар эди. Отишма сусайиб, олислашди. «Партизанлар босди шекилли. Душман яна баттар қутуради»,— деб ўйлади Али тажанг ва юрагига пичоқ қадалгандай бўлди. Бека чиқиб қолармикан, деб кутди. Лекин уй томондан ҳеч қандай товуш эшитмади. Яширинган партизанларни тутиш баҳонаси билан фашистлар ҳозир бутун уйларни тинтишлари мумкин. Али тажанг қочиш тўғрисида жиддий ўйлади. Ботинмади. Бека билан кенгашиш керак, бу кеча ҳар қадамда немисга дуч келиши аниқ. Шунинг учун у ҳар эҳтимолга қарши инига кирмасдан девор тагига ёриб ўтирди. Немислар бу уйга тинтув учун ногаҳон босиб киришса, девордан сшиб ё қочиб қутулишни ё бу уйдан хорижда ўлишни истади. Немислар тонг ёришгунча пулемёт ва автоматдан ўқ ёғдириб чиқди. Али тажанг яна инига кирди.

Бека ҳар кундагидан жуда кеч чиқди.

— Қорнинг очгандир,— деди у нон узатиб.— Тунгги шовқиндан хабардормисан? Партизанлар келди. Қишлоқнинг нариги чеккасида, катта йўлга яқин жойда душманнинг анча машиналарини, юкларини емиришди. Бир талай немис қонга беланиб ўлди. Бирни офицер экан. Баттар бўлсин! Тўнғиз фашистларга бу ҳам оз. Улар учун рус ери — заҳар, офат!

— Ҳозир қалай, тинчликми?— дея сўради Али тажанг куюниб.

— Ҳаммани эрталаб майдонга йиғди,— деди бека бошини тебратиб.— Бир қарич болаларгача... Ҳамма ёқда пулемёт. Каттаси бўридай улади. «Қишлоққа ўт қўяман», деди.

— А? Ут? Милтиқ қаерда?— ғазабланди Али тажанг.

— Кўмиб қўйибман, нима қиласан?

— Бекорга ўтда куямизми?— кўкрагини муштлади Али тажанг.

Бека унинг кўзларига тикилиб, бир нафас жим қолди. Али тажанг даҳшатли эди!

— Собиқ колхоз раисини — қари, ювош одамни отди.

Ун етти яшар гармонист Мишани осди. Даҳшат! Яна неча кишини қамоққа олди. Улар ҳам ўлгандан баттар бўлади.

Бека бошини оғир эгди.

— Хўжайка,— деди Али тажанг аёлниң қўлига қўлини сал теккизиб,— бир планим бор: партизанларга кетаман. Тезда. Фақат сен кенгаш бер. Фақат кенгаш. Аралашма. Уйда тинч ёт. Қандай қилиш керак — кенгаш бер.

Бека бошини кўтарди. Кўзларига ёш тўлган эди:

— Яхши!— деди у дадил.— Йўл топамиз сенга.

20 Эртаси оқшом Али тажанг «зиндон»дан чиқди. Урмон орасида хийла юргандан кейин Яшкин бобо бирдан тўхтади:

— Утир, дам олайлик, тил билмас!— деди чол хавфдан қутулган одамларга хос хўрсиниш билан.— Тунда бу ерларга немисни олтин билан ҳам имлай олмайсан. Қара, ютаман, дейди табиат!

— Партизан яқин бўлса, юрганимиз яхши.

30 — Йўлниң бошидамиз, иним. Партизан айёр қуш бўлади, ҳар ерга ин қуравермайди,— деди чол ва ўтириб, махорка ўрай бошлади. У, тўғриси, партизанлар масканини билмас эди. Уч-тўрт кун бурун ёлғиз ўзи далада пичан ўраётганда, қўққисдан пичан орасидан милтиқли бир нотаниш одам хўмрайиб чиқиб келди. Яшкин бобо дастлаб чўчиди. Лекин дарров фаҳмлаб, айёрча кулдида, «бирор топшириқ бўлса, сидқидил билан бажаришга тайёрман, бошлиқларингга айт», деб уқтирди. Бунни қишлоқда фақат бекага шипшитган эди. Кеча аёл Али тажангни партизанларга элтишни илтимос қилгач, бошини қашиб, рози бўлди: «Душман қайнаган шу кафтдай қишлоқда бир аскарни шунча вақт яшира олибсан, ақлинг бажо, ҳа, арслон юрак экансан!» деб мақтаб ҳам қўйди. Ҳозир совуқ тунда, қўрқинчли гувиллаган ўрмонда Али тажанг билан у-бу тўғрисида сўзла-

шаркан, партизанларни осонгина топа олишга сира гумон қилмасди. Чол ўзининг узоқ умрида бу ерларнинг жонли харитасини миясига жойлаб олган эди. Ҳақиқатан, эртаси чошгоҳда Али тажангни тўппа-тўғри партизанлар масканига бошлаб келиб, ҳаммани ҳайрон қолдирди:

— Мана, генерал, сенга бир Осиё қаҳрамонини келтирдим,— деди у партизанлар отрядининг бошлиғига.— Яхши жой топибсан. Биламан, табиат бу ерни худди партизанларнинг закали билан ясагандек. Шунинг учун ҳам юрагим шу ёққа чопди, ҳайрон бўлма!

Отряд бошлиғи Василий Ефимович Курочкин юмюмалоқ, сўл кўзи қисикроқ, сичқон думидай ингичка мўйловли киши эди. Бу собиқ зоотехник дастлаб чол билан айёрча сўзлашди-да, шамолдан сақланиш учунгина нари-вери ясалган ертўла бўсағасида турган Али тажангга яқинлашиб, хотинларча ингичка овоз билан гапирди:

— Ну, Тошкент — нон шаҳри! Партизанлик қилиш учун келдингми? Партизан ҳаёти ширин эмас. Мана, бундай бўласан!— йўғон, кир муштумини сиқди у.

— Бошим сизники!— деди Али тажанг ва энг яхши партизан бўлажagini ўзига хос қизиқ ва маънодор ҳаракатлар билан тушунтирди.

Курочкин қалин юнг рўмолини кўзларига қадар тушириб ўраган йўғон гавдали бир аёлга буюрди: «Овқат беринг, жой кўрсатинг, дам олсин». Кейин тор ертўлада юриб, ўз-ўзига деди: «Аста-аста тил ўргатиш керак унга. Шундай пайтлар бўладики, бир сўзни икки қайтаролмайсан; бир сўзни шивирляяпсан — жангчи учун у катта вазифанинг плани.

Яшкин бобо командир билан якка қолиб, узоқ сўзлашди-да, қишлоққа жўнади.

Курочкин ертўладан чиқиб, қисик кўзларини яна баттарроқ қисиб, қув ва мамнун табассум билан анчагача чол орқасидан қараб қолди.

Рашид кичкина, осойишта рус шаҳарчасида даволанди. Ярадорлар тигиз жойлашган касалхонанинг ҳар нав дори-дармон ва жароҳат ҳидларидан омухта исига ҳам тез кўникди. Унинг ва у билан ётган жангчиларнинг яралари унча оғир ва хавfli эмасди. Қун оралаб уйга, қишлоққа бир туморча хат юборарди. У кўпинча дера-

задан кўчани, кичкина, гавжумгина майдон ўртасида қаққайган милиционернинг ҳаракатларини томоша қиларди. Оқшомлари Насриддин афанди латифаларини айтиб, русларни кулдирадди. Унинг латифаларининг кўплигига ўртоқлар ҳайрон. Яна ҳафтада бир топқир маҳаллий артистлар келиб, ўз санъатларидан жангчиларни баҳраманд қиладилар.

- Кўп ўтмасдан, Рашид қўлини бўйнига осиб, шаҳарга чиқа бошлади. У бир кун кечга яқин сменага чиққан
- 10 ёшгина ҳамшира билан паркка кирди. Қум сепилган тоза йўлларда қарийб ҳеч ким йўқ: изғирин азим дарахтлардан олтин барглари узади. Улар бу жимжитликка гўё ичдан хурсанд бўлгандек, скамейкага ўтиришди. Қари адабиёт муаллимининг қизи, бадний техникум студенткаси Қлара уруш бошлангандан бери кўнгилли равишда ҳамшира бўлиб ишларди. У хаёлчан, экзотик ҳаётни севарди. У кўпинча Ўзбекистоннинг табиати, карвонлар, қум саҳролар, «пахта дарахтлари», Самарқанд миноралари ва ҳоказолар ҳақида сўрарди. Қора
- 20 кўз, бароқ қош жангчи, соғлом қўлини қизнинг елкасига қўйиб, шавқ билан, тошиб сўзларди. Улар узоқ, қизгин бир бўсадан кейин уялинқирагандай, жимгина туриб, кинога кириш учун боғдан чиқишарди.

Рашид кино кассаси олдида бирдан қичқириб юборди: «Камол!» Ёш, ингичка, бўйдор лейтенант бир зум тикилди-да, ўзини Рашидга отди.

— Рашид аками? Ёспирай, тавба, нима қилиб юрибсиз?— деди Камол ҳаяжонланиб.

- Бу Бектемирнинг укаси эди. Рашид худди дўстини
- 30 кўргандай хурсанд бўлди. Ҳамқишлоқлар деворга томон бир оз четланиб, дарров ўз можароларини ҳикоя қилишга бошладилар. Камол душманни тўпчи батареясида чегарага яқин районда қарши олган эди. У Белоруссияда яраланиб, кўпгина госпиталларда ёта-ёта, ниҳоят, шу шаҳарга тушган ва шифо топган.

- Яхшиям кинога келганим,— деди у ғалати замиргалка билан папиросини ёндириб.— Эртага фронтга жўнайман. Аҳвол оғир. Москва хавф остида. Барибир фрицни улоқтириб ташлаймиз. Хўш, Бектемир акам қалай? Дурустми?
- 40

— Мен жангдан тез чиқдим. Элатлардан ҳеч хабарим йўқ. Тирик бўлсалар бас. Уйдан хат-пат борми?— деди Рашид.

— Бу ерда бир хат олдим,— деди Камол ва чўнтағни ушлаб қўйди.— Ҳаммаси соғ-саломат экан. Дадам ҳосилот раиси бўлибди. Синглим Асалхон — бригадир. Беш оға-инидан иккиси қолибди — Тоҳир акам, Шокир акам. Ҳов анов қиз сизни чақираётибди-ку, бўш кел-майсиз-а!

Рашид қизариб кулди.

УН ТҮРТИНЧИ БОБ

Жанглар кун сайин даҳшатланди. Октябрь зирҳли бўрон, ўлим қасирғаси билан келди. На кундуз тиним бор, на кечин. На ер бир зум зарбадан, на осмон бир дам бало шовқинидан холи. Совет дивизиялари, полк-лари, батальонлари темир ўт тошқинига қарши кундан-кун зарбаси ошган, ғайрат, фидокорлик, ғазаб билан курашар, ҳар бир қишлоқ, ҳар бир тепалик аҳоли яшаётган ҳар бир пункт, ҳар қарич ер учун душман тишини қоқиб, орқага тисланар, яна омонсизроқ ғажиш учун қуролини, ғазабини, нафратини чархлаб турар эди. Орқада Москва! Чекиниш мумкин эмас. Бироқ фашистлар темир кийимини ҳар кун янгилаб, қат-қатлаб ҳамон олдинга интиларди... Жанг орасидаги қисқа «тинчиш» пайтларида элатлар сўзлашарди, «Кайф қалай?» деб сўрарди Асқар полвон.— «Жойида. Лойхўрлик қилдингми? Башарангни арт!» дерди Бектемир.— «Танкка эҳтиёт бўлиб ўрмала, отмиди у, ёлидан тутиб олсанг!»— дерди Асқар полвон.— «Хўп, бу гал ғазабимнинг тизгинини сенга тутқазиб қўяман». Кейин ҳозиргина ўлганлар, оғир ярадор бўлганлар тўғрисида гаплашардилар. Асқарнинг юрагига нимадир қадаларди: балки тирик қолган дўстлар бирпасдан сўнг улар тўғрисида ҳам шундай сўзлашажақлар.

Бектемир эрта билан бошини кўтариб, ҳамма ёқни оппоқ кўрди. Шамол қорни кўзларга игнадай урарди. Биринчи қор. Бектемирнинг руҳи негадир ўксинди. Узбекистонда биринчи қорнинг тантанасини эслади. Кишилар дўстларга шошиб-пишиб қорхат ёзадилар, ҳаяжон ва ҳийла билан уни топширишга тиришадилар. Қочишлар, қувишлар бошланади. Кейин хатда таърифланган зиёфатлар тузилади. Болалар кўчаларни, тепаликларни шовқинга тўлдириб, оқ момикда юмалайдилар, қор бўрони ўйнайдилар. Утган йил ўзи ҳам колхоз фермаси-

нинг бошлиғи Алижоннинг хатига мувофиқ думбаси саватдай қўйни сўйиб, ўртоқларини чорлаган эди. Бир уй тўла йигит-яланг... Дутор, ашула, аския. Улардан кимлар қолган экан қишлоқда?

Асқар полвон қорни чангаллаб қўлларини тозаларкан, кулимсираб деди:

— Эсингдами, мен уйланганда, авжи никоҳ куни қалин қор ёққанди. Бизнинг ерларда ундай қор жуда сийрак бўлади. Гўшангада хотинимнинг илк сўзи шу
10 бўлди: жоним, хурмачанинг тагини роса ялаган экансиз-да!

— Сен нима деб жавоб бердинг?— қизариб сўради Бектемир.

— Менми,— кўзларини сузиб ўйлади Асқар полвон — Қор эмас, акаси, ун ёғаяпти, мўлчилик бўлади,— дедим.

— Ана холос, топган гапингга қара!

— Хўш, сен нима дердинг?— жиддий тикилди Асқар полвон.

20 — Тўйимизда қор — кўнглимизда баҳор!— чўзиб айтди Бектемир кулиб.

— Фозил бахшига шогирд бўлганмисан, сайраяпсан,— деди Полвон ҳазил билан дўстининг юзига бир чимдим қор отиб.

— Ҳа, айтгандай, сен Олтинойни яна кўра олдингми, йўқми?— деб сўради Асқар полвон бирдан жиддий оҳангда.— Попукдай, зап келишган қиз-да.

30 Бектемир эндигина чангаллаган қорни ташлаб юборди ва тўлқинланиб кетган юрагини босишга тиришиб, секин қадини ростлади.

— Э, оғайни, хаёлимда ёлғиз у. Албатта учрашаман деган умид-орзу ҳамиша кўнгилда,— қизариб ерга тикилди Бектемир.

— Момиқдай оппоқ, дилбар қиз. Арзийди хаёлингни ўғирласа. Фашистнинг жиғини эзиш керак, деб ёниб сўзлагани хотиримда. Ақли ҳам расо, доно қиз,— деди Асқар полвон одати бўйича сўзларни салмоқлаб.

Уй ва хаёлга ғарқ бўлган Бектемир бир зум сукут этди, кейин оғир хўрсиниб, секин сўзлади:

40 — Дўстим, чиндан бутун жондан севаман ўша қизни. Лекин асло иложим йўқ. Бу уруш ахир, ишқ ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгилда ҳамиша ўшанинг хаёли... Албатта, бир фурсат топиб,

санбатга бораман, топаман уни,— деди Бектемир. Унинг юзларида гоҳ кучли ҳаяжон, гоҳ сокин жиддийат жилваданарди.

— Мабодо кўрсанг, мендан ҳам салом айтишни унутма,— деди Асқар полвон маънодор табассум билан.

Қадди-қомати келишган, қирра бурун, қошлари қалам билан чизилгандек ингичка, қоп-қора кўзлари ҳаммиша жавдираб турадиган алоқачи Азимов қаёққадир бора туриб, бирдан шу топда элатларга қайрилди. У фронтга яқинда келган эди. Меҳрибон, хушхандон, туй-гун йигит эди. У этигининг қўнжида сивизга олиб юрарди. Тунов кун душманнинг бир-биридан кучли ва қонли олти атакаси мардона даф этилгач, дудли сукут ичида ногоҳ най товуши майин ва ҳазин оқа бошлади. Уни чуқур воронкада ўтириб, Азимов чаларди. Ҳамма мамнун ва хаёлчан тинглади. Ҳатто сўнгги нафасини олаётган оғир ярадор — жасур Голубкиннинг кўзларида ҳам ҳаётнинг оний нашъаси чақнаб кетганди.

— Ҳа, қуёш болалари, қиш қутлуғ бўлсин!— деди Азимов шўх кулги билан.— Ҳали бу учқуни. Рус қиши, хў, жуда қаттиқ бўлади. Оёқни, кўкракни иссиқ тутиш керак. Қани, шу пайтда қайноққина, аччиққина чой бўлса!

— Ичимизга худди ёз киргандай бўларди-да!— деди Асқар полвон томоғини қириб.

— Ана, ҳозир оловда чўмилтиради!— деди Бектемир лабини тишлаб ва қорли окопчага ётди.

Бирпасда жанг бошланиб кетди. Ҳар кунги тартибда немис атакаси: олдинда етти танк, орқада автоматчилар, ёнларида мотоциклчилар, яна орқада уч танк, уларнинг паноҳида пиёда гуруҳи ва ҳоказо! Жангчиларнинг сийрак сафи темир ва ўт қасирғасини тетик қаршилади. Ёнган учта танк, ўнлаб ўлик қолдириб, душман тез чекинди. Лекин сал ўтмай, кучга-куч қўшиб, яна ҳужумга отилди. Қоронғи тушгунча қарийб тўхтовсиз атакалар билан сиқигини давом эттирди. Янги қор ҳар қаерда кўлоб-кўлоб қон билан бўялди. Бутун кеча қишлоқ бошида қийғос жанг билан ўтди.

Ҳаво очиқ эди. Қуёшда чақнаган қор кўзни қамаштирарди. Қишнинг кўркам кийими билан безанган ўрмонда чуқур, ёрқин ва улуғвор сукут ҳукм сурарди. Ёлғиз

партизанлар даргоҳидагина ҳаёт, худди кул босган чўғдай, аста ичдан таптани таратарди. Али тажанг Вера Петровна билан узун, йўғон қарағай харини арраламоқда. У ҳамиша шундай ишларни севарди. Гоҳ-гоҳ қафтларига тупуриб, қулочларига зўр бериб: «Ну, Петровна, давай, давай!» деб аёлни қистарди. Арранинг бўғиқ товуши, аста-аста қаппайган қипиқ уюми, текис арраланган ғўлалар унга завқ берарди. Вера Петровна — дуркун, кучли, камгап, содда аёл, чарчашни билмас эди.

- 10 Партизанлар рўзғори қарийб ёлғиз унинг зиммасида. У Курочкиннинг қариндоши. Эри фин урушида ҳалок бўлган. Бева колхозда ҳалол меҳнат қилиб, тирикчилигини дуруст ўтказар, ёлғиз қизини ўқитиб, кейин Москвага юбориб мутахассис қилмоқ умиди билан бахтли эди. Немислар улар яшаган катта посёлкага бало-қазодай бостириб кирган куни даладан сигирини ҳайдаб қайтаётган ўн беш яшар қизчаси гитлерчи учувчининг пулемётдан отган ўқи билан қурбон бўлган эди. Она ягона қизчасини бир жуфт ёш қайин ўртасига кўмди.
- 20 Али тажанг партизанларнинг хавф-хатарга тўла, қаҳрли, фидокорлик, чидам, жасорат талаб этувчи ҳаётига жуда тез кўникди. У «партизан» деган сўзни қандайдир ғурур билан айтарди. «Партизан бор — немиснинг иши пачава. Нега дейсанми? Думи бўш эмас. Тўғри, илоннинг бошини янчиш керак. Аммо унинг думидан босаверсанг, бора-бора сулаяди. Кейин ғарч эзасан бошини. Иш тамом!» — деб тушунтирарди шерикларига. Отрядда ҳаммаси бўлиб ўттизга яқин киши бор эди. Битта қирғиз, икки-учта украин, бир озарбайжонлик,
- 30 бошқаси руслар — аксарият шу ўлканинг колхозчилари эди. Қув, ичидан пишган, фидойи, жасур, ғамхўр командирни ҳамма севарди. Партизанлар бўш турмас, қарийб ҳар кун «қора қуш»нинг патини юлардилар. Али тажанг поезд составини ағдариш, кўприкни портлатиш, душман мотоциклчилари тўдасини тор-мор қилиш каби бир неча жиддий операцияларда қатнашди. Унга Курочкиннинг эътимоди ошди. Али тажанг қоронғида, энг оғир йўлларда ҳормасдан, ишонч билан юра оларди. Керакли вақтда қатъий ва айёрча иш кўрарди...
- 40 — Бас, етар, чарчадинг,— деди Вера Петровна тиззасини ишқалаб ўрнидан тураркан.
— Ўзинг терладиңг. Мен эртагача ишлайвераман.
— Кўйлақларингни бер, юваман,— деди аёл.

— Узим юваман.

Қаердадир бир нима шитирлади. Али тажанг қулоқларини диккайтириб қаради. Қизғиш-малла ранг тулки оловдай ёниб, бир зумда тўқайга шўнғиди.

— Шуба, шуба!— қичқирди Али тажанг ҳовлиқиб.

Вера Петровна бошқача тушунди. Душман оралабди, деб ўйлади. Ранги қум ўчиб, командирга югурди. Ертўладан Курочкин югуриб чиқди. Қўлида милтиқ кўзлари чақчайган, лаблари ғазабдан қийшайган эди.

— Қани, ким?— дея сўради Али тажангдан.

10

Али тажанг ҳеч нима тушунмасдан, бақрайиб қолди.

— Қани шуба? Қандай одам?

— Йўқ, одам эмас,— жавоб берди Али тажанг ва тулкининг русчасини билмаганидан, кулиб ўзича тушунтира бошлади: «Тўртта оёғи бор, тез юради. Думи катта, чиройли. Шуба ясайсан. Яхши, иссиқ бўлади».

— А, лисица,— дея қўл силкиди Курочкин ва Петровна билан учовлон қотиб-қотиб кулишди...

Али тажанг ертўлага кирганда ҳам ўзини тия олмади. Ҳозир қоровулликдан қайтиб, исиниб ўтирган дов йигит сокин бақувват қирғиз Бегимқулов бошини ҳайрон кўтарди. Али тажанг воқеани айтиб берди. У ҳам тиззасига ура-ура кулди.

20

— Тил керак экан, Али ака, тил!— деди у жиддий,— тил билмаслик бу урушда бизни кўп қийнайди.

Ертўланинг ис босган деворидан унга Ленин қарайди — шундай содда, шундай яқин ва самимий. Али тажанг узоқ термилиб ўйлаб қолди: колхознинг номи ҳам Ленин. Унинг икки йил бурун план билан қурган уйда ҳам Лениннинг сурати бор. Уғилчаси китобчасидан Ленин тўғрисидаги қўшиқни шод, янгроқ овоз билан ҳар кун ўқиб, суратга қараб-қараб кўярди. Али тажанг гўё ўғилчасининг ёқимтой товушини эшитаётгандай бўлди. да, оғир хўрсиниб қўйди.

30

Азиз Ленин, отамиз,
Дилда сен юлдуз порлоқ.
Хур Ватан, севгинг учун
Баҳодир қўшин чақмоқ.

Борамиз улуғ йўлда
Ҳудудларни ошароқ.
Ҳар саҳар, янги зафар,
Ҳилпирар қизил байроқ.

40

Бу сўзларни фикрдан қайтараркан, кўзлари ҳаяжондан ёшланиб кетди: «Худо азиз ва улуғ яратган уни, бутун халқларнинг отаси у, ҳамма аскарларнинг жони у. Узоқ Ўзбекистонда, унинг уйида — Ленин. Бу ерда, одам оёғи тегмаган бепоён ўрмонда, партизанларнинг айиқ инига ўхшаган ертўласида ҳам — Ленин. Ана халқ муҳаббати», деб ўйлади Али тажанг. Бир оздан сўнг у аста мудраб кетди, тушида ҳам ўғли билан қўшиқ сўзларини такрорлади.

- 10 Тунда Курочкин ўн икки кишини саралаб, «ишга» бошлаб кетди. Қор кучли оёқлар остида ғарчилларди. Ўрмонни оғир ва совуқ жимжитлик қоплаган. Дарахтларнинг оппоқ қор либосида юлдузларнинг сарғиш-зангор нури ўйнади. Ички ҳаяжон юриш суръатини оширар, руҳларни бир-бирига яқинлаштирар, ҳар кимнинг кечинмалари, ўйлари гўё сўзсиз ҳам аёндай. Олдинда Курочкин билан отрядда энг ёш, чаққон ва зийрак Қоля Михайлов борарди. Юриш борган сайин мушкуллашарди. Дарахтлар, тўнкалар, илдизлар, чатишган буталар, чангалзорлар, чуқурликлар тинкани қуритарди. Али тажанг мўйна шапкасини кўзларига қадар бостириб кийиб, юмала-қўпа борарди. Баъзан чуқурликка гуппа йиқиларди-да, Бегимқуловга аста дерди: «Эҳтиёт бўл, таги ботқоқ экан, иним». Уқтин-ўқтин Курочкин тўхтар, юлдузларга сирли қарар, чексиз, қоронғи ўрмонга қулоқ солгандай бўлар эди. Кейин Қоляга нимадир шивирларди. Бу эса юракларда мажҳуллик ҳисларини кўзгатиш билан бирга сафарга қандайдир тантанали маъно берарди.
- 30 Отряд катта йўлга чиқишдан олдин жарликда тўхтади. Курочкин соатига қаради. Қоля Михайлов чўққайиб, электрик фонарча нурида қоғозга кўз югуртди — бу унинг кундуз чизиб кетган плани эди. Яқиндан, сийрак дарахтлар орқасидан автомат тариллади. Отряд жардан чиқиб, йўл четида — чуқурчада, буталар остида тош қотиб ётди. Қоля билан Али тажанг икки томонга эмаклаб кетди. Бир оздан кейин белгили, маънодор ҳуштак бирдан ҳаммани олдинга югуртди. Бирпасда катта сарой даҳшатли ўт гирдобига ботди. Гранаталардан силкинган хоналарнинг эшиклари ва деразаларидан, худди емиргич зилзилада қолганлардан баттарроқ ҳолда, немислар ўзларини отдилар. Катта қўранинг ҳар тарафидан тартибсиз ўт ёғдирардилар. Бегимқулов даҳшат-

ли совуққонлик билан душманни қувлар ва отарди. Али тажанг тоғ юкли зўр машиналар тагидан ота бошлаган немисларга гранаталар улоқтирди.

Курочкин ёнгин чулғаётган уйдан кимнидир елкасида кўтариб чиқди-да, бўғиқ овоз билан: «Орқамдан!» — дея қичқирди.

Урмонга киргандан сўнг, Али тажанг ботир партизан — қари Чумаковнинг ҳалок бўлганини пайқади. У қорга чўккалаб, мурданинг кўкракка тушган қуюқ соқолини меҳр билан силади: «Пок, яхши одам эдинг, бо- 10 бой!»

УН БЕШИНЧИ БОБ

Камол Уринбоев йўлакай Москвага кирди. Машиналарнинг юкида, шофёрларнинг юзида, қуролланган майдонларда дарвозаларига даҳшатли уруш келаётган мард шаҳарни кўрди. Ғарчиллаган оппоқ кўчаларда, майда қор игнасида қисилган кўзларда қаҳрли куч барқ урарди. Москва улуғвор ва ғазабли эди. У баррикадаларда ҳам, «ёж» сим тўсиқларнинг темир тиканларида ҳам, Пушкиннинг ўйга тўла жингалак бошида ҳам шу- 20 ни туйди. Катта биноларнинг юзлари масхарабозларнинг юзларидай ғалати шакл олганди. Камол, гўё эртақлардаги бир кўзли, соқоли тўқсон қулоч тасқараларни кўз ўнгида кўргандай, беихтиёр тикилиб қоларди. Москвада ҳарбийлар ғуж-ғуж эди. Полклар, батальонлар, ҳали уруш дардини тотмаганлар ва бир олдинги позициядан иккинчи, яна қўрқинчироқ участкага кетувчи ўт ичган, кир-кир шоввозлар ўтарди. Ҳарсиллаган бир кампир корзинкасини ерга қўйди, одимларида қудрат барқ урган аскарларга, гўё ўз ўғлини қидиргандай, диққат билан 30 бир-бир тикилди. Кейин у рўмолининг учи билан кўзларини артди-да, секингина: «Фашист Москвани кўриб бўпти!» — деб қўйди шивирлаб.

Камол бултур сентябрда Москвада бўлганди. У кунлар унинг энг бахтиёр кунлари бўлди. Бутун кундуз ва тун бўйи алла-паллагача юрар, чарчаганини ҳам сезмас эди. Кўча ва майдонларнинг суронли мавжлари. Большой театрнинг рангин ва сеҳргар санъати, стадионларнинг олағовур ҳаяжони, кутубхоналарнинг улуғвор сукунати, чироқларнинг маржонлари билан Москва ун- 40 га жуда ёққан эди. Ҳар кун юра-юра Қишлоқ Хўжалик

Виставкасига келар, Ўзбекистон павильонида кабоб, сермой палов ер, устидан бир-икки чойнак кўк чой ичар, фарғоналик қари ошпаз билан бир шингил аския қилар, кейин яна кезиб кетар эди...

10 Камол хотираларга берилиб, Қизил майдонга чиқиб қолди. Қадим Кремлнинг салобатига ярашган бу кўк-ракдор саҳнда, совет халқининг ва армиянинг бу муқаддас шарафгоҳида, Камолни улуғвор ҳислар қучиб олди-да, у одимларини секин, юмшоқ ташлаб юрди. Ленин мақбарасидан, гўё уни илк дафъа кўргандек, узоқ вақт кўз узмади. Бирдан бутун борлигини эзгу бир титроқ қоплади. Юракка қандайдир ўткир найза қадалгандек оғриқ сизди. Ахир бу ерда Ленин ётибди. Қандай разил ёв Москва ёқасигача сурилиб келди! Камолнинг қоронғилаша бошлаган кўзлари бирдан ёришиб кетди. Йигит қари тарих муаллимининг сўзларини эслади. У бир вақтлар Самарқандда ўқиркан, муаллим қадим замонларда Шарқда бўлиб ўтган урушда бир шаҳар жуда катта қўшинга қарши ўзини қаҳрамонларча мудофаа қилганини ҳикоя этиб, шундай изоҳ берган эди: «Гап, ёлғиз дарвозада эмас, дарвозабонда. Шаҳарнинг дарвозабони, яъни қўшин бошлиғи баҳодир эди». Партия дарвозабондир. Москвага ёв бошини суқа олмайди!

20 Камол кечга яқин Арбатга яқин кўчадаги кўримсизгина эски бир бино олдида тўхтади. «Худди шу уй, фақат аллақачон Тошкентга жўнаб қолгандир». Бироқ кучли ички овоз йигитни қоронғи зинадан учинчи қаватга кўтарилишга мажбур этди. Кампир эшик очди.

— Салима Ҳасанова уйдами? — деб сўради Камол.

30 Кампир йигитга бошдан-оёқ тикилиб, кейин қичқирди. «Салимочка!»

Сочлари тўзиқ қиз югуриб чиқди, мамнунликни билдирган қандайдир бўшашиш билан: «Камол аками! Келинг, келинг», — деди. Камол кўришиш учун қўлини узатади.

— Йўқ, остонада кўришмайдилар! — деди рус тилида.

40 Камол кичкина табуреткага ўтирди. Унғайсизлагандай, шапкасини қўлига олиб, гўё тозаламоқчи бўлиб чертиб-чертиб қўйди. Қорачагина, зуваласи пишиқ, кўзлари кулимсираган қиз шошиб-пишиб уйчасини, камтар рўзгорини йиғиштириш билан овора эди. Камол бу студентка билан бултур виставкада танишган эди. Бир-

икки марта кинога, бир марта футболга боришганди. Камол уни ора-сира эслар ва эслагиси келарди. Салима сочларини тузатди-да, дераза ёнига, йигит қаршисига ўтирди. Унинг нозик бурун катаклари ички ҳаяжонини билдирарди.

— Ўхў, артиллерист, лейтенант! — деди Салима бошини ҳазиломуз буриб, қия қараш билан.— Хўш, ҳеч ақлимга сиғдира олмайман, қайси шамол сизни бу кулбага учирди? Ўзбекистондан келяпсизми? Аҳвол қалай?

— Сиздан эшитгайлик. Мен ўн ойдан буён бу томонлардаман. Э, қандай кунларни кўрмадик! Ўлим водийларидан ўтдик. Қирдик, қирилдик.

— Чекиниш, қуршов... азоб-уқубат. Тушунаман,— деди Салима уҳ тортиб.

— Ҳозир энг оғир пайт. Просто даҳшат, — деди Камол. Ё ўлим, ё ҳаёт — бошқа чора йўқ!

— Биласизми, Москва — тоғдай қалъа! Гитлернинг бу ерда боши ёрилади. Шаҳар атрофида халқ қандай истеҳкомлар яратди. Ахир мана шу эшик очган кампир ҳам ишлади-да!

— Ўқишни битирдингизми? Ёдимда бор, архитектура институтинда ўқирдингиз шекилли.

— Ҳа, битирдим, лекин чаласи бор, — дея жавоб берди Салима. — Диплом топшириш олдида уруш бошланди. Ҳамма ишни папкага солдим-қўйдим. Ана ётибди... Заводда ишляяпман. Кеча-кундуз иш, ўқ-дори чиқарамиз. Кўпинча цехда тунаб қоламиз. Хат-пат бормикан, деб бир соат бурун келгандим. Хат йўқ, лекин қаҳрамон элатим келди! — Салима дурдай чиройли тишларини очиб, ширингина кулди.

— Хат олиб турасизми?

— Онда-сонда,— деди Салима ўрнидан туриб, шкафни тимирилди. — Ойим, кел, дейди. Касал. Икки акам фронтда — бири Ленинградда бўлса керак, бирини билмайман. Келноимнинг бола-чақаси кўп. Яна устига иккита етим болани боқишга олишибди. Етимлар Ўзбекистонга ҳам жўнатиляпти-ку. Тўрт яшар ўғил болага Хушбахт, уч яшар қизчага Зебинисо деб от қўйишибди. Бирам яхши отлар. Машҳур шоиранинг оти-я! Эшитганмисиз, унинг бир шеърини Ҳалима Носирова жуда қийиб айтади, — Салима столга талинкаларда ёнғоқ, майиз, бодом қўйди ва тик туриб, давом этди.— Ўйимизга шу квартирадан беш киши кўчиб борган. «Ях-

ши кутинглар», деб хат ёздим. Қадрдонлик-да. Тошкентда нарх-наво баланд эмиш. Гап кўп, қани, олинг, Ўзбекистондан совға, соғиниб қолгандирсиз.

Камол бақувват тишлари билан ёнғоқларни қаркурс чақиб, олтин рангли бармоқдай-бармоқдай майиз билан ея бошлади. Салима кичкина деразага қалин парда тушириб чироқ ёқди-да, курсини Камолга яқинроқ суриб ўтирди. Салима ўтган ёз бир неча вақт худди акасидай бирга юрган бу кучли, содда, тўғри кўнгил элатининг шундай мусибатли кунларда қидириб келгани учун хурсанд бўлди. Салима тўймагандай ёки соғинтириб кетиб қоласиз-а, дегандай йигитнинг сузук кўзларига, бичими келишган юзларига қараб-қараб қўярди. Камол ҳам шодликдан яшнарди. У бу оддий ишчи кийимидаги очиқ кўнгил, ақлли, қорача қизда юртининг илиқлигини, хусини туярди. Бошидан кечирган изтироблари шу минутларда бутунлай унутилган эди.

— Ҳарбий форма сизга жуда ярашибди! — деди Салима.

20 — Передовойда кўрсангиз — бошда каска, ис босган, кир-чир, юз-кўзлар қизарган — нима дердингиз!

— Яна ҳам яхшироқ кўринардингиз. Ҳозир йигит хусни — қаҳрамонлик, — деди Салима.

— Яхшисиз, Салимахон, жуда бахтлиман, сизни учратдим, — деди Камол самимий ҳаяжон билан ва қизнинг илиққина қўлини силаб давом этди. — Москвани эсласам, сизни кўрардим. Ҳаммаси ёдимга тушарди, метрода адашганимда қидирганингиз, кинода ўтирганимиз, яна...

30 — Эслармидингиз? — кўзларини айёрча қисиб: — Шунинг учун хат ёзган экансиз-да?! — дея киноя қилди қиз.

Йигит қизариб кетди. Қизнинг кинояси, гинаси ўринли эди. Йигит гап мавзуини ўзгартиришга тиришди. Аскаркий ҳаётдан ҳам қизиқ, ҳам фоже баъзи эпизодларни ҳикоя қилди. Салима энгагига қўлини тираб, диққат билан тинглади. Қаердандир зениткалар товуши қулоққа чалинди. Бир зумдан сўнг қаердадир бир неча бор тўп гумбурлади. Дераза дириллаб кетди. Улар бир-бирига жим, маънодор боқишди. Қиз қўл соатига кўз ташлади. Камол дик этиб, аскарчасига ўрнидан турди. Салима ишчи блузаси устидан қалин телогрейкасини кийиб, бошига кубанкасини бостирди.

Улар кўчага чиққанда, тим қоронғи эди. Машиналарнинг чироқлари жинчиروقдай хира нур сепарди. «Москва кечаси юракни хуноб қилади. Кўр бўлгур душман шундай шаҳарни кўр қилиб қўйди» — деди Салима туртиниб, Камолни қўлтиқлаб. Тун ва айрилиқ эзгандай жим кетишди.

— Завод яқин қолди. Раҳмат, — дея тўхтади Салима.

Камол ичида хўрсинди. Титроқ овоз билан: «Хайр, Салимахон, хайр. Соғ бўлинг» деб қизнинг қўлини 10 қисди.

— Хайр, Камол ака, — деди қиз унга суқилиб. — Ўзбекистон қуёши учун душманни қиринг. Битта ҳам қолмасин.

Камол қизни аста қучоқлади. Гўё бутун Ватанни ўз бағрига олгандай ҳис этди у.

— Йигитга Ватан учун ўз қонини тўкишдан ортиқ шараф йўқ! Москва учун, Кремль учун ўлсам, она олдида бурчини бажарган ўғил бўламан... — деди Камол тўлқинланиб. 20

— Ғалабадан сўнг Москвада учрашайлик! — деди қиз ёқимли овоз билан.

Элатлар айрилишди — бири фронтга, бири заводга кетди...

УН ОЛТИНЧИ БОБ

Совуқ кун сайин қаҳрини оширади. Ер тош қотган, қор мойланмаган аравадай ғижирлайди. Узоқда, фронт орқасида, тунни ёритган булутлар орасидан самолётлар жангини хўмрайиб томоша қилгандан сўнг, Асқар полвон қўлига куҳлаб, нафасини қисиб: 30

— Бек, бурним худди гаримдори билан ишқалагандай ачишяпти-ку, — деди.

— Рус қишининг тиши энди чиқаётган эмиш. Майли, тезроқ вояга етсин! — деди Бектемир.

— А? — кўзларини олайтирди Полвон. — Онанг қор бўронида туққанми сени?

— Онам саратонда, ер тандирдай қизиганда туққан, — деди Бектемир кулиб. — Лекин сен немиснинг ҳолига бир қара. Оч арвоҳдай қалтирайди. Рус қиши — фрицнинг душмани. Душманнинг душмани — менинг дўстим... 40

— Рост айтасан, Бекчам, — жиддий гапирди Пол-

вон.— Мен ҳам пайқаяпман, тўнғиз қўпкур совуққа ожиз экан. Бироқ яланғоч сувдан тоймас, дегандай кун сайин баттар қутурмоқда...

— Шошган ўрдак ҳам боши билан шўнғийди, ҳам думи билан... — деди Бектемир.

Қулоқчин остидан маъюс, сокин, хаёлчан кўзларини милтиратиб, Ҳошимжон Саидов сўзга аралашди:

10 — Яна қиш тўғрисида. Боболаримиз совуққа чидам-ли бўлишган. Бобир мирза Самарқандни олганда, чунон қаттиқ қиш бўлганки, ҳеч таърифга сиғмайди. Бобир шунда бир қарич музни ёриб, шўнғир экан. Ҳам шоир, ҳам подшо-я! Агар хоҳласа, бутун бир кўлни иситиб бе-ришлари мумкин эди унга.

— Қачон ўтган у азамат?— сўради Бектемир қизиқиб.

— 1530 йнли, чамамда, вафот этган,— ўйламасдан жавоб берди Ҳошимжон.

— Менинг бир амаким бор. Ёши етмиш олтида шекилли,— деди Бектемир жонланиб, ифтихор билан.

20 — Аҳ, балойи азим чол-да!— қистириб қўйди Полвон бошини чайқаб.

Бектемир кўзлари билан дўстининг таърифини маъқуллаб, сўзида давом этди:

30 — Сочи тим қора, қошлари ўсма бир хотини бор. Бирон тун ундан айрилмайди чол. Туп десанг, музлайдиган совуқларда ҳам, саҳарлаб, иссиқ тўшакдан кўйлакчан чиқади-ю, қор кечиб, катта ариққа югуради. Музлаган бўлса, қўли билан урса ҳам ёради ахир. Уч марта шўнғийди. Сувдан ҳар бош кўтарганда, «Лоиллоҳо иллоблло!» деб қўяди яна. Кейин артинмасдан, дингиллаб уйга, хотинининг қўйнига чопади.

— Ҳа, у чол туяни тузламасдан ютадиганлардан...— деди Асқар полвон.

Ҳошимжон кўрагига қўл тикди. Қизил чарм муқовали дафтарчага ингичка очилган қалам билан ёзди ва юзи нурланиб, дона-дона ўқиди: «Туяни тузламасдан ютади».

40 — Ҳа, нега ҳайрон бўласиз?— елкасини қисди Ҳошимжон элатларига қараб.— Мени телба деб ўйларсизлар балки. Йўқ, мен халқ сўзларини, ибораларини, мақолларини тўплайман. Бу ерда Ўзбекистоннинг турли қишлоқларидан, қулоққа чатилмаган бурчакларидан келган жангчилар йўлиқиб қоляпти. Улар гоҳо худди

анқонинг тухумидай нодир сўзлар, мақоллар айтиб юборадилар. Шундай дурдоналарни тоғ-тош ошиб қидирақидира соқоллари оқарган профессорларни биламан. Тунов кун жар ёқасида бўлган жанг тингач, артиллеристларга боришга тўғри келди. Лоқайд, содда бир ўзбек хиргойи қилиб тўпни артаётир. Қулоқ солсам, жуда қадим ашула. Ҳар бири минг олтинга арзийдиган сўзлар. Езиб олдим. «Нима қиласиз?» деб сўради йигит. «Суриштирма, номинг тарихда қолди. Фалон йили, фалон урушда, фалон жойда тўпчи Турғунбоев бу қўшиқни булбулдай сайраб берди, деб ёздим, тушундингми?» дедим. Илжайиб, хурсанд бўлди. 10

Асқар полвон билан Бектемир дафтарчага меҳр билан қараб қолишди.

— Китоб қиласизми?— деб сўради Бектемир.

— Албатта,— жавоб берди Ҳошимжон.— Бу тўғрида китоб ёзаман.

Йигитларнинг киприклари қировланган қовжироқ кўзларига оғир ўй чўкди. Улар қаҳри сукутда олдинга, воронкалар билан қопланган дала ортида қорайиб кўринган ўрмонга қарадилар. Ҳошимжон энгашиб, ўз ротасига кетди. Қаердадир ўнг томонда, қорли дала фониди ғира-шира кўринган қишлоқ уйлари орқасида жанг борарди — гўё тоғлар портлатилаётгандек кучли, туташ гумбур тинмасди. Гавдаси миқти, шижоатли, лекин юмшоқ кўнгил қозоқ Султонқулов танкка қарши милтиқни олдиндан тайёрланган «ин»га энгил кўтариб кетди. Ёқаси қўпол мўйнали қисқа тери пўстин кийиб, белини сиқиб боғлаган Никулин гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда тез-тез пайдо бўлар, кул ранг папоқли бошини тик тўтиб, сокин одим ташлар, унинг юзида гоҳ бир зум кулги жилваланар, гоҳ қаҳр ва ғазаб булути тошар эди. 20

Генерал Москва четидаги ўрмонда, кичкина бир тахта уйда танҳо ўтирарди. Уйқусизликдан унинг кўзлари қовжираган, ҳорғин, мудроқ. Лекин у ҳамиша ҳушёр, сергак эди. У гоҳ пиёда, гоҳ машинада олдинги линияга борар, истеҳкомларни текшириб кўрар эди. «Москва — емирилмас қалъа, бир одим орқага силжиш йўқ, ёвни шу ерда бўғамиз, жаҳаннамга ағдарамиз!» дерди у аскарларга. 40

Бугун ҳам қаттиқ, даҳшатли жанг бўлди. Пироварди фашистлар яна ўн саккиз танкни майдонга ташлаб, автоматчиларни ҳужумга киритди. Аскарларимиз танк-

ка қарши милтиқлар, гранаталар, бутилкалар билан моҳир, аҳил, жасурана қаршилиқ кўрсатдилар.

Генерал ҳорғин эса-да, кўтаринки руҳда, хурсанд ўтирарди.

— Хўрак совуб қолди, иситайми?— деб сўради ҳамиша чаққон, ҳамиша тетик, серғайрат ва серфаҳм Ваня.

— Қорин жуда оч, тез бўл!— деди мулоғимгина кулимсираб генерал ва шинелини ечиб, қознққа илди.

10 Ҳорғин, мудроқ ўтирган генералнинг бирдан столдаги конвертга кўзи тушди. Таниш, чиройли ёзилган хат. Бу хатни Олмаотага кетаётган хотини ёзган эди. Володяси энди ўн яшар бўлди, бўронли бир кун туғилган эди. Икки энлик илиқ сўз билан хотини Володянинг ўн ёшга тўлганини эслатган. Генерал хатга қайта-қайта кўз югуртди ва кулимсиради. Хат ўн кун йўл босибди. «Тавба», уруш, уруш...»— деб қўйди ўзига. Хотини Москвадан қисқа-қисқа хатлар ёзиб турарди, бу хатда у: «Олмаотага кетаётимиз, хайр, лекин эҳтиёт бўл, душманни енгиб, эсон-омон кўришайлик!» деган. Генерал тинч ҳаёти, оиласини эслаб, бир лаҳза хотиралар, хаёллар оғушида сокин ўтирди.

— Мумкинми жиндай ароқ қуйсам? — деб сўради Ваня овқатни генерал олдига қўйиб.

— Майли, лекин иккимиз ичамиз,— деди генерал.

Ваня шишани чаққон очиб, стаканни тўлатиб қўйди.

— Қани, ичинг, совуқ... Яхши бўлади,— деди.

— Ўзингга ҳам қуй, менинг Володям ўн ёшга тўлибди, аммо хат ўн кун муқаддам ёзилган, тушундингми?

30 — Э, иш ҳали шунақа, денг?— дея Ваня дарров кичкина стаканга тўлатди ва қўлига олиб, генералга тикилди.

Генерал соғлиқ ва тинч ҳаёт ҳақида қисқа гапирди-да:

— Қани, ич, дўстим!— деди уриштириб.

Генерал вақти чоғ, мамнун ҳолда иштаҳа билан овқатни энди еб турган эдики, бир гуруҳ офицерлар кириб келди.

40 — Оҳо, иш жойида-ку!— деди бири стаканларга назар солиб.

Генерал кулиб ўрнидан турди.

— Марҳамат, ўтиринглар,— деди саломлашиб.

Генераллар, полковник ва капитанлар ўтириб, қисқагина оператив мажлис ўтказдилар-да, истеҳкомларни кўриш, кузатиш учун жўнаб кетдилар.

Бир неча кундан бери душман янги ҳужумга ўтган эди. Бутун Европанинг темири қорли далаларни пайҳон қилиб, кўкни зир силкитиб кеча-кундуз олов чайнар, Москвага ёриб ўтиш учун қутурароқ гумбурлар, кейин ўта олмай ғазабдан тутунланиб, оғир тўлғанарди.

Душман ғазаб билан ҳамон полк ортидан полк, дивизия ортидан дивизия ташларди. У еттинчи ноябрда бутун совет халқининг юрагига ғамнинг қора заҳрини қуйиб, Москвада, Қизил майдонда тантана қилмоқчи эди. Уғри чучварани хом санайди. Еттинчи ноябрь кунини совет халқининг қаҳрамонлик тарихига ўлмас шон билан кирди. Ленин мақбараси устида Сталин сокинлик билан парад қабул этди, партия халқ бургутларини қаҳрамонлик руҳи билан нурлантириб, зафарга йўллади. Мана, икки ҳафта ўтди, душман ғурраланган бошини Москванинг тош остонасига ҳамон урмоқда. Москва атрофидаги гигант жанг майдонида дивизиялар, минглаб танклар бўғишади, қорли бўронларда ўлим гирдоблари увлайди. Узоқда Берлин ўз мотамини шодиёна фаҳмлаб, жаҳонга ноғора қоқади. Унинг генераллари жаҳаннам ўти орқали ўғриларча Москвага мўралайди. Лекин Москва бўронлар орасида негизлари ер шарининг марказига тиралган муаззам метин қоядай мағрур туради. Бу ерда партиянинг даҳоси қутурган, муттаҳам, такаббур фашист армияларининг қора кунини тайёрлар эди.

Урмон орқасидан самолётлар учиб чиқди. Улар чўқилагани келаётганини Бектемир ички бир ҳис билан сезди. «Бошингни эҳтиёт қил!»— дегандай кўз қисди Асқар полвонга. Улар энди ҳаво ҳужумларининг қўрқинчларига ўрганишган. Самолётлар қордан, ердан, қондан хамир ясаб тез қайтди. Фақат қизил юлдузли лочинлар қувиб етиб, жангга мажбур этди. Осмоннинг бепоён майдонида бир-бирларини узоқлашишга қўймай, улар гир айланар, гоҳ тик юқорилаб, гоҳ пастга балиқдай, ғазабкор ҳужум қилардилар. Лекин бу вақт ерни танклар силкита бошлаганди. Улар оғир лапанглаб, баъзилари тўппа-тўғри, баъзилари ўнгга, сўлга кескин бурилиб, ўт ёғдирар ва ёриб ўтиш учун темир гавдаларини

олдинга отар эдилар. Танкка қарши тўплар танкларни яқин, гўё мана-мана сапчиш билан босиб, янчиб кета оладиган масофага келтириб, омонсиз ўтга тутардилар. Жангчилар гранаталар ёғдирарди. Бектемир устидан танк ўтиб кетди. У ботмон тупроқ ва қорни бошидан, елкасидан ағдариб, чуқур окопдан кўтарилди. Гранаталар шодасини ирғитди. Танк гўё ичи ёрилгандай тўхтади, оловга ўралди... Олдинга чиқарилган тўплар танкларни уради, жангчиларни ҳимоя қилади, яна ўз-ўзини

10 мудофаа қилишга мажбур бўлади.

Олдинда, қорайган далада танклар бурқиркан, жунжиган немис пиёдалари қорга юмалаб қоча бошлади. Лекин орқадан, буталар билан сийрак қопланган тепалик томонидан душман автоматчилари ногаҳон шиғаб ўт очиб қолди. Жанг беҳад даҳшатли қизиб кетди. Руслар буюк ғазаб ила контратакага отилди. Асқар полвон воронкадан воронкага ўтиб отар эди. Унг томонга, унга яқин снаряд тушди. Асқар полвон гангиб, бош кўтарди. Оғзидан қоп-қора лой тупурди. Жанг ўт ва ўлим гирдобига ўралиб узоқлашганди. Асқар полвон нима қилишини ҳали ўйлашга улгурмаганда, ҳансираб, совуқдан кўкариб келаётган бир гуруҳ немис автоматчиларини кўрди. Тишини тишига қўйиб, милтиқдан ўт очди. Иккитаси муккаси билан ағдарилди, бошқалари чаққонлик билан ерга ётди.

Асқар полвон воронкага яхши жойлашди. Асқар гўё Бектемирга бир нимани айтмасқичдай, сўлга, ўннга қарарди. Ўзидан нарироқда бир каска тўмпайиб ётибди, яна нарироқда — узилган бир қўл... «Рус, сдавайся!» —

30 яқинроқдан бегона ва ғазабли товуш эшитилди. Полвон устма-уст икки граната улоқтирди ва сабрсизлик билан бошини бир зум кўтарди. Уч немис қорда сирпанарди. Орқага эмаклаб, бошқа воронкага тушиб олди. Немислар худди аввалги жойни мўлжаллаб, граната ташладилар. Асқар полвоннинг юзига қатқалоқ парчалари келиб тегди. Фашистлар «қурбон»ни кўрмоқ учун бошларини кўтарганларини кўрди. Милтиқдан ўт очди. Жонни чиқаётган солдатнинг бўкириши эшитилди. Аччиғи чиққан душман граната ташлади, қалин ўқ ёғдирди.

40 Асқар полвон сўнгги гранатани отди-да, бутун вужуди ғазабдан тўлғаниб кетди. Фашистлар ҳар ёқдан ура бошладилар. Асқар полвон узоқ — то сўнгги ўққача — отишди. Полвон ғазаб ва аламдан гўё кўкариб кетди.

Тиззалари титради. Пешонасини бир зум тупроққа тиради. Кўз олдидан қизчаси ўтди. Эслаш оғир эди: «Нега Бектемир йўқ?» Унинг учун дўсти гўё мўъжизакор бир кучга эга эди. Асқар тутунланган кўзларини атрофга югуртди. Немислар ҳақкам-дуккам отиб, жим бўлган воронкага аста, маккорона эмакляб келишарди. Улар бирдан «ўти ўчган бу ўжар русни» балки тириклайин олмоқчи эдилар. Асқар полвоннинг сабри тугади, худди кўп вақт ўтириб қолгандек туюлди. Гўё ернинг ўзи итқитгандек, аллақандай ички туртки билан, ногоҳ 10
Асқар душманга отилди. У қандайдир даҳшатли товуш чиқарди: «Ур-ҳа-ҳа-ҳа!» Кўзлари олайган, қора, дов йигит милтиқ қўндоғи билан фриц бошига туширди. Ендан иккинчисининг бўйнига урди. Яна узоқ, ваҳший қичқириб, ефрейторни найзалади ва бирдан овози ҳам кесилди, қонга беланиб, чўккалаб, йиқилди.

Танклар ва артиллерия ёрдами билан Никулин контратакага ўтиб, душманни узоққа суриб ташлади. Дубов қўли билан олисдан Бектемирни имлади. У бошини эгиб, чўққайиб ўтирарди. Бектемир Асқар полвоннинг чавоқланган гавдасини аста кучди. Унинг юзи таниб бўлмас даражада мажақланган эди. Бектемир кўзларини енг учига суриб, пешонаси гурра Дубовга қаради. Дубов ўзи сўриб турган махоркасини Бектемирнинг оғзига қистирди: «Қаҳрамонона ҳалок бўлди, азамат»,— деди Дубов мўйлов остидан. 20

Асқар полвонни тепалик бағрига кўмишди.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

Кун хира, эзгич эди. Қиём чоғи бўлишига қарамай, уйни шом олди қоронғиси босгандек. Анна Ивановна 30
қўлларини ожиз ва ғамгин қовуштириб, сал қўзғалса ғижирлайдиган табуреткада ўтирар, ичи пишиб, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўярди. Уғли Володя полда, эски ўйинчоқ машинанинг ғилдиракларини бирин-кетин ғилдиратар ва ўзи маъносини билмаган, кирган-чиққан немислардан эшитган қандайдир немисча сўзларни айтиб қўяр, кейин бирдан қайрилиб сўрарди: «Мама, қачон бизникилар келади? Майдонда байрам бўлади-а?» «Келишади, келишади, албатта...»— жавоб берарди она хомуш ва паришон ҳолда. «Ушанда қаҳрамонларни кўрсатасанми менга?»— деб сўрайди Володя, рангсиз юзига 40

тошган болалик қувончи билан. Она боши билан «хўп», деб жавоб беради.

Қишлоқ ўғри кирган уйдек яланғочланган эди. Душман чигирткадай, аҳолининг қўр-қутини еб битирмоқда эди. Анна Ивановнанинг рўзгорини тебратиб турган қари сигирни ҳам немислар бекасининг кўзини бақрайтириб, ҳайдаб кетган эдилар. Қишлоқ кундан-кун кўпроқ бўшай бошлаган — одамлар аста-секин қаерларгадир бош олиб кетардилар. Уч кун бурун Яшкин бобо осилди.

- 10 Қаердадир коммунистлар яширин ташкилотининг курашга даъват қилувчи варақаларини тарқатишда айблаганлар уни. Чол ҳеч кимни тутиб бермаган. Минг хил қийноқ билан сулайган бобо дор остида ўзини дадил тутган. Ўша куни ҳаммани майдонга ҳайдадилар. Лекин Анна Ивановна ўлимга рози эди-ю, қадрдон, сирдош чолнинг бошини дорда кўришни истамади. У қўлида корзинка, ўғлини етаклаб, қишлоқ орасидаги полизга югурди: бир нима бўлса, «очман, қор остидан картошка қидираётирман», деб баҳона қилади. Шундан бери
- 20 ҳали майдон тарафга боргани йўқ. У ерни ҳатто эслашдан ҳам қўрқади. Кейин немислар тунларда кўпроқ уникада қўнадиган бўлиб қолди. Ичида ёлқинланган ғазаб ва нафратни яширишга тўғри келди. Ҳамма вақт оёқда хизматга тайёр туришга мажбур. Яна душмanning бемаъни кулги ва ҳазилига тиш илжайтириш, бақиритишга, дўқига кўзларини пастга тушириш, жимгина узоқлашиш керак. Бунини у қўрққанидан эмас, болалари туфайли қиларди. Фалокатли кунлар ўтар, дер, довулли тунда индаги қушчалар учун қайғурган она қуш каби, у
- 30 ҳам болаларини сақлаш учун жафо чекар эди.

Деразадан Анна Ивановнанинг кўзи бир зум Қандаловга тушиб қолди. Юраги орзиқиб, ҳалқумига келаёзди. Бўшашиб кетди-ю, яна ўзини тутди-да, пичирлаб, уни қарғади. Қандаловни немислар қишлоқ оқсоқоли қилиб кўтарган эдилар. У на собиқ қулоқ, на савдогар бўлган. Революцияга қадар шу атрофда помешчикнинг кучери, уларнинг товоғини ялайдиган исқирт бўлган. Кейин бирон ишнинг бошини тутмай, ҳар нав майда-чуйда юмушлар билан шуғулланган. Бирон жойга ишга

- 40 кирса, тезда қувилар, ё ўзи ташлаб кетар эди. Кейин силлиқ тараган чўққи соқолини ямлаб, хира кўзларини ўйнатиб, чиқиқ елкасини қисароқ, кўринганга: «Бошлиқлар билан чиқишолмадим. Мумкин эмас ахир...» дер

эди. Қандалов бирон мажлисга кириб қолса, докладчи қайси мавзуда гапирмасин, қўлини кўтариб, раис рухсат бермасданоқ асосий масалага ҳеч алоқасиз, поймапой саволлар беришни севарди. Халқ аччиғланиб, мажлисдан чиқариб юборишни талаб этмагунча ёки ёнидагилар зўрлаб ўтқазиб қўймагунча алжирайверарди. Мана шу кунларда у қишлоқда гўё ўзи бек, ўзи хон, гўё чумчуқ лочин ролида. Уйларга зуғум билан киради. Уй ичини зимдан бир-бир кўздан кечиради. Кейин ўйга

10

ботгандай, бир нафас жим қолади-да, кўрсаткич бармоғини ҳавога бигиз қилиб: «Мен бир масалани ҳал қилмоқчиман. Лекин принципиал!» деб сўзлай бошлайди. Ниҳоят, алдов билан, дўқ билан аёллардан бирон нарса-ни юлишга тиришади.

Анна Ивановна ундан ҳайиқмасди. Кўчада дуч келса, унга бўлган нафратини бирон нозик ҳаракат билан сездиришдан завқланарди ҳатто. Ҳозир унинг шарпасини деразанинг хира ойнаси орқали кўришни биланоқ, юраги зир этишининг сабаби шундаки, Анна Ивановна

20 ҳозир ваҳм хаёллар гирдобига ғарқ бўлган эди. Кечадан буён синглиси Настя ғойиб. Бу ҳеч бўлмаган ҳодиса. Опадан яширарлик сири йўқ эди шекилли. Кейинги кунларда қиз зиндондан баттарроқ бўлган ҳаётда жондан безганлигини опа яхши билса-да, бироқ рухсатсиз, кенгашсиз бирон қалтис қадам қўя олишига ақли бовар қилмасди. Настяни қандай шароитларда тасаввур этмасди! Бирон жойда, ўрмонда фашистлар томонидан ҳақоратланиб, ўлдирилган бўлса... Ғамдан, ҳорғинликдан

30 йиқилаёзарди опа. Узун тунда мижжа қоқмай, «тиқ» этса, эшикка қулоқ солиб ётган эди. Қайдан, кимдан суриштирсин! Нариги кўчадаги Яша Бубликнинг уйига қиз кейинги вақтларда қарийб ҳар кун чикиб, узоқ ўтириб қайтарди. Ҳар сафар у ердан нечундир руҳи тетикланиб келарди. Бублик букри челақ, примус ва шунга ўхшаш асбоблар тузатарди. Немислар унга эътибор бермаганди. Бублик асбоб-ускуналарни эшиги олдига олиб чиқиб, ўз ҳунари билан овора эди, немисларнинг олдида нарх жўнидан атайлаб аёллар билан ортиқча жанжаллашар, асабийланар эди.

40

Анна Ивановнани кичкина букрининг қоматдор, сочи пахмоқ, шаддод хотини қарши олди.

— Уста уйда эмас. Билмайман, қаёққа йўқолди,— деди у жиддий.

— Настя?— сўради тикилиб Анна Ивановна.

— Қайдан билай? Қизиқ хотинсиз-а, балки бирон жойда немисча ўрганаётгандир!

— Худодан қўрқ. Дуня, уят эмасми?— деди Анна Ивановна куюниб.

Букрининг хотини Анна Ивановнанинг изтиробларини, ҳаяжонини кўриб, юпатмоқчи бўлди.

— Топилиб қолар. Бўри ейдими...— деди букрининг хотини қандайдир сирдан дарак берувчи бир оҳангда, кейин гапини бўлишни истаб, ҳовлига чиқиб кетди.

Анна Ивановна ҳушсиздай эди, уйга қандай қайтганини сезмади. Кейин, дарддан лўқиллаган бошини қисиб ўйлади: «Букри билан қайга боради? Нима бало сир?»

Шу вақт Настя Бублик билан қишлоқдан ўн беш километр узоқда, қалин ўрмонда ўтирарди. Улар қишлоқни кеча оқшом тарк этишди. Қоринлари ҳам оч эди. Чўнтаклари тўла сувда пишган картошкалар бирин-бирин оғизларида эриб, тугай бошлаганди. Қалин кийинганидан Бубликнинг букри билинмас, айиқ терисидан ясалган пахмоқ қулоқчинда қандайдир хаёлий, ғалати бир махлуққа ўхшарди. Оёқларида чориқ, Бубликнинг хотини берган узун, кенг қўсқи пўстинни кийиб, белини арғамчи билан сиқиб боғлаган Настя содда, дўлвор деҳқон қизининг ўзгинаси эди. Ўрмонда бошпана қидириш фойдасиз. Шамол дарахтларда йиртқич ҳайвондай увлайди. Бублик билан қиз «чирс-пирс» қилиб тутаққан кичкина гулхан олдида кўзлари ола-қароқ, лекин аҳил ва жиддий сўзлашардилар, бажаришга азм қилинган хавфли ишнинг ҳаяжони билан юраклари тўла! Руҳлари баланд — кўтаринки эди... Даккам-дуккам соқоллари орасида тутун ўрмалаган Бублик, кислота ва ўт таъсирида ғадир-будурлашган бармоқларини ўз одатича, қисирлатиб, дам потенциал қувват ҳақида, дам иш бажарилгандан сўнг ҳеч нима кўрмагандек, қишлоққа қайтиш тўғрисида гапириб, ҳар жумладан кейин қизарган, ҳорғин кўзларининг мунчоқларини айёрча ўйнатиб қўярди.

Бублик ёшликдан газеталарни кўп ўқирди. «Халқаро аҳвол»— унинг касали эди. Бу соҳада қишлоқ активлари билан баҳслашувни ҳамиша севарди. Қишлоқда, кичкина, ис босган дўконхонасида ўтириб, жаҳон миқёсида ўзича ҳар хил сиёсий комбинациялар тўқирди. Уруш

10

20

30

40

- бошланганда, унинг даҳшатли бўлишини ҳатто анча му- болаға билан тасаввур қилмишди. Чунки рус халқининг **ботирлигига, немисларнинг техникасига** баланд баҳо берарди. Совет тупроғида фашистларнинг ёввойиликлари ҳақидаги хабарларга кўп вақт ишонмади. «Ҳамма гап техникада!»— деб ўз-ўзига ўжарларча уқтирарди у. Туғилгандан бошлаб, қарийб тарк этмаган қишлоққа душман киргач, кўзи очилди. Эртасига кўчадан аллақандай бўшашиб, сарғайиб қайтди. Примусда шўрва қайнатиб, дераза олдида думи тулкиникидай кўркам, мўйловлари узун, бўрсиқдай мушукни — худди ўз қорнидан тушган боладек, овунчоғини тиззасида силаб, узоқдан немис солдатларининг қилиқларини қизиқиб томоша қилаётган хотинига деди: «Наҳотки булар немис бўлса-а! Истилочилар! Ҳеч қандай қонун-қоидага тўғри келмайдиган ишларни қилишяпти. Фронтда қон ич, қон қус! Лекин тинч қишлоқда нега мунча қутурасан!» Хотини пичинг қилиб, хўрсиниб, деди:
- «Айб ўзингда, биронта шалоқ тележка ҳам тополма- динг, узоқ иссиқ Осиеға кўчиб кетардик!» Кейин у ўрнидан турди. Мушукни эрининг қўлига тутқазди, обедга тайёрланиб, эрини юпатишга тиришди: «Куйма, дастлаб душман шундоқ қилади. Ҳаммаси пўписа... Ҳали бир офицери ўтди, шундай келишган, топ-тоза, одимлари шундай ўлчовли...» Уч кундан сўнг аёлнинг ўзи худди шу офицернинг халққа қилган муомаласини кўриб, орқасидан ўлим қувлагандай, майдондан ўтакаси ёрилиб қочганди, қўрққанидан касал ҳам бўлиб қолганди. Шундан кейин Бублик бомба ясашга киришди. Гўё немисдан
- 30 ўч олиш учун ўзга қурол йўқ каби, ўжар орзу уни эгаллаб олди. Кечалари қаттиқ ўй билан кечади. Ёлғиз ўз қўли, ўз фикри, ўз материаллари билан ясаyajак уни! Бу сирни гўё хотини унинг кўзларидан уқиб билаётгандек чўчир эди. Фақат сир фикрдан ишга кўчганда, яшириш имконсиз, ҳатто хавфли бўлиб кўринди. Ихти- рочи ертўлага қамалиб ишларкан, хотини тўрт кўз билан қўриқлаши, турли сигналлар воситаси билан хавф- хатардан уни хабардор қилиши керак эди. Хотин чиндан ҳам мақташга сазовор туйғунлик ва ҳушёрлик
- 40 билан ўз ролини бажарди. Хотин хаёл сураркан, гўё тоғларни ҳам қўпора оладиган бир жаҳаннамнинг портла- шини эшитаётгандек баъзан чўчиб, ўрнидан туриб ке- тарди. Бублик матонат билан ишлади. Ҳар бир деталь

устида ўйлаш, яшаш, бузиш, тузатиш ва унинг шароитида ҳал этмоқ мутлақо имконсиздек бўлган масалаларни ечиш учун урина-урина озиб кетди Бублик. Ихтиро амалга ошишига гумони қолмагач, буни катта натижа берадиган шаклда қўллаш масаласи уни жиддий банд қила бошлади. Ниҳоят, бирон ватанпарварни жалб этмоққа қарор қилди. Хотини бундай ақл, жасорат, фидокорлик талаб қиладиган ишга ярамайди. У қўрқоқ ва асабий. Ҳаммадан кўра Настя дидига кўпроқ тўғри келди. У қизнинг отаси билан қадрдон, опасига ҳурмати баланд эди. Настяни ақлли ва олижаноб, деб биларди. 10
Ўтмишни ўйлаб, хотиралаб, Настянинг унга бўлган муносабатларида кўнглини оз-моз хира қиладиган бирон пайт топмади. Қизнинг кўзларида, сўзларида Бубликнинг жисмоний нуқсонидан кинояни эслатовчи бирон ифода ёки ожизлиги учун қандайдир раҳм, қизганиш, қалбаки хушомад сезмаган эди. Настя гўё унинг айбини кўрмаган, эсламагандек муомала қиларди. Иззат-нафси ғоят сезгир Бубликнинг одам саралашада бу жиҳат, табиий, катта таъсир кўрсатган эди. Бироқ қув Бублик 20
итоаткор қизни узоқ вақт синади, кейин сирни очди. Настя ўзида йўқ хурсанд бўлди: Бублик қоронғи ертўлада ғазабини бомбага жойлаяпти. Рус ерида немиснинг умри қисқа. Бироқ Бублик таклифида хом хаёллик, романтика кўрди қиз: «Кураш учун орзу ва ирода керак. Булар борми, душманни отиш учун милтиқ, тўппонча, кўпориш учун гранаталар топиш имконсизми? Ўқимаган оддий қишлоқ мастери бомба ясайман, деб бекорга вақт ва куч сарф қилмайдими?»— ўйлади, лекин бу гумонини айтиб, Бубликнинг ғоят самимий, фидокорона, ёлқинли 30
ҳисларини сўндиришдан, уни хафа қилишдан қўрқди. Лекин даккам-дуккам соқолли энгагига қўлини тираб, тиришган, сарғайган юзларига бутун диққатини тўплаб, қизнинг бутун ҳаракатларини кузатган Бублик Настядаги гумонни туйди: «Албатта, бомба примус ё зажигалка эмас, мен ҳам профессор эмасман. Бу — оддий рус кишисининг ихтироси. Ҳар ҳолда, менинг ясаганим чинакам жонли нарса...— деди у маънодор йўталиб, ғурур билан.— Ҳозир бутун ҳунарни, бутун уқувни ишлатиш замони. Рус одами ёлғиз ботиргина эмас, у — корсоз». 40

Настя юрагида жўшган, қутулишга йўл қидирган ғазоби орқасида бу фикрга бирпасда шундай берилиб кет-

дики, унинг хаёли Бубликнинг сиймосида ажойиб қаҳрамонни кўрди, ҳаяжон билан унинг қўлини сиқди.

Бомба тайёрлангандан кейин ундан қандай қилиб яхши фойдаланиш тўғрисида жиддий баҳслашдилар. Уни қишлоқда қўллаш қулайроқ бўлса ҳам, кейин душман бутун қишлоқнинг кулини кўкка совуради, деб бу фикрдан воз кечдилар. Ҳар қандай қишлоқдан узоқда, йўл устида душманнинг мумкин қадар катта тўдасини емирмоққа қарор қилдилар. Бубликнинг тасаввуридан юқори даражали офицерлар билан қуршалган такаббур, серсавлат генералгина ўтарди. Қоронғи тушгандан сўнг, қаерда учрашишни қизга уқтириб, терс йўл томон уйдан чиқаркан, ранги қум ўчган, титраган, новча хотинининг бошини букиб, узоқ ўпди.

Бир соатдан кейин Настя уни далада, эски бузуқ тегирмон олдида учратди. Бублик қопга ўралган оғир нарсани унга тутқазди. Сўлдан, кўприк томондан гоҳ-гоҳ пулемёт товуши эшитиларди. Улар ўрмон сари ҳарсиллаб тез юришди. Ўрмон ичкарасида, зим-зиё қоронғида чўққайиб, фингшиб, кечани ўтказишди. Тонг қоронғисида яна йўлга тушишди. Кейин чуқурликда гулхан ёқиб, исинишди. Бублик разведка учун кетди. У узоқ вақт қайтмади. Настя қаттиқ ташвиш тортди: Тутилиб қолдимизми? Ё адашдимизми? Енгиллик ва чаққонлик учун пўстинини ечиб, баланд дарахтларга тирмашиб чиқди, ҳар ённи кузатди. Ниҳоят, Бублик ҳориб, каловланиб қайтди ва бошини ноумид чайқади ҳансираб.

— Хўш, нима? Иложи йўқми?— Бубликнинг кўзларига яқиндан тикилиб сўради Настя.

— Йўлда қатнов зўр. Машиналар, танклар... Бироқ ёндашиш имконсиз. Тўпга солиб отамизми?— жавоб берди Бублик.

Настя ҳам бирдан бўшашиб кетди, энди нима қилмиз, дегандай Бубликка қаради-қолди. Лекин у индамай, ҳансираб, кул босган ўтни тита бошлади. Настя вазифа қандай қийин ва қалтис бўлмасин, ёлғиз ўзи бажаришга тайёрлигини айтди ва бомбани яна бир топқир тушунтиришни ўтинди. Бублик сийрак тишларини кўрсатиб, киноя билан кулиб қўйди. Қиз ундан чинакам ранжиди, ўз ичида уни кўрқоқ деб қарғади. Бублик зимдан қараб, ўнғайсизланди: «Қизчам, шошма, шошган кишидан ақл қочади. Етти ўлчаб, бир кес. Мен ша-

роитни яхши ўргандим. Қуролни ҳам яхши биламан,—
ўз фарзандим у...»

— Хўп, фарзандингизга темир йўлни кўрсатмайсизми?— деди киноя аралаш Настя.

— Мана бу идея!— бошини кўтариб, ялт этиб қаради Бублик.— Бутун бир эшелонни...— хотинлар ҳузурида айтиб бўлмас сўзни айтиб қўйди-да, ўнғайсизланиб, ўтни пуфлашга киришди.

Бир оз бурун Настянинг таклифини роса муҳокама қилишганди. Фақат ҳорғинликдан Бублик йўлга тушишга эринар. Ёағрини ўтга тутиб, эзмалик қиларди. Ниҳоят, у кўҳна циферблати айнаган йирик соатига қаради. Йўл мадори деб иккитадан картошка ейишди-да, қўзғалишди. Йўл беҳад оғир бўлди. Дармонсизликдан йўлни адаштирдилар. Эртаси кун оғанда темир йўл қораси кўзларига ғира-шира кўринди. Настя дарахтга тирмашиб, йўл қоровулларининг ҳаракатини обдан кузатди. Ярим кечага яқин улар темир йўл полотносига эмакладилар. Рельслар гувилларди. Состав яқинлашарди. Қизнинг юраги гуп-гуп урарди. Бублик оғир ҳарсиллайди. У нимадир дейди. Настя эшитмайди. Ихтирочи қочиб улгурмаса? Настя Бубликни пастга итарди. Унинг «фарзандини», ота айтганича, кўмди-ю, қиз пастга шўнғиди, ўқдай учди. Фақат даҳшатли портлаш ва гулдуросни эшитиш билан мукка йиқилди. Қорда ҳам пешонаси гўё ёнарди. Бешини кўтариб, Бубликни қидирди. Орқада ўт тутоқарди. Бубликни кўрмади. Лекин у ёнгинасида экан, эмаклаб келди. Улар яна югуришди. Ҳавони патир-путур отишма қоплади. «Бас, дам ол. Тутиб бўпти! Орқага қара, қизчам, ажойиб иш бўлди!»— дерди Бублик ҳансираб, Настянинг қулоғига... 10 20 30

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

«Қари келса ошга, ёш келса ишга» дегандек, Қамол Уринбоев юкли машинадан сакраб тушди-ю, ўт ичига кирди. Кузатиш пунктида бўлган майорнинг олдига боргунча ўзини бир неча марта қорга таппа ташлаб, артиллерия оташидан сақланишга тўғри келди унга. Урмон ёқасида, жилла баланд бўлмаган тепадаги кузатиш пунктида, бир неча кичик командирлар билан турган майор ўт сусайгандан сўнг югуриб тушди. Қамол ўзини бутун қондага мувофиқ танитди. Юмалоқ, бақувват, 40

кенг елкали, калладор майорнинг кўзлари, ёввойи мушукнинг кўзларидай ўсал, кўм-кўк олов чақнатарди. Камол унга ёқмаганлигини сизди. Майорнинг арпа бўй, дағал соқол билан қопланган, кирроқ кўринган юзидан кинояли, қийшиқ табассум бир оз учди. Жуда ёш, хом ва бўшанг, деб ўйларди гўё. Камол майорнинг диққатини жалб этиш мақсадида ўз вазиятини ўзгартиришга тиришмади. Аксинча, ўнг елкасини сал тушириб, яна ҳам беғамроқ кўринишга интилди. Майор тўппонча

10 нусха заживгалкасини ёқиб, папиросини асабий сўра бошлади-да, ерга қараб дўриллади: «Обстановка. . . ҳамм. шундайки, ҳамма оғирлик артиллерияга тушган...» Камол: «Шундай бўлиши ҳам табий. У ахир — худо!»— деди.

Команда пунктида, тутун ҳалқалари орқали майор йўғон қаламини қўлда енгил ўйнатиб, шаронти бирпасда кўрсатиб ўтди ҳам вазифаларни тушунтирди. Ҳаш-паш дегунча, бурчакда кўзларини милтиратиб, бўғиқ товуш билан айни сўзларни такрорлаб, қичқирган

20 телефончини тупроқ босиб қолди — юқорида мина ёрилган эди. Ёш, лекин жуда новча рус йигити сўкиниб елкасини силкиб, қоқинди-да, яна аппаратга қичқира бошлади. Майор тўзондан йўталиб, пишқириб, гап тамом, дегандек столга қалам учи билан нуқта қўйди. Кейин қандайдир оғаларча бевоситалик ҳисси билан деди: «Хўш, жўна энди, фрицга бир музика чалиб бер, ажал музикаси!»

Икки тўпни олдинга суриб, тўғри мўлжал билан немис танклари, пиёдалари, машиналарини уриб беришга

30 тўғри келди. Тор участкада ёриб ўтиб, муҳим йўлга сакрамоққа жинничасига интилган душманни ҳар қандай йўл билан, нима бўлмасин тўсиш ва улоқтириб ташлаш керак эди. Камол Ўринбоев тезда ўз ролига кирди, ўз жанговар руҳини, кайфиятини топди. Шундай чоғларда у: «Бир ўлим бор, йигитнинг шохи синмасин» дерди ва акаси — чавандознинг сўзларини хотирларди: «Улоққа босиб бормасанг, босилиб кетасан». Қомандир портлашлар, ўқ дўллари, дуд ва ис срасида тўпдан тўпга ўтар, расчётдаги жангчиларни руҳлантирар, тезликка, ўчакишга, фидокорликка ундарди.

40

Танишишга, синашга ҳали улгурмаган шоввозларнинг қоп-қора ис босган юзларидан қайси халқнинг ўғли эканликларини фаҳмлар ва гоҳ-гоҳ қичқирарди:

«Туркман, сўл ёқдагиларни ур: Ашхобод учун. Яна яна!» Ёки: «Армани, бўш келма, пешонасини мўлжалла! О, соз!»

Немислар ўсалланиб, сурбетлик, тихирлик билан бо-
сиб келишга ҳамон интилардилар. Қоп-қора кўмир тер-
га ботган, ҳансираган жангчилар, командирлар ярала-
ридан оққан қонларга парво қилмасдан, темирни қизи-
ғида бос, дегандай, шиддат билан, жиддий, чаққон, мар-
дона ишлардилар. Ҳалок бўлганларни дўстлар аста
кўтариб, биронта чуқурга ётқизишар, уларнинг ишлари-
ни ҳам ўз зиммаларига олар эдилар. Далада ўликлар, 10
синиқ темирлар ва куюнди ҳиди қолдириб, душман ўзи-
ни орқага отди...

Шу кун чакалак ёқасида давомли, шиддатли ўча-
кишган артиллерия отишмасида, замбараклар теварақ-
даги дарахтларни қийратган, темирни ғажиган, ерни
қўпорган отишмасида, Камол ўтни мардона ва гўзал
бошқарди, ақли, продаси билан душманни бениҳоят як-
сон қилди. Шундан кейин бу янги ёш командирга бу-
тун батареянинг ихлоси ортди. Олдинги кузатиш 20
пунктидан қайтиб, юзини қотган, ғарчиллама қор билан
обдан ишқалади-да, пешонадор, чорпахил, қўнғир соч-
ли, юзи тўла, кўса, кўзларининг боқиши мулойим ва
самимий Терешченко — ўз ёрдамчиси билан шох-шабба
устида овқатланишга ўтирди. Нарёқда махоркани бу-
руқтириб, дам олаётган — ўт, сув кечган икки рус жанг-
чи — снаряд етказувчи ва ўқловчи — гап орасида, ко-
мандир тўғрисида бўлса керак, қистириб ўтишди: «Чак-
ки эмас, ўтга чидами бор экан». Терешченко жилмайиб,
Қамолга кўз қисиб қўйди. Камол, ҳеч нарса эшитмаган-
дек ёки унга алоқасиз гапдек эътибор бермаган бўлди. 30
Лекин ичида, албатта, қувонди у. Қаердандир унинг қар-
шисида жангчи пайдо бўлиб қолди — бўйи терақдай,
ориқ, шинели тизадан, этсиз юзи кўкарган, катта ёшли
киши: «Ўзбекмисиз, ука?» — сўради кўзларини жавди-
ратиб.

— Ҳа, — жавоб берди Камол бепарво.

— Ассалом! — қўлини ихлос билан узатди жангчи. —
Бормисиз, элат? Ўзим ҳам узоқдан ўзбек боласи де-
дим-а! Кўзимга жуда иссиқ кўриндингиз... — қўлларини 40
кўксига қўйиб таъзим билан турди у.

— Қаердасиз? Ким қошидасиз? — деди Камол но-

хуш овоз билан.— Ҳар қачон ўзингизни аскарча тутинг. Нима юмушдасиз?

— Сартарошман, ўртоқ командир,— жавоб берди у тик қотиб, кўзларини бир нуқтага тикиб.

Қамол бурилиб, илжайиб қўйди-да, ҳол-аҳволини айтиб беришни сўради.

10 — Илгари атлас тўқирдим, ука, а, ўртоқ командир,— деб бошлади у.— Қамини марғилонлик. Ўзингиз биласиз, хонатласки, офтобда ўн хил олов бўлиб ёнади-ю, кўзни олади. Ҳунарлар орасида бу энг нозик, мушкул иш... Кейин диққинафас бўлиб қолдим-да, колхозга гулчи бўлдим. Гулни яхши кўраман, болаликдан... Қолхоз боғида бир гулзор ясадимки, таърифини шоирлар қилса мумкин... Минг ранг, минг ҳид... Кеча-кундуз булбуллар маст сайрайди. Уруш бошланди. Сартарош бўлдик. Уруш ели бу ерларга учириб келтирди мени.

— Бундоқ ҳам ҳунарингиз борми? Қани, марҳамат,— деди Қамол кулиб, овқатга таклиф қилди ва қизиқиб, элатини гапга солишга тиришди.

20 — Бу — ота касби,— жавоб берди у.— Ешлигимда кўзим пишиб қолганди. Тирик одамга қирқ ҳунар ҳам оз, ука, йўғ-э, ўртоқ командир.

«Аҳамияти йўқ, бемалол гапираверинг», дегандай Қамол кўзларини қисиб, боши билан ундаб қўйди ва ўтиришга таклиф қилди.

30 — Биронта қолдиворга ўт тушса, ўзингизга маълум, бизнинг ёқларда ўчириш учун бутун маҳалла челак кўтариб югуради,— деди у узун оёқларини букиб, аста чўққайиб.— Беор, тўнғиз қўпкур ёв шундай азим мамлакатнинг кулини кўкка совурмоқчи. Бинобарин, бутун халқ, ёшу қари фидойи бўлиб кўзғалиши керак.

— Жуда тўғри айтасиз,— деди Қамол.— Ҳар ким ўз ҳол-қудратига яраша иш кўрсатиши керак.

40 — Баракалла!— деди сартарош.— Мана мен устара ўйнатаман, а, сиз гумбурлатиб тўп отасиз. Бир кун Сулаймон пайғамбарга оламдаги жамики жониворлар, арслондан то чивингача совға келтирибди. Албатта, филнинг совғаси бошқа, пашшаники бошқа. Шунда бир чўлоқ чумоли чигиртканинг оёғини совға қилиб келтирган экан.

— Сўзни қияр экансиз, хўш яна?— деди Қамол кулакула овқатни ҳам унутиб.

Сартарош ағдарилган қайиндан бир чўпни синдириб олиб, қорга аста-аста аллақандай шакллар чизиб ўйлади ва махорканинг ҳалқа тутунларига хаёлчан боқиб ўтирган Терешченкодан тамаки сўраб олди. Нос йўқлиги, у берадиган кайфнинг ўзгачалиги тўғрисида гапира-гапира «козья ножка»ни жуда усталик билан ўхшатиб ўради.

— Бир арзим бор сизга,— деди сартарош тутунни кўли билан ҳайдаб, ўқчиб.— Ҳунарнинг ёмони йўқ. Филдай азамат рус йигитлари келади, юзлари кирпитикандай; устарани шир-шир қўйиб, кейин атирни ёмғирдай уриб берсам, худди ҳаммомдан чиққан қизнинг юзидай очилиб яшнаб кетади. Ўзим ҳам хурсанд бўлиб қоламан. Бу ҳунарда мен беҳабар анча мушкул пардоз-андоз томонлари бор экан. Айниқса командирлар нозик халқ: поправка, подполька, подбокс, полубокс, ёжик, ҳоказо дейди. Яна бир бало исмлари бор — тилим ҳам келишмайди. Менинг бир мусулмон қишлоқ сартарошича уқувим бор эди: пўстдумбани тозалагандай бошни қириш, қайчи билан соқолни чимдиш, шароитга мувофиқ мўйловнинг арайшини олиш... Бир баркамол рус уста билан уч кун бирга бўлдим — жамики сирни ўрганиб олдим. Энди генерал келсин, ишимдан рози бўлиши аниқ! Бироқ бунга кўнглим ҳеч тўлмайди. Сизга бир азрим бор...

— Хўш, эшитайлик,— жиддий қулоқ солди Камол.

— Сартарошликни ташласам...— деди уста.— Негаки, мен ҳали бундан зўрроқ ишга қодирман. Мен чўлоқ чумоли эмас. Сиз ҳайрон бўлманг. Эзманинг бўш-бўғов гапи эмас бу. Мен шунқордай йигитларнинг отасиман: катта ўғлим осмонда — лётчик. Энг баобрў генераллардан биттасининг хизматида эмиш. Кичигим сиз сиёқли қадди-қомати келишган бола — танк ҳайдайди. Булар бари — совет замонининг мевалари. Илгари бизга ўхшаш камбағал ерда ҳам бош кўтариб юролмасди. Совет ерга хўжайин қилди, жўжаларимизни бургут қилиб осмонга ҳам кўтарди,— сартарош қор баррасига ўралган ўрмон устида, гўё ўғлини қидиргандек, совуқ, ложувард осмонга меҳр билан, юрак билан бир зум кўзларини тикиб, давом этди.— Совет олдида бурчимиз беҳад, ука. Ҳаммасини тушунасиз, кимга ваъз қиляпман! Энди мақсадга келайлик: катталар билан гаплашсангиз-да, мени бошқа бир юмушга ўтказсангиз.

— Қандай юмуш?— сўради Қамол планшетидан ниманидир қидириб.

— Йигитбоп юмуш-да, Масалан, отлиқ аскар. Шу дуруст. Бўпти, бир от, бир қамчи — ёвни бос!— деди уста руҳланиб, қизғинлик билан.

— Уҳў, иш катта-ку,— деди Қамол ҳазиломуз.

— От — кишининг қаноти. Пиёда қўшинда қийналиб қолсам керак. Ҳозир пиёдалар оёқ билан эмас, кўпроқ кўкрак билан судралади-ку.

10 Қамол жанговар руҳли бу қари элатга ҳозирча ўзинини астойдил давом эттиришини кенгаш бериб, яхши отлиқ аскар бўлиш учун узоқ вақт машқ ва таълим зарурлигини уқтирди.

— Ҳали суягим жуда бақувват,— деди уста ориқ, суяқдор елкаларига бир зум разм солиб.— От миниш ўзбекка мушкул эмас. Боболаримиз от оёғи остида ёнгоқ ўйнаб катта бўлган. Улоқчи бўлмасам ҳам улоқ жангини роса кўрганман.

— Тўғри,— деди Қамол кулиб.— Новчароқ отга минсангиз, бошингиз ўрмондан бир газ ошади. Лекин фронтда иш кўрсатиш учун, албатта, от ўйнатиш ёки танк ҳайдаш шарт эмас. О, ҳали сизга балки тўғри келмагандир, шундай пайтлар бўладики, генералдан то ошпаз, сартарошгача бари қўлига қурол олиб, душманга, ўлимага ўзини тикка отади. Ёдимда бор, урушнинг илк ҳафталари эди. Қун-тун қийғос жанг. Аҳвол танг вақтда ошпаз Мухин — биз уни дядя Мух дердик — пулемётга ўтириб, немисларнинг бир батальон солдатини ерга михдек қадаб қўйган.

30 Уста мўйловини чимдиб ҳайрон тинглади. Қамол «Яна суриштириб кўрай, балки биронта отлиқ қисмга сизни тиркаб қўйишар», деди. Уста тиззасига суялиб, ўрнидан турди. Қамолни дуо қилгандай, ингичка иягидан жўхори тукидай осилган сийрак, майин, оқ аралаш қўнғир соқолини силаб қўйди-да, бошларини ўзбекчасига қайта-қайта силкиб, сал энгашиб, тез-тез одим ташлаб жўнади. Қамол шилдираган, кусурлаган, қандайдир ёқимли, нозик ҳид таратган шох-шабба устида ағдарилиб, элатининг орқасидан узоқ қараб қолди ва кейин бошини ўгириб, Терешченкога гапнинг хулосасини айтиб берди. У бошини салмоқдор қимирлатиб, илжайиб, деди: «Азамат, асл одам. Нима бўпти, немисдан битта отни қўлга тушириб, миндирамиз қўямиз уни».

Батарейда тинчлик ва ором йўқ эди.

Қамолнинг бургутлари, ҳамма совет тўпчилари сингари, ҳар ерда, ҳар қачон душманни олов бўрони билан қаршилаб, ажойиб, мўъжизадор жонбозлик кўрсатардилар. Улар душманни омонсиз урардилар. Душман ҳам уларни оз урмас эди. Лекин тўпларнинг темир хартумларини пачақлаган снарядларнинг портлашлари уларнинг продаларини синдиришдан ожиз эди. Кези келганда азаматлар милтиқ билан, граната билан, темир парчалари билан душман устига отилар, тўздирар эдилар. 10

Қамол бир оқшом артиллеристлардан ҳар ишга чевар, индамас Трофимов ясаб берган ғалати лампача нурида хат ёзишга киришди. У қизларга умрида хат ёзмаган эди. Боягина унда бир китобга етадиган фикрлар, ҳислар бор каби эди. Айниқса, хатни бошлаш учун ўзинча сеҳрли, ёрқин сўзлар топиб қўйган эди, ҳозир бўлса, буларнинг кўпи хираланиб, йўқолди-кетди. Баъзилари эса бемаъни ва келишмагандек туюлди. «Салимаҳон!»— ёзди-да, болаларча қалам учини тишлаб, 20
хўллаб, ўйлади. Салима туйғун кўзларининг қоп-қора бодомларини ноз билан ўйнатиб, гап тингларкан, чиройли бошини одатича, худди ўсма қўяётган қиздек сал мойил қилиб, кўз олдида пайдо бўлди. Қамол папирос чекди. Соатига қаради, майорга учрашиш вақти яқин. Қаламини яна олиб, тез-тез ёза бошлади:

«Салимаҳон! Кечирасиз, шунча кечикиб ёзаётирман. Жангга кирганимга олти кун бўлди. Мен келдим, бир неча соат бурун ҳалок бўлган бир рус капитанининг ўрнини олдим. Унинг ботирона ишлари тўғрисида жангчилар жуда қизиқ ҳикоялар айтиб беришди. Шундан бунён ўт ичидаман. Менинг дўстларим — жангда темирдай чидамли, яшиндай ёвуз, лекин ўзаро аҳил ва меҳрибон бир оила. 30

Салимаҳон, сизнинг сўзларингиз юрагимда, уларни оқлашга қасд қилганман. Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас — боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз, Сизнинг кичкина уйингизда кечирилган қисқа вақтнинг бир секундини яна кечирсам кошкнйди. 40
Ҳамма вақт ёдимдасиз. «Мен учун ҳам бир снаряд от!» деб турасиз. Ёв бошига ағдарилган ўтда сизнинг ҳиссангиз оз эмас. Сиз чўнтагимга солган майини тунов кун оғир жангдан сўнг беш-ўнта жангчига оз-оз бўлиб бер-

дим. «Қимдан?» деб сўрашди. «Суюкли қиздан»,— дедим. Аскарларга ҳангама учун эрмак топилди. «Турмушингиз майиздай ширин бўлсин!» дейишди.

Салимахон, бу сатрларни ўқиб, мени койиманг. Мен уларнинг сўзларини айнан кўчирдим. Икки энлик хат ёзсангиз, юрагим Ўзбекистоннинг баҳоридай яшнаб кетарди.

Соғинчли салом билан
Қамол Ўринбоев».

10 Камол қоғозни туморча қилиб, бирдан соатига қаради-да, одатича тиззага урди. Адресини ёзмай, команда пунктига, майорга югурди...

Серзарда, талабкор майор Қалашников кечиккани учун унга бақирмади. Гўё билмаганликка солди, ҳатто бир парча шоколад ҳам қистирди қўлига, кўзини қисиб. Ўринбоев ҳақидаги фикри тамом ўзгарган эди. Кеча штаб билан телефонда сўзлашаркан, гурур билан: «Вазифани нон шаҳрига топшираман. Боплайди у», деб қўйганди. Камол ҳам уни ўз сўзлиги, мардлиги, ўлимни менсимаслиги учун ичда ҳурмат қиларди. Тун қоронғисида ҳам қоқилмай-суқулмай, тез ва дадил юрувчи, ҳар нав тўсиқлардан қушдай энгил сакровчи командир билан узоқ юрди. Куйган, кимсасиз қишлоқларнинг қоп-қора, яланғоч уйларида шамол ваҳимали увларди. Олисда, тепаликда немис танки ёнарди. Камол қаердан чиқмасин, беихтиёр кўзларини гирдобланиб кўтарилган паҳмоқ оловга тикарди. Унинг учун жуда оддий бўлган бу манзара нечундир бу сафар аллақандай машъум, фавқулодда ва сирли туюларди. Гўё танк эмас, туманли кечада бало ўзи бурқигандек. Камол ўрмонликдан чиқаркан, яна унинг яллиғини кўрди. Қаердадир бизнинг оғир артиллерия қудратли, салобатли, тантанали гумбур билан кечани силкита бошлади.

30 — Фрицнинг иши хароб. Тинкаси қуриётир,— деди Камол.

— Равшан. Ҳозир тушида «капут» деяпти. Яқинда ўз қулоғимиз билан эшитиб қоламиз,— деди-да, майор маънодор кулиб қаради Камолга.

40 Батальонларнинг команда пунктларида Камол тутунга тўйиб, ўз қисмига алла-паллада ҳорғин қайтди-да, керакли топшириқларни уқтириб, қуюқ ўрмонда нашъали гулхан олдида чўнқайди. Утни бир қанча жангчилар

~~.....~~

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...
11. ...
12. ...
13. ...
14. ...
15. ...
16. ...

Романга тайёргарлик. Муаллиф қайдлари.
Автограф.

қуршаган эди. Уларнинг илгариги касб-кори, ҳатто оилаларига қадар биларди, энди. Уларнинг баъзилари тамаки тортади, баъзилари кир-чир қўллари билан нон ва колбаса ейди, оқ кўнгиллик билан ҳазиллашишади, ўлимдан, қондан узоқ, қизиқ ва чиройли мавзуларда сўзлашишади, хаёл суришади. Камол нафис ҳид таратиб, чарсиллаб ёнган алангадан жони роҳатга фарқ бўлиб, гўрунгни тинглайди, гоҳ-гоҳ ҳазилга аралашади. Мамлакат ичидан совғага келган ва бинафшага ўхшаш майда гулли, яп-янги, тўқ кўк шоҳи тамаки халтачаси ипакчилик тўғрисида ҳангамага сабаб бўлди. Камол кўзларини сузиб, диққат билан тинглади. Сибирлик жангчининг ипак тўғрисидаги тасаввуридан қаҳ-қаҳ кулди: «Сўзни бизга беринг, ипакчилик усталари! Энажоним ҳар йил давлатга қанор-қанор пилла топширади!» деди у. Гулхан яллиғида чақнаган кўзлар командирга тикилди. Камол кўкнори уруғидай майда уруғдан нина учидек қурт пайдо бўлиши, тут баргларини ошаб, болаларнинг семиз, бўғим-бўғим бармоқлари қадар ўсиши, пилла ўраши ва, ниҳоят, ўзи капалакка айланиб, ипак қобиқни ёриб чиқиши ва ҳоказо ўзгаришлар доирасини туншунтирди.

— Ростми?— сўради бир жангчи бошини тебратиб.

— Немисни қириб, урушни тезроқ тугатайлик. Саша, бизникига келасан, кўрсатаман санга. Бу олтин хунар,— деди Камол фахрланиб.

— Тўғри, эртакка ўхшайди. Кўриш керак экан,— деди жангчи хурсанд.

30 Гулхан атрофи аста-секин бўшади. Камол мудроқ босган кўзларини ишқалаб, боши қуйи, хаёл сурди: яна Салима. Энди у сирти қора тоғдай, ичи ёп-ёруғ ва шовқинли заводда кўк блузали, енглари шимарилган, қалин жингалак сочларини бош орқасига қора калавага ўхшатиб ўраган қизни станок олдида ғайрат билан, самимият билан ишлаётган ҳолда кўради... Йигит хатни юбора олмаганидан хафа: кошки ўзи бирров бориб кела қолса! Камол чеккасига қўлини тираб, мудроқ ўтирди. Юзини гулхан тандирдай қиздирар, орқа суякларини изғирин эзгиларди. Сартарош Мирхолиқнинг товушидан кўзлари 40 очилиб кетди. «Келинг, уста, ҳорманг!» деди ҳомуза тортиб Камол. Сўзамол ва шинаванда элат ўтга бағрини бериб яйрагач, сайрай бошлади. Кейин қўлтиғидан газетага ўралган бир нимани олиб, тиззасига қўйди:

— Қазига тобингиз борми? Мана, оғзингизда эрийди, ичингизда гулхан ёқади бу.

— И-я, қайдан олдингиз буни?— иштаҳа билан қазига қараб деди Қамол.— Ҳа, сиз от миннишга эмас, қазига ишқибоз экансиз. Сирингизни билиб олдиқ, уста.

— Асло ундай эмас,— кўзларининг оқини ўйнатди Мирхолиқ.— От аскарнинг қаноти, дедим-ку. Урушда аргумоқнинг туёғини ўпсанг арзийди... Гап бундай: тунов кун кўз олдимда от нобуд бўлди. Ажаб хушсураат эди. Қани, айтинг, ерда чиригани дурустми, қази бўлгани? Рус халқи эмас экан. Ёш ва семиз от — бизда лазиз таом. Жиққа мой жойларини кесиб олиб, ичакка тиқдим. Қишда пўстин кийма, қази е...

— Бас, япроқланг.

Уста Мирхолиқ сопига тошлар ишланган чиройли, ўткир пичоқ билан қазини бирпасда япроқлади. Қамол яхшигина еди.

— Бир нуқсони шуки, зираси йўқ. Нос йўқ ерда зира не қилсин?— деди носхумор уста пешонасини сиқиб.

Қамол лунжини тўлдириб, сермой, тузи пастроқ қазини тез-тез ошаб, қоғоз билан лабини артди-да, «раҳмат», деди. Уста яна ўша арзини баён қилди. Қамол нима жавоб беришини билмасдан, кулиб, деди:

— Алпомишнинг отидай бир учқур от топайлик олдин.

— Миёна бўлса ҳам майли, ука, гап одамда,— деди Мирхолиқ жиддий.

— Ана холос. Ўзингиз от аскарнинг қаноти, дейсиз-ку. Қанот бақувват, толмас бўлгани яхши-да!

Уста бир нафас ағрайиб қолди. Кейин макканикидай майин, сийрак соқолини ямлаб, гулханга ёғоч ташлади, пуфлади, ўқчиди, кейин этсиз, бурушиқ юзини бирдан кулги босди:

— Урушда ёмон от ҳам фойда беради,— деди у ишонч билан.— Андақ сабр қилинг, тушунтираман. Бир ҳикояча бор. Искандар Зулқарнайн Доро деган бир подшо билан жанг қилган бурунги замонларда. Ҳар икки ёқда — лак-лак қўшин. Байроқларидан ерга кун тушмас экан. Қатта жанг олдидан эрталаб Искандар олтин совутларини кийиб, тоғдан ҳам ирғиб ошадиган бир отда майдонга чиқибди. Аскарларни кўздан кечирибди. Ҳаммасида кишнаган, сўвлиғини чайнаган ўноқи отлар... Булар орасида ёлғиз бир йингитнинг оти пас-

таккина, ориққина, ювошгина экан. На кишнайди, на ер тепади. Искандар ғазаб билан йигитнинг тепасига борибди: «Э қўрқоқ, э номард, уялмадингми шу отни мингани?—дебди.—Шу от билан қандай жанг қиласан?» дебди. Йигит жавоб берибди: «Эй олампаҳоқ, яхши отларга миниб олишганлар—қўрқоқлар!» Искандар ҳайрон бўлиб, дебди: «Бу сўзингнинг маъносини айт!» Йигит дебди: «Ёв сал устун келса, учқур отларда қочиб қолишни ўйлайди улар. Менинг мақсадим қочиш эмас, балки ана шу отда ёв билан роса қиличлашиш!» Бу гап Искандарга ҳам маъқул бўлибди. Хўш, энди нима дейсиз?

Камол кўпни кўрган, кўп эшитган баъзи қари одамлар мураккаб масалаларни ўзига хос мантиқ билан, ибратли мисол билан, «қиссадан ҳисса» йўсинда ҳал қилгандагидек, эътирозсиз кулиб қўйди. Лекин уста Мирхолиқнинг ўз мантиқи билан фахрланганини сезиб, унинг жиғига тегишни истади:

— Амаки, биз бу ердан душманни, «ура-ура» қилиб, қувмоқчимиз. Бунинг учун чинакам аргумоқлар керакда!

— Олдин ёвнинг белини синдириш керак. Белсиз ёвни аргумоқ эмас, хачир билан ҳам зир қувиш мумкин,— деди уста қўлини бепарво силкиб.

Камол хаҳолаб кулиб: «Сизни мот қилиб бўлмас экан, балосиз, бало!»— деди.

Уста кетгандан кейин Камолни қаттиқ мудроқ босди. Кўзларини ишқалаб, ўрнидан туришга бир неча бор ҳаракат қилди. Бироқ оғир ҳорғинлик, элитувчи уйқу уни йиқитди.

Терешченко келиб, «аҳа, иссиққина жойда, юмшоққина пичан устида зўрласам ҳам ётмаган эдинг», дегандек дўстона табассум билан тўхтади, дарров ўз шинелини ечиб, ўтдан нарироққа, плаш-палатка устига солдида, қудратли қўллари билан Камолни даст кўтариб, аста ётқизди, ғамхўрона ўраб-чирмаб қўйди. Кейин юпқа кул қоплаган чўғ уюмини аста титкилади, бирдан ёдига тушган содда, самимий қўшиқни секин, жуда секин айтиб, бошини куй оҳангида қимирлатиб ўтирди.

40

УН ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Фронтда ҳамманинг оғзида 28 панфиловчининг шони зикр этиларди. Ҳалок бўлган қаҳрамонларни жангчилар

гўё ўз қанотларида, худди тирсақлари тегиб тургандай сезардилар. Баъзилар улар орасида ўз қадрдонларини, элатларини топишга интилардилар. Бектемир Дубовга деди:

— Она сутини оқлашибди, азаматлар! Бошда бир ўлим бор, шундай ўлиш керак!

— Ҳа, булар бахтиёр одамлар,— деди Дубов мўйловидан қировни артиб.— Ўз қўллари билан исмларини тошга битиб кетишди. Кеча бурнини тортиб окопда жунжиган жангчи бугун — бутун дунёнинг тилида... Мана, қаҳрамонлик! Мана, одам!

Гапга учинчи рус жангчи Попов аралашди. Совуқ қотган оёқларининг оғришидан сепкилли ориқ юзини қийшайтириб, деди у:

— Бироқ аҳвол шундайки, бир вақт қарабсан, лаънати герман бизни Москва кўчаларига тиқиб қўяди-да!

— Жанглар узил-кесил бўляпти. Лекин ўша танкёқар панфиловчиларга ўхшасанг, у вақтда германни биз элтиб тиқамиз Берлин кўчасига!— деди Дубов таъкидловчи овоз билан.

Жангчи Дубовнинг қировли мўйловининг асабий қимирлаётганини сезиб, юзини ундан ўгирди, фикрига шерик ахтариб, Бектемирга савол билан қаради.

— Тошимиз кундан-кунга оғирлашяпти, Попов,— деди Бектемир ҳазиллашиб, унинг қорнига муштини ниқтаб.— Халқ яп-янги тўплар, яп-янги танкларни шиғаб бериб турибди-я, кўзми, пўстакнинг йиртиғими?— жаҳл билан бошини ликиллатди Бектемир.— Суф санга-е...

Попов тиржайиб, ерга қаради, оёқларини ишқалаш билан овора бўлди.

— Менга қара,— Поповнинг елкасидан юқори тортиб деди Бектемир.— Бугун немис олти марта атака қилиб, олтмиш қулоч жой олди. Ўртоқ Никулиннинг ҳаракатидан, кўзларидан билиб турибманки, тезда немисдан қўшимча билан юлиб оламиз...

— Капитанимиз олтин...— деб қўйди қизариб Попов.

— Йигитларимиз чиндан қаҳрамон,— деди Бектемир.— Қорақалпоқ болани кўрдингизми? Шоввоз бугун тўртта фашистни қириб ташлади. Балли, қорақалпоқ халқига.

Икки соатдан кейин немислар, кутулмаганда, бўронли ўт, танк десантларни, ваҳима қўзғатиш учун ҳар нав даҳшатли сурон билан мудофаа участкасига ташланган

да, Попов гранаталар шодаси билан индамасдан ўзини танкка отди. Танк ёниб кетди. Ўзи ҳам парчаланди...

Тонг совуғида жунжиб, Бектемир окопда ўтирарди. Жангчиларнинг нафасидан туман бурқийди. Киприклар, мўйловлар, соқолларда кўркам қиров гуллари. Ер жангга лайди. Бектемирнинг исқиртланган, қора-сарик тус олган юзини гоҳ-гоҳ изтироб ёғимлаб қўярди. Унинг сўл кураги зирқираб оғрийди. Қўлини қимирлатганда, бошини бурганда оғриқдан «им» дерди ичида. Тунги жангда рота немис окопларини босаркан, қийғос хунрезликда немис уни оғир бир нима билан уриб қолганди. Бектемир тишини тишига қўйиб, уни дарров найзага олди. Гоҳ найзада, гоҳ граната билан немисларни топтаркан, ҳеч қандай оғриқ сезмаганди.

Ҳар вақтдагидек серташвиш-шошқин Ҳошимжон Саидов югургилаб келиб қолди: «Тирикмисан? Тунда кўп одам ишдан чиқди, айтиқса бизнинг ротадан. Ўзим ҳам минг ўлиб, минг қутулдим...»— деди у элатиннинг ёнига ўтириб.

20 — Анав дафтарингиз қаерда? — сўради Бектемир.

— Хўш, нега керак бўлиб қолди? Иссиқ овқат сўра, «обизамзам» сўра! Юзинг карам баргидай кўкариб кетибди,— жавоб берди Саидов оғаларча ғамхўрлик билан.

— Ҳазили йўқ,— деди Бектемир.— Тунда душманга етмасдан ётиб қолдик. Бошни ердан жиндай уз-чи! Оёқларим бутунми экан, деб гоҳ қимирлатмоқчи бўламан. Жонсиздай, тош қотган. Қизиқ, бирдан ёдимга дафтар тушса бўладими? Ҳошим акага бир нима бўлса, ўзи билан бирга ўчади-кетади, деб жуда ачиндим. Шу вақтгача айтмаганим учун ўз-ўзимни сўқдим... Дафтарни сақлаш чорасини кўринг. Умримиз қил устида. Халққа қолсин у. Яна ўзингиз биласиз. «Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама!» деган гап ҳам бор.

30 Саидов уйқусиз кўзлари оғриқдан дудланган бу содда аскар руҳининг гўзаллигига, аслигига ҳайрат қилиб, сукут этди.

— Бир амаллаб уйга юборинг, офатдан нари...— деди Бектемир.

40 — Хотиржам бўл, иним,— деди Саидов табассум билан.— Дафтар заршуноснинг қўлига тушди. Ўзимнинг ҳам бошим осмонга етди.

— Қим у? Қани, эштайлик,— деди Бектемир жонланиб.

— Бир олимга омонат бердим. Дурустми? Тасодифни қара. Утган кун санбатга йўлакай кириб чиқишга тўғри келди. Бу ерда москвалик домламни кўриб қолдим. Ун икки тил билади. Ўзбекчани қияди. Худди ўзбекдек аскиябозлик ҳам қилади. Бир вақт Тошкентга келиб, бизга лекциялар ўқиган эди. У вақтда мен аспирант эдим... Яъни шундай давр эдики, овқатим ҳам, уйқум ҳам китоб... Бир кун уни уйга таклиф этдим. Кечқурун, тақиллаган эшикни очиш учун қари амаким чиқибди... Олим унинг қўлини ўзбекчасига сиқиб, ўз қўлларини кўксига қўйиб, дебди: 10

Сенга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзим сари боқма, сўзим сари боқ.

Кейин бу устоз Навоийнинг ҳикматли гапларидир, деб тушунтирибди амакимга.

Бектемир хурсанд кулиб, ўзича байтни қайтарди.

— Ажойиб рус олими. Большевик,— давом этди Саидов қизиқиб.— Ҳа, санбатга кирсам, ярадорлар орасида домла ўтирибди. Бошида қандайдир эски қулоқчин, эгнида телогрейка, белидаги қайишга битта китоб қистирилган. Бир оёғи тиззагача бинт билан қалин ўралган. Мени ўтирган жойида қучоқлади. Гаплашдик. Москвадан кўчишга таклиф қилишган экан, унамабди. Халқ лашкарлари билан фронтга келибди. Ўзбекистондаги шогирдлари, дўстларининг илмий ишлари билан қизиқди. Дафтарни кўрсатдим. Дарров варақлаб, кўз югуртиб чиқди. «Инжу, инжу!» деб қўйди ҳаяжон билан у. Мен «Олиб кетинг бунни, тирик қайтсам оларман ё бирга ишлармиз, насиб қилмаса, у вақтда ўзингиз фойдаланарсиз» дедим. Сарик мўйловини одатича чимдиб ўйлаб қолди: «Мен ҳали кетмайман!» деди. «А, оёқ? Жуда жиддийга ўхшайди-ку», дедим. Кинояли кулди у: «Сизнинг оқсоқ Темур дунёнинг ярмисини олган. Чўлоқ профессорга фронтда бирон юмуш топилмайдими!» деди. Қасалхонада ўқиб, кейин хотинига юбориш учун дафтарни олиб қолди. Энди кўнгил тинч... 30

— Қулинг ўргилсин иш бўлибди. Домлангиз ҳам одамнинг одами экан!— деди ўз взводига шошган Саидовга Бектемир, худди олимни кўз олдига келтиргандай ўзича бошини чайқаб. 40

Ҳар вақтдағидай, кулимсираб Азимов келди. Унинг ингичка, чиройли юзи сарғиш ва шишинқирагандай эди. Бектемир уни жондан севарди, бирон нарса билан унинг кўнглини кўтаришга интиларди. Азимов ўтирмасданоқ у қутичада чиройли сигарета тутди, ишлар бошқача-ку, дегандай кўзларини олайтирган элатига деди: «Раъзведкачилардан ошнанг бўлса, ишинг йирик!» Азимов қалин, қўпол қўлқопини ечиб, чўнтакка тикди. Узун, ингичка, чиройли бармоқларида сигаретани айлантириб, 10 лабига олифталарча қистирди.

— Роса маза қилдим — беш соат vxлабман-а! — деди у мақтаниб. — Яна қаерда денг, қизларнинг землянкасида!

Бектемир лабини ялаб, хўш, қандай сир ўтди, дегандай қулоғини тутди. Азимов сигаретани бир-икки қаттиқ сўргач жирканиб, юзини буриштирди: «Пуф, бундан хазон чеккан яхши! Танк билан тўпнинг йўғонини ясашга зўр берибди-да, фашист лаънати». Бектемир унинг фикрига қўшилди. Элатларни кейинги жанглар эпизодлари беихтиёр эгаллади. Азимов алоқачилар ишининг 20 огирлиги, кейинги уч-тўрт кун ичида бошидан мингнинг снаряд, мина учганлиги ҳақида гапирди-да, яна қизлар ёдига тушди:

— Яхши қизлар, уларнинг бир тола сочи учун жон берсанг арзийди, — деди у хафаланиб. — Олов маликалари! Кеча бирини кўмдик. Вера. Ўт ичида, балиқ сувда сузгандай дадил, чаққон юради. Узуқни тез топар, тез уларди. Мен гоҳ ҳазиллашсам, ёнидан кичкина суратни чиқаради — учувчи кийимида бир йигит. Ким билади, балки манави шунқорлардан бирими? — Азимов 30 совуқ, хира кўкимтир осмонга ғамгин ва хаёлчан қаради. Бир гала самолётлар Ғарбга томон жуда баланд учар эди.

Шу орада қиров мўйловини осилтириб, ҳаллослаб, Дубов пайдо бўлди. Санбатга бормагани учун Бектемирни оғаларча пўписа билан койиди. Кейин Бектемирнинг гапига қулоқ солмасдан тезроқ наҳорлик қилиб олишга қистади ва котелогини қор билан тозаларкан, ўз-ўзига дегандай, қиров мўйловини шилдиратиб, секин сўзлади: 40 «Актив мудофаа, маъноси шуки, тинчлик йўқ. У келмаса, сен борасан! У келса ҳам борасан!» деди кулиб Азимов.

— Шунақами? Хўп, майли!— бошини кескин қайириб, ҳазил товуш билан деди Дубов.

Бектемирнинг қошиғи ҳали котелок ичида шахдам ўйнарган, связной келиб, уни Никулин чақирганини қандайдир мағрурлик билан билдирди. Бектемир нима гап бўлиши мумкин, дегандай Дубовга тикилди. Лунжи овқатга тўла дўсти елкасини қисди. Связной бутун ҳаракати билан сабрсизланганини намоиш қиларди. Азимов ўйчан, сокин деди: «Махсус топшириқ. Белни маҳкам боғланг!»

10

Қишлоқ орқасида, команда пункти олдида Никулин шамоллаган бўғиқ товуш билан бир группа жангчиларга — ҳаммаси бошдан оёққача қордай оппоқ кийим кийгани учун узоқдан худди қишда болалар қордан ясаган фигурадай кўринарди — ниманидир уқтирар, қўлларининг ҳаракати билан ниманидир тушунтирар, таъкидлар эди. Бектемир аскарчасига одим ташлаб унга яқинлашаркан, Никулин бирдан маънодор илжайиб, қўлини кескин силтаб, пастаккина блиндажга киришга ишора қилди. Бектемир кирди-ю, оғзида папирос, чўян печка ёнида ҳурпак сочли, сариққина, юмалоққина телефончи қиз билан гаплашиб турган йнгитга ўзини отди. Улар ўзбекчасига бир-бирларининг орқаларини юмшоқ силаб, индамасдан узоқ қучоқлашишди. Оғанини юракларининг гуп-гуп урганини эшитардилар. Кейин ҳаяжондан ранглари оқарган, бахтдан кўксилари тўла, тиллари тутуқ, титроқ табассум билан, «Қаердан?», «Қачон?», «Тинчликми?». «Ёпирай!», «Анавини қаранг!» каби оддий узуқ-юлуқ сўзлар, иборалар билан гаплаша кетдилар. Қиз деворга суяниб, уларнинг тилига тушунмаса ҳам, маъносини уқишга тиришгандек, ингичка, сарғиш қошларини чимирган ҳолда кулиб турарди. Камол акасини табуреткага ўтқазди, папирос тутди. Ўзлари тўғрисида қарийб ҳеч нима демасдан, юракларининг ҳамиша соғинчи бўлган, туғилиб ўсган ерлар, оила ўчоғи ҳақида сўзлашдилар. Бектемир бирдан сўради:

20

30

— Қаердан топдинг мени?— Бектемир ҳайрат билан бошини чайқади.

— Сиз-чи? Қапитандан сўраш керак!— жавоб берди кулиб Камол.— Энди англадим. Кеча мен унга сурат кўрсатган эдим. Эсингизда йўқми, ўзоғи йил тўрт оғайни сурат олдирган эдик-ку?

40

— Ҳа-ҳа. Ёдимда,— деди Бектемир бошини қашиб,— қани, бу ёққа чиқар.

Камол дафтарча орасидан суратни олди. Бектемирнинг кўзлари ёниб кетди, титроқ қўлларида ушлаб, суратга тикилиб қолди. Ҳатто шу аснода югуриб кирган Никулинни ҳам сезмади. Камол унинг қўлини самимий қисди, раҳмат айтди.

— Узун чопонда, гулдор дўппида бўлса ҳам, дарров танидим мана бу ботирни. Темир юрак жангчи бу!..—
10 деди капитан қўлларини ишқалаб.— Жўрттага айтмадим сизга. Кутилмаган учрашув бўлсин, дедим. Мен ўтқир сезгиларни севаман. Қалай, хурсандмисан энди, қандай совға берасан?— Бектемирга мурожаат қилди капитан.

— Совға?— шошиб қолди Бектемир.— Нима хоҳласангиз, жонимни ҳам аямайман.

— Жонинг ўзингга буюрсин. Менга кўпроқ душманни қир! Хўпми?

— Ўртоқ капитан, бу яхши иш, бажараман,— деди
20 жонланиб Бектемир.

Камол папиросни лаби бурчига қистириб, тўймағур қараш билан акасига — содда, кучли, чиниққан жангчига қарар ва тунов кунги қаҳрамонлиги учун Никулин Бектемирни «Қизил Юлдуз»га тақдим этганини эшитиб, қучоқлагиси, ўпгиси келар, яна ўзини тийиб, ичидан хўрсинарди. Капитан столга ўтиб, харитага шўнғиди. Унга халақит бермаслик учун кўрмиш-кечирмишлари ҳақида биродарлар аста сўзлаша бошладилар.

— Ўртоқ Ўринбоев, бир минутга мумкинми?— деди
30 Никулин бошини харитадан кўтармасдан. Бектемир укасига қўлини чўзди:

— Гап адо бўлмайди. Омон бўл, ука,— деди Бектемир Камолнинг кўзларига тикилиб, меҳрибон овоз билан.

— Хайр. Яна кўришармиз...— деди Камол унинг қўлини қўйворгиси келмай.

— Насиб бўлсин!— деди Бектемир.

...Қуёш тоза ва ёрқин чақнарди. Ўрмонлар бошида туман эрирди. Оёқлар остида ғарчиллаган қорнинг оқ ёлқини, кўлмакларда муз ойнаси кўзни қамаштирарди.
40 Бектемирнинг қизиган юзини совуқ жизиллатиб ялади. Кураги остида оғриқ зирқиради. Лекин унинг руҳи ғусса гирдобидан холи, нурга, орзуга тўла эди. Шу чоқ унинг

хаёлини Олтиной забт этди. Қизнинг илиқ табассуми, ёқимли муомаласини соғиниб, оғир хўрсинди. «Ажойиб, гўзал қиз», деди ўз-ўзига ва ширин севги хаёлидан маст юриб кетди. Теваракда пулемёт садолари кесик-кесик янграб турмаса, гўё у учун фронт ҳам йўқ каби эди. Ногоҳ команда пункти орқасидан бир қанча командирлар олдида серсавлат, вазминқадам генерал чиқиб қолди. Бектемир ўзини сезмаганга солиб, юмушга шошилгандек тез юриб кетди. Анча нарига бориб, бурилиб қаради. Генерал Шарқ томонда, дарахтлар ортида кўким-тир туман орасидан қаққайиб кўринган аллақандай минорага бармоқлари оппоқ бинт билан боғланган қўли билан ишора қилиб, теваракдагиларга ниманидир тушунтирди-да, тўдани ичкарига бошлади. Бектемир оёқлари билан ер тепиб, ҳийла вақт турди. Катта командирлар кенгашга кетган бўлсалар, балки укам чиқиб қолар, деб ўйлаган эди. Лекин умиди синди. Бошини мағрур тик тутиб, тез юриб кетди. Кўз олдида Қамол, фикран у билан суҳбатни давом эттирарди. Унинг бошида унутилган, ўчган узоқ хотиралар тирилди: дарахтларга тирмашиб, инлардан қуш қидирганлари; ҳовузнинг музидан яхмалак отаётганларида, юпқа муз қарс ёрилиб, Қамол сувга ботганда, унинг бармоқларини ушлаб қолиб тортаркан, сирпаниб, ўзи ҳам шаппа тушиши; укани қидириб, муз тагидан уни олиб чиқиши; кейинги йилларда ҳар ёз Қамол таътилда қишлоққа қайтаркан, тоғ саёҳатлари, қовун полизларни кезишлар, ов... «Чинакам командир — туриши, сўйлаши, кийими. Мана, ҳозир генерал билан кенгашяпти» — ўйлар ва қувонарди. Мана, у окопга қандай тушиб қолганини сезмай қолди. Блиндажда Дубов этигини қуритарди.

— Хўш, юзингдан учқун ёғяпти? — деди у бошини кўтариб, қизиқиш билан.

Бектемир ҳарсилларди. Каскасини олиб, юзига қараганда тоза, йилтироқ пешонасини артди: «Укамни кўрдим. Старший лейтенант. Балло! Болалигидаёқ арқонсиз дарёнинг кенглигини ўлчарди-я...» Кейин аста қўлтигини ковлади-да, суратни дўстининг тиззасига қўйди: «То-моша қил!» Дубов кўзларига яқин тутиб, маъқуллаб, бошини чайқади: «Бутун батальон!» Бектемир суратни қалин қоғозга ўради, ип билан чандиб, кўкрак чўнтакка солди, устидан силаб-силаб қўйди.

Дам ўтмасдан, взвод командири бўғиқ товуш билан қичқирди. Жангчилар жойларини эгалладилар.

Душман атака бошлади. Улар бугун яна сурбетроқ, қутурганроқ, ўсалроқ ҳаракат қилдилар. Кар қиладиган ғайри табиий шовқин, тинмаган ўт қуюни, қалин техника ва пиёда кучи билан отилар эдилар. Душман катта йўлга кўндаланг бўлиб ётган муҳим пунктни нима қилиб бўлмасин босиб олишни, кейин олдинга сакрашни истарди. Бизнинг авиация ва артиллериямиздан то
10 найзамизгача, жангчимизнинг муштира қада — бутун куч ҳам бутун воситаларимиз душманнинг бу ниятини чиппака чиқаришга қатнашди. Ўт ва ўлим қасирғаси қишлоқни қамради. Кўчаларда ёнган уйларнинг, порохнинг аччиғи, бўғувчи дуди орасида қиёмат жанг кетди. Машиналар, снарядлар зарбидан пастак уйлар тегирмон тоши остига тушган ёнғоқдай эзиларди. Гиштин бинолар оғир болга билан чақилган тошдай ушалади. Бектемирнинг устига ҳавода чирпиниб, фоже қалдираш билан бир тахта тунука келиб тушди. Жаҳл билан кўта-
20 риб, улоқтирди уни.

— Худодан қалқон сўраганмидик? — деди Дубов бақириб.

— А? — қичқирди Бектемир.

Дубов, анчайин гап, дегандек қўлини силкиди. Дўстлар ерга ётиб, душман автоматчиларига отишар, қалин, қаттиқ қорда эмаклашар, энкайиб сакрашар, худди қандайдир юрувчи ўт очиш нуқталари каби тўхтовсиз оташ пуркар эдилар. Ҳамма жангчиларда нафрат ҳоким, нафратнинг тиши билан немиснинг ҳалқумини, танкнинг
30 бронини ғажишга тайёрдек эдилар. Ҳатто ярадорларнинг инграшларида, қарашларида жангдан чиқиш заруриятидан шикоят, қониқмаган ғазаб ва нафрат алами туюларди.

Дубов ва Бектемирга связной Никулин чақираётганини хабар қилди. Шу ерда, ўқ довул орасида ҳам, у маънодор, сирли оҳанг билан билдирди. У капитанга бўлган алоҳида ҳурматини таъкидлаш учун шундай қиларди. Йўқса ўзи камтар ва олижаноб йигит эди. Дўстлар новча, бесўнақайроқ бўлса ҳам, жаҳаннам ўти орасида юришнинг, эмаклашнинг пири бўлган связной орқасидан кетди. Сигир қуйруқ, пастак тепалик бағрида
40 қорга чўккалаб жангнинг боришини кузатган капитан сокин эди. Взвод командири, кўзлари чақиндай ёнган,

лаблари кўпик, бурун катаклари ис билан тўла ўспирин йиғитча бу азаматларни шу вақтда нима қилар экан, дегандек қошини чимирди. Сийрак дарахтлар бошида ўқлар физиллар, тарашадай қотган новдаларни синдириб туширарди. Нарироқда иккинчи рота командири плаш-палатка устида боши, пешонаси билан бинтга қалин ўралган ҳолда ётарди. Уни ҳозир келтиришган экан. Баъзан у нордон мева егандагидек, юзини буриштириб, тишини қисирлатиб кўярди. Никулин тамаки сўради. Дубовга махорка йўқлиги маълум бўлса ҳам, чўнтагини ковлаб-ковлаб қўйди. Бектемир «менда ҳам йўқ», деди ачиниб жиддий ва кимда бор, дегандек атрофга кўз югуртирди.

— Иккита танк келиб, остонада кўндаланг пойлаб турибди,— деди Никулин сокин.— Хўш? Шу моментда кенгашишдан иш яхши. Уларни яксон қиламиз-а? Вазифа осон эмас!

Дўстлар учқунланган кўзлари билан ялт этиб, бир-бирига қаради.

— Танкларни яксон қиламиз!— деди Дубов, ўзига хос бўлмаган қандайдир майин оҳанг билан.

— Топшириқни бажарамиз!— деди Бектемир руҳланиб.

Никулиннинг кўкраги тўлишгандек туюлди: «Ватан сизни унутмайди»,— деди у кетишга ижозат бериб.

Дўстлар гранаталар, ёшувчи модда қуйилган шишалар билан эмаклашди. Олдинда Дубов. У оғир ҳарсиллаб, отдай пишқириб, гавдасини судрайди. Бектемирнинг совуққотган оёқларида чидаб бўлмас оғриқ. Қани чўғ бўлса-ю, жўхорини кабоб қилгандагидек, қўрга кўма қолса! Дўстлар гоҳ даҳанлари, бурунлари билан қорни эзгилаб, жим қотардилар. Миналар қор ва ерни совирарди. Тажриба ва инстинкт уларни хавфсиз жойга элтиб ташлади. Лекин мўлжалга тез бориш керак. Дўстлар яна қор чангаллаб, илгариларидилар.

Немислар қишлоқни босиб олиш учун учинчи марта уринганда, биринчи ротани Никулин ўзи қарши атакага кўтарди. Портлашлар, ўқлар орасида дадил ҳаққалаб, кимни сўкиб, кимни ардоқлаб, олдинга суриларди. Унинг услуги дарров сезилди. Жангчилар ҳар қандай балодан даф қила билувчи сеҳрли кучга суялгандай ишонч, қатъият билан ҳаракат қилар эдилар. Жангнинг қизиги бошланиши билан Никулин ярадор бўлди. Бе-

сўнақай ва содда связной ҳам бир сержант уни жарга келтириб, елкасини бўйини аралаш боғладилар. Никулиннинг юзини газаб ва оғриқнинг доғи қоплагандек эди. «Қандай бемаъни кўргилик!— алам билан ёниб ўйларди у.— Катта ишнинг арафасида-я!» Унинг кўз олди қорайди. Ётиб, жим қотгиси келди. Лекин иродага таяниб, боши эгик ўтирди. Хушини йўқотишдан қўрқди ҳам санбатга олиб кетишга ҳозирлик қилинаётганини сезди. Бирдан кўзларини очди, жанг бораётган томонга тикилди. Тутун ва портлашлардан бошқа нарса кўрмади. Лекин жангнинг тарозисини, у ёқ-бу ёқ бўлиш пайтини у, ҳамма вақтдагидек, ўзига хос сезги билан туйди. Оғзига бир парча қор ташлади. Ёнган, қуруқ ҳалқумидан мой ўтгандек бўлди. Унинг ниятини сезгандай, сержант ва связной кетишга ялинишди. Никулин уларга, бундан нима қиласанлар, дегандек, жаҳл билан қаради-да, ўрнидан турди.

— Комиссар командирлик қиляпти. Ахир сизга мумкин эмас,— деди астойдил связной.

20 — Ярангиз ҳазил эмас. Йиқиласиз ахир,— деди Никулинни аста суяб сержант.

Никулин уларга қаттиқ гапиришга оғзини очди-ю, бироқ ҳеч нима демади. Марш, дегандай ёниқ кўзлари билан олдинга ишора қилди.

Олов ва тутун орасида жангчилар командирни кўрдилар.

— Капитаннинг онасига раҳмат!— деди Бектемир Дубовга.

30 — Капитан учун биттадан граната отайлик-а!— деди Дубов.

Жангчилар ҳадсиз руҳланди. Улимни менсимасларнинг атакаси кескинлашди, ўт бўронланди. Тиш-тирноғи билан ҳар қарич ерга ёпишган, чекинишга эмас, ҳар минут босиб-янчиб ўтишга уринган немислардан чидам, тоб қочди. Жанг сурони қишлоқдан узоқлашгач, Никулин тинкасиз, чайқалиб йиқилди.

ИГИРМАНЧИ БОБ

40 Ҳаво даҳшатли совуқ. «Туф!» деса, ях тушади. Қор бўрони тун-кун тинимсиз қутуради. Рус қиши — қаҳратон қиш авжда. Асрларни кўрган кўм-кўк дов арчалардан бошлаб то бир қарич нафис болача арчаларга қа-

дар барчаси муҳташам қор либосида кўркам ва мағрур турадилар. Бироқ фашистлар ўзларининг юпун кийимларида ночор ва ожиз ҳолда эса-да, Москва сари интилар эдилар. Лекин Москва пўлатдан қуйилган тилсимли қўргон каби метин ва зўр ирода билан курашмоқда. Жангчиларимиз фашистларни техника — танк, авиация ва турли даҳшатли пулемётлар ёрдами билан ҳамон қириб, топтаб янчмоқда давом этадилар. Қаҳрамон аскарларимиз ўлимни писанд этмайдилар. Москва энгилмас ва емирилмас бир тоғ каби муаззам турар. Атрофи бақувват, пишиқ мудофаа ҳалқаларга ўралган. Москваликлар — ёш-қари, барчаси кеча-кундуз уйқудан, роҳатдан воз кечиб, минг азоб ва қийинчиликларга дош бериб, шаҳарни маҳкамлади. Дабдаба билан Европани босиб ўтган немиснинг тиши Москва бўсағасида синди, ушалди. Улар ҳамон янги ва янги дивизиялари, минглаб танк ва самолётлари билан жаҳаннам оловини ёғдирсалар-да, бизнинг халқимизнинг, жангчиларимизнинг иродасини бука олмадилар, синдира олмадилар. Нафрат ва ғазабимиз, кин ва ўч юракларимизда жўшарди. Энг ёш қизларимизга қадар қурбон бўлишга, осилиш ва отилишга рози бўлдилар-ку, аммо душман йўлини тўсдилар. Москвага киришга йўл бермадилар. Бутун совет халқларининг кучи бир забардаст муштга тўпланиб етди.

Декабрь ойлари даҳшатли жанг билан кечмоқда. Қалтираган, юпун, кир, ифлос фашистлар орқа қилган зўр техникаси емирила бошлади. Бу буюк урушда жанг мактабини ўтиб улгурган, пўлатдай тобланган пишиқ аскарларимиз, янги, уринмаган, қалин кийимли ва яхши қуrolли дивизияларимиз — барчаси фашистларга зўр ҳужум, тарих кўрмаган дев ҳамлага тайёр эдилар.

Бектемир ва жангчилар гулхан олдида гурунглашиб ўтирадилар.

— Уртоқ ботирлар, биз энди бундан кейин чекиниш деган гапни билмаймиз, — деди Дубов махорка тутунига ўралиб. — Душман саваламоқни энди биздан кўрсин. Гал бизники. Чангалимиздан битта фашист ҳам тирик қочолмайди. Оёқсиз, қўлсиз, бошсиз ифлосларга рус ери мозор бўлсин! Буюк халқимизнинг, муқаддас Ватанимизнинг, метин партиямизнинг буйруғи шу! Ҳужумга ўтамиз, ғазабларингни қайрай беринглар!

— Офарин! — қичқирди Бектемир. — Немисни инига тикиб, кейин зўр тантана қиламиз.

Аскарлар кўтаринки руҳ билан суҳбатда давом этардилар. Мана, жангчилардан бириси, Васильев дўнғиллаб деди:

— Немис қўймайди, ҳали кўп ёпишади, техникаси баланд унинг.

Жангчилар пичинг ва киноя билан фашистларни ҳархил муболағалар билан кўпиртириб, ҳазил қила бошладилар.

10 — Фашист деганда жони томоғига келади Васильевнинг. Қўйинглар, қўрқитманглар бечорани,— деди Дубов мўйловини бураб.

— Ҳа, нима дейсан, нон ва туз тутиб, дарвозани очиб берайлик бўлмаса,— деди ғижиниб сибириялик бир жангчи.

— Йигит юракли бўлиши керак, дўстим,— деди Бектемир.— Қарияларнинг яхши сўзи бор — қўрқмас қирқийил қирғинда юрса, қилич ўтмайди.

20 Гулхан атрофида аскарлар давраси тобора сиқилиб борарди. Совуқдан увишиб, махоркани тез-тез тортар, баъзи командирларнинг жонбоз-жонкуярликлари, айрим жангчиларнинг қаҳрамонликлари ва, ниҳоят, олдиқочди турли гаплар ила суҳбатни узмай ўтирардилар.

Хира тонг отиши билан бирдан жанг бошланиб кетди.

30 Артиллерия — жанг илоҳи, азамат, хилма-хил, катта-кичик, ажойиб маҳобатли тўпларимиз ишга тушди. Ер ва осмонни зилзилага солиб титратди. Улуғвор эди булар. Техникамизнинг ажойиб қудрати жангчиларимизнинг қаҳрамонликлари билан пайванд бўлиб, фашистларни талқон этишга киришди. Жангчиларимиз ҳужумга отилди. Қаттиқ, чидамли, қонли жанглар ясаб, қишлоқ, шаҳарларни озод этиб, илгари сурилди.

Артиллериямиз душман устига жаҳаннам ағдариб, даста-даста танкларини, карвон-карвон автомашиналарини яксон қилиб, фашист махлуқларни қира кетдилар.

40 Яқинда, ноябрь кунлари Москва остонасига етган, баъзи жойларда ҳатто артиллерия отиши масофасида зафар ишончи ила турган душман олдида ҳам совет халқи титрамади, ишончини йўқотмади. Балки баъзи бир «Москва тамом бўлди», деган қўрқоқ, уятсизлар, аблаҳлар бўлгандир. Аммо бундайлар виждонсиз, инсон қиёфасини йўқотган олчоқлардир.

Мана, кунлар келди, жангчиларимиз, қаҳрамон шеър йигитларимиз, Ватанга юракларида меҳр-садоқат ҳисси тошган қизларимиз зафарга ишонч билан олға босдилар. Улар бу йўлда ўлимдан қўрқмас, фидокорликлари афсонавий, ёлғиз жонини азиз Ватанга қурбон этишга ҳозир, гарчи қурбон бўлсалар-да, пешоналарига шон, абадий боқийлик ёзилган халқнинг суяукли ўғил-қизлари эди.

Бу зўр ҳужум, буюк юришнинг биринчи кунларидаёқ зафар қувончи кенг юртимиз узра чақмоқдай тарқалди. Халқ буни ҳар он, ҳар нафас қатъият билан кутиб турарди. Буюк Ватан урушининг муҳим ва кескин босқичига ўтганимиз ҳаммага аён эди. 10

Аскарларимиз кундан-кун немисларни поймол қилиб олға борадилар. Бутун тактикамизнинг, жанг маҳоратимизнинг мақсади фақат фашистларни ҳалқада бўғиш, қириш бўлди.

Ҳар ёнда разил душманнинг ва емирилган техникасининг ғуж-ғуж жасади.

Жангчиларимизда ғурур тошар. Бектемир энди жангларда пишган эски солдат. У хурсанд, дўстлари билан ёнма-ён олға юрди. 20

Қишлоқда даҳшатли жанг давом этмоқда. Фашистлар девордан, туйнукдан, деразалардан ўқ отар, аммо аскарларимизнинг фавқулодда ҳужуми қаршисида ожиз ва ночор ҳолда тўда-тўда асирга тушар, кўча-кўйлар, уйлар, омборлар уларнинг ўликлари, ярадорлари билан тўлар эди.

Бектемир бирдан йиқилди: «О, аблаҳлар!» деди тишларини қисирлатиб, ғазаб ва нафрат билан. Яқиндаги бир ҳамшира дарҳол кўтариб, пастак уйга олиб кирди. «Наҳотки шу бемаъни ўқ йиқитди мени...» ўйлади Бектемир хомуш, мадорсиз ҳолда атрофида йиғилган ҳамшираларга кўзларини жавдиратиб. Қизларнинг бириси дарҳол беозор, аммо чаққон ҳаракатлар билан ўқ ўтган сондаги ярани дорилаб боғлади: 30

— Ҳечқиси йўқ, лекин тоза ётасан,— деди Бектемирнинг пешонасини оҳиста силаб, онадай илиқ, меҳрибон боқиб. Бектемир миннатдор кўзларини юмди. Оғриқнинг зўрлигидан, қоннинг кўп оққанлигидан у ҳолсизлашган, ранги ўчиқ, мадорсиз ётар эди. 40

Уй оғир-енгил ярадорларга лиқ тўлган. Тагин янги ва янги ярадорлар келтирилмоқда. Бири инграган, бири бақирган, бири ҳушсиз ётарди. Ҳамширалар тўхтовсиз чаққон, қатъий ҳаракатлар билан яраларни боғлаб, бирикки оғиз шифобахш илиқ сўзлар, меҳрибон боқишлар билан уларга ором беришга тиришар, фидокорлик билан биринчи ёрдамни кўрсатар эдилар.

Бектемир оғриқни ютишга, енгилга тиришиб, тишини тишига қўйиб, мадорсиз, кўзлари юмуқ ҳолда ётар эди.

10 Ҳарсиллаб югурган ва уйга кирган ҳамон дўсти олдида чўққайган Дубовнинг иссиқ нафасидан у кўзларини катта очиб юборди.

— Нима бўлди сенга?— деди Дубов шошиб, аммо ташвиш қўрқинчини яширишга тиришиб ва қимирлагиси, кўтарилгиси келган Бектемирнинг елкасига оғир, бақувват қўлларини оҳиста қўйиб, қучди:

— Қани, кўрай, э... зиёни йўқ, соғаясан. Аммо дўстим, икки-уч ой ётиш лозим бўлади. Хайр, азизим, зўр жанг билан олдинга кетяпмиз. Хат ёз, дарагингни бериб

20 тур,— деди ва дўстининг лабларидан қаттиқ, қайноқ ўпди.

— Хайр, дўстим, ўлсам, абадий хайр...— деди оҳиста Бектемир оғриқ ва қайғудан ўпкаси тўлиб.

— Ундай дема, Берлинга иккимиз бирга борамиз,— деди Дубов кулиб ва эшикда яна бир зум тўхтаб, қайрилди, меҳрибон табассум билан яна бир хайрлашди-да, тез чиқиб кетди. «Қани, ҳозир Олтиной бўлса ёнимда,— деди ичида Бектемир соғинч ва ҳасрат билан.— Майли, омон бўлсин, унинг ҳар қадами хатарли; жангларда пишиб, ярадорларга шифо бериб, шафқат ила хизматда юргандир, эҳтимол кўришармиз», деди ва юзида шодлик ҳам табассум жилваланди.

30

Шу тобда ҳовлиққанича алоқачи Азимов етиб келди:

— Тавба, эшитдим, югурдим, сизга не бўлди, ярангиз жиддийми? Тезроқ жўнаб қолинг,— деди ва бир ярадор ила машғул бўлаётган ҳамшира билан шошиб-пишиб гаплашди-да, Бектемирни кўтариб, кўчага чиқди. Кўп ўтмади, бурчакдан чиқиб, ғизиллаб келаётган «тез ёрдам» машинанинг йўлини тўсди. Ярадорларга лиқ

40 тўла машинага ҳамшира ёрдами билан Бектемирни авайлаб тиқиштирди.

— Дўстим,— деди Бектемир,— мабодо кўрсанг Камолни — биласан-ку, кўрган эдинг — ётиғи билан айтиб қўй, салом дегин,— ялинди.

— Хўп, хўп, ташвиш қилманг. Хайр, уруш-да, бу авжи уруш,— деди ва машина қўзғалиб улгурмасдан алоқаччи кўздан ғойиб бўлди.

Бектемирнинг оғриғи даҳшатли.

Совуқ нафасни кесадиган изғирин. Булутларга қизил югуриб, хира қуёш ботмоқда. Машина катта йўлда учар эди.

1943—1957.

10

ВАРИАНТЛАР

Ойбекнинг аксар асарлари каби «Қуёш қораймас» ҳам ўзининг турли қўлёзма ва босма вариантларига эга.

Романнинг қўлёзма нусхаси адибнинг шахсий архивида сақланади. Бу қўлёзма шахсан адибнинг дастхати билан ёзилганлиги сабабли ҳам жуда нодир ва ноёбдир.

«Қуёш қораймас» романининг биринчи, иккинчи бетлари Ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номли Адабиёт музейининг қўлёзмалар фондида сақланади.

Бу қўлёзманинг биринчи (титул) бетида қуйидагилар ёзилган:

«Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек

Қуёш қораймас

Роман

Биринчи бўлим

Бошланди 1943 йил 7 апрелда

1957 йил декабрда тамом бўлди

Тошкент»

Қўлёзманинг иккинчи бети, яъни романнинг боши қуйидаги жумлалар билан бошланади: «*Баланд чўққилари худди йиртиқ чопондан туртиб чиққан пахтадек...*» Охири эса қуйидаги сатр билан тамом бўлади: «*Уфқда тоза олов гардиши катталашгач, қуёш шуълалари адирлар бағирлаб майин тўлқинланган арпа ва...*»

«Қуёш қораймас» романининг мазкур нашрини тайёрлашда Адабиёт музейида сақланаётган бу икки бетдан ҳам фойдаланилди.

«Қуёш қораймас» романининг асосий қўлёзмаси 302 бетдан иборат. Қўлёзма асосан икки хил форматдаги қоғозга ёзилган: 1) 20×30 см; 2) 22×32 см. Ҳар бетда ўртача 25—28 сатр бўлиб, баъзан бундан оз ёки кўп ёзилган бетлар ҳам учрайди.

Катта форматдаги қоғозларда эса, саҳифалардаги сатрларнинг сони ортиб кетади. Қоғози сифатсиз, унинг қалин-юпқалиги ҳам ҳар хил. Қўлёзманинг деярли ҳамма бетлари уринган, четлари йиртилган, вақт ўтиши билан қўлёзма саҳифаларининг ҳаммаси сарғайган. Қоғози ҳам ҳар хил: оқ, кўк, хитой қоғоз, ҳатто блокнотга, мактаб дафтарига ёзилган бетлар ҳам учрайди. Қўлёзма асосан араб графикасида бинафша сиёҳ билан ёзилган. Қизил сиёҳ, қалам, зангори сиёҳ билан ёзилган бетлар ҳам учраб туради.

Сиёҳ тўқилган саҳифалар ҳам мавжуд. Шу сабабли қўлёзманинг баъзи саҳифаларини ўқиш қийин. Баъзи бетлар тамоман йўқ. Масалан: 8—10, 44—45, 48—49, 91—92, 208—212-бетлар.

Қўлёзма саҳифаларида баъзан кўп нуқталар қўйилиб, ёзилмасдан қолдирилган жойлар ҳам бор. Булар бирор исм ёки байт,

жумла учун қолдирилган бўлиши мумкин. Баъзан қавс ичига олиб, *зажигалкалар ҳақида, нос ҳақида хангома, кексаларнинг соқоли ҳақида бир мақол керак, бир эпизод, меҳмон ҳақида бир байт, «Ул келсин»дан бир байт*, деб қолдирилган жойлар ҳам учраб туради. Булардан ташқари, баъзи саҳифаларида автор ўзи учун қўйган айрим белгилар ҳам бор. Қўлёзмадаги аксар бобларнинг номерланиши босма матндаги бобларнинг тартибига тўғри келмайди.

Бундан ташқари, ёзувчи архивида асар қўлёзмасининг нашриёт учун тайёрланган машинка нусхаси ҳам мавжуд. Аксар ҳолларда бу нусхалардаги фарқлар ўзаро муштарак бўлгани учун ҳар иккала манба романнинг қўлёзма нусхалари сифатида қаралди ва асарнинг мазкур илмий нашрини тайёрлашда асос қилиб олинди.

Шунингдек, адиб архивида романнинг биринчи ва иккинчи бобларининг дастлабки қўлёзма нусхаси ҳам мавжуд. Бу бобларда Бектемирнинг ота-онаси, ака-укалари, унинг атрофидаги кишилар, колхоздаги меҳнати, чўпонлиги, меҳнатга, колхоз мулкига муносабати ҳақида гап боради. Муаллиф бу бобларда бизни асар қаҳрамонларининг урушгача бўлган ҳаёти, характерлари, онги ва дунёқарашлари билан таништиради. Мазкур боблар турли сабабларга кўра, асарнинг босма нашрларига киритилмаган.

Романнинг дастлабки варианти сифатида ёзилган ва ушбу томининг «Вариантлар» бўлимида илова этилган «Уни қаноатлантирган-ди...» сўзлари билан бошланувчи парча устига чизиқ тортилган. Шунга қарамай, бу парчалар роман матни тарихини ўрганишда маълум аҳамиятга эгадир.

Мазкур қўлёзмалардан ташқари, адиб архивида роман учун тўпланган 36 бетдан иборат турли материаллар ҳам бор. Бу материаллар орасида романнинг умумий плани, айрим қайдлар учрайди. Адибнинг фронтга қилган сафаридан олган таассуротлари, баъзи жангчилар, командирлар билан бўлган суҳбатлари ва бошқа материаллар ҳам бор.

Қўлёзма ва босма манбаларни қиёсий ўрганиш романнинг босма нусхаларида ҳам баъзи камчилик ва нуқсонлар борлигини кўрсатди.

Чунончи, романнинг босма нашрларида Никулин Николин тарзида ёзилган; айрим орфографик хатоларга йўл қўйилгани сабабли айрим иборалар ғализ ва тушунарсиз ҳолга келган. Масалан, 1971 йил нашрининг 55-бети (33—35-сатрлар)да қуйидаги жумлани ўқиймиз: «Аксари енгил ярадор, бир нечаси, инграр, икки-учтаси оғир (?) ва ҳароратнинг зўридан алаҳсирар, алланималар, деб жавварди...» Бу сатрни қўлёзма билан солиштирганимизда, унинг «...оғриқ ва ҳароратнинг зўридан...», деб берилганини кўраимиз.

Яна ўша нашрнинг 114-бети (40-сатри)да қуйидагилар ёзилган: «— Ах, гадина, кўзларимиз остида ҳаром қотади». Бу жумла «...музларимиз остида...» тарзида тўғри берилган.

Романнинг ушбу илмий матнини тайёрлашда унинг 1971 йил наشري таянч нусха сифатида олинди ҳамда мазкур нусхадаги айрим қусурлар асарнинг қўлёзма ва дастлабки босма нусхалари асосида тузатилди.

Қўлёзма манбалар:

Ж — романнинг адиб дастхати билан ёзилган қўлёзмаси.

ҚМ — роман қўлёзмасининг машинкаланган нусхаси.

Ут ичида. Романдан парча.— «Қизил Ўзбекистон», 1943, 1 май.
Ғазаб қайнаганда. «Қуёш қораймас» номли янги романдан парча. «Қизил Ўзбекистон», 1943, 29 октябрь.

Мактуб. Янги ёзилаётган «Қуёш қораймас» романидан парча.— «Қизил Ўзбекистон», 1944, 23 февраль.

Элатлар. «Қуёш қораймас» романидан парча.— «Қизил Ўзбекистон», 1944, 5 март.

Қуёш қораймас. Романдан парча.— «Армуғон», Тошкент, 1944, 14—26-бетлар.

Қуёш қораймас. Романдан парча.— «Зафар», Тошкент, 1945, 4—9-бетлар.

Қуёш қораймас. Романдан парча.— «Шарқ юлдузи», 1946, 1—2-сон, 25—36-бетлар.

Қуёш қораймас. Романдан парча.— «Қизил Ўзбекистон», 1958, 5 январь.

Қуёш қораймас. Романдан парча.— «Тошкент ҳақиқати», 1958, 5 январь.

Қуёш қораймас. Роман.— «Ўзбекистон маданияти», 1958, 1, 11, 25 январь; 5, 12, 26 февраль; 12, 22 март; 2, 9, 26 апрель; 1, 14, 21, 31 май; 14, 21 июнь; 5, 12, 19, 23, 30 июль; 6, 10, 13, 23 август; 3, 13, 17, 20 сентябрь; 4, 12, 18 октябрь; 12, 22 ноябрь.

Ойбек. Қуёш қораймас. Роман. Редактор Маъруф Ҳаким. Тошкент, Ўздабийнашр, 1959.

Ойбек. Асарлар, 6-том. Қуёш қораймас. Фронт бўйлаб. Шоли йўл. Редактор М. Раҳмонов. Тошкент, Ф. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

ҚУЁШ ҚОРАЙМАС

I. РОМАННИНГ ДАСТЛАБКИ ВАРИАНТИ

Биринчи боб

Баланд чўққилари, худди йиртиқ чопондан туртиб чиққан пахтадек қор кўммалари билан қопланган [тоғнинг] тик, азамат гавдасида пастдан юқорига соялар ёйилди. Тоғ этакларида тўп-тўп ўсган кўм-кўк арчалар орасида хушбўй ва салқин шамол ҳар кунгидай кечки шўхлигини бошлаб, наъматакларнинг оппоқ кўркам гулларини силкитарди. Колхоз чўпони Бектемир юзларча қўйларни аста ҳайдаб, сой ичидан чиқди. Олдинда «она боши» бир неча эчки. Тошлоқлардан чаққон сакраб, подани эргаштиргани учун Бектемир гоҳ беихтиёрий равишда «қурай-қурай» деб тоза овозини жаранглатар ва лаланлаган семиз қўйларнинг билқиллама гавдасига гавронни аста қўндириб кўярди. Силлиқ тошларда ҳовлиқиб, тўлқинланиб югурган сувдан ўтиб, пода сигир қўйруқ тепага тирмашди-да, катта, юмшоқ тупроқли йўлга тушгунча, урғочи қўйлар болаларини қўмсаб, она меҳрига тўла оҳанг билан маърай бошлашди. Уфқда тоза олов гардиши катталашгач, қуёш шуълалари адирлар бағирлаб майин тўлқинланган арпа ва бугдойларнинг бошоқларини олтинлатганди. Бектемир қора, қуюқ қошлари остидаги йирик, тийрак, ҳар вақт табассум тўлиб турган, лекин болаларникидай содда

кўзлари билан узоқларга тикилди. Бу оқшом дала унга ҳар кунгидан кўра тўлғинроқ, кўркавроқ туюлди. Кундуз тоғ сувида узоқ чўмилиб, кейин мириқиб ухлаган ва тиниқиб турганидан қорни очроқ эди. Подани илдам ҳайдади. Бир довон ошиб, баланд қир тагига тикилган танҳо чодирга етди. Подани қари подачи кутиб олди. Жажжи-жажжи жингалак кўзичоқлар эрка товуш билан ҳавони тўлдириб, оналарига югурдилар ва сутга тўлиб тирсиллаган елинларини бошчалари билан ура-ура шошиб эма бошладилар.

Бектемир кундузнинг иссиқ нафаси қамалган чодирга кирди, орқадан шериги: «Қозонга қара-чи, пича луқмаи ҳалол бор!»— деб қичқирди. Бектемир қозонни очиб, қовурилган бир талай балиқ кўрди. Бу кун чолнинг овга чиққанлигини фаҳмлади-да, қозон бошига чўккалади, иликдай лазиз балиқни супрадай катта нон билан роса ошаб, сийраккина мўйловини енг учи билан артиб, ташқари чиқди. Чол кўзичоқларни ажратиб, қўйларни соғиш билан овора. Бири тимқора, бири малларанг дов итлар посбонликка ўтиб, атрофда жиддий, вазмин шайланардилар. Узоқдан учларни ёлқинлаган дарахтлар остидан тутун бурқиб, майин мавжлар билан ҳавога тараларди.

«Мен ўроқчиларга кетдим!»— қичқирди чолга Бектемир. Кейин кенг, очик кўкрагини кериб, тутун чиқаётган тарафга ёлғиз оёқ йўл билан бўз тойлоқдай енгил ва шахдам юриб кетди.

Уроқчилар қўшхонасида уни колхозчилар ҳар кунгидай ҳазил-ҳузул билан қарши олдлар. Кейин қишлоқдан янги келганлар чўпоннинг қўлини сиқиб, «Ўр ошиб, қир ошиб, атайлаб кўргани келибмиз-ку, битта-яримта кўзичоқни ҳам етаклаб келмабсан-да, ота ўғли!»— дейишди.

— Худо хоҳласа, оёқларинг тўртта бўлганда, бир қўрани ҳайдаб бораман!

Шўрва сузаётган Сафар чўтир дўқ аралаш деди:

— Сузма келтирмаганинг учун сенга юндини ҳам бермайман!

— Нуқул сардагини тутсангиз ҳам қатра хўпламайман,— жавоб берди Бектемир.— Узларинг йўқлаб бормайсанлар-де, яна ўпкалайсанлар... Меҳмон бўлларинг, сармой билан қатиққа бошларингни тикиб кўяй!

— Ишқилиб колхоз чорвасини урчитавер, ука, қўйнидан тўкилса кўнжига!— деди, қайноқ шўрвани бирдан хўплаб лаби куйган ўроқчилардан бири.

Уроқчилар гангир-гунгур суҳбат қилиб, ҳазил, аския билан ошардилар. Бектемир тўйган арслондай мағрур барра ўт устига ёнбошлаб, ўз ҳамқишлоқларини тинглади. Сермой овқатдан кейин аччиқ чойни маза қилиб ичиб, бу йилги арпа-буғдой ҳосилининг яхшилиги сабабли, яқинда пахта чолиғида бригадирнинг хотини Онахон Асқар полвон билан басма-баслашиб, у билан баб-баробар чопиқ чопганлиги ҳақида, колхознинг янги идораси ва сиркор клуб бинноси олдидаги катта гулзорнинг шу кунларда бениҳоят хушҳаво ва хушманзара бўлганлиги ва отбоқар Эрматга лотереядан бутун бошлиқ легковой машина чиқиб, озги қулоғида юрганлиги тўғрисида сўз кетади. Кўпдан буён қишлоғига тушмаган Бектемир бу хабарларни қизиқиб эшитди. Лекин қалин дўсти Асқар полвон билан аёлниг мусобақаси унинг кўнглини ранжитди:

— Асқар аёлниг кўнгли учун мудраб-мудраб ишлагандир-да. Азбаройи худо, агар Асқар полвон нортяни орқалаб тоғ тепасига олиб чиқибди, десалар ишонаман,— деди пиёлани чертиб узатиб

Сафар чўғир.— Лекин Онахоннинг гўшти қора. Ишга бир тушдимн, омбирдек ёпиша қолади.

— Кичкина деманг бизни, сакраб урармиз сизни!— деб қўйди ўтирганлардан бири.

— Халойиқ, шу Эрматга машина чиққанига доғман-да. Машинага овора бўлиб, отларни қунт билан парвариш қилмай қўярмикан. деб қўрқаман,— деди носвойини тупуриб Али тажанг.— Эсларингда турсин, эндиги гал: латарей чиптасидан роса юз донасини оламан! Бахтимнинг қўли зора-мора эшигимга пар тўшакли хафтамабиллонни гилдиратиб кела қолса!

— Валасапит чиқса ҳам йўқ демасиз!— деди Бектемир.

— Пастдан юрма, тоғ бўриси!— бўғилиб гапирди Али тажанг.

— Тепки аравадан икки оёғим учун иккитасини олиб қўйипман. Ҳа, сен томонга кундуз Дилоромдек бир нозанинни юборгандик, топдимми? Одамшавандалик билан кутиб олдингми ёки арчазорга имладдингми-ташладдингми?!— деди Сафар.

— Ҳа, айтгандай, қани гапир!— қизиқиб Бектемирга тикилди бошқаси.

— Ўзи нима гап? Эсларинг жойидами!— қўлини силтади Бектемир.

— Гафлатга солма ўзингни!

— Қиз бечорани бекорга овора қилдиларинг, бунга тоғ орасидан топиб бўладими!— деди қари Шодикул ота.

— Қанақа қиз? Қишини бекорга хуноб қиласанлар!— бошини кўтариб, жаҳл билан деди Бектемир.

— Офтоб нақ тепага келганда, биз терлаб-пишиб арпа ўриб турсак, ойнан жаҳоннамода пайдо бўлгандек ногаҳон бир қиз қошимизга стиб келди,— гапира бошлади иштаҳа билан Сафар.— Ана қошу ана кўз! Соч деганинг тақимига тушади. Ҳилпиллама кўйлагу жужунча нимча.

— Тўрт боланинг отасисан-ку, қиз деганда тилингдан бол томади!— деди Али тажанг одати бўйича ёқасини ушлаб.

— Гапни бўлма, яшамай қариган тажанг,— давом этди сўзида Сафар.— Биз: «Келинг, опагон, не юмуш?» дедик. «Мен қишлоқ-ма-қишлоқ юриб, халқ оғзидан эртақлар, эски қўшиқлар, ота-боболардан қолган масал ва маталларни йиғаман», дейди қиз. Дарҳақиқат, қўлтиғи тўла дафтар-қоғоз.

— Шунга ҳам мояна олармикан?— сўради ўроқчилардан бири.

— Бўлмаса-чи!— жавоб берди Сафар.— Ҳукуматнинг буйруғи билан бўладиган ишлар-да, бари!

Қимдир эътироз қилди. Сафар одати бўйича бармоқларини қисирлатиб, жиддий уқтира бошлади:

— «Халқ оғзидаги эртагу, қўшиғу, жамики ҳикматли гаплар жилд-жилд китоб бўлиб чиқади»,— деди у қиз. «Яхши айтиб берувчиларнинг суратларини шу китобларга босиб чиқарамиз»,— деди.

— Эски сўз — бамисоли олтин,— деди орденли бир чол.— Зар қадрини заршунос билади. Ҳукумат — заршунос. Масковда не-не тафарружгоҳларни очиб қўйибди. Ҳар бири етти иқлимда ҳам йўқ. Иншоолло, кўрдик, армонимиз қолмади.

— Ҳа, бормисиз, масковчи ота!— қичқирди Бектемир кулиб.— Қани, орден олгани Кремлга кирганингизда, носвойини қаерга туфлашни билмасдан, гаранг бўлганингизни бир айтиб беринг!

— Йўқ, гастиница деган ғалати жойда дўндиққина баришнага қандай қилиб гап тушунтиргансиз?— хахолаб сўради бири.

— Масковнинг ажойиботлари бениҳоят, қай бирини айтгани?— орденли чол белни ушлаб, аста ўриндан туриб кетди.

Яна сўз эртақ тўплаб юрган қизга кўчди. Бектемир у қизга йўлиқмаганига ачинди:

— Азбаройи худо, бир эртагим бор, оқар сувдек тўхташни билмайди. Езавериб қалам-қоғози тугар, эшитавериб қулоғи гаранг бўлар эди-да!

— Пул сўрасанг ҳам бўлар экан-да!— шивирлади Али тажанг.

— Энамга, ачамга мен пул тўлаб эшитганмидим?— Али тажангнинг елкасига бир уриб қўйди Бектемир.

— Вой-буй! Қўлми, харими, падар қусур?— қичқирди Али тажанг.

— Тоғнинг суви, шабадаси билан колхознинг эт-мойи қўшилиб, нуқул кучга айланган-да!— кулди Сафар чўтир.

— Советнинг шундай ишлари борки,— деди янги ўроқчилардан Қоровой салмоқланиб,— дўппини ерга қўйиб ўйлаб қарасанг, ҳайрон қоласан: танги ишлар, пурҳикмат ишлар. Мана, Навоий, беш юз йил бўлибди туғилганларига... У кишининг жамики газаллари босилиб турганмиш. Тошканда мрамрдан суратларини яшашга нома бор, ҳа, ҳайкалларини хушҳаво ерга ўрнатишармиш. Кеча қўлнинг ўргилсин дакалад бўлди-а, Азимжон? Уҳа, сўзга чечанлик Навоийга ҳатм экан.

Икки байт:

. . . . .

— Не дакалад? Ким қилди?— қизиқиб сўради Бектемир.

Қоровой кеча кечқурун қишлоқда, колхоз клубида мактаб муdiri Аҳмаджоннинг доклади тўғрисида сўзларкан, ҳамма нафасини ютиб, завқ билан тинглади.

— Мен у жанобни соҳибкаромат авлиёдан, деб юрар эдим. Вазир ҳам бўлган эканлар-да?— деди Сафар чўтир таажжубланиб, бошини чайқаб.

— Гапнинг пўст калласи шуки, у киши туғилгандан бошлаб то ўлгунларича ёлғиз халқ тўғрисида ўйлабдилар. Бу юздан анча жабру жафолар ҳам кўрибдилар,— деди Қоровой.

— Оп-очиқ кундузни ўраган қора булут сингари, ёмонлар яхши одамларнинг дилни ҳамма вақт сиёҳ қилган,— деди қайтиб келган орденли чол хафаланиб.

— Навоий ҳайкали қўйилган жойда бир шинам чойхона очсалар керак?— сўради Сафар чўтир болаларча қизиқиш билан.

— Албатта. Файзли чойхона бўлади-да,— жавоб берди Қоровой.

— Бош омон бўлса, Тошкентга тушиб, ўша Файзли чойхоналарда ёнбошлаб, гашт қилиб қайтамиз, дурустми, Сафар ака?— деди Бектемир, учмакка тайёрдай қўлларини кериб.

— Нафсиламрда ҳамма ишлар жойида-ку,— деб бошлади Али тажанг бошини қашиб,— лекин ҳукумат ёлғиз дин жўйинида чизи нотўғри ҳаракат қилади. Менинг фаҳмимча, шундай...

Одамлар бир нафас сукут қилишди. Гўё ҳар ким шу масалани ўз ақл мезони билан салмоқлаб кўрмоқда эди.

— Мен умримда бундай одам тақлид таҳорат қилиб, одамбашара намоз ўқиганингизни кўрган эмасман,— деди ҳазилсимон Бектемир.— Яна имомбаччалардай дин тўғрисида қайғирасиз!

Ҳамма кулиб юборди. Али тажанг кичкина гавдасини жўжа-

хўроздай кериб, сўкинди-да: «Дин ишида дил керак, салла-калла эмас!»— деди.

— Бизнинг Алижон шундай ўқимай мулла бўлган, чўқимай қарға бўлганлардан,— деди чол чўққи соқолини силаб.— Гап кишининг ихтиёрида, хоҳласанг намозингни ўқийвер. Таҳорат учун ана — бир дарё сув; улкан дала — сенга жойнамоз! Алҳамдулиллоҳ, фарз ва суннатни адо қилиб турибман. Масковда не-не олий жойларда бўлмадим, барибир намозни тарк қилмадим,— чол бирдан сукут қилиб, кейин кулиб давом этди.— Кремлда юриб, бир вақт қарасам, кун оғиб қолибди. Дарров бир дарахт орқасига ўтдим-да, баррадай кўкалам устида пешинни юмалаб олдим. Қаршимда битта часовой қизил аскар турган эди, кулди-қўйди. Кейин бориб, елкасини қоқдим: «Маники бабай, мусулмон зақунидан атказ йўқ»,— дедим. «Ҳеч атказ йўқ»,— дедим. «Қарашо-қарашо, бабай»,— деди. Сарикқина, жуда маъқултой ўрис экан...

Чолни ҳар вақтдагидай, лаблардаги табассум билан қизиқиб тинглашди. Чол ҳам одатича очилиб кетди. Утган йил Қишлоқ хўжалик виставкасида кўрган ажойиб нарсалар ҳақида шошмасдан, ҳар сўзни заргар узукка қўйган тошдай дўндириб, бежаб сўзлаб берди.

— Шу, бу йил кузда мени виставкага юбормасалар, отахон,— мурожаат қилди чолга Али тажанг тутақиб,— азбаройи худо,— тўнимни тескари кийганим бўлсин!

— Хўш кимга араз?— сўради чол.

— Кимга?

— Каттаконларимизга!— жавоб берди Али тажанг.— Олти ой ёз офтовада унниқиб, қишни совуғида гезариб ишлайлик-да, аллакимлар Масковда анвойи томошаларни кўриб, ҳузур-ҳаловат билан қайтсинлар!

— «Аллаким»ларинг ким? Очди қилиб айт, токи гумон қолмасин,— деди чол ранжиб.

— Отахон, кўнглингизга қилча шубҳа тушмасин, шу колхознинг бамисоли жонисиз,— деди Али тажанг уялгансимон.— Кўпларимиз колхозга сизнинг далолатингиз билан кирганмиз. Эсингиздами, қайрағоч тагида тўполонли мажлис тарқагандан кейин бизга қандай пасиҳат қилгандингиз? Олтин сўзлар экан.

— Эсларингдами, пичоқбозликка сал қолганди-я?— деди Сафар чўтир бошини чайқаб.

— Ётиб қолгунча, отиб қол, деб Азим бойваччанинг ўқлоғлик тўппончаси енг учиде эди,— деди Қоровой.

— Ҳа, чакана тўполон бўлмади. Бутун қишлоқ дарёдай чайқалиб турганди...— деди Бектемир.

Али тажанг унинг сўзини кесганларга хўмрайиб қаради. Лекин сабрсизланиб, тиззасига бир урди.

— Утган гапга саловат! Ўша вақтларда ҳаммамиз ҳам бош ўрнига хом қовоқ осиб юрган эканмиз!— деди Али тажанг, кейин чол томонга сурилиб, уқтира бошлади.— Ҳасад эмас, ҳаққониятсизликка қуяман. Ахир соқолингиздан ўргилай, ота, Холмуродга ким қўйибди виставкага боришни! Тўрт чамадон мол олиб келдики, ҳар бири туяга юк бўлади?

— Чамадон эмас, пўлат сандиқ, деявер. Шодмат судхўрниқидан бир вақт ундоқ сандиқлар чиққан эди.

— Қандини урсин Холмурод. Пешона териси билан топгандиде пулни!— деди утирганлардан бири.

— Гап унда эмас!— қичқирди Али тажанг.

— Холмурод чакки ишламади. Пахта ишида, ёш бўлса ҳам бободехондай соҳибкор...— деди чол юпатиб.

— Нафсиларда,— деди Сафар чўтир,— Холмуроддан яхши ишлаганлар ҳам йўқ эмас.

— Ҳай, бундан сўнг яхшилаб саралаш керак.

Али тажанг унинг елкасини қоқди. Орденли чол пича сукут қилиб: «Аҳил бўлмоқ керак, иниларим. Колхоз — бамисоли шериклик қозон. Ҳар ким ўз билгича тортқиласа, барака қолмайди»,— деди.

Сафар чўтир вақиллаб қайнаган катта қумғонни бепарвогина олиб. ўртага қўйди-да, кўк чойни капида эзиб-эзиб, дамлади.

Ой баланд кўтарилиб, экинзорларни, адир ва қирларни, дарахтларни хаёлий, сирли манзарага айлантирганди. Киши ички бир ором билан жимгина тикилгуси келарди. Тоғлар улугвор уйқуда; юлдузлар баҳайбат чўққилар устида, қоқилишдан қўрққан каби, аста сузарди. Шамол, ширакайф сатанг хотиндай, шўхликка берилганди — гоҳ хушбўй майсаларнинг майин, нури тўлқинига шўнғир, гоҳ бир сапчиб, жийда новдаларида рақс этарди.

Колхозчилар чопонларини ястиқ қилиб ёнбошлаб, кичик пиёлаларга бир қултум-бир қултум қуйилган чойни шошмасдан ичиб, гангир-гунгур суҳбат қилишарди. Дам улоқчи отлар тўғрисида, дам Фарғона каналидаги катта базмлар тўғрисида сўз борарди. Гап ўзидан-ўзи узилганда, Сафар чўтир дўпписини лаганча қилиб, бирдан ашула бошлаб юборди. Қоровой жўр бўлди.

(«Ул келсин»дан бир парча).

Хузв» билан кўзларини сал юмиб тинглаган дўстлар ашулачиларни «Қамол топ!»— нидоси билан олқишладилар.

— Анавини олинг, ҳа, ўтган йил колхозчилар слётида Султон акалар айтишди-ку...— деди Бектемир ялинқираган товуш билан.

— Ҳа, ҳа, чўпон бола, таъбинг дуруст, бутун томирларни жирилатадиган ашўла!— маъқуллади орденли чол.

Лекин шу тобда ёлғиз оёқ йўлдан велосипедчи келиб қолди.

— Ҳормасинлар!— велосипеддан ирғиб тушиб, ойдинда қордай учқунлаган оқ шойи кўйлагини қоқиб-суқиб қичқирди колхоз секретари.

— Эй, эй Аҳмаджонми? Келсинлар-эй!— гурунг кўтаришди ўлтирганлар.

Ёш, келишган йигит чўққайиб, велосипеднинг кегайларини ушлаб кўрди-да, бошини лиқиллатиб, кейин дарахтга суяб қўйди. Али тажангнинг ичи пишиб, қичқирди.

— Ҳаққинг қолмади — янгисини ол, жиян!

Аҳмаджон чордона қурди, бармоқлари билан ўсиқ, жингалак сочини таради. Сафар узатган пиёлани дарров ичиб тугатди-да, юлдуз чамани билан қопланган ажойиб самога қаради.

— Зап кеча бўптими? Улфатчиликка боп!

— Дутору танбуру андак мўйсафид бўлса!— деди Қоровой хахлаб.

Кимдир маст, хушхандон базмдагидек серзавқ қийқириб юборди. Аҳмаджон бир уф тортиб, тиззасига урди:

— Ишни бузди-да моххов!

— Ҳа, Аҳмаджон, не бўлди? Кай хумсадан хунобсан?— ҳазилкашлик товуши билан сўради Бектемир.

— Уруш, ўртоқлар, уруш!— жиддий куюниб деди Аҳмаджон.

Бир неча киши ишонқирамаган, лекин ваҳимали товуш билан бирдан хитоб қилди: «Уруш?» Али тажанг ҳовлиққанидан носини ютиб юборди шекилли, ўхчиб-ўхчиб тупурди.

— Букун нақ сахар вақтида Гитлер буйруғи билан фашистлар чегарага бостириб кирибди. Тўсатдан билдирмасдан, ўғридай босибди,— тушунтира бошлади Аҳмаджон ички ҳаяжонини яширолмасдан.— Албатта, қизил аскарлар немисларни тумшугига роса туширган бўлса керак. Бизникилар сира бўш келмайди. Маълум: ўртоқ Молотов Масковда радиода гапирибди. Эртага газетада ўқиймиз. Хуллас, «Фашистларга зарба берамиз, охири томчи қонимизгача урушамиз, бир қарич тупроғимизни бировга бермаймиз»,— дебди ўртоқ Молотов. Эртага газетада ҳамма сўзлар равшан бўлади-ку. Ҳозир ҳамма ерда митинг, ҳамма оғизда бир сўз — уруш! Кечқурун бизда ҳам мажлис бўлди, клуб лиқ-лиқ одам: хотин-халаж, бола-чақагача... Раис сўзга чиқиб, олов бўлиб кетди. «Кетмон ўрнига милтиқ оламиз»,— деди. «Сув ўрнига дарё-дарё немис қонини оқизамиз»,— деди. Мажлисдан кейин раис мени чақириб олди. «Илдам югур»,— деди. «Айт, молларни боқиб, яхши қўриқласинлар, экинни жадал билан ўрсинлар, яна кун қизиганда ўзларини салқинга уриб, ўбдон хуррак тортишни барҳам берсинлар»,— деди. Мана, топшириқ, мана, аҳвол, хуллас, бахтга, роҳатга чанг солди-да, лаънати Гитлер!

Аҳмаджон сўзларкан, одамлар ўзлари сезмасдан, аста-аста сурилиб, даврани торайтирган эдилар. Нафаслар гўё ҳалқумда сиқилган. Кўзлар чуқур андишали термулади. Дарахт орасидан тушган ойдинда чолнинг кумушланган соқоли титрайди.

— Сўзни бузибдими -- номард экан Гитлер...— деди Бектемир қўлини силкиб.

— Гитлер учун договорнинг нос ўраган қоғозча аҳамияти йўқ,— деди Аҳмаджон.

— Тавба, рostaкам уруш бошланиб кетдими шундай қилиб?— таажжубланди Сафар.— Қай бир йили япон қандайдир кўл бўйида уруш қилиб, тез орада бости-бости бўлиб кетган эди. Шунга ўхшаб, дейман, герман ҳам яхши бир калтак еса, уруш тўхтаб қолмасмикан?

— Қошқийди енгил-елпи ўта қолса!— деди хўрсиниб Қоровой.— Йўқ, ҳазилакам уруш бўлмайдиганга ўхшайди,— деди Қоровон папиросга гугурт чақиб.— Бу Гитлер қаттиқ жанг солади. Ахир қанча мамлакатларни босиб олди!

— Эшитишимизга қараганда, германда кучу аслаҳа-ю, ҳунару ҳийлакорлик кўп эмиш,— деди бошини қуйи солиб Мамашириф ота.— Гитлернинг қилган иши шу бўлдики, давлатларни битта-биттадан ўзига қаратди, бамисоли бармоқларни қайиргандай... Лекин Совет ҳукумати — бир муштум, буни қайира олмайди, иншоолло. Советнинг илдизи жуда чуқур ҳам аскарнинг асбоб-анжоми жуда шай. Масковдаги парадда не-не баҳайбат тўпларни кўрганман. Аэропланлар кўкда булдуруқ галасидан ҳам қалин эди. Энди. модомики, Гитлер тирриқлик қилибди, унинг жағини эзиш керак. Одам ато замонидан то шу вақтгача нуқул уруш бўлиб келган. Эски жангномаларни эшитганмисизлар? Дастлаб ер юзида қонни ҳазрат Одамнинг ўғилларидан Қобил тўккан. Шундан буён ердан қон аримайди. Эҳе, озмунча жанглр бўлмаган! Лекин ҳамма вақт давлат-

лар, подшолар орасида тааммул шу эдики, уруш бошламасдан илгари ўртада борди-келди узиларди, бир тараф иккинчи тарафни огоҳлантирарди. Бу қандай гап? «Ҳе» йўқ, «бе» йўқ, аскар сўқ! Ниҳоят ҳаёсиз палид экан Гитлер. Ҳай, жазосини тортар. Ола тўғаноқ олғир бўлса ҳам қарчиғайдай бўлмас.

— Тўғри, падар, тўғри...— деди Сафар.

Аҳмаджон ўртадан нохушликни кўтаришга тиришиб, қишлоқда рўй берган қизиқ воқеалар тўғрисида сўзлади. Лекин барибир сўз яна урушга қайтарди. Одамларнинг вазиятларида, товушларида қайғу ва ҳаяжон барқ урарди.

Бектемирнинг юраги бирдан тўлқинланиб, ўрнидан турди, ҳамқишлоқлар билан хайрлашишни ҳам унутиб, ўз макони томон бошини қўйи солиб, аста юриб кетди.

У Тошкентда олий мактабда ўқишда бўлиб, ўтган йил армияга олинган студент укаси Тоҳиржонни ййлар эди. Кейинги хатларидан бирида Тоҳиржон артиллерияни яхши ўрганганини, ҳозир Латвияда турганини билдирган эди. Улар беш оға-ини эди. Аҳиллиги, бир-бирига меҳр-шафқати билан оға-инилар ҳаммининг диққатини жалб этар, ҳавасини келтирар эди. Бектемир шу топда кучли соғинч туйди. Ўзи билан қарийб тенг бўйли, ўзи билан бирга юмалаб-сумалаб ўсган Тоҳирнинг болалигидаги ўйинлари, қилиқлари унинг кўз йўнган жонли ёрқин ўтди. «Нима бўлди экан укам бояқиш? Чегарада турган бўлса, немислар тунда бирдан босқин қилганда, тўполон ичида ўлиб кетдимиз?..» Бектемир дам укасини гумбирлатиб тўп отаётган тасаввур қилди, дам қандайдир даҳшатли душман солдати унинг бошида қилич ўйнатади. Бектемир ўй ва хаёлга гарқ бўлиб, чодирга етганини сезмай қолди. Ойдинда ўсиқ қора юнги йилтирган катта ит ҳалпиллаб, унинг ёнига келди. Лекин ундан на сўкиш, на эркаловчи сўз эшитмаганидан кўркам гажак думини силкиб, ер остидан, ранжиган шекилли, маънодор тикилди-да, аста узоқлашди. Чол тепаликда чалқанча тушиб ухларди. Бақувват, қуюқ соқолини шамол ҳилпиллатарди. Бектемир ўрин солмасдан, хашак устига ўзини ташлади.

Учинчи кун эрталаб чол иккиси қўйларнинг юнгини ҳар вақтдан кўра илдам ва ҳафсала билан қирқмоққа бошлаганда, унга повестка — гижимланган кўримсиз бир парча юпқа қоғоз топширилди. Бектемир қаддини ростлаб, қоғозга кўз югуртирди. Қишлоқ мактабда атиги етти синфни битирган йигит лабини буриб кулди: «Тушунтира қол, ука, ўрисча ёзув экан бу...»

— Ҳарбий идорадан. Дарров районга борасиз,— деди колхоз почтальони Ражаб чўлоқ отда якка кифт бўлиб ўтириб.— Ҳа, раис: «Кўрпа-ёстиқ, қақир-қуқур олиб, бутунлай тушиб келсин»,— деди. Мазмуни урушга тез жўнайсизлар. Жуда кўп йигитларга повестка келди. Қишлоқдан кеча етти киши жўнади.

— Сафар ака, Али акалар қаерда?

— Улар ҳам. Ҳов ана, қир устида...— қўли билан узоққа, эрталбаки қуёшда олтинланиб тўлқинланган буғдойзорга ишора қилди Бектемир.

— Не дийди бу чопар?— ишдан қўл узиб, узун қайчини чақирлатиб яқинлашди қомати эгилган, ҳали тетик чол.

* Бу ерда ва бундан кейинги курсивда берилган парчалар романнинг асосий матнига баъзи бир ўзгартишлар билан киритилган. Қаранг: 8-бет, 26—35-сатрлар.

— Йигитлар жангга, қари-қартанглар нишга!— қичқирди хат ташувчи.— Далада иш қайнаб кетди, бобой. Бир кам юзга кирган Мирсалим ота Шоди бангининг ўрнига қоровул бўлди. Шоди банги кетмон кўтарди. Бригадир Аъзамхон акамнинг ойнитилло хотинчаси ҳам энг шимариб, далага чиқди... Гитлернинг онасини Учқўрғондан кўрсатамиз!— хат ташувчи отга қамчи урди.

Бектемир эсанкирагандай бир муддат нима қилишини билмай, туриб қолди-да, кейин ғайри шуурий равишда чодирга кирди, ўзининг кичкина рўзгорини йиғиштирди. Утган йил моҳир устага буюртма қилиб тиктирган, жуда аяб-ачиниб киядиган хром этигини кийди. Сопига ялтироқ тошчалар ўтқазилган, пўлат, асил пичоқни кўнжигга тикди. Дадил юриб, чолнинг ёнига келди. Ҳар икки баҳайбат кучук югуриб етиб, унинг пинжигга кирди. Қадрдон хўжаларининг узоқ сафарга ҳозирланганини пайқагандай, улар ақлли кўзлари билан маънодор тикилиб, паҳмоқ бошларини унинг тиззасига суркай бошладилар. Бектемир неча марта бўриларга тикка ташланган ва зим-зиё, бўронли қиш тунларида ўзига йўлдош бўлган бу садоқатли ҳайвонларни эркалади, бошларини орқаларини силади. Узоқда ўт чимтиб юрган семиз қўйларга, чаққон эчкиларга суқланиб қаради. Еш йигит тўрт йилдан буён чўпонлик қиларди... *Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас, у ўзи танлаган эди. Энаси уни машоқ териб юрганда, далада туғиб қўйган эди. Бектемир ерга, далага, меҳнатга серҳавас бўлиб ўсганди. Шунинг учун ҳам ўз қишлоғидаги мактабда тўрт синфни битириб, дала ишига берилиб кетганди. Отаси Уринбой ака ҳам қалин-қаттиқ мунчоқдай бола бу, деб ўқишга қистамайди. Кўп йиллардан бери шаҳарда яшаб, совет-партия идораларида хизмат қилувчи катта акаси бир вақт уни шаҳарга олдирганда, бир йилдан кейин қишлоққа қайтиб келганди. Одамлар кулишиб: «Томошанинг кони — Тошкентдек шаҳри азимдан нега қочдинг?» деб сўраганларида, Бектемир катталардек қўлини силкиб, деганди: «Сиқилиб кетдим. Қўчалари шовқинсурон. Акамнинг ҳовлиси худди қафасдек ҳамма ёғи иморат, саҳнида гиёё йўқ. Темир қувурдан сув ичишади. Шамол ғивир этмайди»*. Оёгингни ювиб олмасанг, келин оймим уйга киргизмайди. Поли ярқираб туради. Столга ўтириб талинкада серкарам... шўрвани ичасан, чақалоқни кафтидек қиймани каклетка деб берадилар. Темир айри билан бўлиб-бўлиб ейсан. Учоқбоши ҳам уйнинг ичида, қачон қарасанг, пирмус дегани вағиллагани-вағиллаган. Ҳаммадан дазмол дегани зериктирди. Иштонни ҳам дазмоллаб кийиш керак. Ҳар совуқ тушмасдан бурун жамики деразаларнинг тешикча-ю тирқишларига пахта тикиб, қоғоз ёпиштириб, чамбарчас беркитиб ташлайдилар. Бунақа дахмазаларга кимни тоби бор дейсиз!»*

Колхозда Бектемир ўтоқ қилди, пахта терди, арава миниб, пунктга пахта ташиди. Кейинроқ кетмонга, суғоришга ва ҳоказо катталар қиладиган юмушларга ўтди. Йилдан-йил меҳнат кунни ошди. «Бой бола» отасини, ҳатто акаларини ҳам «қарздор» қилиб қўйди.

Бектемир гўё бир зум тоғларни, поёнсиз далаларни кучоқлагуси келгандай қулочини ёйиб, бир керишди-да, уни пайқамасдан; саргарошдай қўй юнгини илдам қирқиб турган чолга мурожаат этади:

* Қаранг: 9-бет, 33—43-сатрлар; 10-бет, 1-сатр.

— Ота, мен энди кетдим. Юкларимни пайт келганда от-улов билан ўзингиз тушириб юборасиз. Хайр. Атрофдаги таниш-билишларга салом деб қўйинг.

— Ия! Чинданми, болам?— чол қайчини ташлаб, ҳаяжонланиб ўрнидан турди. Чуқур доно кўзлари билан йигитга бошдан-оёқ тикилиб, давом этди у.— Тўғри, уруш — йигитларнинг бошига тушган маърака. Лекин сен ҳали ҳовлиқма, анчайин бир кўрикдан ўтказиб, ёзиб-чизиб қўйинча керак. Расми: ҳукумат олдин от олади, қилич-қалқон ясайди, ундан кейин йигитга гал келади. «Мана от, мана қилич. Қилични суғиринг, отни «чу» денг!»

— Йўқ, ота, биз кетдик, энди шундайга ўхшайди,— хайрлашиш учун бақувват кўлларини чўзди Бектемир.

— Епирай, бу қандай гап?— титраб кетди чол.— Ғариб кўнглимнинг тираги арслон тойимни қайларга жўнатаман? Ростдан мени ташлаб кетасанми?

Бутун умр оила кўрмаган сўққа бош чол учун Бектемир фарзанддан ҳам азизроқ, ортиқроқ эди. Буни Бектемир яхши англади. Чолнинг самимий қайғуси унга қаттиқ таъсир қилди. Йигит ўзини дадил тутишга ҳар қанча тиришмасин, чуқур хўрсинди, кенг ва дўнгроқ пешонаси буришди. Асли қорача йигитнинг меҳнатда чиниққан, офтобда униққан, лекин эркакча чиройли юзи оқарди.

— Бола-чақам қолайимми? Юртнинг хизмати. Бош эсон бўлса, бир кун қайтармиз, отажон.

Чол уни қучоқлади, кейин қиблага боқиб, узун, ориқ кўллари-ни катта очиб, дуо қиларкан, кўз ёшлари юм-юм оқиб, соқолларидан юмалади.

* * *

Кун пешиндан оғган. Саратон қуёшидан ер ҳансирар, ҳаво қизиган тандирнинг яллиғидай нафасга уради. Бектемир билан дўсти Асқар полвон ўткинчи грузовой машинадан муюлишда сакраб тушиб, кийимларини қоқиб, қишлоқ кўчасига киришди. Йўлнинг бир томони бўйлаб қатор дарахтлар остидан шарқираган сув оқарди. Улар ариқ бўйидан кетишди. Соя ва сув дарров роҳат бағишлади. Асқар полвон енгил сўлиш олди. *Узунчоқ юзли, қарчиғай бурунли полвон Бектемирдан икки ёш катта, бўйи ундан кўра ҳийла узун, лекин гавдаси сал хилчароқ кўринарди, қари полвонлар унга яхши разм солиб, шундай хулоса чиқарардилар: «Гўйи — қора; яъни нуқул куч берадиган ҳам то қаригунча тўзмайдиган гўшт, аммо ҳали тобиға келинқирамаган...»**

Ҳар иккиси ўйга чўмгандай боришарди. Асқар полвон астароқ юришни дўстидан сўраб, кейин гўё ўз-ўзига айтгандай, деди: «Қампирим бечора хушдан айрила ёзди, лекин қизчамга ичим ачийди, тили жуда ширин-да».

— Уруш эналарнинг, болаларнинг шўри,— деди Бектемир.— Лекин энангга, албатта, қийин. Сен ёлғиз ўғилсан. Қизингни алдаш мумкин! Тез кўниқиб қолади. «Даданг сенга кўғирчоқ, попук олиб келади», десалар — бас. Кўрдингми военний идорага йиғилган хо-

---

* Қаранг: 11-бет, 4—10-сатрлар.

тин-халаж, бола-чақани? Ҳаммаси ҳам ўз жигарбанди учун келган. Ҳар хил одам бор: биров йиғлайди, биров кулади.

— Ҳа, анав тракторчи бола урушга ўзи хоҳлаб ёзилибди.

— Сал қайноқроқ бола. «Гитлери бурнидан ип ўтказиб, судраб келаман, отнинг думига боғлаб, пойга қиламан», дейди.

Пастак девор орқасидан янграган таниш овоз дўстларни тўхтатди. Бу колхоз омборчиси Миркомил эди. У ҳамма вақтдагидек қувлик билан тиржайиб, қўлидаги катта, қуёшдан олтинланган ҳандалакни кўз-кўз қилгандай баланд кўтарди.

— Ҳозир узган эдим. Ҳам биринчи узишим. Сенга насиб қилган экан,— деди-да девордан сакраб тушди. Ариқ бўйига чўққайиб, Бектемир хандалакни завқ билан ҳидлади-да, пичоқ қўйди. Хушбўй ҳид кукради. Асқар полвон бир тилимини зумда шипириб, бошини чайқаб,— деди:

— Асал! Нима, ерни қант билан ўғитлаб, шарбат билан суғорганмидингиз?

— Ҳамма ҳикмат Фарғонанинг ери ва ҳавосида,— деди Бектемир.

— Эссизки, шундай ширин юртни ташлаб кетасизлар-а,— афсусланган бир қиёфа билан гапирди Миркомил.

— Кўрилик,— деди иккинчи тилим олиб Асқар полвон.

— Йигитга ўлим йўқ! Биз бормасак, ким боради?— деди бепарволик билан Бектемир.

Эски китобхон Миркомил қари бўлмаса ҳам қариларча гапиришни севарди. У маъракаи майдонда диловорлик ҳақида сўзлаб, ниҳоят ранжиган товуш билан деди:

— Урушнинг рўй бериши бежиз эмас. Бизникилар тинч юрмайдилар. Ахир соҳибқирон Амир Темурнинг қабри покларини очиш, суяқларини нотинч қилиш кимга керак эди? Мана, икки кун ўтмасдан, жанг бошланди!

— Амир Темур авлиёлардан эмас-ку,— деди Асқар полвон.

— Авлиё эмаслар. Аммо курашнинг пири эдилар. Бутун умрлари жангда ўтган, эҳе!— жавоб берди Миркомил.

— У киши урушни соғиниб қолган эканлар-да,— кулди Бектемир.

Шу вақтда Али тажанг билан Сафар чўтир етиб келиб қолди. *Кичик гавдали, кўримсиз Али тажанг яна кўпроқ кичиклашгандек туюларди. У ҳозир фавқулодда дилгир ва хуноб эди. Сариқ тукли олқиндидай юзи, қизғиш мўйлови, асабий титрарди**. Табиати мулойим, кечаси ёлғиз юришга қўрқадиган Сафар бўшашган, ташвишли бўлса ҳам сир бой бермасликка тиришар, Алини калака қилишга уринарди. Бектемир уларга бир тилимдан ҳандалак тутди:

— Хўш, Али ака, сизни ҳам яроқликка чиқардим, доктор?— кулиб сўради Бектемир.

— Менга нима бўлибди? Меъдам тошни ҳазм қиладими — соғман,— деди у.

— Ҳаммасиям майли-ку, нега қиз докторнинг иштонимни ечтиради. Яна аёл доктор-а. Уялганимдан терлаб кетдим. А у қизарса-чи! Иложи бўлса, ушлаб кўришга ҳам тайёр... Аҳ, шармандагар-чилик!

---

* Қаранг: 10-бет, 35—40-сатрлар.

Асқар полвон одатича салмоқланиб, аския қилди. Бирдан қаҳқаҳа янгради. Миркомилнинг аския хазинаси очилди. Али тажангитнинг чангалига тушган мушукдай сўз билан роса хирпаланди. У дам кулиб, дам тутақиб, ниҳоят, аския оловидан тезроқ қутулиш учун қичқирди:

— Тўйга келган хотинлардек талтайиб ўтирасанларми? Ҳар минут ғанимат, кошки станция билан қишлоқ ораси буруннинг икки тешигидай яқин бўлса! Раис машина беради, қўрқманглар,— деди Миркомил ҳамма билан хайрлашиб.

* *
*

Бектемир эшикдан жўрттага кулимсираб кирди. Лекин онаси Ойша биби гўё хабарсиз йўқолиб, тўсатдан кириб келган ўғлини қаршилагандек, бўйнига осилди.

— Укангни олдига жўнайдиған бўлиб қолдингми сен ҳам, болам,— фақир кўз ёши билан деди она.

— Йиғламанг, дуо қилинг,— жиддий деди Бектемир,— пешонада ёзилганини кўрамиз. Вақт зиқ, нарсаларимни тайёрлаб беринг.

— Қаёққа борасан? Бўш-баёвлигинг қолмайди сира,— койиди Ойша биби.— Ахир ўриснинг каттаконига айтмайсанмики, «Қампир онам бор, мункиллаған отам бор. Бугун мен уларни бағрида ётай, дийдорларига тўяй»,— деб. Урушга нега мунча ихлос қўймасанг!

Бектемир қўлини орқасига қўйиб, ҳовлида кезина бошлади. Ойша биби енг учи билан кўз ёшларини артиб, ўчоқ бошига каловланиб югурди. Қўлига рапидани кийиб, шошилиб ер ўчоқдан патирларни бирин-кетин узиб, катта саватга отаверди.

— Мунда кел, татиб кўр, ҳаммасини сен учун ёпдим!— қичқирди она. Бектемир бугланиб турган оппоқ патирдан бир парча синдириб, лабларини куйдирмаслик учун авайлаб чайнай бошлади.— Мўл ёпдим, нуқул қаймоққа қордим. Укангга ҳам олиб бор. Бир халтада талқон, бир халтада майиз — укангга,— деди она ўчоқ ялигидан ҳансираб.

— Бизларни олдин лагерга элтади,— кулиб жавоб берди Бектемир,— аслаҳаларни ўргатади. Обдон машқ қиламиз. Иннайкейин...

— Шундақами? Ақлим етадими, замонанинг ишларига?— ўзича гапира бошлади ўчоқдан бош узмасдан она.

— Уруш бошлаган чулчут ўлгирининг оти нима, Гитгирми? Қоранг ўчгур, ҳаммани бир пасда ташвишга солиб қўйди-я!— даданг билан маслаҳатлашиб, йўл жабдугиниям саранжом қилиб қўйдим: бир кўрпа, бир кўрпача, бир пар ёстиқ, пахталик қора чопонингни солдим. Яна беқасам тўннингни ҳам ол: майрам-пайрамда киярсан. Бир қумғон, бир чойнак...

Бектемир норози товуш билан деди:

— Нима керак, нима йўқ — ўзим биламан. Мусофирчиликда ҳаммадан зарури ип-игна.

— Хўп, онангиз ҳеч нарсани билмайди!— ўпкаланди Ойша биби.— Икки ғалтак машина ип, яна икки калава ўзим йигирган симдай пишиқ ип, бир талай игнани бир қутичага солиб қўйдим.

Ўхиратим куймасин деб беш ўғилнинг ҳаммасига айни ғамхўрлик, айни меҳрибонлик билан қарайдиган бу ажойиб онага Бекте-

мир чуқур миннатдорлик ва ўғиллик севгиси билан узоқ термилди. «Қайтиб кўраманми-йўқми?»— деган фикр бошидан ўтди-да, аллақандай мубҳам ва оғритувчи сезгининг турткиси билан аста узоқлашди. Шу тобда унинг атрофидаги ҳамма нарса — боболардан қолган қўрғондай катта чорҳари уй ҳам, уч йил бурун солган ойнаворли янги хоналар ҳам, ҳовли ўртасида лазиз ва шифокор мевасининг суви чак-чак томишга тайёрдай ғарқ пишган азим шотут ҳам, пахса девордаги ғуж-ғуж таппилар ҳам, чамбаракларга осилган товоқлардаги сут-қаймоқлар ҳам, қандайдир янгича туюлди, улар бошқа бир ранг, бошқа маъно касб этди. У ўсиб унган уйнинг жонли гўзаллигини, рўзгор буюмларининг илиқлигини чуқур сездим. Мана, колхозда бригадир акасининг, укасининг болалари томорқадан югуриб киришди. Ҳовли чуввос билан тўлди.

Бектемир ҳаммасини қучоқлаб ўпди, кўтариб сакратди, елкасига миндирди. Болалар бибилари улар учун махсус ёпган, хитойи пиёланнинг оғзидай патирчаларни олиб, ўйин ва эрмак қидириб, қаёққадир кетишди. Одатича ниманидир тамшаниб, Уринбой ака ва унинг орқасидан Асқар полвоннинг онаси Мاستон биби узун, кенг кўйлагини судраб кириб келди. Бектемирни кампир ўз боласидай қучоқлаб, йинги аралаш дуо қилиб, Ойша биби билан ҳасратлашгани ошиқди. Чол елкаси чиқиб, энкайиб қолгандек кўринса ҳам, ҳали жуда тетик эди. У жомакоридан ун гардини қоқиб, ўғил ёнига келди ва қўлларини силкиб,— деди.

— Оллонинг ихтиёри. Таваккал эгамга, ўғлим, таваккал!

Чол ғоят содда ва кўнгли беғубор эди.

Кийим-кечак, юриш-туришда ҳам бениҳоя содда ва камтарин; хурсандчилик уни маст қилмас, қайгу унинг умид ва имонини синдирмас эди. Оғир кунларни сабр-бардош билан кечираб, ҳар ишда, ҳар ҳодисада «қудрати ҳаллоқ»ни кўрар, холос. Ёлғиз унга суянар, ёлғиз унга сиғинар, ёлғиз ундан марҳамат кутар эди.

Бектемир серсоқол чолнинг унча буришмаган тўла юзидаги қор учқунидай оппоқ чангга қараб, жилмайиб сўради:

— Биров сизни унга ағанатдими?

— Ҳмм, хабаринг йўқ экан... Қани, ўтир,— улар шотут тагидаги ола-чалпоқ супанинг бир чеккасига ўтиришди. Чол киргина дастрўмол билан елпиниб, давом этди.— Кечадан буён тегирмондаман. Утган кунни раис дуч келиб қолди: «Сердаромад ўғилларнинг сояни давлатида юраверасизми, қария!»— деди. Сўзи дарров таъсир қилди. Чертиб гапиради-да раис. Отаси раҳматлик ҳам сўзамол эди. «Иним,— дедим уни тўхтатиб,— суягим ишда қотган одамман. Бир кам етмишда бўлсам ҳам, худога шукур, белимда куч-қувват бор. Ғайратим ҳам жойида, модомики, олло-таоло сафар йўлини очибди, улар ўт кечиб, сув кечиб, қон ичида сузганда, мўйсафилларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас. Иш бер, эл қатори мен ҳам куйманай»,— дедим. «Яшанг, тегирмонни қўлга олинг. Мираҳмадди чопиққа соламан»,— деди раис. Мана, ўғлим, унга беландим. Хайрли касб бу. Тегирмоннинг тақир-туқури ҳам эрмак. Вақт ўтганини билмай қоламан.

Чолнинг ишини Бектемир маъқуллади. Фақат қоп-қанордаги юкни ёлғиз кўтармаслигини таъкидлаб қўйди. Гамдан қаддини кўтариб ололмагандек, ҳар вақтдагидан кўра ортиқроқ букчайган Мастон биби ҳассасини дўқиллатиб яқинлашди:

— Бу қандай гап, Уринбой ака? Замон чайқалишдан энди тўхтаб, маъмур-чаъмур бўлган эди,— деди кампир.— Асқартойнинг эндигина елкасига офтоб теккан эди-я. Энди нима қиламан? Улсам, кўмадиганим бўлмаса, йиқилсам, суйайдиганим бўлмаса!.. Узимиздан чиққат юрт боши Охунбобога нима бўлди?.. «Елғиз ўғилларни урушга олманглар»,— деб бир оғиз гапирса-ку, олам гулистон эди-я...

— ..Оллога ёлборинг, Мастон она,— деди чол порозиланган товуш билан, қуюқ қошларини чимириб.— Сабр-бардош қилинг, бу кўҳна дунё беташвиш, беғам бўлган эмас, асло.

Мастон биби оҳ-воҳ билан каловлана-каловлана чиқиб кетди. Бектемир унинг қораси ўчгунча, гамгин тикилиб қолди. Бир неча соат бурун ҳарбий идоранинг катта ҳовлисига тўпланган халқ орасида Асқар полвонни учратгач, ўзида йўқ қувонган эди. «Бирга жўнаймиз, бирга урушиб, бирга қайтамыз. Агар тақдирда бўлса... майли бирга ўламыз!»— деб дўстининг қўлини сиққан эди. Ҳозир эса Бектемир кампирга шундай ачиндики, умидбахш ширин сўзлар билан кампирни юпатмагани учун ичида дадасидан ҳам ранжиди. Лекин яна ҳовлини тўлдирган болаларнинг қий-чуви, бригадир акаси Мирзоҳид, укаси— ҳайвонот техниги Жамол ҳам, арзанда-кироманда синглиси -- болалар боғчасининг мураббияси, 17 яшар Зайнабой унинг диққатини бурди. Дам ғанимат, дегандай ҳар бири билан кўпроқ сўзлашмакка ички эҳтиёж сезар, сўзлашиб-сўзлашиб, қандайдир қониқмаганликни ҳис этарди. Зайнабой акасининг йўлга оладиган буюмларини бир-бир кўздан кечириб, онасининг соддалигидан шикоятланди-да, ўзича тайёрлай бошлади. Тугмачаси узилган кўйлақларга тугма қадади. Сўкилган жойларини тикди. Эпчиллик билан дастрўмоллар кўшди.

Ошғичлик билан пиширилган палов лаганларга сузилиб келтирилганди. Оила катта супани тўлдирган эди. Чапани тақлид, чавандоз йигит Мирзаҳайдар паловни гуваладай-гуваладай ошаб, Бектемирни қистар эди.

— Ол, ол, сенга палов қайда энди! Қора нон, карам шўрва!

Кампир ошдан чўқиб ҳам кўрмади. У оқ сочли бошини чайқаб, такрор-такрор сўзлади:

— Борган кунинг дарров укангни топ. Омон-эсонлиги тўғрисида дарров сим қоқсин. Сен ношудроқ дала боласан. Укангдан айрилма. Уканг пишиқ, пухта. Урислар билан ғужуллашишга ҳам тили югурук. Биладан. Бир вақт анави агроном билан шундай гап-лашгандики, худди ўриснинг ўзи-я!

Унинг гапига ҳеч ким диққат қилмасди. Лекин қизи Зайнаб «Ойи, бош қотирманг», дегандек, ёшларга хос чидамсизлик билан деди:

— Аяжон, фронтнинг бир-бирисидан иккинчи бошигача 2—3 минг километр эмиш. Қим билади, Тоҳир акам қай фронтда эканлар! Буларнинг учраб қолишлари жуда қийин...

— Мен қайдан билай сани фалонингни, киломир-силомирингни? Билдим, ўқиб етишибсан...— деди она жаҳл билан юзини терс буриб.

— Фронтинг нимади у? Ман ҳам тушунмадим,— жиддий сўради Бектемир.

— Уруш бўлаётган жой,— жавоб берди Зайнабой.

— Неча тош бўлади-а? Ёпирай, ёпирай!— ёқасини ҳайрат билан ушлади чол.

Дастурхон йиғилмасдан оқ колхоз секретари кириб, машина тайёрлигини билдирди. Бектемир ирғиб ўрнидан турди. У билан бирга бутун супа қўзғалди.

Ўринбой ака ҳаяжондан титраган товуш билан деди:

— Ўғлим, умримда ёнимга пичоқ осган эмасман, чумчуқ сўйган эмасман. Лекин отам раҳматли кўп забардаст, башижоат, диловор киши эди. Майдон кўрган, жангда тобланган киши. Йигитликда бобонг учун бир от, бир қилич ҳамроҳ бўлган. Чимкентда оқ подшонинг аскарлари билан шердай олишган. Кейин Еқуббекка йигит бўлиб, Қашқарга, Хитой ичларига ўтган. У ерларда ҳам шаҳар босиб, қўрғон олиб, жангу жадал билан юрган. Қариб, ҳассасига суялиб қолган вақтларида ҳам йигитликни кўмсарди. Баъзида мени чақириб, дерди: «Ўринбой, эртага бир от, бир қамчи топиб бер менга!»— «Хўш нимага керак?»— дейман кулиб. «Ўша қон тўккан жойларимни бир кўриб қайтаман. Қарилик қурсин, дунёни катак қилиб қўйди менга»,— дерди. Мен: «Ҳа, мана баҳор келсин, ҳа, мана куз келсин, экинларни етиштирайлик», деб алдардим. Ўғлим, шундай шер юрак одамнинг набирасисан. Шунга қараб иш қил. Ўзингни беҳуда нобуд қилма. Аммо, пайги келганда, йигитликни қўлдан берма. Зинҳор-базинҳор оллони унутма. Ёлғиз унга сиғин, ҳар мушкулни осон қилувчи ёлғиз у!

Ота сўнги сўзларини йиғи аралаш, ўпкасини тутолмай, базўр гапира билди ва ўғлини узоқ қучоқлади. Бектемир отанинг қучоғида, лекин бутун борлиғи бобосида эди. У ҳали тўрт-беш яшарлигида тўқсон бешга кириб ўлган, дўриллаган, қаҳрли овозли, кам гап, узун бўйи сал эрилган, ажойиб чолни гўё кечагина кўргандек, кўз олдига жуда ёрқин келтирди. Уни қучоқлагиси, соқолларидан ўпгиси келиб, қандайдир ҳасрат билан уни соғинди.

Мирзоҳид юкларни кўтариб, ўзига хос дағаллик ва кескинлик билан онасига қичқирди:

— Бас қил кўз ёшингни! Хосияти йўқ!

Бектемир ҳамма билан то ука-акасининг бешикдаги чақалоғи-гача кўришди-да, эшикка дадил югурди.

Колхоз саройининг олдидаги машинада олти йигит кутмоқда эди. У еттинчи йигит. Кузатувчи эркак-аёл ҳамқишлоқлари ва болалар билан, тўйда нон улашгандек, бир зумда кўришиб, машинага отилди. Мاستон биби машинага ёпишиб, ўғлига тинмасдан, астойдил қичқирарди: «Қулоббо аҳадни ўқиб юр!» Полвоннинг кўзлари бўшашиб, эссизгина турган хотиннинг қўлидаги қўғирчоқдек чиройли қизчасида эди. Кетар жафоси қилиб яримтадан ароқ ичиб олган икки йигит қийқириб, ялла айтмакка бошлади. Машина бирдан қўзғолиб, йўл бўйлаб ўсган жийда новдаларини кескин силкиб уча кетди. Чанг орасидан Бектемир ҳавода қўл соллаган, сочлари парিশон, ранги ўчган синглисини кўрди — хўрсинди...

Иккинчи боб

Пешин вақти. Саратон қуёши ерни ўтга тутилган калладек жизиллатиб куйдирмакда эди. Қовжироқ ўсимликлар сариқ аланга билан ёнаётган каби туюлар, ёлғиз сийрак янтоқларгина даланинг ягона кўк беағи эди. Тушлик овқатдан эрта қайтган Али тажанг катта чодир орқасида ним кўланкада қизгин тупроққа чордона қуриб ҳансирар, пилоткасини бошидан олиб, юзини елпир эди. Бутун

ёз бўйи далада ярим яланғоч кетмон чопиб, иссиқни писанд қилмай- диган бу кишини тор ҳарбий кийим сиқар, тер билан баданга чарм- дек ёпишиб, бетоқатлантирар эди.

— Командирларга сира тушуна олмадим. Юртда қанча салқин дарахтзорлар бор, жаннатдай боғлар бор, сувлари шишадай тиник, муздай жоноро, сершабада, баҳаво қанча манзиллар бор. Лагерь қуриш учун ана шу дўзах саҳрони танлабдилар. Мана, ақл,— хуноб бўлади ичида Али тажанг.

Икки ҳафтадан буён у лагерда ҳар ёқдан келган юзларча рус, ўзбек, қозоқ ва ҳоказолар орасида яшаб, ўзига ўхшаш бола-чақали одамларни кўриб, оила ташвишини унутган эди. Рўзғорда кўр- қути мўлгина экани, яна раиснинг: «Модомки, колхоз мавжуд, оиланг ҳеч нарсадан толиқмайди, амин бўл!» деб берган ваъдаси уни қаноатлантирганди. Аммо бу ерда Али тажангни энг кўп қий- наган нарса бутун кун бўйи давом этган ҳарбий машқлар ва хусу- сан дисциплина эди. Милтиқнинг айрим қисмлари ҳали ҳам аҳамият- сиз темиртақлардек, уларнинг русча номлари бемаънидек сези- лар, ҳар қанча тиришмасин, миясига жойлашмас эди. Баъзи қисм- ларга у ўзинча ном қўйган, лекин буни командирлар тан олмас эдилар. Хуллас, унинг асабини қўзғайдиган ҳодисалар бу ерда бе- ҳисоб. Қадамларини йирик отлардай ўлчов ва усул билан шахдам ташлаб, салом беришни ҳеч келтиролмас, ҳар гал шерикларининг қаҳқаҳасидан қизарар эди. Милтиқни уч оёқли асбобга мустаҳкам жойлаштириб, мўлжаллашга, милтиқни тутиш, кўтариш усулларига дилгир бўларди. Айниқса тугмача билан болдирига ўралган обмот- ка — унинг душмани: уларнинг дастидан ҳар кун командирдан гап эшитар эди. Лекин бу хусусда Али тажанг якка эмас эди. Ҳарбий ҳаётнинг қатъий тартиб, қоида ва талаблари аксар қишлоқ йигит- лари учун бениҳоят машаққат ва мушкулот бўлиб кўринар эди. Табиат оғушида, шамолдай эркин ўсган содда йигитлар ҳайт-хўйтин ёқтирмас эдилар.

Чодир ичида бирдан шовқин кўтарилди. Овқатдан қайтган йи- гитлар милтиқни шарақ-шуруқлатиб, унинг қисмларини айтиб, ҳар қисмнинг иши ва аҳамияти ҳақида бир-бирлари билан талаша бош- ладилар. Али тажанг ҳам билганларини фикран такрорлашга ти- ришди. «Затвор, қўндоқ, найза» — санади ичида. Лекин пешонасини қанча буруштирмасин, бошқа қисмлар эсига келмади. Дилгир бў- либ, иссиқдан мудраб кетди.

— Ҳа, хомхаёл кўкнори! — кимдир унинг юзига яқин қаттиқ ча- пак чалиб, хахолади.

Али тажанг чўчиб кўзларини очди. Асқар полвон билан Бекте- мирни кўрди.

— Худо сенга бўй берган, куч берган-у, лекин ақлдан қисган- де, полвон!

— Лекин, Али ака, сизга аскар форма жуда ярашган-да. Гува- ла бошдаги пилоткага қаранг! — деди қийқириб Асқар полвон.

— Али ака, чиндан ҳам мусичанинг бошига сасипопишакнинг тожини қўққайтириб қўйганга ўхшайди! — деди Бектемир.

— Али ака, ота-бобонгиз ўрус ўтганми, дейман. Агар сариф мўйловли лабингизга ўқлоғидай маҳоркани қистирсангиз, худди МТСдаги механикнинг ўзи бўласиз-қўясиз, — деди полвон.

Али тажанг жаҳли чиқса ҳам, уларни баттар қутуртирмас- лик учун бепарво, ҳатто ёлғондака табассум билан тинглашга ти- ришди.

Ҳақиқатан, унинг ўйлагани тўғри чиқди. Асқар полвон ҳазилни тез йиғиштирди-да, Бектемирнинг елкасига қўлини қўйиб, ҳар вақт-ки шикоягини бошлади:

— Қачонгача бу саҳрода туядай лўкиллаймиз? Ҳаммамиз арз қила берайлик анави капитанга: бизларни тезроқ жўнатсин! Худо ҳаққи, милтиқ отишни ҳаммамиз биламиз. Оёқ ташлашни, кругом-пругом, налево-палевони ҳам пича тушуниб қолдик. Сен-ку кундан-кун фаранг бўлиб кетяпсан. Бизга шуниси ҳам етади...

— Отанга раҳмат, полвон!— қичқирди Али тажанг жонланиб.— Менга бир милтиқ билан юз дона ўқ бер: минутда ҳаммасини бўшатаман. Ичидаги ашқол-дашқолини кейин ўргансак ҳам бўла беради.

— Уста кўрмаган шогирд, ҳар мақомга йўргалар,— деди Бектемир қошларини чимириб.— Яхши ўрганиш керак, оғажонларим, ҳали ручной пулемёт, граната турибди. Немис граната билан бошингизга суқса, сиз кесак отасизми?!

— Гранат деган хумсангга ҳам кўз ташладим,— деди Асқар полвон.— Бутун ҳикмати шунда эканки, агар тагига пистон қистириб улоқтирсанг, қорни қулдурлаб, немиснинг бошига олов тириллатар экан...

— Тўғри, лекин ичак-чавағичи? Бутун ҳикмати ичида-да,— деди Бектемир гўё гранатанинг ички тузилишини кўрсатмакчидай, қўллари билан ҳавода ғалати чизиклар чизиб.

— Ҳаммасининг ўз номи бор, дегини. Яна ўрусча дегин...— деди Али тажанг хўрсиниб.— Оламда ўзимизнинг кетмондай яққол нарса йўқ. Лагандай ясси темир, бир қулоч таёқ. Ураверсанг— на тепа, на тоғ дош беради.

— Қунт керак, қунт. Ҳаммасини ўрганиш мумкин,— деди Бектемир жиддий.— Аҳмедовнинг пинжига тикилавериш керак. Анави-чи, тошкентлик шалдир-шудир йигитча. Икки қўлига тирсагича кўк бўёқ билан сурат чизилган.

— Уми? «Соат ясайди»,— десанг ҳам ишонаман.— Милтиқ, пулемётларингни сувдай ичган,— қўшиб қўйди полвон.

— Заводда ишлаб, миясига жамики машинани жойлаб олган у,— давом этди Бектемир,— ҳам тушунтиришга уста. Ҳозир домлам ўша... Лекин бу ерда мени зардамга теккан нарса командирларнинг сўкиши. Нуқул онадан... Кеча милтиқни елкага олишда сал хато қилган эканман, яна: волида. Бирдан ғазабим қайнаб кетди. «Товарищ старший сержант,— дедим,— мамаша кибитка сидит. Зачем ты мамаша ругает? Узбекский совсем плоха»,— дедим. Олдин бир ўқрайди, кейин кулди, «ничего»,— деди.

— Ҳов, сен ўрисчага бурро бўлиб кетяпсан-ку!— деди Асқар полвон ўртоғининг биқинига бир мушт уриб.— Мени тилим сира юришмайди.

— Меники ҳам қарға чўқигандай,— деди Али тажанг.— Аммо сўкканини дарров тушунаман. Ичимда мен ҳам ўзини боплаб сўкиб қўяман. Ора очик!

Улар карам шўрвадан, палов тайёрлайман деб бўтқа тайёрлайдиган повардан, тунда авжи ширин уйқуда ётганда, этни тирноқдан айиргандай ёқимсиз тревогадан шикоят қилишди. Шу аснода «На заняти!» деган товуш янгради.

Взвод далада қовжираган ўтларни, янтоқларни янчиб, одим отади. Қуёш қаршида, унинг нурлари худди пешонага санчилади. Олдинги қаторда Асқар полвон; энг охириги қаторда Али тажанг.

У баробар юриш учун чатаноғини кўпроқ керади. Ундан олдинда — шаҳарнинг энг серҳашам ресторанининг собиқ директори, юм-юма-лоқ, билқиллама мой йигит, оғир ҳарсиллаб лапанглайди. Гоҳо ёнидагига секингина «Қани бир крушка муздеккина пиво бўлса!» — дейди-да, томоғини тақиллатиб қўяди.

Учинчи қирни ошиб, взвод тўхтади. Йигитлар юзларидан кирли терни артиб, қоқина бошладилар. Бектемир қорайиб, униққан юзини қўллари билан елиб, Асқар полвонга яқинлашди.

— Урушдан кейин эсон қайтсак, Қўқон билан Тошкент орасини пиёда боса берамиз, — деди кулиб у.

— Мактабимизнинг бағри кенг, — жавоб берди полвон салмоқ-ланиб. — Бир дарс Олатоғда, иккинчи дарс Қопчиғайда...

Собиқ ресторан директори яна муздай пиво ҳақида, немисларнинг қўли баландлиги ва «бизни қарсиллатиб уриб турганлиги» тўғрисида ҳарсиллаб гапирди. Али тажанг унинг пинжига тикилиб, ҳар сўзини тупуги билан ютиб эшитди.

— Тез кунда яраш бўлиб қолади, денг? — деди айёрча кулиб у.

— Эҳтимол... Немис техникасига даво йўқ! — жавоб берди ресторан директори.

— Яраш бўлгани маъқул, — деди нос отиб Али тажанг. — Колхозимизга қайтиб, қўшиқни олиб, кетмон чопсак, бола-чақани олди-да тинчгина роҳат-фароғатда яшасак...

— Қайтасиз колхозга! — деди киноя билан лабини буриштириб Бектемир. — Немис сизга анойи! Кечаги докладчи нима деди? Немис колхозингизга ўт қўяди, иштонингизни ҳам ечиб олиб, думбангизга саваб ишлатади!

— Ёпирай, шундай дажжол дегин! — ёқасини ушлади Али тажанг. — Йўқ, колхозимизда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, ҳеч кимга бермаймиз! Қолхознинг ҳар қарич ерида Али акангнинг кўз нури, бел кучи бор-а!

Старший сержант Ананьевнинг зардали товуши янградн. Ҳамма бир зумда тўпланди. Группаларга бўлиниб, машғулот бошланди. Кичкина кўк кўзлари ўйноқлаган, ясси бурунли, кенг юзли, бақироқ ўспирин сержант найзабозлик ҳақида гапирди-да, кейин унинг усулларини кўрсатди. Найзали милтиқ унинг қўлларида енгил ва сеҳрбознинг ўйинчоғидай бехато ўйнарди. Айниқса сержантнинг гавдаси ва оёқлари ҳаракати ўзининг аниқлиги ва келишганлиги билан Бектемирга жуда чиройли туюлди. Шунинг учун дастлаб у ғалати ўйиннинг томошабини каби завқланиб қаради.

II. РОМАННИНГ ҚЎЛЕЗМА ВАРИАНТЛАРИ

7-бет.

3 санчигандай/қадагандай (Қ, ҚМ)

4 ҳўл бўлган/ҳўл (Қ)

5 мудроқ ҳолда/мудроқ (Қ, ҚМ)

6 билан/ва (Қ)

7—8 ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатаноғини кериб, Али тажанг судраларди./ҳамма вақтдаги каби, Али тажанг сафдан узилмасликка тиришиб, чатаноғини кериб, судраларди. (Қ); ҳамма вақтдагидек, /ҳамма вақтдаги каби (ҚМ)

11 пайқади./пайқайди, (Қ, ҚМ)

- 12 эмас,/эмасди. (Қ)
 15 батальон/қисм (Қ); тушишга/тушмакка (ҚМ)
 16 бомбардимонга/бомбардировкага (Қ, ҚМ)
 19—20 У бузилган бинонинг гишт деворлари орқасидан/У илгариги бомбардировкаларда бузилган бинонинг гишт деворлари орқасидан (Қ)
 21 ўйлади./ўйланди. (Қ, ҚМ)
 22 Ҳамқишлоқларидан/Ўз ҳамқишлоқларидан (Қ)
 25 У йўл устида,/Биргина йўл устида у (Қ, ҚМ)
 26 хароба/хароб (Қ, ҚМ)
 29 солади./солди у. (Қ, ҚМ)
 30 ўзларини ўрмонга/ўрмонга ўзларини (Қ, ҚМ)

8-бет.

- 3 Батальон ярим кечада/Ярим кечада батальон (Қ)
 3—4 келиб тўхтади./тўхтади. (Қ, ҚМ)
 4 Қишлоқда ҳаёт асари йўқ./Ҳаёт асари йўқ. (Қ, ҚМ)
 5 яқнасоқ/яқнасов, (ҚМ)
 6—7 тўпларнинг ўқтин-ўқтин оғир «гупиллаган»/ўқтин-ўқтин тўпларнинг оғир «гуп» (Қ, ҚМ)
 10 йилтиллайди,/йилтирайди, (ҚМ); чекка-чеккада/ҳар чеккада (Қ, ҚМ)
 15 ейишга эринди./емакка эринди. (Қ, ҚМ)
 15—17 Қора, қуюқ ∞ тикилди. У/У (Қ)
 17 У юзидан,/Юзидан, (Қ)
 18 келаётган/келадиган (ҚМ)
 19 арти-да,/артиб, (Қ, ҚМ)

8—10-бетлар.

- 21—14 Улар беш оғайни эди. ∞ бепарво, йигитона овоз билан: /Тўпларнинг узоқда вазминдор гумбирлашига қулоқ солиб, эрмак қидиргандек, санай бошларкан, атрофини ҳамқишлоқлари ва қисмдаги бошқа ўзбек йигитлар ўради. Қачон ва қаерда бўлмасин, булар ҳамма вақт бир-бирларини қулай топиб олардилар. Элатлар фронтнинг яқинлиги тўғрисида сўзладилар. Сафар чўтир йиғламсинган товуш билан деди:— «Эртага ким бор, ким йўқ!» Бектемирнинг ўзи ҳам шу фикрга ишонса-да, лекин нечундир, бепарво йигитона овоз билан деди: (Қ)

8-бет.

- 26 колхозда бригадир;/колхоз бригадири; (ҚМ)
 26—28 укаси — Қамол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди./укаси Қамол Тошкентда олий мактабда ўқишда экан, ўтган йил армияга олинган. (ҚМ)
 28 ўн етти яшар арзанда Зайнабой/арзанда ёлғиз синглиси ўн етти яшар Зайнабой (ҚМ)
 29 мураббия эди./мураббия эди. Кичик укаси Исмоил ҳайвонот техниги. (ҚМ)
 32—33 Ўзи билан бўйи тенг, бирга юмалаб-сумалаб/Ўзи билан қарийб тенг бўйли, ўзи билан бирга юмалаб-сумалаб (ҚМ)
 37 деб ўйлади, ранги-қути оқариб./деди оқариб. (ҚМ)
 38—39 Унинг қалбда соғинч ва турли хотиралар тўлиб тошарди./Соғинч ва турли хотиралар қалбда тошарди. (ҚМ)
 39—40 У ўзида яқинларни кўрмоққа, ∞ алақандай ички эҳ-

тиёж сезар,/яқинларини кўрмоққа ички эҳтиёж сезар
(ҚМ)

40 негадир/қандайдир (ҚМ)

42 ҳам бирдек ғамхўрлик, бирдек меҳрибонлик/айни ғам-
хўрлик, айна меҳрибонлик (ҚМ)

9-бет.

4 оғир хўрсиниб қўйди./оғир хўрсинди. (ҚМ)

6—7 У гўё кечагина ∞ эшитгандай бўлди./Яқинда, гўё кеча-
гина ∞ унинг доно, ақлли сўзларини эшитгандай туюл-
ди. (ҚМ)

8 ғайрат бор,/ғайрати бор, (ҚМ)

12 ҳам бир эрмак,/ҳам эрмак, (ҚМ)

22—24 томишга тайёр турган ∞ қовоқлардаги сут-қаймоқлар
/томишга тайёрдай ∞ оснглиқ қовоқлардаги сут-қай-
моқлар (ҚМ)

25 Гўё ўсиб-унган/ўсиб-унган (ҚМ)

27 У ўзини акасининг/акасининг (ҚМ)

28 ҳис этди./ҳис этди ўзини. (ҚМ)

30 кўрарди./кўрар эди. (ҚМ)

31 ишларди./ишлар эди, (ҚМ)

32 чўпонликка ўтган эди./чўпонликка ўтди. (ҚМ)

33 танлади./танлаган эди. (ҚМ)

35 ўсган эди./ўсганди. (ҚМ)

35—36 У ўз қишлоғидаги ∞ дала ишига берилиб кетди./Ўз
қишлоғидаги мактабда етгинчи синфни битириб, дала
ишига берилиб кетганди. (ҚМ)

40—41 қўлини силкиб:/қўлини силкиб дегандай: (ҚМ)

41 Яхши шаҳару,/Яхши шаҳар, (ҚМ)

10-бет.

3 қистамади./қистамаган. (ҚМ)

3—9 Бектемир шу хилда хотираларга ғарқ бўлиб, ∞ бошқа
бир қанча йигитлар ўради./Шу хилда, Бектемир хотира-
ларга ғарқ ва банд ҳолда, хомуш ўтирар экан, бирдан
атрофини ҳамқишлоқлари ва батальондаги бошқа ўзбек
йигитлари ўради. (ҚМ)

6—7 йигирма-ўттиз чоқли ўзбеклар ҳам бор эди./ўп-ўнбеш ўз-
беклар бор эди. (ҚМ)

7—8 ҳамқишлоқлар ҳамма вақт/булар ҳамма вақт (ҚМ)

10—11 бироқ кечаси ёлғиз юришга қўрқадиган Сафар чўтир
йиғламсираган товуш билан/кечаси ёлғиз юришга қўрқа-
диган Сафар чўтир йиғламсираган товуш билан деди:
(ҚМ)

15—17 — Таваккал! Қирқ йил қирғин бўлса ҳам, ажали етган
ўлади, биродар. Олдиндан аза очишнинг ҳожати йўқ!—
деб қўйди./— Таваккал! Кўргилик... олдиндан аза очиш-
нинг ҳожати йўқ! (Қ, ҚМ)

18 дея гапга аралашди/гапга аралашди (Қ, ҚМ)

26 Бир оила./ҳаммамиз бир оила, (ҚМ)

30 — Отанга раҳмат, лекин агар биронтамиз/— Отанга
раҳмат,— деди Али тажанг,— агар биронтамиз (Қ)

34 қолмайлик./қолмасин. (Қ, ҚМ)

35 арвоҳ тинч...— деди Али тажанг/арвоҳ тинч... (Қ)

35—40 У сарик тукли, ∞ титраб кетар эди.

— Оталарининг/— Оталарининг (Қ)

41 деди Бектемир бўғилиб./бўғилиб деди Бектемир. (Қ)

11-бет.

4 Асқар полвон салмоқланиб./салмоқланиб Асқар полвон.
(Қ)

4—10 У узунчоқ ∞ келинқирамаган...»

Қаердандир/Қаердандир (Қ)

4 У узунчоқ/У узунча (ҚМ)

13 оғайнилар?/ўзбек оғалар? (Қ, ҚМ)

14 деди у./деди Аҳмедов. (Қ, ҚМ)

15 Қирмабсанлар!/Қирмабсанлар-а! (Қ)

15—16 Мен ∞ айланиб чиқдим./А мен Миша Васильев билан
қишлоқни бир айланиб чиқдим. (ҚМ)

17 фашистлар/немислар (Қ, ҚМ)

17—18 чиқариб юборибди./чиқарибди-да. (Қ, ҚМ)

19 колбаса/отникидай колбаса (Қ)

22 пиширишибди-ю./пиширибди-ку, (Қ)

23 апир-тапир/апир-шапир (Қ)

25 Учқўрғондан/нақ Учқўрғондан (Қ)

28 дея Бектемир жаҳл билан пўнғиллади./жаҳл билан пўн-
ғиллади Бектемир. (Қ)

29 — Эртага/— Биздами? Эртага (Қ, ҚМ)

30 Мана гапнинг пўсткаллеси...— деди Сафар чўтир./Мана
гапнинг пўсткаллеси... (Қ)

33 фашистни/немисни (Қ, ҚМ)

34—35 Мардлик билан жанг қилсанг, мардга ўлим йўқ./Ялла
айтиб жанг қилларинг, йигитга ўлим йўқ. (Қ)

36—37 — Эркакнинг гапини қилдинг, шунинг учун яхши кўра-
ман-да сени,/— Эркакнинг гапини айтасан, яхши кўра-
ман сени, (Қ)

38—39 Уртоқлар ∞ дейишяпти... Бу ҳам соз...— деди Асқар
полвон./Уртоқлар дейдики, бир-биримизга қанот-қуйруқ
бўлайлик... Бу ҳам соз. (Қ)

12-бет.

1—3 Шу чоқ лейтенант ∞ одим билан илгарилаб кетди.
/Лейтенант Стекловнинг шамоллашдан бўғилган овози
қисиқ гуриллади. Жангчилар бир пастда сафга чизил-
дилар. Батальон вазмин одим билан илгарилади. (Қ)

3 одим билан илгарилаб кетди./одим билан илгарилади.
(ҚМ)

12—14-бетлар.

4—21 Кун бўйи ∞ қўшиқларни куйлардилар. Фронт/Фронт
(Қ, ҚМ)

14-бет.

22 унча ваҳимали кўринмади./жилла ваҳимали кўринмади.
(ҚМ)

25 вазмин/вазмндор (Қ)

27 қарамоқчи бўлади./қарағуси келади. (Қ, ҚМ)

29 ботинмади./ботинмайди. (Қ)

30 мўралагандек,/мўралаган каби, (Қ, ҚМ)

32 қоп-қора иккита танкни/икки қоп-қора бузуқ танк (Қ,
ҚМ)

32—33 иккинчиси эса тумшугини ерга қадаган./иккинчиси ерга
тумшугини қадаган. (Қ)

34—36 баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб бош чиқариб, яна ғойиб бўлганидек, бошини бир икки марта кўтариб қўйган эди/Сув ичидан балиқ баъзан «шўп» этиб бош чиқариб яна бир зумда ғойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кўтариб қўйган эди (Қ)

14—15-бетлар.

41—2 Бектемир қорачадан келган, кенг яғринли, чаққон қозоқ йигитга кулиб деди:/Бектемир кийими, қарашлари, ҳаракатлари бўйинча, пихини ёрганлиги маълум бўлган бу ясси бурунли, кенг юзли қозоққа кулиб деди: (Қ)

15-бет.

3 — Фашист/— Немис (Қ, ҚМ)

8 Бектемир кейин/кейин Бектемир (Қ, ҚМ)

9 киндигимиз/киндагимиз (Қ)

10 қисиқ кўзларидаги/қотириб, тупуриб, қисиқ кўзларидаги (Қ)

10 Кулумет/Кулумет (Қ)

11—12 Кейин бир ойдан буён муттасил фронтда эканлиги, даҳшатли жанг./Кейин бир ой бўлди чамамда, муттасил фронтда юрибмен,— деди. Қатнашдиғи даҳшатли жанглар, (Қ)

33 — Тўғри айтдинг, Кулумет./— Тўғри гапирдинг, Кулумет. (Қ)

38 кўрмагансан!/тотиб кўрмагансан!.. (Қ)

39 тор кўринди./тор кўринди. Ҳаракатларининг сиқилганидан хуноб бўла бошлади. (Қ)

41—42 ва сержаҳл кучукбаччадай пулемётларнинг акиллаши/ва пулемётларнинг, сержаҳл кучукбаччадай акиллаши, (Қ, ҚМ)

43 нотинчлатарди./нотинчлатар, ҳам бу илон изи чуқурлик маъқул ва илиқ сезиларди. (Қ)

16-бет.

1 шошяпман?..шошяпман?.. (Қ)

3 пармалади./пармалади. Шу аснода нарироқда Али тажангга кўзи тушди. Ҳамқишлоқнинг юзи алланечук дам қизариб, дам оқариб, кўзлари бесаранжом, гўё чўғни босгандай оёқлари питирчиларди.

— Хўш, нима бўлди?— сўради Бектемир яқинлашиб.

— Қорним галва қилаяпти! Тор жой ҳамма ёқ одам...

— Ана дағдага! Утираверинг, ҳаммаёқ ифлос-ку.

— Шармандалик!..— тутақиб деди Али тажанг. Қўлида пакет кўтариб шошиб-пишиб ўтаётган ёш ўзбек сержант бир зум тўхтаб, Али тажангнинг дардини пайқайди, кулиб юборди:

— Лопаткага ўтиринг-да, кейин юқорига улоқтиринг!

Али тажанг илдам жўнаган сержантнинг орқасидан қичқирди:

— Ўзимизданмисан, ука? Кел, пешонангдан бир ўпай! (Қ)

21 ваҳший, даҳшатли гулдурама қоплади./ваҳший сур Исрофилдай даҳшатли гулдурама қоплади. (Қ, ҚМ)

28 гирдобини кўрди./гирдоб кўрди... (Қ, ҚМ)

- 30 Ҳансираб нафас олди./Ваҳм бир жимжитлик... ҳансираб нафас олди. (Қ, ҚМ)
 34 эмаклади./эмаклади. Ичак-чавағи кўриниб ётган Қулумет жонсиз эди. (Қ)
 40—41 хиёл ўтмасдан,кўп хиёл ўтмасдан, (Қ, ҚМ)
 41 яқингинада/яқинда (Қ, ҚМ)
 42 тўлқини/тепкини... (Қ)

17-бет.

- 13 милтиқни эслади./милтиқ эсига тушди. (Қ)
 15—16 Қаёққадир отаётган бир тўда рус жангчиларга томон сурилди./Қаёққадир, кимгадир отаётган жангчиларга томон сурилди. (Қ)
 16 Ўлим сешиб, атрофда снарядлар ёриларди./Атрофда ўлим сешиб, снарядлар ёриларди. (Қ, ҚМ)
 22 ўт ўчирувчидай/пожарникдай (Қ, ҚМ)
 22—24 қўлларининг қатъий ҳаракати билан жангчиларга алланималарни қисқа тушунтирди-да,/жангчиларга нималарнидир қўлларининг қатъий ҳаракати билан қисқа тушунтирди-да, (Қ, ҚМ)
 25 ичида:/ўз ичида: (Қ, ҚМ)
 26—27 У серсоқол./Серсоқол (Қ, ҚМ)
 27 ўзига/ўзича (Қ)
 32 гавгоси/фарёди (Қ)
 34 Ўликлар/Қонли ўликлар (Қ, ҚМ)
 40—41 дея қичқирди Полвон, азамат гавдасини силкитиб./азамат гавдасини силкиб қичқирди Полвон. (Қ, ҚМ)

18-бет.

- 6 нарига,/шарида, (Қ, ҚМ)
 8 орқасига,/орасига, (Қ, ҚМ)
 8—9 Унинг тириклигидаги ўзига хос қилиқлари бир дақиқа ичида/Унинг бутун жонли ҳаёти, ўзига хос қилиқлари бир он ичида (Қ); унинг бутун жонли ҳаёти, унинг тириклигидаги ўзига хос қилиқлари бир дақиқа ичида (ҚМ)
 11 қабр/мозор (Қ, ҚМ)
 13—14 ва жонсиз, қора шишадай йилтираб турган кўзларидан /қора шишадай жонсиз йилтираган кўзларидан (Қ, ҚМ)
 18 серсоқол рус жангчиси хўмрайиб./серсоқол ўрус хўмрайиб. (Қ, ҚМ)
 19 осмонга/ҳавога (Қ)
 24—25 Бектемир қўшнисидан жаҳл билан:
 — Бизнинг самолётлар қаёқда?— қичқириб сўради.
 /— Бизнинг самолётлар қаёқда?— қичқириб, жаҳл билан сўради Бектемир қўшнисидан. (Қ, ҚМ)
 27 фашистни/немисни (Қ, ҚМ)
 31 Рус жангчиси томоғини қириб, алланималар деди./Ўрис томоғини қириб, нималардир сўйлади. (Қ, ҚМ)
 32—33 Самолётлар қора бўрондай тепада/Самолётлар тепада қора бўрондай (Қ)
 34 шўнғидилар./юкларини ағдардилар. (Қ, ҚМ)
 34—35 Яна ер фиғон кўтариб, титради./Яна осмон ингради, ер фиғон кўтариб титради, (Қ)
 35 Иложи бўлса чуқурга бутунлай/Чуқурга, иложи бўлса, бутунлай (Қ, ҚМ)

- 37 дуд урарди./дуд аралаш учган оёқлар, қўллар чалғирди.
Лекин гўё ерининг қалбига чанг солмоқчи бўлгандай тит-
пит қилган қора қушлар энди [...] билан учиб, пулемёт-
дан ота бошладилар. Уқлар дўл каби ёғилди. Яна ўлим,
яна дод-вой... (Қ)
- 40 ихтиёрсиз/беихтиёр (Қ)
- 41 ёнди./ёнади. (ҚМ)
- 43 руҳни қийнади./руҳини қийнаб эди. (Қ)
- 19-бет.
- 1—2 тинмай туриб,/тинмаган эди, (Қ)
- 8 буталар, тупроқ/тупроқ уюмлари (Қ, ҚМ)
- 9 Душман танклари/Танклар (Қ, ҚМ)
- 9 оғир/ҳаракатчан оғир (Қ, ҚМ)
- 10 шитоб келарди./келарди. (Қ, ҚМ)
- 11 чўчир./чўчирди, (Қ, ҚМ)
- 11 кетарди./қотарди. (Қ)
- 11 унча-мунча тўсиқни/ҳар қандай тўсиқни (Қ, ҚМ)
- 12—13 қилмай, даҳшат ва ишонч билан масофани қамрарди.
/қилмайдиган, даҳшатли, қўпол, кўр ғурур ва ишонч би-
лан масофани қамрарди. (Қ, ҚМ)
- 14 шақур-шуқур садоси/чўнг садоси (Қ, ҚМ)
- 14—16 Душман снаряд, миналарни бир зум ҳам тиндирмасдан,
омонсиз ёғдирар эди./Немис снарядлар, миналарни, бир
зум бўлсин тинмасдан, омонсиз, қаҳрли бузғунчиликни
давом эттирарди. (Қ, ҚМ)
- 17 панасида/орқасида (Қ, ҚМ)
- 18 душман автоматчиларини/автоматли немисларни (Қ,
ҚМ)
- 21 пуркай/пишқира (Қ)
- 22 айлантларди./айлантди. (Қ)
- 24—25 Жангчиларимиз душман пиёдаларини милтиқлардан, ав-
томатлардан ялпи ўққа тутди./Рус жангчилари милтиқ-
ларидан, автоматлардан немис пиёдаларини ўққа тутиб
қолди. (Қ, ҚМ)
- 27—29 отишга тиришса ҳам, ерни титратиб, гулдурос билан жа-
ҳаннам ёғдириб келаётган темир деворларнинг ваҳмидан
бош кўтариш амри маҳол эди./уришга тиришса ҳам,
оловдан жаҳаннам ёғдириб, гулдурос билан ерни титра-
тиб келаётган темир девларнинг ваҳмидан бош кўтар-
моқ имконсиз эди. (Қ, ҚМ)
- 29—34 Мана, темир деворларни танкотар тўплар, бронобойшик-
лар туташ рус олови тўлқини билан қаршиладилар. Ол-
динги бир-икки танк бирдан қоқилди, у отди, тебранди,
лекин силжишга мажолсиз қолди. Бир зумдан кейин
қора қуюқ тутун чулғаб олди./Мана, танкка қарши тўп-
лар бронобойшиклар темир девларни туташ олов тўл-
қини билан қаршиладилар. Олдиндаги бир-икки танк
бирдан ерга қоқилди; у отди, тебранди, лекин силжишга
мажолсиз эди. Бир зумдан кейин қора, қуюқ дуд ичида
қолди. (Қ, ҚМ)
- 34 вақт/вақтда (Қ)
- 35 эса битта/ҳам бир (Қ)
- 37 интилди./сапчиди. (Қ)
- 38 пулемётларидан/пулемётдан (ҚМ)

40 бошлади./бошладилар. (Қ, ҚМ)

20-бет.

- 1 Бу темир деворлардан/Қочувчи темир девлардан (Қ)
3 кўзи/кўзлари (Қ, ҚМ)
4 сочиб/пишқириб (Қ, ҚМ)
5 келаётган/ўрмалаётган (Қ, ҚМ)
10 ёш рус жангчиси/жангчи (Қ, ҚМ)
17 пуркаб/пусқурган (Қ, ҚМ)
19 тўлди./тўла эди. (Қ); дўппайиб/тўппайиб (Қ)
19—20 ташланарди./ташланар. (ҚМ)
20 деди/дер (ҚМ)
20—21 Бектемир ичида,/ичида Бектемир, (Қ)
22 дея жавоб берди у ўзига./жавоб берди ўзига у. (Қ, ҚМ)
23 тиқилган,/тиқилгандек, (Қ)
27 Уни жаҳл./Жаҳл (Қ)
29 — Чего, жарко?— деб сўради рус жангчиси сувдонни узатиб./— Ха, жарко?— сувдонни узатиб, хўмрайиб сўради ўрис. (Қ, ҚМ)
31 лиқиллатиб:/лиқиллатиб, деди: (Қ, ҚМ)
32 пиюм!— деди./пиюм! (ҚМ)
34—35 сезса ҳам, шошиб икки қултум ютди-да,/сезса-да, икки кичик қултум ютиб, (Қ, ҚМ)
35—36 У сувнинг роҳатини, мазасини бир онда/Сувнинг роҳатини, мазасини у бир онда (Қ, ҚМ)
42—43 ҳавода зулукдай биланглаган кичкина, тез самолётлар ҳам бор эди./ҳавода кичкина, тез, зулукдай биланглаган самолётлар бор эди. (Қ, ҚМ)

21-бет.

- 3 яна чуқурга/чуқурга (Қ, ҚМ)
5—6 Узинга омонат!»— деди ичида у./Ё тангри!»— деди ичида у. (Қ, ҚМ)
6 балосининг/балосини (Қ)
8 душман танклари югуриб келаётганини кўрди./тез юрган танкларни кўрди. (Қ, ҚМ)
10—11 Танклар орқасидан гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, ҳужум қилиб келаётган пиёдаларни пайқади./Танклар орқасида сакраган, йиқилиб, яна қўпган жуда кўп пиёдаларни пайқади. (Қ, ҚМ)
14—15 Унг томонидаги жангчи эса бошини ташқарига, тупроққа қўйиб, қонга беланиб ётарди./Унг ёқдаги чуқурдаги жангчи қонли бошини ташқарига, тупроққа қўйиб, қотиб ётарди. (Қ, ҚМ)
15 Сўл томонида/Сўл ёқдаги (Қ, ҚМ)
17—18 Унг қанотда, бу ердан анча нарида, бир неча душман танки орқага ёриб ўтди./Унг ёқда, Бектемирдан анча узоқда, бир нечаси орқага ўтди. (Қ, ҚМ)
18—20 Шу он душман пиёдаларининг алланечук маст ҳайқириги эшитила бошлади./Немис пиёдаларининг алланечук маст қийқириги яқин эшитила бошлади. (Қ, ҚМ)
22 Шу чоқ/Шу вақтда (Қ, ҚМ)
22 томонда, пастликда,/томондан, пастликдан, (Қ)
23 жангчиларимизнинг олдинга қараб/жангчиларнинг олдинга (Қ)
24 У ҳеч/Ҳеч (Қ)

- 25 уни обдан шу жаҳаннамда қовуриб,/балки уни бу жаҳаннамда обдан (Қ, ҚМ)
 27 томон отилди./отилди. (Қ, ҚМ)
 29 боши гангиди./у ҳеч кўрмади. (Қ)
 31 эзиб/босиб (Қ, ҚМ)
 37 чакагидан/чаккасидан (Қ)
 39 деди у бўғилиб./команда!— деди у бўғилиб. (Қ)
 41 чуқурларга/катта чуқурларга (Қ, ҚМ)
 42 парчаланган/бузилган, парчаланган (Қ)

22-бет.

- 1 ўрмон,/ўрмонлиқ (Қ)
 2—3 бир гуруҳ рус, қозоқ, армени ва ҳоказо жангчиларга қўшилди./бир гуруҳ жангчиларга қўшилди. (Қ)
 4 Бир тўп/Бир кўп (ҚМ)
 4—5 ярадор жангчилар,/енгил ярадорлар (Қ)
 14 боғлаган,/боғланган, (ҚМ)
 16 қошигача/бурнигача (Қ)
 18—19 Бектемир Сафарнинг елкасига секин уриб:
 — Қани, улар?— деб сўради./— Қани улар?— сўради Бектемир Сафарнинг елкасини секин уриб. (Қ, ҚМ)
 22 — Бошқалар-чи?— Бошқалар? (Қ)
 26—27 жавоб берди Сафар, қуруқ лабини ялаб./жавоб берди қуруқ лабини ялаб Сафар. (Қ, ҚМ)
 30 яхши./яхши эди. (Қ)
 34 юборди ва тўхтади./юборди-да... опичувчини тўхтатди. (Қ)
 35 Пешонаси танғилган,/Пешонани танғиган (Қ)
 36 дока остидан/бинт тегида (Қ)
 37 жовдираб турарди./боқарди. (Қ, ҚМ)
 39 дея жавоб берди Аҳмедов лабларини базўр қимирлатиб./лабларини базўр қимирлатиб жавоб берди Аҳмедов. (Қ, ҚМ)
 41 боғлади-да:/боғлади-да деди: (Қ, ҚМ)
 42 — Менга бер!— деди./— Менга бер! (Қ, ҚМ)
 43 рус жангчи/жангчи (Қ)

23-бет.

- 3—4 Аҳмедовни елкасига опичди-да, ғизиллаб жўнади/ярадорни опичди-да йўл четидан ғизиллаб жўнади (Қ, ҚМ)
 7 ярадорлар/оғир ярадорлар (Қ)
 7—8 бортлари қон./бортидан қон томарди. (Қ, ҚМ)
 8 Аҳмедовни/ноиллож Аҳмедовни (Қ)
 9 унинг/ва унинг (Қ, ҚМ)
 17—18 У дам қалин япасқи чангаллар орасига суқулди./Дам чангал, қалин япасқи ўсимликлар орасига суқулди. (Қ, ҚМ)
 19 У гўё/Гўё (Қ, ҚМ)
 22—23 Ўрмон садоларга тўлди./Ўрмон яна даҳшатли садоларга тўлди. (Қ)
 28 Батальон яна йўлга тушди,/Қисм олдинга кетди. (Қ)
 29 Энди инграган/Энди елкаларда инграган (Қ, ҚМ)
 31 судралиб бораётган/судралган (Қ)
 35 босишга/юрмакка (Қ, ҚМ)
 37 фронт бузилди. У/У (Қ)
 41 батальон/қисм (Қ)

42—43 Парчаланган машина билан лахта-лахта одам жасадлар
ри сочилиб ётарди./Парчаланган машинада, ерда одам
жасадларидан иборат қонли бир уюм сочилиб ётарди.
(Қ, ҚМ)

25-бет.

- 2 Одам/Тирик эмас, одам (Қ, ҚМ)
2 биронтаси йўқ./биронтаси йўқ. Фақат шофёргина тумшугини
ерга қадаган машина кабинасидан бошини пастга осилтириб
ҳиқиллаб ётарди. (Қ, ҚМ)
6 каллалар./каллалар, тиржайган яланғоч суяклар, (Қ, ҚМ)
6—7 ерда чўзилган олачипор ичакларни кўраркан./ерда чўзилган
ичакларнинг олачипор илонларини кўраркан, (Қ)
11—12 деди Стеклов бошини силкиб./деди бошини силкиб Стеклов.
(Қ, ҚМ)
13 Батальон/Қисм (Қ)
21 батальондан/қисмдан (Қ)
21—22 ўзларини қандайдир/қандайдир (Қ)
22 урган эдилар./ўзларини урган эдилар. (Қ)
25—26 аста жилаверамиз,— деди у чанг ва ис билан қопланган
мўйловини бураб./оқар сувдек кетаверамиз!— деди у чанг ва ис
босган ишгичка сийрак мўйлабининг учини бураб. (Қ)
28 суюнди./суюнган эди. (Қ, ҚМ)
30 ўйларди у./деб, ўйларди у. (Қ)
31 Асқар полвон/лекин Асқар полвон (Қ)
32—33 аста, салмоқдор одим/аста одим (Қ)
35—37 — Ҳайронман. Ақл бовар қилмайди. Ҳим... занжирнинг
ҳалқаларидай бир-бирига боғланган одамлар сочилдик. Эҳ,
пешона!— Тақдирнинг жилвасини қара! Ҳим... Занжирнинг
ҳалқаларидай бир-бирига боғланган одамлар бир кундаёқ
сочилич кетди, гўё куз шамоли япроқларни учирди. (Қ)
38 ёради сени!/тарс ёради сени... (Қ)
39 суғурмайди./кўниктириб суғурмайди. (Қ)
40 Бир уриб, қўл оёқларингни учиради./Қўлида болта, бир
уриб, оёгингни учиради. Бир уриб қўлларингни улоқтиради,
(Қ)
40—41 Бир зарбаси билан бошинг дарахт тепасида.../Бошингни
коптовдай ҳавога отади... (Қ)

26-бет.

- 1—3 — Кўзларинг узилган танангга қараб бақраяди?— қўшиб
қўйди Али тажанг хириллаб.
— Иммм...— ичидан ингради Асқар полвон./— Дўстлардан
иккисини ажалга бердик. На мазор, на жаноза ва на икки калима
қуръон!.. Сафар билан Бектемир қаёқда!
7 Сафар чўтир/Чўтир (Қ)
9—10 — Калла дейсан-а!— деди Асқар полвон жеркиб,— ҳамма
ваҳима каллада./— Калла дейсиз! Ҳамма ваҳима каллада,
ерни пешонага ўяди. (Қ)
10 Анави муаллим/Хўш, анав муаллим (Қ)
10 Абдужалил/Абдуқаюм (Қ)
11 Ҳалиги/Анав (Қ, ҚМ)

17—221

257

- 11 Тўрт/(Беш (Қ))
 12 ёнимда ер тишлади,/ер тишлади (Қ)
 13 Тақдир, дегин!/Тақдир денги (Қ)
 15 Али тажанг жаҳл билан./жаҳл билан Али тажанг. (Қ);
 — Тўқайга/— Ўрмонга (Қ)
 16—17 Мина билан снаряд деган бало ∞ ёриб ўтади./Урушда одам ҳам шу қабилда. Замбарак тақдирингнинг темир қўрғонини ҳам ёриб ўтади... (Қ)
 20 Юравер./Юраверинг,— жавоб берди ерга қараганча Асқар. (Қ)
 21 Улар қалин дарахтлар орасида уриниб борардилар./Улар қалин ўрмон ичида борардилар. (Қ)
 23 уларнинг руҳини юпатарди./уларни кўпроқ тортарди. (Қ)
 25 куч бағишлади./куч ва ҳаёт бағишлади. (Қ)
 27 туюлди./кўринди. (Қ)
 27—30 Элатлар жанг ∞ томоша қилдилар. Адил./Адил, (Қ)
 30 қарағайлар/кўркем қарағайлар (Қ)
 31 узига торгди./торгди. (Қ)
 32 Бинокорликдан/У бинокорликдан (Қ)
 33 эди у./эди. (Қ)
 34 эсингдами?/кўрганмисан? (Қ)
 36 томга қўнган у./у томга қўнган. (Қ)
 39—40 — Қани, буларни кесиб, ойнадай силлиқлаб, иморат қурсанг.../Атрофдаги дарахтларга суқланиб қараб, давом этди.— Оҳ-оҳ, ёғочларнинг подшолари булар... Қани энди, шулардан иморат солсанг; (Қ)
 40 Томда/Томида (Қ)
 42 қучоқлашиб, муаззам яшил чодир ясаган./Учлари бир-бирлари билан қучоқлашиб, ажойиб, муаззам яшил чодир ташкил қилганди. (Қ)
 42—43 ёнувчи кўм-кўк соя орқали зангори само табассум қиларди./ёнган кўм-кўк шойи орқали зангори тиниқ само табассум қиларди. (Қ)

27-бет.

- 1 Жангчилар/Жангчилар ҳар ёққа ағрайиб, (Қ)
 2 қилгандек, аста борардилар./қилиб юргандек, аста кетардилар. (Қ, ҚМ)
 4 кир юзини/юзини (Қ)
 6—7 кичкина жар йўлиқди./кичкина жардан ўтишга тўғри келди. (Қ)
 7 Жарга қулаган/Қулаган (Қ)
 9 шаппа йиқилди./сувга йиқилди. (Қ)
 10 У ярим белдан/Ярим белдан (Қ, ҚМ)
 10 қирғоққа чиқди-да,/чиқди, (Қ)
 11 этикларини шўлқиллатиб тепаликка тирмашди./этикларини нари-бери қайта кийиб, этикларидан сув оқизиб, тепаликка тармашди. (Қ)
 12 қайинлар/берёзалар (Қ, ҚМ)
 13 кўзлари яна/яна кўзлари (Қ)
 13—15 Қани, қўлида ўткир болтаси бўлса-ю, энг адил бир дарахтни кесиб, елкага олиб жўнасал!/Гўё қўлида болтаси бўлса-да, энг адил бир берёзкани кесиб, елкасида олиб жўнаса! (Қ, ҚМ)

- 17 қизчаси/баччаси (Қ)
 17 Оҳ, бўйини/Бўйини (Қ)
 19 майин, қандай ялтирайди./майин... (Қ)
 20—21 олма, нок бўлсами,/олма, анор, нок бўлса эди, (Қ)
 21 Русиянинг/Уруснинг (Қ, ҚМ)
 21—22 деди Асқар полвон салмоқланиб/деди салмоқланиб Полвон (Қ)
 23—24 — Бу ерларга одамзод қадам қўймаган-ку./— Бу ерларни одамзод босмаган. (Қ)
 25 чиқиб оламиз ахир,/чиқиб қоламиз, (Қ)
 29 буталар ўсган/майда оғочлар ўсган (Қ, ҚМ)
 30—31 ўрмон сайқонликни ҳар ёқдан/ўрмон ҳар ёқдан (Қ)
 32—33 қичқирди Али тажанг киноя билан кулиб,/деди киноя билан кулиб Али тажанг. (Қ)
 33 сўlining/сўлингни (Қ); бормайсану,/бормайсан-ку, (Қ)
 37—38 деди Асқар ҳансираб ва бошдан каскасини олиб ерга тўнтарди./деди-да бошидан оғир каскани олиб, тиззасига кийгизди. (Қ)
 40—42 — Керакли тошнинг оғирни йўқ,— деди Али тажанг ўтга ёнбошлаб.— Тошбақанинг косасидай жуда иш берадиган нарса экан бу./— Керакли юкнинг оғирлиги йўқ. Ташбақанинг косасидай жуда иш берадиган нарса экан бу,— деди Али тажанг ўтга ёнбошлаб. (Қ)
 42 Ахир, кеча қаршимда мина ёрилди./Ахир, қаршимда минами, снарядми ёрилди. (Қ)
 43 Билсанг, бир мина «тақ» этиб, бошимга тегди./Бир нарса тақ этиб тегди. (Қ)

28-бет.

- 1—3 Мана, кўрдингми буни, колхоз темирчиси Азим Охуннинг юзидай қийшайиб кетибди./Кўрдингми, мана, Азим Охуннинг юзидай қийшайиб қолди. (Қ, ҚМ)
 4 олди-да,/олиб, (Қ)
 5 яна уни кўзигача бостириб кийди./яна кўзигача тушириб кийди. (Қ)
 5—6 Кейин қорнини ушлаб, нохуш вайсади:
 — Вой-бўй, ичимни бир нима ачитиб сўряпти./— Войбай, қорнимни бир нима ачитиб сўряпти. (Қ)
 9 Асқар полвон/Асқар (Қ)
 11 сузди./сузиб қолди. (Қ)
 11—12 Атрофга «шиқ-шиқ» қилиб, нимадир туша бошлади./Бир зумдан сўнг атрофга «чиқ-чиқ» қилиб нимадир туша бошлади. (Қ).
 13 бўладилар,/бўлади, (Қ)
 13—14 деди Полвон атрофга аланглаб.— Епирай!/деди алангланиб Полвон.— Епирай! (Қ, ҚМ)
 15—17 ейдими? Е партизанлар бормикан? Аста бориб учрашсак... Овқат сўрардик. Ҳам бехатар йўлга чиқариб қўярди улар.../ейдими?— Али тажанг дарахт орқасига ўтди.— Партизан деганларимикан? Аста бориб, учрашсак... Овқат сўрардик. Ҳам бехатар йўлга чиқариб қўярди улар... (Қ)
 17 Ҳўш, нима дейсан?/Нима дейсиз? (Қ)
 19 дея қичқирди Али тажанг бўғилиб./қичқирди бўғилиб Али тажанг. (Қ)

- 20 бузиб ўтдими./буздими, (Қ)
 22 Асқар полвон/Асқар (Қ)
 23 жўнади./жўнашди. (Қ)
 24—25 Элатлар қалин ўтга/Жангчилар ўтга (Қ)
 27—28 Баландда, юлдузли кўкда, қаёққадир самолётлар учиб ўтди./Юлдузли самода, баландда қаёққадир самолётлар учиб ўтди. (Қ)
 29 жангчилар/улар (Қ)
 30 Эртаси, кун тик келганда, улар/Кун тик келганда, ниҳоят, (Қ)
 32—33 четланмаймиз!— деди Али тажанг севиниб/четланма!— деди суюниб Али тажанг. (Қ, ҚМ)
 33—34 Эгам ҳеч кимни/Ҳеч кимни эгам (Қ)
 36 шохлар/новдалар (Қ)
 37 ниқобланган./ниқобланган эди. (Қ, ҚМ)
 38 аста судралган/судралган (Қ)
 38—39 аёллар, болалар, чоллар ҳам кўп эди./ҳам кўп эди. Булар ота-боболари қурган тинч уй-жойларини, касб-корларини, мол-мулкларини ташлаб, урушнинг ўлимчил нафаси, қонли чангалидан қочган аёллар, чоллар, болалар — бомбалар, снарядлар кукун қилган, куйган шаҳар ва қишлоқларнинг бахтсиз кишилари... Буларнинг кўпи қақир-қуқирларини орқалаган, болаларни етаклаган. Баъзилар қандайдир қўлдан — сўқма кичкина аравачаларни судрайдилар. Ҳўкиз қўшган тележкалар ҳам сийрак эмас. Бу йўл, бошқа юзларча катта-кичик йўллар каби, ойлардан буён шундай бахтсиз тўлқинни кеча-кундуз тинимсиз ўтказди. Бу гам карвонларида хоҳ бола, хоҳ катта — ҳатто ҳайвонларгача — ҳамма жиддий, тетик, қаҳрли... уларнинг руҳлари гўё қон, олов ичида пўлатдай тобланган. Фалокатларнинг зарбалари уларнинг иродаларини пишитган. Уларнинг кўзларида ғазабнинг пўлати порлайди... (Қ)
 39—42 Икки томонида дарахтлар яшил девордек ~ Али тажанг унчалик кўзга ташланмади./Икки томонида дарахт девор чўзилган катта йўл четида оғир, лекин дов қадам ташлаган ўмровли полвон ва шеригидан қолмаслик учун чатаноғини йириб пилдираган кичкина Али тажанг унчалик кўзга ташланмади. (Қ)

29-бет.

- 5 Кўчаларда аскарлар,/Кўчаларда гуруҳ-гуруҳ аскарлар, (Қ)
 9—11 Дераза ойналарига турли шаклда қийиқ қоғозлар ёпиштирилган; онда-сонда янги қазилган ҳандоқлар учрайди./Ҳамма уйлар, бинолар бут-бутун... (Қ, ҚМ)
 12—13 юзлари серташвиш, қаёққадир, зарур ишга ошиқаётган кўринсалар ҳам./зарур ишга ошиқаётган кўринсалар ҳам. юзларида жонли, эрка табассум ўйнади, (Қ)
 14 дағал./қўпол, (Қ)
 16 ўтирадилар./ўтадилар. (Қ, ҚМ)
 17 ҳазилкашларни/ҳазилчиларни (Қ)
 18—21 ғизиллаб югурган ишчи қизга бирон сўз айтгиси келиб, очликдан, ҳорғинликдан гезарган лабларини очди-ю, яна

жим қолди./бирон сўз айтгуси, очликдан, ҳорғинликдан, гезарган лабини очади-ку яна жим қолди. (Қ)

21 Асқар полвон ўқрайиб:/Асқар ўқрайиб жеркиди: (Қ)

23 қўйибди?— дея жеркиди./қўйибди?! (Қ)

24 Гулзорга бўйин/Қўм-кўк бедага бўй (Қ)

24 ҳар аёлга/ёнингдан ўтган ҳар аёлга (Қ)

25 деди Али тажанг жаҳл билан./дейди куйиниб Али тажанг. (Қ, ҚМ)

26 — Хўп, юр бу ёққа, анови текин томошани кўрайлик. /«Хўп, юринг, ана текин томошони кўрамин». (Қ)

27 Шаҳарчага/Шаҳарга (Қ)

28 ўртасига/ўртасида (Қ)

28 ранги ўчган/ранг ҳам таровоти қочган (Қ)

29 хурсандчилик/куйлаб хурсандчилик (Қ)

30 қиларди./қилардилар. (ҚМ); Ўртада бир неча қизлар рақс тушмоқда/Ўртада бир неча ерли қизлар рақс этадилар (Қ, ҚМ)

31 оҳангдош/оҳангдор (Қ)

32 диркиллайтиди./диркиллайтиди. Қўллар дам узоқ айрилиқдан сўнг ёрни эҳтирос ва соғинч билан қучишга очилгандек, кенг қулочланиб, дам икки биқинига тиралиб, кўкракни қобортиради. (Қ)

32—36 Оқ, қизил, кўк береткалар остидан тошган олтин сочлар майин хилпирайди. Лабларида махорка тутатиб, шўх қийқирган азамат аскарлар орасига Асқар полвон билан Али тажанг ҳам суқилди./Оқ, қизил, кўк береткалар, бостириб кийинган эркакча шапкалар остидан тошган кўркам сочли бошлар гердайган; оппоқ, лўппи юзларнинг ёқимли ҳусни бўлган пучатой бурунлар эҳтирос ва ёшлик билан нафас оладилар. Ўйинчилар азиз, қадршунос ва хурсандчиликка ташна томошабинларнинг шавқ-завқи билан қаноатланиб, толмай, он сари яна балинд руҳ билан рақс этадилар. Лабларнинг бурчида махорка тутатган, қийқирган, куйлаган азаматлар орасига Асқар полвон билан Али тажанг ҳам суқилди. (Қ)

36—38 кафтларидан/панжаларидан (Қ, ҚМ)

38 Мана, бир неча жангчи ўртага тушди./Кўзларнинг имоси билан уни маъқулладилар. Мана, бир неча жангчи ҳам ўртага тушди. (Қ)

39 бақувват оёқлари/азамат оёқлари (Қ)

40—42 уриб, чўккалаб айланадилар, қулоқни йиртадиган қилиб ҳуштак чаладилар./урадилар, лаблари билан қулоқни йиртадиган ҳуштак чаладилар. (Қ)

42—43 Гармончи ҳам шавқидан беихтиёр ўртага тушиб, айни ўйин доли-ғулига келганда, майдон гумбурлаб кетди./қайдандир гармончи аскар етиб, ўйин доли-ғулига келганда, майдон қалдирлаб кетди. (Қ, ҚМ)

30-бет.

1—2 Шу чоқ артиллерия қисмлари оғир тўплари билан ўта бошлади./Артиллерия қисми оғир тўпларни судраб ўта бошлади. (Қ, ҚМ)

3 Элатлар роса очиққан эди./Йигитлар пича очиққан эдилар. (Қ)

- 3—4 Полвон ҳар ёққа югуриб бир буханка нон топа олди.
/Асқар полвон у ёқ-бу ёққа югуриб, билган ҳар бир рус сўзини терлайдиган даражада қийинчилик билан тилга олиб, ниҳоят, бир буханка нон топа олди. (Қ)
- 5 катта бурда/бир катта парчани (Қ)
- 6 тикди у./тиқди. (Қ)
- 6—7 Асқар полвон сийрак мўйловини бураб, кўзларини айёрча қисиб, деди:/Асқар полвон ғурурланиб сийрак мўйлабини бураб, деди: (Қ)
- 9—10 Нондан лунжи гуваладай қаварган Али тажанг:
— Чо-чой-чойхона...— деди./— Чо-чой, чойхона!— деди Али тажанг нондан гуваладай қабарган оғзини ба-зўр очиб. (Қ, ҚМ)
- 11 Улар бир неча/Бир неча (Қ)
- 15—16 — Рус халқи чойни уйда, самовар қўйиб ичади,— деди Полвон афсусланиб,/— Ўрус халқи чойнинг қадрини билмайди,— деди афсусланиб Полвон. (Қ, ҚМ)
- 18 ўн-ўн бир яшар/ўн яшар (Қ)
- 18 болага/чоқли бир болага (Қ)
- 19 боланинг/ва боланинг (Қ)
- 20 билан:/билан сўради: (Қ)
- 21 — Чойхона есть?— деб сўради./— Чайхана есть? (Қ, ҚМ)
- 22—23 орқага тисланиб, таажжуб билан русчалаб деди:/сал орқага чекилиб, таажжуб билан деди: (Қ)
- 26 деди Али тажанг кулиб, дудуқланиб./деди кулиб Али тажанг. (Қ, ҚМ)
- 27 жангчига/йигитга
- 27 айёрча/бирдан айёрча
- 29 — Чай? Юринглар мен билан,— дея/— Чай?.. Идемте сюда,— деб (Қ)
- 32—33 Лекин улар чойхўрлар тўла чойхонага эмас, қоронғи бир уйга киришди./Лекин улар чойхўрлар билан тўла, гилам ва наматлар ёйилган чойхонага эмас, қоронғу бир хонага киришди. (Қ)
- 33—36 Бола уларни, қақир-қуқур билан тўла, примус вағиллаган даҳлиздан олиб ўтиб, стулларга ўтқазди-да, ҳансираб, онасини ташқарига имлади./Бола уларни примус вағиллаган, қақир-қуқур тўла даҳлиздан олиб ўтиб, стулларга ўтқазди-да, ҳансираган ҳолда онасини ташқарига имлади. (Қ)
- 36 қайтиб кирди./аёл кирди, (Қ)
- 37 порлади./порлади, тор уйда зичлашган крават, шкаф ва ҳоказо уй асбоблари намоён бўлди. (Қ)
- 39 сочлари сариқ./сарик сочлари олтинланган, (Қ)
- 39—40 ўрта ёшли хотинга миннатдор кулиб қаради./ёш хотинга кулиб қаради, (Қ)
- 40—41 лекин унинг ташвишдан сўлинқираган тўла юзларида /унинг тўла, ташвишдан сал сўлинқираган юзларидан (Қ)

31-бет.

3 кутилмаган/бу кутилмаган (Қ)

3 ғалати меҳмонларга разм солиб,/меҳмонларга разм солиб, (Қ)

- 4 чиқди./ўтди. (Қ)
- 5 оғзига/лунжига (Қ)
- 5—8 зўр иштаҳа билан чайнаркан, кўзларини худди қўғирчоқ ўйнаган қизларнинг ўйинчоқ молларидай тигиз, бежирим жойлаштирилган жиҳозларга қадади./зўр иштаҳа ва маза билан чайнаркан, кўзлари ҳамма жиҳозлари худди қўғирчоқ ўйнаган қизларнинг молларидай, тигиз, бежирим жойлаштирилган тор уйга қадалганди. (Қ, ҚМ)
- 9—10 — Ана, патифон ҳам бор экан,— деди у қўли билан ишора қилиб.— Чойдан кейин бир эшитсак.../— Ана патифон бор экан,— деди у ҳовлиқиб.— Чойдан кейин бир эшитсак... (Қ)
- 11—12 қулинг ўргулсин бир ашулани куйлаб юборса-я!/«Шашмақом»ни куйлаб юборса-я! (Қ)
- 13—14 Асқар полвон чуқур хўрсинди:
— Бир вақт/— Бир вақт (Қ)
- 16 Ҳаммаси ўтди-кетди./деди Асқар хўрсиниб. (Қ)
- 18 қаради./ташқарига қаради. (Қ)
- 19 деди Али тажанг астойдил./астойдил сўради Али тажанг. (Қ, ҚМ)
- 21 Асқар полвон қайноқ стаканни лабига аста тутаркан:
— Эр бор? Фронгда? Ҳа, скучна-а?— деди./— Эр бор? Уруш. Скучно?— деди Асқар полвон. (Қ, ҚМ)
- 32 ва девордаги суратларни/ҳам токчадаги суратларни (ҚМ)
- 40—41 қаттиқ ҳарсилларди./кучли ҳарсилларди. (ҚМ)
- 32-бет.
- 1 Кекса милиционер, ~ ҳужжатларини/Юмалоқ кекса милиционер ~ документларини (ҚМ)
- 3—5 Асқар ўтирган жойида ҳужжатларини қидириб, бепарволик билан қўл сиқди./Асқар ўтирган жойида, бепарволик билан қўлтиғидан документларини қидирди. (ҚМ)
- 14 Кекса милиционер/Юмалоқ кекса милиционер (ҚМ)
- 21 Аксига шу тобда, улар билган рус сўзлари/Улар билган рус сўзлари (ҚМ)
- 32 икки жосус ўтирибди./икки шпион ўтирибди. (ҚМ)
- 38—39 деди онаси нафасини ростлаб./деди нафасини ростлаб она. (ҚМ)
- 33-бет.
- 12 Аёл урушга кетган эри./Урушга кетган эри, (ҚМ)
- 25 артистлардек сўзлаб берди./эшитганларини артистлардек сўзлаб берди. (ҚМ)
- 31—32 улар қандайдир/мусофирлар қандайдир (ҚМ)
- 39—40 бошини шкафга уриб олди./бошини шкафга урди. (ҚМ)
- 41—42 Асқар полвоннинг бош томонида кичкина караватда ётган қизча/Кичкина краватда, Асқар полвоннинг бошида ётган қизча (ҚМ)
- 34-бет.
- 2—3 Миша, Маруся холангникига югур, ертўлага.../Миша, тётя Марусяникига югур, подвалга. (ҚМ)
- 9 қизчани/қизчасини (ҚМ)
- 24 Ҳавода фашист калхатларининг/Ҳавода қанотли балоларнинг (ҚМ)
- 37—38 ҳолсиз югурдилар./кучсиз югурдилар. (ҚМ)

- 43 Бу вақт/Шу вақтда (Қ)
- 35-бет.
- 7 зинапоялардан/нарвонлардан (ҚМ)
 25 қоронғиликда ғойиб бўлди./қандайдир қоронғиликда ғойиб бўлди. (ҚМ)
 35 мўрилар, чучаладек қорайган уйларнинг/трубалар, фасадлар, уйларнинг (ҚМ)
 38 ютмоқда./ошамоқда. (ҚМ)
- 36-бет.
- 6 фашистлар/немислар (ҚМ)
 7 тикилиб,/тикилишиб, (ҚМ)
 12 Полвон кулиб./кулиб Полвон. (ҚМ)
 18 эгиб кўтарди./эгиб турарди. (ҚМ)
 33 сўради Али тажанг ҳаяжонланиб./ҳаяжонланиб сўради Али тажанг. (ҚМ)
 40 фашист ҳам/немис ҳам (ҚМ)
- 37-бет.
- 5 фашистни. Негаки, фашист ёмон!/немис, немис ёмон! (ҚМ)
 13—14 деди полвон севиниб,/суюниб Полвон. (ҚМ)
 16—17 деди лейтенант киноя билан./киноя билан деди командир. (ҚМ)
 25—26 деди Полвон ерга қараб./деди ерга қараб Полвон. (ҚМ)
 35 ҳар бир сўқмоқ йўл/ҳар бир оёқ йўл (ҚМ)
- 38-бет.
- 9 орқасида/орқасидан (Қ)
 13 ечиб./титиб, (Қ)
 18 тўғрида/хусусида (Қ, ҚМ)
 23 бўлмайди./ярамайди. (Қ, ҚМ)
 31 шарақлатиб/шақиллатиб (ҚМ)
 33 пўки пробка (Қ)
 35—36 сўради рус йигити, тиниқ/сўради рус тиниқ (Қ)
 40 — Сеники қўрқади!— деди Бектемир.— Сеники қўрқади! (Қ)
 41 олайтириб./олайтириб, кескин деди Бектемир. (Қ)
- 39-бет.
- 8 — Қаерда у ҳозир?— сўради Бектемир.— Қаерда у ҳозир (Қ)
 9 билан./билан сўради Бектемир. (Қ)
 10 эди!/эди у! (Қ)
 13 зўр ҳафсала/катта ҳафсала (Қ)
 17 ва бошқа/ва ҳоказо (Қ)
 18 баҳайбат/жуссаси баҳайбат (Қ)
 23 Асқар полвон салмоқланиб./салмоқланиб Асқар полвон. (Қ, ҚМ)
 24 — Қандай/— Қай (Қ, ҚМ)
 25 фашист/немис (Қ, ҚМ)
 27 фашистники/немисники (Қ, ҚМ)
 32 тил остига отди./мўлгина отди. (Қ)
 34 деди Бектемир кулиб./кулиб деди Бектемир. (Қ, ҚМ)
 35—36 деди Али тажанг ямланиб. сўлагини оқизиб./ямланиб, сўлагини оқизиб деди Али тажанг (Қ)
- 40-бет.
- 6 югурганини/югуришларини (Қ)

- 7 юборишсин./юборсинлар. (Қ, ҚМ)
 11 — Топилар!— деди Бектемир ишонтириб./— Топадилар!— ишонтириб деди Бектемир. (Қ, ҚМ)
 16—17 деди Асқар полвон калласини қуйи солиб./деди калласини қуйи солиб Асқар полвон (Қ)
 20 гитлерчилар/немислар (Қ, ҚМ)
 32 қалдироғи/қалдироғи ҳам (Қ)
 34 уюмларини/уюмлари (Қ, ҚМ)
 34 иргитиб/ирғиб (Қ)
 37 фашистларга/немисларга (Қ, ҚМ)
 37 Қани энди/Қани (Қ)
 43 бошлади./бошлади. Ҳар жангда бирон тажриба орттирарди у. (Қ, ҚМ)

41-бет.

- 2 совет тўплари/тўпларимиз (Қ)
 6 рус солдатлари ўқларни дўлдек ёғдирдилар./ўқлар дўлдек қуйиларди. (Қ)
 7—8 Мана, бирдан генерал Соколовнинг буйруғи билан/Лекин бирдан (Қ)
 15 тўдаси/бир тўдаси (Қ)
 28 ўқни/ўқни, ўтни (Қ)

42-бет.

- 1—8 Йигирма-ўттиз ∞ қувиб кетди./Кўк шинеллилар ерда тўлғониб бақирарди. (Қ)
 1—9 қизиган. Йигирма-ўттиз қадам нарида бақувват, эпчил, юмалоқ ёш қирғиз бир фашист билан олишар эди. ∞ Нарироқда шоп мўйлов бир рус жангчисининг ёлғиз ўзи уч гитлерчи билан олишарди./қизиган. Ёлғиз шоп мўйлов ўрис ўзи уч немис билан олишарди. (ҚМ)
 8—9 Нарироқда шоп мўйлов бир рус жангчисининг ёлғиз ўзи /Шоп мўйлов ёлғиз ўзи (Қ)
 9 гитлерчи/немис (Қ)
 14 ўйлади йигит ичида ва/ўйлади ичида йигит ҳам (Қ)
 15 Душманнинг буруқсаб/бурқиб (Қ, ҚМ); танки/душман танкининг (Қ, ҚМ)
 16 Фрицнинг/Немиснинг (Қ, ҚМ); Фриц/Немис (Қ, ҚМ)
 17 у бир зумгина қотиб./бир зумда қотиб, (Қ); чақчайтирди-да/ёмон чақчайтирди-да (Қ, ҚМ)
 21 сапчиб./бир сапчиб, (Қ)
 29 отделение/дўстлари (Қ)
 32 батальон/қисм (Қ)
 34—36 у гўё бешикдаги болани чайнаб қочган оч бўрини қувиб бораётгандай учиб борарди./олдинда бешикдаги болангни чайнаб, қочган оч бўрини оёқдан қолиб мукка йиқилгунча қувасан! (Қ, ҚМ)
 38—39 сўз қулоқларида қайта-қайта янгради./сўз қайта-қайта қулоқларида янгради. (Қ)
 40 рус дўстларини/дўстларини (Қ)
 40—41 таппа ерга/ерга (Қ)

43-бет.

- 4 бошлади./бошлади. Ниҳоят, улардан бири йигитнинг сеҳрига аччиқланган каби милтиқнинг стволида тишини ушатди. (Қ)
 6 ўзини дарахтнинг сал кўтарилган./дарахтнинг ердан сал

- кўтарилган, (Қ)
 7 олди./ўзини олди. (Қ)
 14 ўсган/унган (Қ)
 15 жим./жим туради. (Қ)
 16 Ана қўпол эмаклаган фашист қораси кўринди./Йигит кўзини узмади шу ердан, ана қўпол эмаклаган фашист қораси кўриниб қолди. (Қ)
 23 фашистлар/немислар (Қ, ҚМ)
 31 қичқирар./қичқирарди. (Қ, ҚМ)
 33 ҳоллар ничик?/аҳволлар ничик!» (Қ, ҚМ)
 34—35 олди ва яна аввалги жойига қайтди./олди. Кейин руснинг жасадини пана қилиб бир оз отди. Бу анча хавфсиз ва ўнггай эди. Лекин бирдан айнади. «Ўртоқнинг қадр қиммати шуми? Мен учун қалқон! Йўқ — ўйлади ичида йигит; ҳам бош кўтариш мумкин бўлмаган ҳолда аввалги жойига ўтди. (Қ, ҚМ)
 39 Гитлерчилар./Немислар, (Қ, ҚМ)
 40 чекинди./чекилди. (Қ)
- 44-бет.**
- 4—5 Бу ер душманнинг кир оёғидан/У душман кир оёғидан (Қ, ҚМ)
 5 кўп қонлар./ҳам ватаннинг кўп қонлар, (Қ, ҚМ)
 7—8 қайтариб олинган Ватаннинг бир парчаси эди./тортиб олинган бир кичкина парчаси эди. (Қ, ҚМ)
 10—11 шохлари юлинган дарахтлар тепасида, баланд, сийрак юлдузлар кўзларини ҳорғин очдилар./Дарахтлар бошида, баландда сийрак юлдузлар бирин-кетин олтин кўзларини очдилар. (Қ)
 13 бир зумгина йўқолди./учди. (Қ)
 14—15 Лекин бирдан унинг димоғини содда аскар таомининг ҳиди қитиқлади./Бирдан йигитнинг димоғини таом ҳиди қитиқлади. (Қ)
 16 шилиниб/сидирилиб (Қ)
 17—19 Ипдай ингичка бўлганидан жуда новча кўринувчи старшина дудуқ Яшкин (ўзбеклар уни ўзаро «Лайлак» деб атардилар) нон ва каша улаша бошлаганди./Старшина — дудуқланувчи, ипдай ингичка ва шунинг учун бўлса керак, жуда новча кўринувчи Яшкин (ўзбеклар ўзаро уни «Лайлак» дер эдилар) нон ва каша улаша бошлаганди. (Қ)
 21 юз./юзли, (Қ)
 21 рус ошпазининг/ошпазнинг (Қ)
 23 Бектемир ҳамқишлоқларининг овозини яқиндан эшитди, /Бектемир яқиндан ҳамқишлоқларининг оҳиста товушини эшитди, (Қ)
 24 қурди-да./қуриб, (Қ)
 25 котелокка/пуплаб, котелокка (Қ, ҚМ)
 26—27 деди Бектемир нон ушатаркан, нохушлик билан./нохушлик билан нон ушатди Бектемир. (Қ)
 28 — Таянмум қилавер. Кўнгил ёришади...— деди кулиб Асқар полвон./— Мен, бир ҳафтадан буён сув йўқ-да, таянмум қилаяпман...— деди кулиб полвон.— Ҳар нарсага киши ўрганар экан. (Қ)
 31—32 кейин хўрсиниш аралаш хитоб қилди,— тақдир!

Қошиқларни/Қошиқларни (Қ)

33 иштаҳа/катта иштаҳа (Қ)

36 қўли бебарак!/қўли бебарак!— нондан уради!— маъ-
қуллади Сафар.

— Йўқ,— эътироз қилди полвон. (Қ)

37—38 Унинг шу феъли ёмонки,— деди Асқар полвон салмоқ-
ланиб,— сал айирмачиликка боради у.../Унинг шу феъли
ёмонки, сал айирмачиликка боради. (Қ)

39 ўзи,/эди, (Қ)

39—40 олтин йигит-а,/олтин йигит бўлар эди. (Қ, ҚМ)

45-бет.

1—2 — Мана, командир Стеклов бошқача... У сержаҳл одам.
/— Аммо ўруснинг ҳар хили бор. Кўпи ундоқ эмас. Ко-
мандир Стеклов сержаҳил одам. (Қ)

2 ранжийди,/ранжийди-да, (ҚМ)

3—7 — Нуқул онадан...— қистириб қўйди Сафар чўтир хафа-
ланиб.

— Аммо шуниси яхшики,— давом этди Бектемир.—
ҳеч вақт айирмага бормайди./— Аммо, шуниси яхшики,
ҳеч вақт айирмага бормайди, (Қ)

8 Асқар полвон./Сафар (Қ)

9—15 Элатлар махорка ўраб, ҳузур билан торта бошладилар.
Ора-сира бугунги жанглarning даҳшати ҳақида сўз бо-
рарди. Бектемир қисқа найзобозликда бир фашистни
найза билан қандай ўлдирганини айтди. Элатлар ўз за-
фарлари билан қувондилар.

— Бугун қишлоғимизнинг ови юрган экан. Сўзла,
Полвон!— деди Сафар чўтир./Бектемир бу кун бир не-
мисни найзага илганлигини сўзлади. Ўртоқлари бир ми-
нут овқатни чайнамасдан жим тикилиб қолдилар. Кейин,
Бектемир қандай қилиб органлиги тўғрисида қисқа ле-
кин жонли, тасвирлаб бергач, гўё ўзларининг зафарла-
ри каби қувониб, элатни табриклардилар.

— Бу кун бизнинг қишлоқнинг ови юрган экан,— де-
ди Сафар. (Қ)

16 қизиқди Бектемир./қизиқди Бектемир.

— Полвон ҳам биттасини қулатди. Ўз кўзим билан
кўрдим. Чўчқадай эди баччағар,— жавоб берди Али та-
жанг. (Қ)

17 Асқар полвон/Полвон ўзининг (Қ)

18 ўпмай,/ўпмай чиқаркан, (Қ)

18—20 халқнинг олқишига сазовор бўлганда ҳам, бошини қуйи
солиб, жимгина уйга қайтарди./у бошини қуйи солиб,
уйга жим қайтарди. Чунки у бу кунги галабасининг
донги оғиздан-оғизга ўтиб, узоққа кетганлигини билар-
ди. (Қ)

20—21 Элатларнинг қистови билан гапиришга мажбур бўлди:
/Бектемирнинг қистови билан сўзлашга мажбур бўлди у:
(Қ)

26 эмаклаб юрибди./эмаклаб кетаяпти. (Қ)

27 автоматдан/қараб автоматдан (ҚМ)

29—30 керак. ~ деди Бектемир тишини қисирлатиб./керак эди-
да. ~ деди тишини қисирлатиб Бектемир. (ҚМ)

- 33—34 деди Бектемир ғўнғиллаб./деди ғўнғиллаб Бектемир.
(ҚМ)
- 36 юборди-ку./юборди-ку немис. (ҚМ)
- 46-бет.
- 2 душман/немис (ҚМ)
- 9—10 Бектемирнинг сўзи кесилди, дарахтлар устидан мина машъум садо билан учиб, ҳийла узоқда портлади./Бектемир ҳали овқатланиб бўлмаган эди... дарахтлар устидан машъум садо билан мина гушиб, ҳийла узоқда портлади. (Қ)
- 11 Сафар чўтир/Сафар (Қ)
- 12 Сафар чўтир/Сафар (Қ)
- 14 — деди./Эҳтиёт шарт. (Қ)
- 15—17 — Қулогингга осиб қўяй, фашист тиқ этган товушни эшитади-ю, сабил минани тўғрилайверади.— дея Али тажанг сўкиниб, ўрнидан турди./— Қулогингга... немис тиқ этган товушни эшитади-ку, сабил замбаракни тўғрилайберади. Жуда найрангбоз!— деди таажжубланиб Али тажанг. (Қ)
- 18—19 ...— деди Асқар полвон салмоқланиб.../гўрсўхта,— деди полвон. (Қ)
- 20 Миналар тез ва яқин туша бошлади./Бир оздан кейин миналар яқин туша бошлади. (Қ)
- 20—21 бу ерни тарк этишди./тезда бу ерни тарк этишди. Янги жойда зовурга ўхшаш нам чуқурда қатор ётишди.
Немислар ташлаган юзларча минадан ёлғиз бир арава парчаланди ва ошпаз енгил ярадор бўлди.
- 22—23 Жангчилар ~ окоп ковлай бошладилар./Жангчилар окопчалар кавлашга бошладилар. (Қ)
- 24 ёмғир/ёмғирлар (Қ)
- 24 қуйди./қуярди. (Қ)
- 25—29 Жангчиларнинг ҳаракатида ҳорғинлик сезиларди. Окопни ҳамма вақт тез ва қунт билан қазийдиган, доим ўртоқларига ёрдамлашадиган Бектемир бу гал хоҳламайқирай ишлади, ора-сира дам олиб, ҳансираб, узоқ қазиди./Шунга қарамасдан, ҳорғинлик орқасида, кўп жангчилар тонггача «козирёкда» дегандай буйруққа чор-ночор бўйсуниб, белни хоҳланқирамай ишлатдилар ва узоқ қазидилар. Бектемир овқатдан кейин ҳийла тетикланган эди. Шундай бўлса ҳам, окопни ҳар вақт тез ва қунт билан, ҳам мумкин қадар бежавф ва ўнғай қилиб тайёрлайдиган йигит, бу гал ора-сира дам олиб, ҳансираб қазиди-да, элатлари ёнига борди. Али тажангдан бошқаси битирган экан. (Қ)
- 26 зўр қунт/катта қунт (ҚМ)
- 29 белга/белга елимдай (Қ)
- 30 шўр/шўрдан-шўр (Қ)
- 30 сўка-сўка хуноб бўлди./сўкиб қазийди. (Қ)
- 31—34 Ҳаммадан кейин элатлари ~ Катта Фарғона каналини эслади:/Ниҳоят, битириб келиб, оғир ёнбошлади. Элатлар секин, ҳорғин сўзлашдилар. Али тажанг ҳам катта Фарғона каналини эслади. (Қ)
- 35 ураман./соламан, (Қ)

- 37—38 бир неча кубометр оширмага уриниб қўяман./неча кубометрни уриб қўяман. (Қ)
 38 ана куч./ана куч. Бу ернинг ҳавоси паст экан. Суробимни туз билан тўғрилаб қўйяпти... (Қ)
 40 кўкни/самони (Қ)
 42 ганти қуёшини/қуёшини (Қ)

47-бет.

- 3 азаматлар/шоввозлар (Қ)
 3 чақирилган/олинган (Қ)
 5—6 бола-чақанинг қийналиши ва ҳоказолар ҳақида жиддий суҳбатлашдилар./ва ҳоказо тўғрисида жуда жиддий суҳбатлашдилар. (Қ)
 7 увуштирди./кеса бошлади. (Қ)
 8—9 Ўнг томонда, қўшни участкада қўққисдан ғавғо кўтарилди./Туннинг қора чодирлари ларзанлангандай бўлди. Қўшни участкада қўққисдан ғавғо кўтарилди. (Қ)
 11 сергак/сергак ва тайёр (Қ)
 11—12 Бироқ бир оздан сўнг яна тинчиди./Лекин ярим соатдан сўнг ўрталиқ яна тинчиди. (Қ)
 14—16 ҳавога юксалар, атрофни кўз қамаштирувчи, ваҳимали, сариқ, совуқ нур билан ёритиб юборарди./ҳавода, сеҳргарнинг машъум ўйинидай олов қанотлари билан юксалар, атрофни кўз қамаштирувчи, сариқ, ваҳимали, совуқ, нур билан ёритиб юборарди. (Қ)
 16—17 Ўзоқда, кечанинг қора чодирига бурканган дарахтлар устидан/Ўзоқда, кечага бурунган дарахтлар орасидан ва устидан (Қ)
 18 ҳавода олов ип чизиб/олов ип ёйиб (Қ); ҳавода чўғ каби олов ип чизиб (ҚМ)
 19 Аллақандай хаёлий, қўрқинчли, босириқли кеча.../Аллақандай хаёлий, қўрқинчли ва шунинг билан баробар, қизиқ ҳам босиринқли кеча... (Қ)
 21 қўлларини энгагига/энгагига қўлларини (Қ)
 22 Агар мўъжиза тариқида ўз элига/Агар ўз элига (Қ)
 23 унга насиб/насиб (Қ)
 23—24 эсда сақланажагини./сақланажагини (Қ)
 26 ўйлади./ўйлади ҳам нечундир илжайиб қўйди. (Қ)
 27—30 Сафар чўтир ўрмонлар орқасидан ∞ учган ранг-баранг «чўғлар»ни биринчи дафъа кўрганда, ажиналар базми деб гумон қилгани ва ҳар хил дуоларни пичирлаб, тонг оттирганини сўзлади./Сафар чўтир дастлабки кеча қоровулликка тураркан, ўрмонлар орқасидан ∞ учишган ранг-баранг «чўғларни» кўриб, ажиналар базми деб гумон қилгани, ҳам ҳар хил дуо ва оятларни пичирлаб ўқиб, тонг оттирганини сўзлади. (Қ)
 29 ва/ҳам (ҚМ)
 31—32 иштонини бошига илиб бу томошадан қочади./бу томошадан иштонини бошига илиб қочади! (Қ)
 32 бўғилиб жангчилардан/жангчилардан (Қ)
 34 бир текис./ўлчовли. (Қ, ҚМ)
 38 Ҳозир фашистнинг/Немиснинг (Қ, ҚМ)
 39 Бир неча вақтдан кейин/Бироздан кейин (Қ)
 39—41 ғарб тарафда осмон худди кун ботиши вақтидаги син-

- гари шафақланди./кўк кун ботиш вақтидаги каби, шафақланди. (Қ)
- 41—42 Лекин ўт денгизи тўлқинланиб, он сари кўпроқ юксалди. /Лекин он сари ўт денгизи тўлқинланиб юксалди. (Қ)
- 47—48-бетлар.
- 42—2 Олисдан бу ёнғин гўё бир зумда ҳамма ёқни қамраб оладигандай. Кўзларини катта очиб, нафасини ичига ютаркан, Васька Семёновнинг:/Бектемир, гўё олисдаги бу ёнғин бир зумда ҳамма ёқни оладиргандай, кўзларини катта очиб, нафасини ичига ютаркан, орқадан Васька Семёновнинг товушини эшитди: (Қ)
- 48-бет.
- 3 Азаматлар, лочинлар!/Молодцы! (Қ); Душманга/Немисга (Қ, ҚМ)
- 4—5 еримизда!— деб қичқирган қувончли овозни эшитди. /еримизда! (Қ, ҚМ)
- 8 фашист/немис (Қ, ҚМ); омборлари.../складлари... (Қ)
- 9 Васька Семёнов худди аниқ билгандай ишонч билан. /гўё аниқ билгандай, ишонч билан Васька Семёнов. (Қ)
- 11 — Бир ҳафта бурун у жойлар бизники эди!— Балки бир ҳафта бурун бизники эди-да у жойлар... (Қ)
- 13—14 — Уруш! Чидаймиз. Лекин бир кун фрицнинг ҳам уйини ёндираимиз!— деди Васька Семёнов сўзни пухталаб. /— Уруш! Бошқа илож йўқ!— деди секингина Васька Семёнов. (Қ)
- 15 Бироқ ўзини/Лекин у (Қ)
- 16 жонсиз,/жонсиздай (Қ)
- 17 Бироқ/Аммо (Қ)
- 19 Ниҳоят, сўнг/Сўнг (Қ)
- 20 ўзини тетик тутушга тиришди./ўзини тетиклашга тиришди. (ҚМ)
- 21 юзига/юзларига (Қ)
- 24 қандайдир нохуш/нохуш (Қ)
- 25 айрилмагандек,/айрилмагандек эди. (Қ)
- 25 алақандай/қандайдир (Қ)
- 26 У бир қанча/Бир қанча (Қ)
- 27 ижирғаниб, қашиниб ётган,/у ижирғаниб ётган, (Қ)
- 29 аранг фарқ этди./фарқ этди. Шуури равшанлаша бошлади. (Қ)
- 31 — А, Дубовми?— А, Дубов? (Қ); деди Бектемир тамшаниб./тамшаниб Бектемир. (ҚМ)
- 32 ўтирди,/ўтириб, (Қ)
- 33 силаб қўйди./силади. (Қ)
- 36 Ухламадингми?/Ухламадинг? (Қ)
- 38—39 — Қавакка тиқилиб, сичқонлар ухлайди...— дея жавоб берди Дубов./— Мушуклар ухлайди печкага чиқиб,— жавоб берди Дубов... (Қ)
- 40—41 — Хўш, қалай?— сўради Бектемир жонланиб.— Э, ўлим /ўлим (Қ)
- 49-бет.
- 2—3 маълум эди./маълум. (Қ)
- 4 деди Бектемир./деди Бектемир махорка ўраб. (Қ)
- 5—6 нақ қўйнига қўл солдик ва бирисини юлиб келдик!/кармонига ҳам кўз солдик! (Қ)

- 7 ғира-шира/ғира-шира (Қ)
- 8 Кейин у/Ҳам улар (Қ)
- 10—11 ўзбек!» дегандай муғомбирона илжайиб қўйди./ўзбек!» дегандай айёрча илжайиб (Қ, ҚМ)
- 12—14 ҳаво туманли ва ним қоронғи бўлишига қарамай, махорка тутунини ерга пуфлаб, кейин сирни/сирни (Қ)
- 17—18 Бектемир панжасини ўртоғининг қўлига қўйиб:
— Қутлайман. Тўғри, қанақа медаль?— деб сўради.
/— Қутлайман. Тўғри,— Бектемир панжасини ўртоғининг қўлига қўйди аста,— қандай медаль? (Қ)
- 19 Албатта, «Жасурлик учун»,/— «За отвагу», албатта!— (Қ)
- 21—22 жангдаги муваффақиятларидан/жанговар муваффақиятларини (Қ)
- 23 ёндирдим, ўзинг биласан/ёндирдим. (Қ)
- 24 юбордим./йўлладим, (Қ)
- 24—25 яна бир неча разведка.../бир неча разведка...— жавоб берди Дубов ерга қараб. (Қ)
- 26 — Ҳисобинг, дўстим, салмоқсиз эмас./— Ҳисобинг бутун, дўстим. (Қ)
- 27—28 — Болаларни қувонтирадиган ҳисоб!— деди Дубов бошини ноҳуш қимирлатиб./Дубов бақувват бошини ноҳуш қимирлатиб:— Болаларни қувонтирадиган ҳисоб!— деди у (Қ)
- 32 эмас./ҳам эмас. (Қ)
- 34—35 Мен ёлғиз ўз еримизни, Совет ерини ўйлагандим./Мен ёлғиз Совет ерини ўйлагандим. (Қ)
- 37—38 Ҳозир аҳвол/Мана аҳвол (Қ)
- 39 келмоқда./келади. (Қ)
- 40—42 Унинг нияти ёмон, Москвага кетаётир. Биласанми, юракка чангал солмоқчи... Москва — руснинг юраги-я!/Энди худди юракка чангал солмоқчи... Бу нима? Одамгарчилик шуми? Ит хўжайиннинг уйини қандай қўриқлайди: Эшикда ёт қадам сезса, томоғи қирилгунча ҳурийди. Эшикни очиб мўрала, газабдан қутуриб кетади. Уйга қадам ташла, занжирни узиб, ўзини таппа ташлайди. (Қ)

50-бет.

- 1—11 Тўхта Дубов, ~ яратилгандай. Бу/Бу (Қ)
- 13 йириб, ўтга/парчалаб ўтга (Қ, ҚМ)
- 15 булғасин — қай бирини айтай./булғасин (Қ)
- 16 Аммо баъзи бир аҳмоқлар борки/Сен бўлсанг, қочавер! (Қ)
- 17—19 уларнинг назарида бошлари шундай азизки, бўйнидан узилса, гўё жаҳон ост-уст бўлади./Аҳмоқ бошинг ўз назарингда шундай азизки, у бўйнингдан учса гўё жаҳон ост-уст бўлади. (Қ)
- 19—20 Тўғриси, Бектемир, орамизда қўрқоқлар, ифлос махлуқлар ҳам бор.../қочиб қол! Эртарақ ёғлиққина хизмат топ, олифта галстугингни тақ, ўрдак-бурун ботинкангни ил; кундуз давлат маблағини ур, кечаси мов бўлган мушукдай қизларнинг ортидан изги; мажлисда кўкрагингга мушглаб, кўпириб гапир, виждонли одамни қорала, ифлос ўртоғингни онадан туғма коммунист қилиб кўрсат! Лаънатилар! Шундайлар озми, Бектемир? (Қ)

21—22 — Шундайлар бор,— жавоб берди Бектемир.— Ўзбеклар айтади: «Ифлос бузоқ подани булғатар»/— Бор. Бор,— жавоб берди Бектемир.— Ўзбеклар айтади: чичқоқ бузоқ подани булғатар. (Қ)

24 аммо/аммо йигитга (Қ)

26 англамайди?/англамайдилар? (Қ)

26—36 Мана, мен, ∞ халқ тигч.

Дубовни шу вақт/Дубовни (Қ)

36—37 Янги кашанда Бектемир/Бектемир (Қ)

38 бошини эгиб, лабини/лабини (Қ)

39 ўтирди./қолди. (Кўп сўзларнинг маъносини тахминан тушунган эди у.) (Қ)

40 совет артиллерияси/артиллерия (Қ)

41 садосидан/ғазабли садосидан (Қ)

42—43 қилғудай қудратли гумбурлашдан ҳамма ёқ ларзага тушди./қилғудай ва кўкнинг бениҳоя гумбазига сигмайдиган қудратли, туташ гумбурлашдан ҳамма ёқ ларзага тушди. (Қ)

50—51-бетлар.

43—2 Ўзоқда, душман тарафида қора, дудли тупроқ миноралари ҳавога кўтарилди./Душман томонида снарядлар ерни вулқон отилмалари каби ҳавога иргитди. Қора, дудли тупроқ миноралари кўкни қоплади. (Қ)

51-бет.

2—17 Жангчилар ∞ қимирлатиб тасдиқлади.

Кундуз/Кундуз (Қ)

14 босинг!/қўлга олинг! (ҚМ)

22 Тўпларнинг/Совет тўпларининг (Қ)

24 келаётган/югурган (Қ); келаётган танклар/югурган танклар (ҚМ); югурди./юрди. (Қ)

29 Лекин/Яна лекин (Қ)

30 ва/ҳам (Қ)

31 ўз/у ўз (Қ)

34 ва дадил кетди./тишларини қисиб, дадил кетди. (Қ); Лекин нима бўлса ҳам./Лекин ҳар қандай бўлмасин, (Қ, ҚМ)

52-бет.

9 оч, ажива/оч, манфур ажива (Қ)

12 ясайди./ясайди. Шаҳарларни машъум чангалида нозик қутгичадай эсади. Болалар, аёллар, кексаларнинг қон ва эгларини «қурудим дарё» оғзига ташлайди... (Қ)

16 топтаган./топтаган ва зирҳга ўралган (Қ)

20 керак./керак. Атрофингда қутурган ажалнинг тиши, тирноқларининг машъум шовқини янграйди. Бу масофанинг даҳшати беҳад ва бетаъриф! Мусулмонларнинг эътиқодича, маҳшаргоҳда дўзох устидан тортиладирган «қил кўприк» ҳам гапми?! (Қ, ҚМ)

23 бўғилиб, бўғилгандек, (Қ)

24 Атрофида/Теварагида (Қ)

24 йиқилар./йиқиларди, (Қ)

25 қотар./қотарди (Қ)

26 тўлғанар./тўлғанари, (Қ); учирар эди./учиради. (Қ)

28 ҳалок бўлган/ўлмиш (Қ); мийиқсиз/чиройли, мийиқсиз

- 30—31 рус йигити младший лейтенант эди./ўрус, кичик лейтенант эди. (Қ)
- 31 У командирни/Командирни (Қ)
- 32 чуқурга/воронкага (Қ)
- 33 мажақланган./мажақланиб, (Қ)
- 36 билан:/билан деди: (Қ)
- 37—38 тез!— деди лаблари титраб./шунча тез! (Қ)
- 41—42 Олга!..— жавоб берди младший лейтенант./мен ўзим...— жавоб берди кичик лейтенант. (Қ)

53-бет.

- 3 — Олга бор!— Олдинга кет! (Қ)
- 3—4 ўзим...— деди командир буйруқ йўсинида қатъий товуш билан./бир илож қилиб судраламан ўзим...— деди буйруқ йўсинида қатъий товуш билан командир (Қ)
- 6—7 у ерга отилди./йигит ерга отилди (Қ)
- 14 бир жангчи/жангчи (Қ)
- 16 ўнг қўлига/ўннга (Қ)
- 17 Тирсагининг юқорироғидан қон сизарди./Тирсагидан юқорироқда, тешилган енгдан қон сизғирди. Қонга сувдай одатланган Бектемир ўз қонига бепарво қарай олмади. Қошларини чимириб хўмайди-да, бир нима демакчидек жангчи йўлдошига қаради ва бирдан қичқирди:
— Ўзинг-чи... елканг,— қонли гўшт елкани кўрсатди у. Жангчи инонмагандай, таажжубланиб, қўли билан елқасни пайпаслади. Яра туз сепгандай ачишди шекилли, кўзлари қисилиб, юзи буришиб кетди. Кейин ўз-ўзи-ча сўкинди-да, аста орқага эмаклади. (Қ)
- 20 эти ўйнаб кетган./эт ўйнаб кетган эди. (Қ)
- 24 чиқиб кетиши/кетиши (Қ)
- 24 унинг/бунга (Қ)
- 25—26 даволашга киришдилар./шифолашга тирншадилар. (Қ, ҚМ)
- 28 ва иззатли меҳмон./ва фахрли меҳмон. Қайтадан жангга киргунча нима гап, нима сўз... Жанг дўзохида бўлганлар учун ҳафта, кун эмас, балки бир соат ҳам катта ғанимат эмасми? (Қ, ҚМ)
- 29 Синчалоқдан/Жимжилоқдан (Қ, ҚМ)
- 31 тириштириб/сиқиб (Қ, ҚМ)
- 35 қазина/қазинишга (Қ)
- 43 ўртача/ўрта (Қ)

54-бет.

- 1 нақ тўғридан/нақ тўппа-тўғридан (Қ)
- 1—2 иккиси ҳам оғир силкинди ва бир-бирининг темир «жони»ни узди./бир лаҳзада иккиси ҳам оғир силкинди ва бир-бирларининг темир «жон»ларини узди. (Қ)
- 2—5 Аммо иккисининг ҳам экипажи сабрсизлик билан ташқари отилиб чиқди-ю, бири-бирини ўтга тутиб, бир пастда қизғин ўлим билан ҳалок бўлишди./Аммо уларнинг экипажлари ҳам сабрсизлик билан ташқари отилиб, бир-бирларини ошғич ўтга тутдилар-да, бир пастда қизғин ўлим билан ҳалок бўлдилар. (Қ, ҚМ)
- 6 суриниб/сурукланиб (Қ)
- 12 қаршилади./қаршилади. Кўп ботирлар танкларнинг ўтидан йиқилди, гусеницалар остида эзилди. Лекин бошқа

- ботирларнинг ғазаби қайнади (Қ, ҚМ)
- 14 югуриб келаётган/ҳатто югурган (Қ, ҚМ)
- 15 тепасига/гавдасига (Қ, ҚМ)
- 15—16 чиқиб олди-да, ёнилғи билан бир зумда ёндириб юборди,/чиқиб, бир ҳамла билан бир зумда жиловсиз махлуқни чўқтирди. (Қ, ҚМ)
- 16—19 Чуқурда ётган Дубов эса, бошқа битта ўртача танкинн устидан ўтказиб юбориб, орқасидан устма-уст икки гранатани дадил ва моҳирона отди./Бошқа бир ўрта танкинн чуқурда ётган Дубов ўз устидан гулдурос билан ўтказиб юбориб, соппа-соғ қаққайди-да, югура туриб устма-уст икки гранатани дадил ва моҳирона отди. (Қ, ҚМ)
- 23 ўпамиз!— дея қичқирди./Ўпамиз! (Қ); Немисларни жангчи фронтда оддий гап равишида айтиладиган, лекин жуда йўғон сўзлар билан сўкиб қўйди.
- Эҳтиёт билан келаётган, орқароқдаги ўнга яқин танк атрофига пулемётдан ўт очиб билан чегараланиб, тезда дарахтлар ичида ғойиб бўлди. (Қ, ҚМ);/Қуюқ тутун билан қопланган ва аччиқ ҳидга тўла майдонни жимжитлик босди. (ҚМ); Унда-мунда яшириниб, кийимларини қамраётган ўтни ўчиришга уннаган ёки ер бағирлаб ўзлари томон югураётган, чарчоқ, хушсиз, «чала кабоб» танкистларни якка-якка терган милтиқ ва автоматларнинг товуши гўё қовжироқ чўп қирсиллаб сингандай туюлар ва жимжитликни яна ҳам қуюқлаштиргандай бўлар эди. (Қ, ҚМ)
- 28 Бектемир душман/Душман (Қ, ҚМ)
- 29 ботина олмади./ботина олмади Бектемир. (Қ)
- 30—32 яримта юзи жизғанақ бўлиб, шалвираб турар ва гўштни шилинган қўллари хунук ва фоже эди./ярим юзи, куюк елкаларидан чиқиб турган шилинган гўшт қўллари хунук ва фаже эди (Қ, ҚМ)
- 32 Шинели билан этиги ҳануз тутаб турарди./Шинель ва этикларидан ҳали ҳам унда-мунда тутун учарди. (Қ, ҚМ)
- 32—33 Ўнга ҳамширалар/Ўнга сестралар (Қ, ҚМ)
- 39—40 бир неча бор такрорлаб яна узоқлашди./қайтардилар-да узоқлашдилар. (Қ, ҚМ)
- 42 қиёмат!/қиёмат! Лекин бу гал фашист лётчиклар бизнинг позиция бўйлаб жуда пастланиб учиб, пулемётдан ҳам ўққа тутдилар. Самода жавлон қилиб шундай кутурдиларки, уларнинг чўчқадек заҳарли совуқ башараларини кўриш мумкин эди. Ҳатто улардан бири гўё: «Ҳозирча хайр!» дегандек қўлларини ҳавода силкиб ҳам қўйди (Қ)
- 42—43 Жаҳлдан, алам ва изтиробдан Бектемирнинг юзлари хунук қийшайиб кетди./Бектемирга бу ҳаммадан оғир таъсир қилди. Жаҳлдан, алам ва изтиробдан унинг юзлари хунук қаҳрли қийшайиб кетди. (Қ, ҚМ)
- 55-бет.
- 1—2 фашистларнинг кўзларини/унинг кўзларини (Қ)
- 5 душман/янги душман (Қ)
- 8 деворига/деволи (Қ)
- 13 қийшайиб/қўпол қийшайиб (Қ)

- 13 Бир неча/Лекин бир неча (Қ)
- 14 ўзини олдинга урди./шайтонлаб ўзини отган тутқоқдай, олдинга юрди. (Қ, ҚМ)
- 16—17 стволлари чўғдай қизиган танкка қарши тўпларни чўнг гавдаси билан эзиб ташлашга интилдилар./эзишга, ота-ота чўғдай қизиган танкка қарши тўпларни чўнг гавдаси билан эзиб, парчалашга интилардилар. (Қ, ҚМ)
- 18—22 шиддатли ўт очаркан, тўпчилар сўнгги нафасгача, кучнинг, имкониятнинг сўнгги томчисигача ишга солиб, душманга қарши отдилар ва парчаланган жонажон тўпларнинг темир уюмлари орасида қонга беланиб, ҳалок бўлдилар./шиддат билан ўт пишқирди, тўпчилар даҳшатли сурон ва тутун ичида бўғилиб, гарангганиб, ишладилар. Улар сўнг нафасгача кучнинг, имкониятнинг сўнг томчисигача ишга солиб отдилар ва парчаланган жонажон тўпларнинг темир уюмлари орасида қонга беланиб ўлдилар. (Қ, ҚМ)
- 23—24 бутилкалар билан душман танкларини мажақладилар./бутилкаларни ҳар еқдан таажжубланарлик шижоат ва дадиллик билан жуда мўл улоқтира бошладилар. (Қ, ҚМ)
- 24 тик/тикка (Қ)
- 34 Бутун командани тоғдай босса-я!/Тоғдай бутун командани босса-я! (ҚМ)
- 36 сочиб./совуриб (Қ); югурарди./нуқтага югурарди. (Қ, ҚМ)
- 39 қўлини кўтарган он/қўлини салаган онда (Қ); урган/сўққан (Қ, ҚМ)
- 40 пайт./пайтда, (Қ)
- 41 окопдан/чуқурдан (Қ, ҚМ)
- 43 отди./гусеницага отди. (Қ, ҚМ)

56-бет.

- 3 улоқтирди-да./улоқтириб, (Қ)
- 4 аллакимга/кимгадир (Қ)
- 5 уни пастга/пастга (Қ)
- 8 эмаклаб./эмаклаб, сурилиб (Қ, ҚМ)
- 12 қочмоқда эди./югурмоқда эди. (Қ, ҚМ)
- 14 этганди./этди, (Қ, ҚМ); тушди: қўшниси/кетди: қўшни (Қ)
- 15 қонга беланиб ётарди./қон ичида, ўлиб ётарди. (Қ)
- 17—18 яна ҳужумга ўтди./яна ҳавога минди. (Қ)
- 18 ердан/яна ердан (Қ)
- 19 минораларини/миноралари (Қ)
- 21—22 ногаҳон қандайдир/ногаҳон (Қ)
- 22 ўқдай/қандайдир ўқдай (Қ); келди./етди. (Қ, ҚМ)
- 24 ерида/ҳолда (Қ, ҚМ)
- 37 тутунланди-ю./тутунланди-да, (Қ)
- 39 нафасда/зумда (Қ)
- 39—40 Бектемир, учинчи/учинчи (Қ)
- 40—41 фақат узоқдаги/Бектемир фақат узоқда (Қ)

57-бет.

- 1 айлана-айлана/безовталаниб, айлана-айлана, (Қ)
- 8—9 Гарчи у самода калхатлар бир-икки марта зирқиратиб

- /Гарчи у бир-икки марта самода калхатларни зирқира-
тиб (Қ)
- 10—11 Ҳозир совет самолётларидан ва самолётсозларидан/Ҳо-
зир совет қушларидан ва қушбозларидан (ҚМ)
- 23—25 Уша куни душманнинг бир неча бор қилган ҳужуми ас-
карларимизнинг фидокорлиги орқасида ҳар гал қайтари-
либ турилди./қайтарилди. (ҚМ)
- 27 этиб турди./этди. (Қ, ҚМ)
- 28 бермади./берди. (Қ, ҚМ)
- 28—29 Жангчиларга қаттиқ нон, консерва улашдилар./Жангчи-
ларга тўқоч (сухари) ва консерва улашдилар. Бектемир
окопдан нарироқда «бўшаниб» олди. Фронгда қорин ҳам
мазгилини билади. Жанг авжда экан, ич безовта қилмай-
ди. Йигит чўққайганда, махоркани кафтнинг орасига
олиб роса сўрди. Бундан бошқа маза борми? (Қ, ҚМ)
- 29—31 Кейин у окопда қаттиқ нонни ∞ маза қилиб еди./Кейин
окопда сухарини ∞ чайнади. (Қ, ҚМ)
- 31 Агар яраси оғримаса нақадар завқ эди бу./Агар яраси-
нинг оғриги бўлмаса эди, завқдан эриб кетарди. (Қ, ҚМ)
- 32 Оғриқ уни бетоқат қилди./Оғриқ бетоқат қиларди. (Қ);
Докаси бўшаб кетган/Бинт бўшашган экан (Қ, ҚМ)
- 33 боғлаши керак./боғлашга уринди. (Қ, ҚМ)
- 34 ярадор билан/ярадорга қўшилиб (Қ, ҚМ)
- 36 кенг ертўла/катта землянка (Қ, ҚМ)
- 39 енгил./енгил эди. (Қ)
- 40 зўридан алаҳсирар./зўридан талвасалар, (Қ, ҚМ)
- 40—41 алланималар деб жовварди./Нималардур вайсарди. (Қ)
- 42 ҳамширалар/сестралар (Қ)

58-бет.

- 1 сезилиб турса ҳам./сезилса ҳам, (Қ)
- 6 Бектемир/Бектемирга (Қ)
- 6—7 Чироқда олтинланган сочлари қирқиқ./Қисқа қирқиқ чи-
роқда олтинланган (Қ)
- 8—9 соч толалари кўркам салқиб турган/кокили кўркам сал-
қиган (Қ)
- 9—10 семиз, дўндиққина бир қиз у билан овора бўлди./семиз-
гина, дўндиққина бир қиз у билан овора бўлди. Қиз
юмшоқ, тоза қўллари билан ярали қўлини ушларкан,
Бектемирнинг бутун вужудига қандайдир хушёқар бир
жимирлаш югурди. Қиз унга яқин энкайганда, унинг ки-
йими орасидан ҳандалакдай балқиб турган тўла кўксига
йигит суқланиб қаради ва қизнинг нафасидан унинг бу-
тун томирларига янги куч ва роҳат ёйилгандай бўлди.
(Қ)
- 12 йигит сўзни нимадан бошлашга ҳайрон эди./Йигит нима-
дан бошлашга ҳайрон эди. (Қ)
- 19 сезмади./сезмай қолди. (Қ, ҚМ)
- 21 Энди секин/Энди (Қ)
- 23—24 — Нега, ярам енгил-ку, жангга бораман,— дея жавоб
берди Бектемир ғурур билан./— Ҳеч қаёққа! Фақат
жангга бораман,— жавоб берди Бектемир яширин бир
ғурур билан (Қ, ҚМ)
- 26 ҳамшираларга/сестраларга (Қ, ҚМ)
- 28 ишига/қайноқ ишига (Қ, ҚМ)

- 32—33 ўз тилинг./ўз тилингда, (Қ)
 34 сўради Бектемир унга яқинлашиб./яқинлашиб сўради Бектемир. (Қ)
 36 олиб, сўради.— Сен-чи?/ва сўради.— Сен-чи? (Қ)
 37 ака./оғам. (Қ, ҚМ)
 39 боғладиларми?— деди доктор./боғладиларми? (Қ)

59-бет.

- 3 Тошкентдан/Самарқанддан (Қ)
 16 анча/фронгда анча (Қ)
 18 хизмат қилса керак./хизмат қилар, деб (Қ)
 19 катта/қийматли, катта (Қ)
 21 У, худди/Худди (Қ)
 22 тургандек./турган каби, (Қ, ҚМ)
 24—25 баданини увуштирди./нафаси билан баданни увуштиради. (Қ)
 43 йилтилладиб/йилтилладиб очиб (ҚМ)

60-бет.

- 3 ҳамшира/сестра (Қ, ҚМ)
 4 аравалар/телегалар (Қ, ҚМ)
 5 пишқириб./пишқиришиб, (Қ)
 7 Бектемирнинг/Бектемир (ҚМ)
 8 шовилларди./шовдирарди. (ҚМ)
 8—14 Қаскасидан сув ∞ чодирга ўтди. Хўл./Хўл, (Қ)
 15 Латифа./Анекдот, (Қ, ҚМ)
 16 Кафтларда/Лабларда (Қ)
 20 яқиндек туюлади./яқиндан сингари туюлади. (Қ, ҚМ)
 21—22 Бектемир, юмшоқ/Бектемир силдиқ, юмшоқ (Қ, ҚМ)
 27—28 қайта-қайта қилинган ҳужум/дафъа-дафъа ҳужум (Қ, ҚМ)
 28 батальон/қисм (Қ, ҚМ)
 32 Батальон/қисм (Қ, ҚМ)
 35 ерда/жойда (Қ, ҚМ)
 38 Шу он унинг ҳаракатини/Фақат унинг ҳаракатини (Қ, ҚМ)
 39 унинг атрофига/атрофида (Қ)
 39—40 автоматлардан ўқлар ёғилди./автоматдан ўт ёғди (Қ, ҚМ)
 43 иложи/иложи ҳам (Қ)

62-бет.

- 1 Сув жуда совуқ эди./Бўйнигача сувга ботган бу темир қалпоқли ғалати махлуқ, қурбақа сингари, кўлоб четида ўсган чирик ўсимликлар орасидан бошини чиқариб ётди. Сув жуда совуқ эди. (Қ, ҚМ)
 1 Бектемирга/Бектемир (Қ)
 2 У энтикиб./Энтикиб, (Қ)
 4—5 Бектемир сакраб чуқурдан чиқиб, сув масканини тарк этди./«Қурбақа» бир сакраб сув масканини тарк этди. (Қ, ҚМ)
 6 унинг орқасидан/орқасидан (Қ)
 8 дея ўйлади/ўйлади (Қ, ҚМ)
 10 кетаётган ҳамширага/кетмакка санитарга (Қ, ҚМ)
 12 Эсган салқин шамолдан/Қор ҳиди билан эсган аччиқ шамолдан (Қ)

- 14—15 пулемётнинг тариллаган оҳангига/пулемёт ишининг оҳангига (Қ, ҚМ)
 15 соларкан./солиб, (Қ)
 16 эскимми,/янгимми, эскимми, (Қ)
 16—17 дарҳол пайқарди./аниқлай биларди. (Қ)
 20 бир жангчи/жангчи (Қ, ҚМ)
 23—26 уруш даврида беш еридан ўқ еганига қарамай, соғлом, гўлабир, соддадил старший сержант Красновнинг орқасидан ер бағирлаб кетишди./старший сержантнинг—уруш даврида беш еридан ўқ еган бўлишига қарамай, соғлом, гўлабир, соддадил Красновнинг — орқасидан ер бағирлаб кетишди. (Қ, ҚМ)
 29 Взвод/Қисм (Қ, ҚМ)
 32 олдинлашиб,/олдинланиб, (Қ)
 42 Взвод/Қисм (Қ)

«3-бет.

- 5 «ура» дея/«ура» (Қ)
 6—7 Жангчиларни оёқлар эмас, гўё аллақандай бўрон элтарди./Куч ва имкониятнинг ҳаддидан ўтиб югуриш, гўё оёқларда эмас, балки қандайдир бўрон жангчиларни элтади! (Қ)
 9 яшин таъсир/яшин каби таъсир (Қ)
 19 лой бўлиб кетган Али тажанг/Али тажанг (Қ); туриб, /деди (Қ)
 21 фриц/немис (Қ)
 22 Взвод/Қисм (Қ)
 22—23 Жангчиларимиз узоқда/Узоқда (Қ, ҚМ)
 23 қочаётган/қочган (Қ)
 36—37 қарши борарди./яширин пулемётга — минг тишли балога қарши борарди. (Қ, ҚМ)
 40 ўтишга/ўтмакка (Қ)

«64-бет.

- 5—6 лабини қимирлатди:/қимирлатди: (Қ)
 7 иккита/тайёр иккита (Қ, ҚМ)
 9 ва/ҳам (Қ)
 12—13 У йўл четида, куйиб бир уюм қора чучала бўлиб ётган /йўл четида бир уюм қора, куйган темир бўлиб ётган (Қ)
 18 мўлжаллаб/ўлчов билан мўлжаллаб (Қ, ҚМ)
 23 Иккита/Икки (Қ); эсини/бошини (Қ)
 25 наридаги/узоқда (Қ, ҚМ)
 27 ёнида ағанаб ётган/олдида қорни ағдарилган (Қ)
 35—36 ҳаммасининг кўзларида ўт/ҳаммаси ранги ўчган (Қ)
 41 ёлғиз/ягона (Қ)

«65-бет.

- 5 ертўлаларга./подвалларга, (Қ, ҚМ)
 5—6 душман автоматчиларини./автоматчиларни, (Қ)
 7 орзуси унинг қалбини қамради./орзуси! (Қ, ҚМ)
 8 бўлиниб./айрилиб, (Қ)
 9 кетдилар./кетишди. (Қ)
 10 уйларга./тарқоқ уйларга, (Қ, ҚМ)
 10—11 эҳтиёт ва андиша билан кирди./дадил, лекин эҳтиёт ва андиша билан кирди (Қ, ҚМ)
 13 ётарди.../ётади... (ҚМ)

- 14 туюлди унга./туюлади. (Қ)
 22 кутилмаганда/бирдан, кутилмаганда (Қ, ҚМ)
 25 фашистлар/немис (Қ); остида/ва бошларидан (Қ)
 29—30 уни бир кампир маҳкам/уни кампир (Қ)
 30 йигит унинг/унинг (Қ)
 31 юзларида/юзларида йигит (Қ)
 35 билан:/билан деди: (Қ)
 36—37 не надо!— деди./не надо! (Қ)
 40 кимирлатиб:/қимирлатиб, деди: (Қ)
 42 бир.../бирдай... (Қ)

66-бет.

- 2—3 чирисин!— деди қақшаб./қақшаб! (Қ)
 10 фашистлар/немис (Қ)
 21 батальон/қисм (Қ)
 29—31 Бектемир учун пилдирашган болалар, ҳурпайган ола мушук юрган, бу камбағал, лекин иссиққина хона бахт маскани каби туюлди./Бу камбағал, лекин иссиққина хона, пилдирашган болалар, ҳурпайган ола мушук Бектемир учун бахт маскани каби туюлди. (Қ)
 37 учувчи/лётчик (ҚМ)
 39 гитлерчиларнинг/немисларнинг (Қ, ҚМ)

67-бет.

- 2 устига/устида (Қ)
 4—5 Қайин ўтин/Берёза дарахти (Қ, ҚМ)
 6 гуриллаб/гупиллаб (Қ)
 15 Хат ёзган/ёзган (Қ)
 15—16 лекин шу топгача биронтасига жавоб олмаган эди./шу топгача биронта хат олмаган эди. (Қ)
 17 чироқ ёнига/чироққа (Қ)
 27 алланимани/ниманидир (ҚМ)
 31—32 дейсанлар-а?— деди./дейсан-а? (Қ)
 33 имо қилди./ишорат қилди. (ҚМ)
 35—36 Нуқул руслар ичида қолибман./Гармонь, ашула,/гармонь, ашула. (Қ)
 42 нозик/нозик бел (Қ)

68-бет.

- 9 деди Бектемир хохолаб./хохолади Бектемир. (Қ)
 16 фашистни/немисни (Қ, ҚМ)
 22 миробми?/сувчими? (Қ, ҚМ)
 24 тушириб./урди. (Қ, ҚМ)
 29 катталаринг/европалиларинг (Қ)
 30 деди Али тажанг жиддий./деди жиддий Али тажанг, (Қ)
 30—31 — қани, кўрамиз./— қани, кўрамиз, ўзбекнинг ботирлигига тан берармиканлар! (Қ)
 34 текислаш./бир-бир (Қ, ҚМ)

69-бет.

- 1—2 Ўқиган, не-не қизларни шайдо қилди.../Ўқиган олим, атрофдаги қизлар ақл-ҳушидан айрилди... (Қ, ҚМ)
 4 қоғозларидан/қоғозлари орасидан (Қ)
 7 фашист/немис (Қ)
 8 тилимизда/сўзимизда (Қ, ҚМ)
 17 Тўнкадан ҳам/Тўнкадай (Қ)
 34 фашист./немис, (Қ, ҚМ)
 36 фашистдан./немисдан (Қ, ҚМ)

- 43 фашист бейнсоф экан,/немис бейнсоф халқ экан, (Қ, ҚМ)
- 70-бет.
- 12 фашист/немис (Қ, ҚМ)
 17 қиш қирипти./қиш бұлиб қолди. (Қ)
 19 боғда/дарахтда (Қ)
 28 фашист/немис (Қ, ҚМ)
 35 тўқайларда,/тўқайзорларда, (Қ)
 39 эгилмас/эгилма (Қ)
- 71-бет.
- 8 Булар Ленин ишчи-деҳқонлари авлодлари/Булар Ленин ҳам Сталиннинг ўруслари (Қ)
 13 Гитлер/немис (Қ)
 16 фашист/немис (Қ)
 17 қурилади./тақир қурилади... (Қ)
 17—32 Русларнинг йўли-чи? ∞ ўрнидан турди. Мойли/Қуруқ сувда пишган (Қ)
- 71—72-бетлар.
- 41—2 — Ҳеч нозинг қолмайди-да,— деди-ю лекин уй бекасида бир кафт туз сўради.
 Уй бекаси дарҳол туз келтириб котелокка солди ва яхшилаб бўтқани аралаштирди.— Нозинг қолмайди-да, бир сиқим тузни ҳали мен бешта тухумга алишдим,— деди Али тажанг ғурур билан.
 — Чайқов бозори йўқ эканми?— деди кинояли кулиб Бектемир.
 — Ҳалол муомила; нарсага нарса...— деди ранжиган товуш билан Али тажанг.— Икки бўлак совуним бор. Эртага дўндириб пуллайман. Уй бекасида ҳам қитдай туз топилмади. Лекин у овқат тотли бўлсин, дея ҳар бир котелокка бир қошиқдан мой қуйиб берди. (Қ, ҚМ)
- 2—5 Дубов сувдондаги ароқни диққат билан учта кружкага қуйди-да, тантана билан кўтарди, кейин Бектемирга сўзи ўткир дўстнинг тури билан:/Дубов учта кружкага сувдондан диққат билан ароқ қуйди-да тантана билан кўтарди ва Бектемирга сўзи ўткир дўстнинг тури билан деди: (Қ)
 8 деди/деди-да (Қ)
 9 олиб./олди. (Қ)
 13 бу гал/ҳар вақтдаги каби, (Қ, ҚМ)
 14 ичмоққа/доруни ичмакка (Қ)
 15 бемор/чорасиз бемор (Қ, ҚМ)
 21 артди./артди-да, (Қ)
 24 деди Асқар полвон кулиб./деди кулиб Асқар (Қ)
 37 маъниси/гўё маъниси (Қ)
 38 мўлжалича/шу кунларда, мўлжалича, (Қ)
 39 сигири/унинг (Қ)
- 73-бет.
- 1 орасида/орасида маскировкани (Қ)
 2 ниқобланиб ётдик./ётдик. (Қ)
 2—3 фашист орқа томонимизга ўтишни мўлжаллаб, қўзғалди./немис бизникиларнинг орқасига ўтишни мўлжаллаб, қўзғалди. (Қ)
 8 Душман/Немис (Қ); келмоқда/келади (Қ)

- 10 душман/немис (Қ)
 14 Мен лентани/Мен (Қ)
 18 қоврилдим./қоврилиб кетдим. (Қ)
 20 Бир нечтаси/Бир неча (Қ)
 22—23 Шу вақтда рус солдатлари етиб, кўпайишиб қолдик-да./Шу вақтда кўпайишиб қолдик-да, (Қ)
 32 ёнига/ёнида (Қ); алоқачи/связной (Қ, ҚМ)
 37 ваҳимали.../ваҳимали чуқур сукут ичида ухлайди. (Қ)
 38—39 Қора чироқ тутаб турган пастак оддий қишлоқ уйида бир неча командирлар ўтирарди./Кичкина, оддий қишлоқ уйида, қора чироқнинг дудида бир неча командирлар ўтирарди. (Қ)
 41 айтди./сўйлади. (Қ, ҚМ)
 42 генералга/майорга (Қ)

74-бет.

- 1 генералга/майорга (Қ)
 генерал Соколов/сочсиз, ялтироқ бошли, юмалоқ майор (Қ)
 3 генерал/майор (Қ)
 12 Иттифоқининг/Союзининг (Қ)
 15 генерал./майор, (Қ)
 17 Генерал/Майор (Қ)
 20 — Бир процент! — Бир процент! Уринбоев, биз сени мукофотга тақдим этамиз. Арзийди. Жуда арзийди... (Қ)
 21 деди капитанга./капитанга (Қ); қилиб генерал./қилди майор. (Қ)
 29 генерал./майор. (Қ)
 30 генерал./майор, (Қ)
 33—34 майдонда мардларча/мардчасига майдонда (Қ)
 40 фашистларнинг/немис бойларнинг (Қ, ҚМ)

75-бет.

- 1 Немис-фашистларни/Немисларни (Қ)
 11 танишлардек/эски танишлардек (Қ)
 13 гоҳо ҳомуза тортган йигитнинг чарчаганини сезиб,/ҳомуза тортган йигитга, (Қ)
 14 сўраб./тилаб, (Қ)

16 Олтинчи боб/* *
 *

- 19—20 ўзи кўнган/кўнган (Қ)
 20 йиқилиб ётган/йиқилган (Қ)
 22 ташвишли ҳислар қучоғида эди./ташвишлантирувчи ҳислар қучоғида эди. (Қ)
 29 ётгандек,/ётган каби, (ҚМ)
 31 ўқ, гильза/ўқларни, гильзаларни, (Қ)
 31—32 қурол қисмларини/механизмларнинг қисмларини (Қ)
 37 ўқирди./ўқийди. (Қ)

76-бет.

- 6 эмиш,— деди Сафар чўтир/эмиш, (Қ)
 7—8 қувонч билан, ҳам одатича қўлини қовуштириб олди./қувонч билан Сафар чўтир ҳам, одатича, қўлини қовуштириб олди. (Қ)

- 8—9 — Девона бўлдингми?— деди Сафар чўтир ранги оқариб.— Девона бўлдингми?— ранги оқариб деди Сафар чўтир. (Қ)
- 27 ипларини бир-бирига улаб,/хира жилваларини бир-бирларига улаб, (Қ)
- 29 ва/ҳам (Қ)
- 30 билан:/билан тушунтирди: (Қ)
- 33 бўлади,— деб тушунтирди./бўлади. (Қ)
- 35 — Ростми?— сўради Полвон/— Ростми? (Қ)
- 36 билан/билан сўради Полвон. (Қ)
- 40 етиб келди./етди. (Қ)

77-бет.

- 2 фашистдай/немислардай (Қ)
- 4—5 противогаз сумкасини тиззасига қўйиб: «Сўйла!»— деди./тиззасидан противогаз сумкасига қозонни қўйиб, деди: «Сўйла!» (Қ)
- 14 деди Полвон/Полвон (Қ)
- 15 ва яна давом этди./давом этди. (Қ)
- 25 мўл-кўл/мўл-жўл (Қ)
- 34 солаётиб,/солатуриб, (Қ)
- 35 ёзилган хабарни/бўлган ёзувни (Қ)

78-бет.

- 1 батальон/қисм (Қ, ҚМ)
- 1—2 олдинги позицияга чақирилди./приказ билан олдинги позицияга чақирилди. (Қ)
- 5 ва уни/ва (Қ)
- 9—10 рус, украин, ўзбек, қозоқ ва бутун жангчилар дўзахнинг/улар дўзахнинг (Қ)
- 17 взводлар/бўлинмалар (Қ)
- 18 батальони/бўлинмаси (Қ)
- 19 Окопларда,/Блиндажларда (Қ)
- 20 даҳшатли/шиддатли (Қ)
- 25 Тиканли/Қалин тиканли (Қ)
- 29 Душман/Немислар (Қ, ҚМ)
- 32 шовқин-сурон,/шовқин (Қ)
- 34 солишга/солмоққа (Қ, ҚМ)
- 34 қайта-қайта/дафъаларча (Қ)
- 35—36 Кўкрагига автоматлар осган ўлчовли одимлар/Кўкрагига автомат билан бўй баробар, текис, ўлчовли (Қ, ҚМ)
- 37 тўлқини келмоқда./тўлқини ҳам! (Қ)
- 38 бемаъни/ҳам бемаъни манзара! (Қ)
- 38—41 Бу безбет, маст, қутурган ва шу билан бирга ўлимдай совуқ, ғазабнок, гўё даф этилмас маҳлуқлар девори бир зумдан сўнг ҳамма нарсани топтаб, ерга қапиштириб ўтадигандай.../Ўйлайсанки, бир зумдан сўнг ҳамма нарсани топтаб, ерга қапиштириб ўтади. Бу безбет, маст ва қутурган, шу билан бирга ўлимдан совуқ, қаҳрли, даф этилмас маҳлуқлар девори... (Қ)

79-бет.

- 1 қисилди./қисиларди. (Қ)
- 4 Фашистлар:/Немислар: (Қ, ҚМ)
- 6 Наҳралар солди./наҳралар уйди. (Қ)
- 7 маст фашистлар ўз ўликларини/мастлар ўликларини (Қ)
- 8 Бу ҳол бир лаҳзагина юз берди холос!/Лекин озгина! (Қ)

- 11 Жангчиларининг/жангчисининг (Қ)
- 12 ёпишиб./ёпишиб, тирмашиб (Қ)
- 14 жангчиларимиз/жангчилар (Қ)
- 16 улоқтириб ташладилар./улоқтирдилар. (Қ, ҚМ)
- 17 Фашистлар/Немислар (Қ, ҚМ)
- 17—18 уйлардан, ертўлалардан/уйлар ичидан, сув башняларидан, парчаланган вагонлар орасидан (Қ)
- 19 душманнинг/немисларнинг (Қ)
- 19—20 хароб бўлган/хароб (Қ)
- 21 омборлар,/складлар, (Қ)
- 21 жингиртоб/ёнгинда жингиртоб (Қ)
- 27 оғир ва гаранг эди./қўлом билан тўлдирилгандек оғир ва гаранг эди. (Қ)
- 28 орасидан/орқали (Қ)
- 31—32 Русия, Украина, Кавказ, Тожикистон далаларида ва унинг/унинг узоқ (Қ)
- 33 юваркан./ювар. (Қ); поёнсиз/чексиз (Қ)
- 36 ёнар эди./ёнар! (Қ)
- 43 Ҳамширалар/Сестралар (Қ, ҚМ)

80-бет.

- 5 вақтинча/муваққатан (Қ)
- 7 сержант/майор (Қ)
- 8 душманнинг/душман (Қ)
- 19 дока/бинт (Қ)
- 23 ҳазилни/ҳазилкашликни (Қ)
- 27 илжайиб./илжайиш билан. (Қ)
- 30 чорақта/литр (Қ)
- 30 чиқарди./чиқарди ва (Қ)
- 34 эсэсчилардан/эсэслардан (Қ)
- 38 — Нозик ва олифта!— деди/— Уники сеникидан қисқа эмас!— деди (Қ)

81-бет.

- 1 кўзи узоқдаги/кўзлари узоқда (Қ)
- 6 ис/унинг ис (Қ)
- 7 бир-икки томчи тиниқ ёш юмалади.../икки-уч ёрқин томчи юмалади... (Қ)
- 8 Жангчилар кечқурун/Жангчилар (Қ)

10 Еттинчи боб/* * *

- 11 Батальон/Қисм (Қ, ҚМ)
- 12 Нима бўлса ҳам./ҳар қандай бўлмасин, (Қ, ҚМ)
- 20 тўпчилар./артиллеристлар, (Қ)
- 23—24 ниятида баъзи участкаларда озгина куч билан бир неча топқир ҳаракат кўрсатди./ниятида оз кучлар билан баъзи участкаларда бир неча топқир ҳаракат кўрсатди. (Қ)
- 31 ўзини/у ўзини (Қ)
- 32 ва/ҳам (Қ)
- 36 қиладиган/кўрсатган (Қ, ҚМ)
- 39 фашистлар/немислар (Қ, ҚМ)
- 41 фашистлар ғазабланиб./немислар ғазаблангандек, (Қ, ҚМ)

82-бет.

- 3 батальонда/қисмда (Қ)
- 11 яхшироқ. Фақат/яхшироқ. Улимнинг қўлига ўроқни эмас, комбайнни бер — қандай ўриб ташлар экан! Фақат (Қ)
- 15 зеҳнига/фикрига (Қ, ҚМ)
- 18 душман/немис (Қ)
- 19 тутгани борганда,/тутмакка борганда, (Қ)
- 19 фашистни/немисни (Қ)
- 25—26 ўнгирга йиқилди./чуқурликка котелогини маҳкам қучоқлаб, сиқилиб тиқилди. (Қ)
- 27 қонга беланди./қонга беланиб ерга қапишган. (Қ)
- 27 ўнгирдан/чуқурдан (Қ)
- 28 худди/гўё (Қ); панжасидан/панжаси учидан (Қ)
- 33 гап сотаркан,/қизиқ гап сотиб, (Қ)
- 36 ширин/тотли (Қ)
- 39 шавла/каша (Қ)

83-бет.

- 3—4 мўъжазгина халтачани,/кичкина мўъжаз халтачани, (Қ)
- 4 жойдан/жойлардан (Қ)
- 7 тиш порошоги,/зубной порошок, (Қ, ҚМ)
- 10 иккаласи/ҳар иккиси (Қ)
- 13 тикилган./чизилган. (Қ, ҚМ)
- 14 «Ватан учун!»/«Сталин учун!», «Ватан учун!» (Қ)
- 17 Уни завқ билан/Бурнига тутиб завқ билан (Қ)
- 18 уни шундай/шундай (Қ)
- 20 тотли бир қайғу/тотли қайғу (Қ)
- 22—23 бир мактуб/мактуб (Қ)
- 27— Олдин менга келган хатни эшит./—Олдин мана буни эшит, (Қ)
- 33 фотокарточкани/фотокарточкасини (Қ)
- 35 ёш рус қиз./ёш қиз. (Қ)

84-бет.

- 10 бўлган қиз/қиз (Қ)
- 13 аниқ биламанки,/чуқур биламанки, (Қ)
- 30 илгариланмоқда./илгариламоқда. Уларнинг ваҳшийликларини таърифлашдан тил ожиз. (Қ)
- 35 синфни/классни (Қ, ҚМ)
- 37 эди./эди. Муҳташам бинолар барпо этишда ўз илмим, (Қ); ўз санъатим/санъатим (Қ)
- 38 қўшиш/қўшмоқ (Қ)

85-бет.

- 1 етишаётир./етишади. (Қ)
- 3 бўлиш учун ўқиётир./бўлишга ўқийди. (Қ, ҚМ)
- 3 кўчириб келтирилган/эвакуация этилган (Қ, ҚМ)
- 16 фашистнинг/немиснинг (Қ, ҚМ)
- 17 бу ерларни кўрса,/агар Қлара бу ерларни кўрса эди. (Қ)
- 19 Ватанни/эски биноларни (Қ)
- 21 ўқийверади./олифта биноларни тез қуриб ташлаймиз. (Қ)
- 26 совуқ бўлди./бўлди. (Қ)
- 27 ҳадиксираган/ҳадиксирагани учун (Қ)
- 28 туни билан/кеча (Қ)
- 29 мужмайиб/жужжайиб (Қ)

284

86-бет. 37 юборишга/юбормоққа (Қ)

- 9 қўққисдан-а.../бу жуда қўққисдан... (Қ)
20 ҳамширага/сестрага (Қ, ҚМ)
24 Ҳамшира/Сестра (Қ)
28 еб қўяди./еб қўяди.

Дубов нохушланиб орқасини шинель билан қаши-
лашга тиришиб, елкасини безовта қоқди.

— Ҳаммадан бит ёмон!— деди Бектемир жиддий.

— Битдан ўқ яхши...— гапга қўшилиб жавоб бер-
ди Дубов.— Лекин иложимиз йўқ. Қадимдан шу, фронт-
да солдатнинг эрмаги — бит... Фрицлар-чи? Барида ҳа-
шарот қайнайди.

— Ҳозир биттасини кўрдим. Офицер... кечаси шу
яқиндаги қишлоқлардан бирида маст тентираб юрган
экан, бир чол тепкилаб тўппа-тўғри штабга келтирибди.
Қойилман чолларимизга. Қадимнинг одамлари, меҳнат ва
машаққат билан ўтган одамлар. Юракларида олов зўр.
Ҳозирги ёшларнинг кўпидан улар тетик. Ҳам юрт ва эл-
нинг қадр қимматини чуқурроқ биладилар Гарчи улар
ерда шўхликни кўпдан унутганлар, ойдин кечаларда ишқ
қидириб дўндиқчалари билан майсаларда ачомлашмай-
дилар, ер уларни энди ўзининг совуқ ва қоронғу бағри-
га имланди... Аммо, улар мана шу абадий масканга
одамлардай, яъни озод, тинч кўнгли билан кирмак ти-
лайдилар. Ешларнинг эса бахти ерда энди гуллашга бош-
лади. Она ер — улар учун ҳаёт манбаи ва ишқнинг оғу-
ши... Ҳа, қай кўчага кириб кетдим; ҳалиги офицер қўтир
итдай қашинади. Сочи, соқоли, кийимидан ҳашарот ёғи-
ляпти. Тфу!

— Бит бозори дегин,— деди Бектемир,— баттар бўл-
син итлар! Ким уларни бу ерларга чорлабди? Советнинг
ери душманга ана шундай бераҳм. Баттар бўл, тухуминг
қурғурлар! Лекин сен, дядя Дубов, ёшлар тўғрисида ҳақ-
сизсан. Узоқни қўй, ўзимизнинг болаларни олайлик. Вась-
ка Сиров? Душман дзотини ёлғиз ўзи абжағини чиқарди.
Қурочкин? Бир кунда икки танкни ёндирди, ўн учта не-
мисни гум қилди. Приходько? Уз гавдаси билан пуле-
мётни қоплади. Сержант Бойметов? Немиснинг ўз тўпи
билан бутун бир взводини қириб ташлади. Қайси бири-
ни айтаман, яхши болалар кўп...

— Инкор қилмайман,— жавоб берди Дубов,— аммо
шундай бўлиши керак эдики, қандай тушунтирсам экан
сенга? Бизнинг қорамизни кўрган ҳамон, овозимизни
эшитган ҳамон фрицларнинг ичи ўтиб кетиши керак эди.

— Бўлади. Шошма бир оз, ўтда чиниқсинлар,— деди
Бектемир. (Қ)

- 30 артиллерия/тўп (Қ)
31 Фашистлар/Немислар (Қ)
36 интиларди./отиларди. (Қ)

87-бет.

(Қ)

1 урушди./урушга, (Қ); сапчишга тиришиб./сапчиб ўтишга

- 3—4 берган биринчи аломатлариданоқ/илк рўй беришидаёқ биринчи, хира аломатларидан (Қ)
- 5 унинг маккор/маккор (Қ)
- 5—6 чиқарган илон бошини янчгандек янчиб ташларди./суққан илонни янчгандай кесиб қўярди. (Қ)
- 7—8 Чошгоҳда фашистлар/Чошгоҳ вақтида немислар (Қ)
- 9—10 станция тарафга силжиш учун жадал интилган пайтда /капитан Никулинни станция тарафга суришга жадал билан интилган моментда (Қ)
- 11—12 капитан Никулинга телефонда/телефонда (Қ)
- 14 эди./унсур эди. (Қ)
- 16 У бўғилиб,/Бўғилиб, (Қ)
- 20 остида ҳам/ичида (Қ)
- 21 жойларни/жойни (Қ)
- 23 дафъа/мобайнида (Қ)
- 24 эдилар./эдилар. Улар кўп вақт миналар ирғитган тупроқлар остида кўмилар, баъзан портлаш тўлқини билан коптокдек учиб кетар, лекин яна юмалаб-сумалаб, оғизларидан лой тупуруб, вазифани бажаришга киришардилар... (Қ, ҚМ)
- 26—27 Телефон яна ишларди./ишлайди. (Қ)
- 27 озган,/кўпроқ озган, (Қ)
- 28 кўринди,/ўчди, (Қ)
- 29 томоқ/томоқларини (Қ, ҚМ)
- 31—33 йўгон гавдали, пайваста қош, қора кўз, қирғий бурун, младший лейтенант — грузинни бир рота билан/кичик лейтенант (грузин фамилияси?) қални гавдали, пайваста қош, дағал ва катта қирғий бурунли грузинни икки взвод билан (Қ)
- 34 бўлимларнинг/подразделенияларнинг (Қ)
- 31—35 чексиз сабот ва чидам билан сўнгги нафасгача жанг қилишни/қўлдаги кичкина тўппончаси билан охириги нафасгача жанг қилишга, чексиз сабот ва чидамга (Қ)
- 35—38 ўз роталаринигина эмас, ҳар бир жангчининг жанговар ишидан хабардор бўлишга тиришди. Мардларга ташаккур билдирди. Қўрқоқларнинг жазосини берди./Буйруқдан бош тортишга тиришганларни, сал иккиланганларни аямасдан урди, тепди. Айрим қисмларнинггина эмас, ҳар бир жангчининг жанговар ишидан хабардор бўлишга тиришди. Мардларга ташаккур билдирди. Қўрқоқларни иш билан ўзини оқлашга мажбур этди. (Қ)
- 43 Никулиннинг қалбини янги бир қўрқинч таталарди:/Никулинни янги қўрқинч ичдан кемирарди: (Қ, ҚМ)

88-бет.

- 1 озиқ-овқат унда/жанг воситалари унда (Қ)
- 2 тўпга тутилиб турилганидан/тўп отишмаси остида бўлганидан (Қ, ҚМ)
- 2 келишидан/келишига (Қ)
- 7 қурол-аслаҳа/жанг воситалари (Қ, ҚМ)
- 15 текшириб чиқди,/синовдан ўтказди, (Қ, ҚМ)
- 19 берди./қиққирди. (Қ, ҚМ)
- 20—21 Никулин қўлидаги тўппончасини силкитиб, олға томон югурди./Қўлида тўппонча, белида гранаталар билан Ни-

кулин лабларидан кўпик сочароқ, қичқириб югурди. (Қ, ҚМ)

26 Бироқ фикри/Бироқ (Қ)

27 Орқага/Энди орқага (А)

30 Аммо/Бироқ (Қ)

33 бўлинмасида/қисмда (Қ, ҚМ)

39 сувга/араққа (Қ)

40 ирғиб тураркан,/ирғиб, (Қ)

40—41 Бир лаҳзадан кейин у/ва (Қ)

89-бет.

1 Васильев турди/сапчиб турди (Қ)

2 аллақандай даҳшатли,/қандайдир ваҳший, (Қ, ҚМ)

3—4 «Ватан учун, ўртоқлар!»— дея қичқирди-да, олга қараб югурди./«Сталин учун, ўртоқлар!» Ҳаммадан олдин югурди у. (Қ)

4—5 Бошқалар ҳам ўша он иноқлик билан олдинга отилдилар./Бошқалар аввалгидек оний равишда кўзгалмасаларда, иноқлик билан олдинга отилдилар. Йиқилганлар устидан сакраб ё илдам бурилиб, катта шовқин билан учдилар. (Қ, ҚМ)

6 бўлди./сингари бўлди. (Қ, ҚМ)

7 Талафот оз./Талафот оз бўлмади. (Қ)

8 Душман/У (Қ, ҚМ); тумтурақай/бузилиб (Қ)

9 қўлдан кетган/йўқотган (Қ, ҚМ)

9—10 яна қайта қарийб эгаллаган эди./эгаллаган эди. (Қ)

11 олишиди./олган эди. (Қ)

13—15 У йўлда кетаётиб худди ҳозиргина пойгадан қора терга тушиб қайтган, бироқ ҳали кўзларида ғайрат ёниб турган отдай/У чопиқдан янги қайтган, кўпирган, лекин ҳали кўзларида ғайрат ёнган бақувват отдай (Қ, ҚМ)

16 бир/жиддий (Қ, ҚМ)

17 ҳаммадан олдин/биринчи (Қ, ҚМ)

18 тўзон босган елкасига оғаларча қўлини қўйиб:/тўзонли елкасига қўлини оғаларча қўйиб деди: (Қ)

19 — Раҳмат, Бектемир./— Раҳмат, молодец (Қ, ҚМ)

21—24 Сенга ташаккур эълон қиламан!— деди.

Довдираб қолган Бектемир шошиб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!— деб бақирди./Сен ҳаммани ўз орқангдан эргаштирдинг. Муваффақиятимизга катта ёрдам қилдинг. Фамилиянг нима? Миллатинг?

— Бектемир Уринбоев. Мен ўзбек. Ўртоқ капитан, шундай вақт эдики, ётсанг, қурбақадай эзиласан, турсанг, қиличдай чопасан. Раз турдингми, мусулмонлар намозда сажда қилгандек, қайтадан ерга чўккалама. Пойга отдай уч!

— Ҳозир қанча ўлдирдинг?

— Планни оз бажаряпман. Ҳозир учта ўлдирдим. Биттаси чала ўлик қочди. Ҳисоб эмас...— жавоб берди Бектемир ўз-ўзини самимий равишда камситган товуш билан.

Бектемир ўз фикрини русча қийналаб, тилини зўр билан буриб, лекин самимий болача бепарво гапирди. (Қ)

- 25 Никулин завқланиб кетди./Никулин завқланиб кулиб тикилди. (Қ); завқланиб кулиб тингларди. (ҚМ)
- 26—29 Командир полевой сумкасидан бир парча қоғоз олиб, алланималарни шошиб ёзди-да, деди: «Энди сени газеталарда ёзадилар». /Командир полевой сумкасидан бир парча қоғоз олиб, нималардир тезгина ёзиб ташлади ва деди: «Газеталарга ёзадилар сенинг тўғрингда». (Қ, ҚМ)
- 30 Бектемирнинг/Жангчининг (Қ, ҚМ)
- 33 кетаётган жанг/жанг (Қ)
- 33—34 шиддатли тус олмоқда эди./шиддат касб этмоқда эди. (Қ, ҚМ)
- 34—35 уни эгаллаган эди/эгаллаган эди (Қ)
- 35 ҳадемай душман яна улоқтириб ташлади./кўп ўтмасдан душман яна улоқтириб ташлади. (Қ, ҚМ)
- 35—37 Никулин старший сержант Дьяков бошлиқ бир отделение жангчиларни ёрдамга юборди./Никулин ёрдам учун старший сержант Дьяков бошлиқ бир группа жангчиларни юборди. (Қ, ҚМ)
- 39—40 ҳужум қилишга қарор қилди./кутилмаганда уришга қарор қилди. (Қ); кутилмаганда ҳужум қилишга қарор қилди. (ҚМ)
- 40 Пулемётни/Пелемётларни (Қ)
- 41 ниқоблаб./маскировка қилдириб, (Қ)
- 41—43 Бироқ буни пайқаб қолган душман миномёт ва пулемётлардан ўт бўрони очди./Баландликда душман тезда пайқаб қолди ва миномётлар ва пулемётлардан ўт бўрони очди. (Қ)
- 89—91-бетлар.*
- 43 Жангчилар ўзларини пухта яшира олганлари учун/Жангчилар яхши ўрнашиб, ўзларини пухта яшира олганлари учун (Қ, ҚМ)
- 90-бет.*
- 1—2 Бектемир инидан мўраллаган/Бектемир ер орасидан, гўё инидан мўраллаган (Қ, ҚМ)
- 4 Ҳамширалар чаққон, дадил ўрмалаб./Санитаркалар қатқалоқли ерда чаққон, дадил биланглаб, (Қ, ҚМ)
- 8 ўқ сепарди./уларга ўқ сепарди. (Қ, ҚМ)
- 9 алланималар деб бақирар./нималарнидур шовқинлар, (Қ, ҚМ)
- 9—10 изтироб ва иситманинг зўридан талваса билан бирдан сачраб турар./изтиробдан, иситмадан бирдан сачраб турар, талваса билан бақирар, (Қ, ҚМ)
- 12 Иккита ўртача танк ҳимоясида/Икки ўрта танк ҳимоясида (Қ, ҚМ)
- 15 аста-секин/аста-аста (Қ)
- 15 яқинлаштирди./яқинлаштираверди. (Қ, ҚМ)
- 16 эсанкираб қолган фашистлар устига рус аскарлари ташланди./фашистлар эсанкирагач, қўққисдан ҳужумга кўтарди. (Қ); қўққисдан рус аскарлари ҳужумга кўтарилдилар. (ҚМ)
- 19 Душман/Немис (Қ)
- 19—20 бир неча рус солдатлари билан Асқар полвон етиб борди./Асқар полвон ва Дубов етди. Душман ярадорлари ва

- Ўликларини босиб, икки немисни дангал яқиндан отиб ташлади. (Қ)
- 20—21 Қочаётган фашистларни орқасидан ўққа тутишди./Бошқалар қочаётган немисларни ўққа тутишга киришдилар. (Қ, ҚМ)
- 21—23 Аламдан кўзлари хунук қийшайган душман офицери окопнинг бир бурчагидан сапчиб чиқиб, қулоч отди./Тепалик орқасидан аламдан юзлари хунук қийшайган душман офицери сапчиб туриб, қулочини силкиди. (Қ, ҚМ)
- 24—25 Шу чоқ у шунқордек гранатани ҳавода илиб олди-ю, ўша лаҳзанинг ўзида/Унинг илдам панжаси шунқордек ҳавода гранатани илди-ку, у лаҳзанинг ўзида (Қ, ҚМ)
- 26 душман офицерининг/офицернинг (Қ)
- 27 бошини/айниқдай, бошини (Қ)
- 30 У дарҳол ерга/Йигит зумда (Қ, ҚМ)
- 31 бошини панага олиб,/бошини пана қилган ҳолда, ўтларни қўлларни* аста шилдиратиб, очиб қаради. (Қ, ҚМ)
- 37 фашист/немис (Қ, ҚМ)
- 40 Бектемирни/Бектемирга (Қ, ҚМ); отишга/отмоққа (ҚМ)
- 41—42 бир урди./бепарво бир урди. (Қ)
- 43 дабдала бўлган, иккинчиси ҳам қонга бўялган эди./учган — нарироқда тупроқда ётарди, иккинчи оёғи ҳам қонда эди. (Қ, ҚМ)

1-бет.

- 1 ўнг/ўнг оёқ (Қ)
- 8—9 Кейин танклар ҳимоясида душман автоматчилари ҳужум қилдилар./Кейин танклар орқасидан автоматчилар ҳужумга бошладилар. (Қ, ҚМ)
- 10—11 Бизникилар қаттиқ жанглардан сўнг позицияни қолдиришга мажбур бўлишди./Бизникилар, командалар сафдан чиққач, позициясини қолдиришга мажбур бўлишди. (Қ, ҚМ)
- 11—14 Тепалик учун бўлган жангда яраланган старший ~ олди. У ~ овоз билан ~ жангчиларни контратакага кўтарди. Лекин душман маҳкамланишга имкон бермасликка тиришиб, илдам контратакага ўтди./Старший ~ олди. У ~ товуш билан ~ жангчиларни кўтарди. (Қ, ҚМ)
- 15—16 ака-ука Қосимжон билан Ҳошимжон боришарди./ака-ука жангчилар — Қосимжон ва Ҳошимжон боришарди. (Қ, ҚМ)
- 16—17 Уларнинг бугун биринчи бор жангга киришлари эди./Уларнинг жангномаси бугун бошланган эди. Лекин ҳали унга ака-укаларнинг гаранг саросималаридан ўзга ҳеч иш ёзилмаган эди. (Қ, ҚМ)
- 17 эгизаклардек,/эгиз туғилганлар каби, (Қ, ҚМ)
- 18 Ўхшар./Ўхшаш, (Қ, ҚМ)
- 20 эди./бўлган. (Қ, ҚМ)
- 20 Булар,/Биродарлар, (Қ)
- 24—26 Шу он Ҳошимжон ўзини снаряд кавлаган чуқурчага ташлади-ю, бирдан бақириб йиғлади:/Мина тушган жой-

* Ёзувчи «қўлларни билан» демоқчи.— Ред.

- га дуд орасида муаллим ўзини ташлади ва бирдан ба-
қириб йиғлади: (Қ, ҚМ)
- 26—27 Бектемир ўзини қатқалоқ панасига олиб, /Бектемир қат-
қалоқ панасига ўзини олиб, (Қ, ҚМ)
- 27 Ҳошимжон/у (Қ, ҚМ)
- 28 қилар./қилади. (Қ, ҚМ)
- 29 бақирар эди:/бақирди: (Қ, ҚМ)
- 31 келиб./туриб, (Қ, ҚМ)
- 31—32 «Қасос ол!» дея бақирди,/Бақирди: «Қасос ол!» (Қ)
- 32—33 муаллим гўё устидан қайноқ сув қуйилгандай сапчиб
турди./муаллим сапчиб турди — гўё устидан қайноқ сув
қуйилгандай. (Қ)
- 34 шамолдай/кескин шамолдай (Қ, ҚМ)
- 35 кетди./кетди у. (Қ, ҚМ)
- 37—38 Фашистлар совет жангчиларининг шиддатли контратака-
сидан шошиб қолишди./Фашистлар ҳалиги даҳшатли ҳу-
жумдан кейин ўз душманларини тамом ишдан чиққан
деб ҳисоблаганлари учун бўлса керак, бу ҳужумдан шо-
шиб қолдилар. (Қ); //рус жангчиларининг даҳшатли ҳу-
жумидан кейин ўз душманларини тамом ишдан чиққан
деб ҳисоблаганлари учун бўлса керак, бу ҳужумдан
шошиб келдилар. (ҚМ)
- 41 суронини/шовқинини (ҚМ); олға югурди./югурди. (Қ)
- 42 фашистларнинг устига/немисларнинг ичига (Қ, ҚМ)
- 92-бет.
- 1 фаҳмлаб, ҳансираб/ҳансираб (Қ)
- 8 орқасидаги/орқасида (Қ)
- 13 жанглр./жангда, (Қ)
- 16 қўйиб./қўйгач. (Қ, ҚМ)
- 18 Бунга ишонмагандай/Ишонмагандай (Қ, ҚМ)
- 19 совуғини/совуқлигини (Қ)
- 26—27 дея юпатди/юпатди (Қ)
- 28—30 деди Ҳошимжон йиғлаб ва укасининг қони суртилган
милтиққа тикиларкан./деди йиғлаб ва укасининг қони
суртилган милтиққа тикилиб Қосимжон. (Қ)
- 35—36 ўт орасига яшириб қўйган эди. Ҳошимжон дарров топ-
ди./Қосимжон айириб, ўт орасига яшириб қўйган эди.
(Қ) // Ҳошимжон укасининг жасадини айириб, ўт орасига
яшириб қўйган эди. (ҚМ)
- 36—38 Бектемир мурдани шинелга ўради. Кейин Асқар полвон
билан авайлаб кўтариб, катта йўлнинг четига, баландроқ
ҳоли жойга элтишди./Бектемир мурданинг осилган ичак-
ларини аста ичига жойлаштириб, устидан бели орқали
бинт билан яхшилаб чандиб боғлади. Кейин Асқар пол-
вон иккиси авайлаб кўтариб, катта йўлнинг бошида, ба-
ландроқ ҳоли жойга элтишди. (Қ, ҚМ)
- 38 Ҳошимжон/Қосимжон (ҚМ)
- 40 Асқар Полвон/Асқар (Қ)
- 42 қабрни/ерни (Қ, ҚМ)
- 42 Ҳошимжон/Қосимжон (Қ)
- 92—93-бетлар.
- 43—1 Бектемир жасадни чуқурдаги Полвонга узатаркан,/Бек-
темир ўликни кўтариб, чуқурдаги полвонга узатаркан,
(Қ, ҚМ)

93-бет.

- 2 тайёрдай, хўнграб юборди./тайёрдай қаттиқ фарёд кўтарди. (Қ, ҚМ)
9 такрорлаб, фотиҳа ўқиди./ўқиб, фотиҳа ўқиди. (Қ)
11 қучоқлагандек/қучоқлаган каби (ҚМ)
14 Бектемирга./Бектемирга. Қуръон сўзини ҳам эконоом қилдим. (Қ, ҚМ)
18 Муаллим чуқур хўрсиниб, базўр ўрнидан турди./Муаллим, мазорнинг гунг совуқлиги унинг дардли кўксига ёқаётгандек, айрилғуси келмади, чуқур хўрсиниб, базўр ўрнидан турди. (Қ, ҚМ)
22 — Қасосни бошладим./— Қасосни бошладим. Урдим, (Қ)
24 фашистнинг/немиснинг (Қ)

93—94-бетлар.

- 27—24 Генерал ертўлада бир гуруҳ офицерлар билан ~ чиқиб кетдилар. Эртаси/Эртаси (Қ)

94-бет.

- 28 ҳам орқага силжимади./бўлсин силжимади. (Қ)
30 билган эди./олган эди. (Қ)
31 этган/этдиги (Қ)
33 уйқусизликдан/уйқусираб (Қ, ҚМ)
34 гўё/гўё қимир (Қ)
35 бирдан очилиб/очилиб (Қ)
35—41 телефон жиринглади — генерал Соколов ~ буйруқ берди.— ~ Унга бизнинг иккита ротамиз қуршовда қолган эди./чекинишга буйруқ! Ғазаб ва ношушликдан ориқ юзи қийшайди. Буйруқнинг мазмунини ўйлади. Унга бизнинг катта қисмимиз қуршовда қолган эди. Сўл ёқда эса бир группировка муҳим таянч нуқталарини қолдириб, орқага қаттиқ улоқтирилган. (Қ, ҚМ)
43 ертўлада/землянкада (Қ, ҚМ)

95-бет.

- 2 Шошилинич/Шошғич (Қ)
3 душман уни эрта билан темир ҳалқа ичига қамашни мумкин эди./эрта билан душман сиқиб, темир ҳалқа ичига уни қамашни мумкин эди. (Қ)
6 қўл остидаги командирларини/қисмчаларнинг командирларини (Қ)
15 қадам ташлаб./қадам (Қ)
15—16 У муштумини/Муштумини (Қ)
17 қисаркан./сиқиб, (Қ)
17 сачратиб:/сачратиб бақирди: (Қ)
18 бўлайликми?!/бўлайлик-а? (Қ)
24 отряд/қисмлар (Қ, ҚМ)
28 Кейин муҳим/Маслаҳатлар берди-да, муҳим (Қ, ҚМ)
29 ертўладан/землянкадан (Қ)

95—96-бетлар.

- 30—19 Никулин олдида қўққисдан тўхтаган машинадан генерал тушди. ~ Генерал гоҳ пиёда, гоҳ машинада дивизияга ичкарилаб кетди. Анча/Анча (Қ)

97-бет.

- 3—4 солдатларнинг асабларига қаттиқ таъсир қиларди./пайтада асабларга қаттиқ таъсир кўрсатади. (Қ, ҚМ)

- 4 Шошилиш./Улар шошилиш, (Қ)
- 7 юрагида/юрагини (Қ); дадиллик орттирарди./Маҳкамроқ пишитарди. (Қ)
- 8 генерал/командир (Қ)
- 9 ва ўйлаган/ва унинг, ўйлаган (Қ)
- 10 то товонигача/товонинггача (Қ)
- 16—17 Ярадорлар даҳшатли оғриққа чидай олмай, инграшарди.
/Ярадорлар қўрқув аралаш, тиш қисиб, даҳшатли оғриққа чидай олмай, инграшарди. (Қ, ҚМ)
- 23 қолди-ю./қолди (Қ)
- 23—24 рота командирлари ва жангчилар билан ўзини ўтга урди./бир зум имирсилаш ёки ботинмаслик — қиёмат қўпади! Никулин уч-тўртта ёрдамчи командир ва жангчилар билан ўзини ўтга урди (Қ, ҚМ)
- 27 пуфлаб./пуфлаб-пуфлаб, (Қ)
- 30 инграр./«ниҳраб» инграр, (Қ)
- 38 уйғотади./уйғотганди. (Қ)
- 98-бет**
- 5 бир бегона/бегона (Қ)
- 6 ҳунарга/ҳунарда (Қ)
- 8 қадрлайдилар/қадрлай бошлайдилар... (Қ, ҚМ)
- 9 бир кўришдаёқ./бир кўриш биланоқ, (Қ)
- 12 тушунтиради:/тушунтирганди: (Қ)
- 20—21 дея жавоб берди Дубов пўнғиллаб, зарда билан./пўнғиллаб, зарда билан жавоб берди Дубов. (Қ)
- 23—24 Немис-фашистлар жанг ишини пишиқ билади./Немис жанг ишини пишиқ билади. (Қ)
- 29 қушов/қамов (Қ)
- 31 Бектемир нохушлик билан/нохушлик билан (Қ, ҚМ)
- 32 қилди./қилди Бектемир. (Қ, ҚМ)
- 35 чекиниш учун/қочиб учун (ҚМ)
- 36—37 деди Дубов заҳарханда билан./— деди заҳарханда билан Дубов. (Қ)
- 40 кўриб, кейин/кўргандан кейин (Қ)
- 41 лекин дард билан./лекин ичи билан гапириб. (Қ, ҚМ)
- 99-бет**
- 13 бағоят ҳурматли./ҳурматли, (Қ)
- 18 ёнида/олдида (Қ)
- 23—28 Вазмин тўплардан ~ ўз-ўзига.
Кейин/Кейин (Қ)
- 32—33 ўзларини секин оқаётган зилол сувга ташладилар./секин оқаётган зилол сувга ўзларини ташладилар. (ҚМ)
- 37 отларга/тиртишган отларга (Қ)
- 40—41 совуқдан бадан қалт-қалт титрайди, бироқ батальон яна тўхтовсиз йўл босди./совуқдан қалтираган гавда билан яна тўхтовсиз йўл босдилар. (Қ, ҚМ)
- 100-бет.**
- 7 вақт бор./вақт борга ўхшайди. (Қ, ҚМ)
- 17 қайтишяпти./қайтыптилар. (ҚМ)
- 34 товуш/имонли товуш (Қ)//товуш билан деди: (ҚМ)
- 101-бет.**
- 13 батальон/қисм (Қ)
- 15 ўқларнигина/патроннигина (Қ)//патронгина (ҚМ)

...[Бу бобнинг юқориси қайтадан ишланиши керак.]*

25 Батальон/Қисм (Қ)

40 сўкиниб/онангни! — сўкиниб (Қ)

102-бет.

1 уйқу аралаш сўкинди Полвон./Қизингни... — деб уйқу аралаш деди Асқар полвон. (Қ)

8 батальон/қисм (Қ)

13 аскарларига/дасталарига (ҚМ)

19 Бу туйғу/Бу дардли (Қ)

22 ҳазиллашиб/ҳазиллашмоқдан (Қ)

32 бетоқатлантиради./бетоқатлантирар эди. (Қ)

34 «Қолдир!»/«Қолдир!» [зажигалкалар ҳақида]** (Қ)

42 берди./этди. (Қ)

103-бет.

6 буларга/бу қисмга (Қ)

6 Оғир ярадор бўлган младший лейтенант/Оғир ярадор кичик лейтенант (Қ)

7 бешта/етти (Қ)

16 элтардилар./жангчилар элтардилар. (Қ)

20 станогини/частини (Қ)

34 санғиб/қанғиб (Қ, ҚМ)

38 Бектемирнинг қулоғига:/секингина деди Бектемирнинг қулоғига: (Қ)

39 — Қибла номаси билан/— Қибланомани, (Қ)

40—41 йўл бошловчи — таваккал! — деди секин./йўл бошлиқ — таваккал! (Қ)

104-бет.

7 уни.../уни. Асқар полвон бирдан қашина бошлади. Қимдандир «сорок» тилаб олган тамакини, кўзларини юмган ҳолда, катта завқ билан сўраётган Дубов ҳам бир қўли билан биқинини зўр бериб қашир эди. Бектемир ҳар икки дўстига тикилди-да, илжайиб қўйди.

— Ҳа, кул, тухумдай тоза йигитча? — деди Асқар полвон лабини буриштириб.

— Мен ёлғиз эмас эканман, деб кулаяпман, тентак!

— Бу, тўғрисини айтганда, — деди қашинида давом этиб Асқар полвон, — кирликдан эмас, ғамдан... Биласанми, ғам — бит!

— Бит ўқдан ёмон, нафсиламрда. Баданни секин-секин ғалбирлайди. Шу ерда қўнсак эди, анови ҳалқоб сувда қўйлак-иштонни бир чайиб олардик. Нима дейсан? (Қ, ҚМ)

14 телмурадлар./термилардилар ва фахрий қоровулликда алифдек тик қотиб турардилар. (Қ)

18 охирида:/охирида деди: (Қ)

20 оламиз! — деди./оламиз! (Қ)

21—22 оқ қайин орасида/берёза дарахти орасида (Қ, ҚМ)

29 Тўққизинчи боб/— (Қ)

30 батальонга/қисмга (Қ)

* Ёзувчи эслатмаси. — Ред.

** Бу ва бундан кейинги изоҳлар Ойбек қаламига мансуб бўлиб, улар ёзувчининг асар матнига турли қўшимчалар киритмоқчи бўлганидан дарак беради.

105-бет.

- 9 зўрга/базўр (Қ)
11 Кечга яқин./Кечга яқин эди. (Қ)
12 бу ерда/шу ерда (Қ)
23 қабрга/мозорга (Қ)
30 илоннинг/унинг илоннинг (Қ)

106-бет.

- 9 фашистлардан/немислардан (Қ, ҚМ)
10 шу ерлик/маҳаллий (Қ, ҚМ)
22—23 оқ булут парчалари/оқ булутлар (ҚМ)
26 оқ қайинларнинг/берёзаларнинг (ҚМ)
26 кумушдай товланиб,/кумушланди, (Қ)
30 Арчаларнинг/Елкалар — арчаларнинг (Қ)
31 ярқираб кетди./қайнади. (Қ)

107-бет.

- 15 буталар/чибиқлар (Қ)
17 пайтавасини/портянкасини (ҚМ)
38 одам/инсон (Қ)
42 толалари/бармоқлари (ҚМ)

108-бет.

- 22 яшиклари./коробкалари (Қ, ҚМ)
24 кўрди,/кўрди-да, (Қ, ҚМ)
38 чиқарди./чиқарди. Кейин бирдан най эсига тушди. Қандай унутган? Илгари кам чалмаса-да, (қон ва ўлим орасида найга не эҳтиёж!) баъзан қўлига олиб кўрар, яна артиб, қўнжигга тиқарди. Бектемир найни олиб, қизчага тутқизди. Ҳеч қандай безаксиз ясалган асбоб қизчани қизиқтирмади шекилли, у тешиқларига қаради-да, аста ерга қўйди ва худди ҳаста болалардек хўрсинди. Бектемир найни лабига қўйиб, бир неча қисқа садо чиқарди. Қизча гўё қулоқларига ишонмагандек, кўзларини жовдиратди, найни ўйинчоқ сингари ҳовлиқиб томоша қилди, тешиқларига бармоқларини тиқиб кўрди, кейин лаби билан пуфлади. Товуш чиқара олмагач, қора амакига берди. Бектемир хахолаб кулди-да, астойдил, завқ билан чала бошлади. Фақат куй энди авжга келганда, қизча унинг қўлидан юлиб олди, найни. Бектемир кулиб, деди:

— Бу сеники, қизчам, сенга бердим.

- 39 — Отинг нима? Айт, как звать? Айт, нима? Айтақол... /— Қани, отинг нима? Айт, как звать? Айт, имя? Айтақол... (Қ)
42 — севниб/суюб (ҚМ)

109-бет.

- 3—4 Қизча бирдан Бектемир тиззасига бошини қўйиб, эркалик, ялинчоқлик билан деди:/Қизча найнинг тешиқларини пуфлади, овоз чиқарувчи «сирини» кўрмакка тиришгандек, ҳамма тешиқларга қаради-да, бирдан Бектемир тиззасига бошини қўйиб, эркалик, ялинчоқлик билан деди: (Қ)
11 қизчанинг/қизнинг (Қ)
19—20 — Ҳозир нима еймиз? — сўради қиз олтин киприкли, зангори кўзларини жовдиратиб./— А, ҳозир нима ей-

миз? — олтин киприкли, зангори кўзларини жовдиратиб сўради қиз. (Қ, ҚМ)

20 — Ҳозирми? Ухлаймиз.../— Ҳозирми? Мана буни чаламиз. Кейин ухлаймиз...

25 кўргандек/кўрган каби (Қ)

26 қимирлатиб:/қимирлатиб деди: (Қ, ҚМ)

28 қаёққа боради? — деди/қаёққа боради? (ҚМ)

37 ёпди-да, ёнбошлаб уйқуга кетди./ёпди-да ёнбошлаб, уйқу аралаш секингина алла айта бошлади: (Қ)*

109—110-бетлар.

40—2 бўйнидан ичига ҳам сув оқиб тушган. Суюклариди оғриқ. Қизча унинг бағрига суқилиб, инграб ётарди./Сув бўйнидан ичига ҳам оқиб тушган. Қизча унинг бағрига суқилиб, гингишиб ётади. (Қ, ҚМ)

3 туриб. Кейин у/турди. (Қ)

4 бўш буюм халтасини/бўш аскарый халтани (Қ, ҚМ)

5 қизчанинг бошига кийгизиб кўтариб олди./қизчага бошдан кийгизиб кўтарди у. (Қ, ҚМ)

6 жиққа хўл бўлган қизча/хўл қизча (Қ, ҚМ)

7 қамчилайтиди./қамчиндан узади. (Қ, ҚМ)

9 гўдак йиғлайди./халтанинг ичидан гўдакнинг йиғисини эшитилади. У энди йўналишни ҳам тамом йўқотган. (Қ, ҚМ)

21 тўхтади./тўхтаб, (ҚМ)

27 пусиб/четланиб (Қ, ҚМ)

29 Қизчани ерга қўйди./Қизчани халтадан чиқарди. У жилла увимаган, (Қ)

34 силқиб/силжиб (Қ)

36 обмоткаларидан/портянкаларидан (Қ, ҚМ)

37 қайинларнинг/берёзаларнинг (Қ, ҚМ)

37—38 шарақ-шарақ/қўли билан шарақ-шарақ (Қ)

41 деди Бектемир./деди эркалаб Бектемир. (Қ, ҚМ)

111-бет.

6 шинели билан тўсиб./шинели билан қоплаб. (ҚМ)

19 Теваракка айланиб./Теваракни айланиб, (ҚМ)

34 илиб олди./илиб олиб, (ҚМ)

40 қий-чув тўла/қий-чувли (ҚМ)

42 батальонига/қисмига (Қ)

112-бет.

1—2 оқаётган/силжиган (Қ, ҚМ)

2 бўлади./азоб беради. (Қ, ҚМ)

4—5 ёмғир ва шамол тўполонида қулоқларига ўқ садоси гира-шира етди./милтиқ отишма садоси қулоқларига ёмғир ва шамол тўполонида гира-шира етди. (Қ, ҚМ)

6 Отишма. Ҳар/Ҳар (Қ)

113-бет.

4 ниманингдир/гўё ер остидан (Қ)

4—5 Тахта уйнинг ертўласида ҳайвон борлигини пайқади./Эски тахта уйнинг таги, подвалда ҳайвон борлигини пайқади. (Қ, ҚМ)

12 дармон/мой (Қ)//хол (ҚМ)

20 умидида/умидида узоқ замон (Қ)

* Қўлёзмада алла тексти учун жой қолдирилган.— Ред.

- 25 Ҳаво туман./Ҳаво туманли. (ҚМ)
26 ертўлага/подвалга (Қ, ҚМ)

114-бет.

- 5 ёнбошлади./ёнбошлаган эди. (Қ, ҚМ)
9 бошлади./бошлаганди. (ҚМ)
14 эшитилди./эшитди. (Қ)/етди. (ҚМ)
22 дарахтлар орасида/огочлар орасида (ҚМ)
22 рус жангчилари/жангчилар (Қ)
24 ёқимли/хизрнинг овозидай ёқимли (Қ, ҚМ)
39 бир умрга арзийди./минг тангага арзийди. (Қ)

115-бет.

- 1 бошқа бири/биттаси (Қ, ҚМ)
2—3 гапга солди./гапга солмоққа киришди: (Қ, ҚМ)
6—7 деди Бектемир/деди-да, (Қ, ҚМ)
9 узоқларда қолган/узоқларда, ўз оилаларида қолган (Қ)
22—23 Бектемирга майор ўзини/У ҳам ўзини (Қ, ҚМ)
23 туюлди./туюлди Бектемирга. У деди: (Қ, ҚМ)
25 жуда мурғак-да./мурғак, (Қ)//нозик, мурғак бу, (ҚМ)
27 Ўлмайди./Кўтаради. (Қ, ҚМ); бу,/яратилган-ку, (Қ, ҚМ)
31 Шу қадар севасанми?/Шундоқ суясанми? (ҚМ)
33 ваҳимага тўлдириб, қутурадди./ваҳмли шовқинга тўлдириб, қутурадди. (Қ, ҚМ)
34—35 боришарди./юришарди. (Қ, ҚМ)
38 кетишмоқда, 'борадилар, (Қ, ҚМ)

116-бет.

- 4 — Олмайди. Оғир бўлади, дейди./— Олмайди. Ужар одам. Оғир бўлади, — дейди. (Қ, ҚМ)
5 командирингизми? — деб сўради./командирингизми? (Қ)
7 фашист/немис (Қ, ҚМ)
14 инграб, /гингшиб, (ҚМ)
21—22 кенгашлар, маслаҳатлар бериб,/кенгашлар бериб, (Қ, ҚМ)
37 ўт чақиш қийин бўлди./ўт чақиш қийнади. (ҚМ)
40 Глуховнинг/Елғиз Глуховнинг (Қ, ҚМ)

117-бет.

- 13 — Нега? ўт ёниб турди-ку, — деди Бектемир./— Йўқ, ўт ёниб турди-ку, (Қ)
15 деди-ю, бироз/бир оз (Қ)
36 бу/шу (Қ)
42 фашистнинг/немиснинг (Қ, ҚМ)

118-бет.

- 4—5 Лекин чекиниш душманга яна ҳам қаттиқроқ/Лекин душманга янги ва қаттиқ (Қ)
8 қадалади./қадалади. Еп-ёруғ кун эди. Жанг ҳар кунгидек. (Қ, ҚМ)
9—10 улоқтириб ташлаймиз./Энасиникига улоқтирамиз, ярмиси ер тишлаб қолади. (Қ)
19 мардларча/мардча (Қ)
20 чекинишга/яширин силжишга (Қ)
22 бирон/бир (Қ)
23 деб ўйладим./ўйладим. (Қ)
25 душман парашютчилари/парашютчилар (Қ, ҚМ)
33 тиқиб ол!/тиқ! (Қ)
38 сўзни/фикрни (Қ, ҚМ)

39 уставдан/уставлардан (Қ)

40 лозим./керак. (Қ, ҚМ)

119-бет.

1 бир жойда/бир жойга (Қ)

2 латта-путталар/латта-путта, халта-хулталар (Қ, ҚМ)

7 Партия урушинг/Уртоқ Сталин (Қ)

15 муваффақият/муваффақият билан (Қ)

16 бизни ҳам аниқ жадвал билан тез кунда тиз чўқтирмоқчи эди./аниқ жадвал билан юриб, бир кунда бизни тиз чўқтирмакчи эди./ (Қ, ҚМ)

18 фашист/немис (Қ, ҚМ)

19 фашистнинг/немиснинг (Қ, ҚМ)

22 ярадорларга вовилларди, холос./ярадор асирларга ҳовилларди, холос. (Қ)//ярадорларга ҳовуллади, холос. (ҚМ)

30 Шаҳарчаларинг/бир чақага арзимайдиган ифлос шаҳарчаларинг (Қ)

30 аҳмоқона/аҳмоқча (Қ, ҚМ)

41 деб сўради Бектемир қизиқиш билан./қизиқиш билан сўради Бектемир. (Қ)

120-бет.

1 яшиндай/чақмоқдай (Қ, ҚМ)

2 қулатгандек/қулатган каби, (Қ)

8—9 машинаси унга хизматда./машинасини эмаётир. (Қ, ҚМ)

11 линияларда/чизиқларда (Қ)

19 ўйчан./ўйчан эди. (Қ)

19—20 душман/қайдандир душман (Қ)

2—3 ҳар ёққа тикилди./вақтни тайинламак учун ҳар ёққа тикилди. (Қ, ҚМ)

120—121-бетлар.

42—1 чиқарди-да./тўкди-да, (ҚМ)

121-бет.

6 пайти келганда./ўз моментиди (Қ, ҚМ)

7 бекор/бўшга (Қ)

11 яқин бордим./ёпиша келдим, (Қ)

11—12 деди Глухов ҳаяжон билан./ҳаяжон билан гапира бошлади Глухов. (Қ)

13 ўт/майса (Қ)

16 Асирларни/Бир тўда асирларни (Қ)

18 Роса /Неча (Қ, ҚМ)

23 деб кўздан йўқолди./деб йўқолди, (ҚМ)

26 ўзимни/емақдан ўзимни (Қ); Бир бурдасини./Бир парча (Қ, ҚМ)

31 оз-оздан/оз-оз (ҚМ)

35 гарами орасига/уюми орасига (ҚМ)

37 шундай/мундай (Қ)

39 аравага/тележкага (Қ, ҚМ)

42 сигаретни тутатиб./сигарасини тутатган ифлос (Қ, ҚМ)

122-бет.

8 яхши, иш ўнгидан келди./Йўқ, иш мойлагандай сип-силлиқ чиқди. (Қ, ҚМ)

24 деди/жиддий деди (Қ)

29 Иссиқ картошкани./Буғли, иссиқ картошкларни (Қ)
//Буғли, иссиқ картошкани (ҚМ)

33 вовлаши./ҳовиллаши, (Қ, ҚМ)

- 43 бошлади./бошлаганди. (Қ, ҚМ)
- 123-бет.
- 3 ботгандан/оғгандан (Қ)
- 11 бошлайсан?/бошлайсан бизни? (Қ)
- 12 фрицлар/нимчурa (Қ)
- 19—20 деди Бектемир Глуховга қизчани узатиб./деди Глуховга қизчани узатиб Бектемир. (Қ)
- 21 хўп денг./хўп деяверинг, (Қ)
- 21—22 кетади-я./ҳам кета олади. (Қ)
- 23 — Қизинг йиғлайди./— Боланг йиғлайди, (Қ)
- 23—24 ун чиқармаслик керак,% деди майор./жимжитлик керак бизга,— рози бўлмади майор. (Қ).
- 24 Лекин Глухов/Глухов (Қ)
- 28—29 совуқ тўлқинлар баданини/баданни (Қ)
- 31 милага қоқингандай бўлди./милага қоқилгандай кутилмаган эди./ (Қ, ҚМ); Кудринга/Кудриннинг (Қ)
- 38 У қичқириб йиғлаган/Қаттиқ қичқириб йиғлаган (Қ, ҚМ)
- 40 Пахомов ўлжа/Пахомов бақириб сўкди-да, ўлжа (Қ, ҚМ)
- 123—124-бетлар.
- 1 қалай? — деди Бектемир./қалай? (Қ)
- 124-бет.
- 2 «Тамом»/«Тамом!» Қандай қилиб? (Қ)
- 4 фашистлар/немислар (Қ)
- 9 — Сувда/— Сувга (Қ)
- 14 анчагача/узоқ вақтгача (Қ)
- 20 ўзича./ўз-ўзича. (Қ)
- 21 инграр/гингшир (Қ, ҚМ)
- 28 юпатди./юпатди уни: (Қ)
- 33 шақ-шақ/шарақ-шарақ (Қ)
- 33—34 Гугуртми ё зажигалками/Гугурт ё зажигалка бўлса (Қ)
- 36 ҳушсиздек/ҳушсиз каби (Қ, ҚМ)
- 41 Қаттиқ/Энг қаттиқ (Қ)
- 125-бет.
- 4 Ана, эшитяпсанми./Этамиз ана, эшитасанми, (Қ)
- 11 ҳужжатларини/документларини (Қ)
- 15 тикилиб қолишди./тикилишди. (Қ)
- 19 бир ҳовуч/хотира учун командир, бир ҳовуч (Қ)
- 21 деди Бектемир/деди (Қ)
- 22 тикилиб./тикилиб Бектемир. (Қ)
- 29 ўз/у ўз (Қ)
- 30 ухласин! — деди./ухласин! (Қ)
- 33 танҳо қабр пайдо бўлди!/танҳо бир манзара! (Қ)//танҳо мазор (ҚМ)
- 37—38 жанговар солдат ва/шонли жанговар ва (Қ)
- 39 Қизча/Бўйнигача қонга ўралган қизча (Қ, ҚМ)
- 126-бет.
- 1—2 туришди./турдилар. (Қ)
- 3 очилди./тиниқ очилди. (Қ)
- 3—4 қуёшда япроқлар олтиндай мудрарди./қуёши япроқларнинг олтинида жим мудрарди. (Қ)
- 5 душман бомбардимончи/катта бомбардимончи (ҚМ)
- 7 судрашарди./судрашади. (Қ)
- 7 Гоҳ узоқдан/Узоқдан (Қ)
- 18 қил-чи./гапир, (Қ)

- 27 бармоқдай/бош бармоқдай (Қ)
 32—33 ўтқазиб қўйганини айтди. Унинг сўзлари болаларча содда, самимий, ўтқазиб қўйиш учун бугун тонгдан буён разведкада юриб, энди уларга қайтаётганини сўзлади. Унинг сўзлари болаларча содда, самимий, (Қ)
 37—38 бепарво жавоб берди бола./тупуриб, бепарво жавоб берди бола. (Қ)//имрайиб, бепарво жавоб берди бола. (Қ,М)
 41 беради./беради. Албатта ишлаш осон эмас. (Қ, ҚМ)

127-бет.

- 3 бу ерда/бунда (Қ)
 4 беринг-чи./беринг уни. (Қ)
 11 илиқ/аскарча илиқ (Қ)
 12 қарши олдилар./қаршиладилар. (Қ)
 13 эди./эдилар. (Қ)
 25 титиш/тинтув (Қ)
 27 ўткир, йирик кўзли./қатъий, ўткир, йирик кўзли, (Қ)
 39 қизчага/қизчасига (Қ)
 41 бир кўзли, қийшиқ киши/бир кўзи қисик (Қ)
 42 унга:/унга деди: (Қ)

128-бет.

- 8 — Оббо, нонкўр!— Мана нонкўр! (Қ)
 13 афзал ҳам./афзал. (Қ)
 27 дарахтлар/қулаган дарахтлар (Қ)
 32 ўққа тутди./шиддатли ўққа тутди. (Қ)
 34 ётарди./ўлик ётарди. (Қ)
 38 киришни./киришмакни, (Қ)
 40 таъкидлади./таъкидлади. Узоқда тунги жангнинг шовқини. (Қ, ҚМ)
 40 Шамол узоқдан ёнган/Шамол ёнган (Қ)
 42 ваъда қилгани учун/ваъда қилганидан (Қ)

129-бет.

- 7 очликни ҳам/очликни (Қ)
 8 Учраган/Гўё учраган (Қ)
 10 қизча билан ноҳорлик қилди./қизчаси билан ноҳорлик қилди. Қолбаса қазидек тотли туюлди. (Қ, ҚМ)
 11—12 ҳамширага бераман./сестрага бераман. Яхши хотин. (Қ)
 12 печенье/яна печенье (Қ)
 16 мен жанг қилишим керак./амакинг жанг қилиши керак. (Қ)
 17 фашистни/немисни (Қ); фашист/немис (ҚМ)

129—130-бетлар.

- 21—4 Бектемир қизчаси билан ∞ югурди.
 Бектемир/Бектемир (Қ)
 5—9 Бектемир ертўлага кирди. Оқ фартуги устидан боғланган камарга катта қин осган, ∞, юзида ажинлари сезилиб турган аёлга қизчанинг таърифини юмалоқ-ёстиқ қилиб сўзлади./Бектемир [тавсиф]** землянкага кирди. Оқ фартуги устидан камарга катта кабура осган. ∞, юзида ажин сезилган аёлга қизчанинг таърифини қисқача, юмалоқ-ёстиқ қилиб сўзлади. (Қ, ҚМ)
 10 қисиб/сал қисиб (Қ)
 12 боқинглар./боқларинг, (Қ)
 14 кўриб турибсан-ку./биласанми? (Қ, ҚМ)

- 15—16 — Майли қолдир... Бир иложини қиламиз./— Бизга қолдир, бу дўндиқчани жойлаштирамиз. (Қ)
- 17 — Раҳмат, — деди Бектемир енгилланиб./— Яхши. Раҳмат. — деди енгилланиб Бектемир. (Қ)
- 19 бўлинг,/бўл, (Қ)
- 21 фронт ичкарисига/узоқ тылга (Қ)
- 25—26 — Фронт ичкарисига? Ўзбекистонгами? Мумкинми? — деб сўради Бектемир жонланиб./— Ўзбекистонга-чи? Мумкинми?— сўради Бектемир жонланиб. (Қ)
- 27 — Сен Ўзбекистонданми?/— Узоқ тылга, сен Ўзбекистонданми? (Қ)
- 30 сестра./санитарка-сестра, (Қ)
- 37—38 Бу мумкин... — деди аёл қўлига қалам ва қоғоз олиб./Ишонаман, бу мумкин нарса, — қалам ва қоғоз олиб деди тўппончали хотин, (Қ)
- 38 — Чин ота бўлишга ҳаққинг бор./Бектемирнинг планидан таъсирланиб. — Чин ота бўлишга ҳаққинг бор. (Қ)
- 39 шу қадар/шундай (Қ)
- 40 аёл/хотин. (Қ)
- 41—42 «Бу жўжани олиб бор,/«Элт бу жўжани, (Қ)
- 131-бет.
- 3 ертўладан/землянкадан (Қ)
- 8 амакисига/амакига (ҚМ)
- 8 ҳамшира/сестра (Қ)
- 14 тўда-тўда/гуруҳ-гуруҳ (Қ)
- 21 олифта,/олифтанамо, (Қ)
- 21 озода,/тоза, (Қ)
- 22 тийрак/жонли (Қ)
- 23 шаҳдам/илдам (Қ)
- 26—27 бўлмаса ҳам./чоғи эмас! (Қ, ҚМ)
- 35 сўраб,/сўраб олиб, (Қ)
- 132-бет.
- 1 неча бор/неча (Қ)
- 10 қилинглр./қилингиз. (Қ, ҚМ)
- 13—14 почтальон келиши биланоқ топширди-да, кейин ертўлага кириб кетди./почтальонга тутқизиб, землянкага (Қ) //почтальонга тутқазиб, дам олгани землянкага кириб кетди (ҚМ)
- 29 кўприк остидан/кўприк қавагидан (ҚМ)
- 35 тупроқни суфлаб, ёш, туйгун жангчиларнинг устига сепди./тупроқни суфлаб, жангчиларнинг устига сочди. (ҚМ)
- 41 станция ёнади./станцияда ёнгин. (ҚМ)
- 133-бет.
- 3 момақалдироқдек/қорин гулдурегандек (ҚМ)
- 134-бет.
- 2 қишлоқ жойлашган,/кичкина қишлоқ жойлашган, (ҚМ)
- 21 — Қаёққа бораман,/— Бека, қаёққа бораман, (ҚМ)
- 23 — Тушунаман. Қийин./— Ҳаммасини тушунаман. Қийин замон. Чекиниш — даҳшат. (ҚМ)
- 26 баравар./баравар. Худонинг даласига сиғмайди. (ҚМ)
- 32 беш-олти ёшли,/айланган олти-беш ёшли (ҚМ)
- 33 тиниқ,/тиниқ зангори (ҚМ)
- 39 фашистни/немисни (ҚМ)

135-бет.

- 1 Амакинг чарчаган», — деди у/Амакинг чарчаган», (ҚМ)
- 13 сал юмди./сал юмиб, (ҚМ)
- 20 Сендақа.../Сандек. (ҚМ)
- 29—30 қизгин паллаларда/қизгинлашган паллаларда (ҚМ)
- 34 мотоцикл/мотоциклет (ҚМ)

136-бет.

- 1—2 Қишлоқ совети идорасининг алғов-далғовини чиқаришди./Сельсовет идорасини кўчага улоқтиришди. (ҚМ)
- 5 отиб чиқишди./отиб чиқди. (ҚМ)
- 5—6 Уч экан/Уч эмиш (ҚМ)
- 11—12 аллақандай илгаридан белгиланган шарт билан/қандайдир илгаридан шартланган ўлчов билан (ҚМ)
- 15 ёнингдаги/ён бағрингдаги (ҚМ)
- 22 кўкиш/кулранг (ҚМ)
- 23 жавон устига ташлади,камод устига ташлади-да,
- 28 негадир/қандайдир (ҚМ)
- 34 командировкада/командировкаларда (ҚМ)

137-бет.

- 1 қозонишига/қозонажагига (ҚМ)
- 5 лабораториясида/лабораторияларида (ҚМ)
- 7—8 орзулари билан/орзуси билан (ҚМ)
- 9 Аммо бу йил кузда/Аммо қувончли ўқиш фасли кузда (ҚМ)
- 10 бадмаст/маст (ҚМ)
- 15 билади./билади. Жангчи батальонданман, дейди ўз батальонини. (ҚМ); Уз қисмини/Уз частини (ҚМ)
- 23 лекин сен жим тур, бўлмаса пешонангдан отади./пешонангга очередь узмоқда, бармоғингни қимирлатма, кўзингни олайтирма, шундагина қутуласан! Нахалларнинг худоси — темир кучи! (ҚМ)
- 28 — Техникаси зўр.— Техникаси қаттиқ. (ҚМ)
- 34 бунақа беҳуда гапларни!/шундай бўш гапларни! (ҚМ)

138-бет.

- 4 ертўла-чи?/подвал-чи? (ҚМ)
- 14 уларнинг ёнига/бирдан уларнинг ёнига (ҚМ)
- 43 Унинг бошини/Бошини (ҚМ)

139-бет.

- 4 деб гап бошлади./деб бошлади. (ҚМ)
- 7 фашист/немис (ҚМ)
- 36 кундузи тайёрланган/обедга тайёрлаган (ҚМ)

140-бет.

- 4 гармончи./гармонист, (ҚМ)
- 13 дағал овоз билан:/дағал равишда деди: (ҚМ)
- 19 кийиниш мумкин./кийиниш керак. (ҚМ)
- 32 — Шу ҳам гапу, уф,/— Ана ўхшатиш, уф, (ҚМ)
- 42 кўтарилган бўрон/тарқалган бўрон (ҚМ)

141-бет.

- 9 қайнаб турган чой/қайнаган чой (ҚМ)
- 13—14 мароқ билан ҳикоя қила кетди./жонли ҳикоя қила кетди. (ҚМ)
- 14—15 Ора-чора/Ора-сира (ҚМ)
- 23 беихтиёр/беихтиёр равишда (ҚМ)
- 28 бир сир бор./бир секрет бор. (ҚМ)

142-бет.

12—13 шу оң эшик/эшик (ҚМ)

19—20 — Оч эшикни! — деб чол боши билан эшик томон имо қилди бекага./— Қиргиз уларни! — боши билан эшик томон ишорат қилди бекага. (ҚМ)

25 узунчоқ бошли ефрейтор/ингичка бошли ефрейтор (ҚМ)

143-бет.

19—20 столда турган/столда ётган (ҚМ)

23 ташқарига чиқиб кетди./ташқарига отилди. (ҚМ)

43 вилкаларни шақирлатиб,/асбобларни шақирлатиб, (ҚМ)

144-бет.

8 — Хўжайинлик қилишяпти./— Хўжайинлик қилаётирлар, (ҚМ)

12 боёқиш./боёқиш, содда одам, тил билмайди, йўл-йўриқ билмайди. (ҚМ)

13—14 кетгандан кейин олиб келиб, бафуржа тўйинтирмоқчи /кетгандан кейин, бафуржа келтириб тўйинтирмоқчи (ҚМ)

14—15 Ишқилиб, муттаҳамлар/Айт, муттаҳамлар (ҚМ)

18 фаҳмладим./фаҳмладим. Мактабда ўтган эдик-ку. (ҚМ)

25 эркалаб, овутишга/эркалаб, сўз билан овутишга (ҚМ)

26 атрофида маст, чайқалиб ўтирган солдатлар/атрофида чайқалиб ичишган солдатлар (ҚМ)

29 ишора қилди./ишора этди. (ҚМ)

30 ётқизди-да./ётқизиб, (ҚМ)

145-бет.

5 тушган, текис,/ошган, текис (ҚМ)

10 ва ялтоқлик билан деди:/ва ҳар орзусига осонгина бўйсундираверишга ишонган эски ошнаси билан учрашган-дек ялтанглик билан деди: (ҚМ)

12 жижча ичинг/ярим стаканнинг ярмини ичинг (ҚМ)

20 ўжарлик билан/ўжарчасига қистаб (ҚМ)

24 хахолашди./хахолашди. Кимдан кулишди номаълум. (ҚМ)

39 аллақандай/қандайдир (ҚМ)

146-бет.

33 чўчқалар тунаган!/маймунлар тунаган! (ҚМ)

147-бет.

3 юз-қўлини/бет-қўлини (ҚМ)

26 Солдат/Аскар

33—36 У Бектемирнинг ~ эдилар.

Гоҳ-гоҳ/Гоҳ-гоҳ (Қ)

37—38 Гоҳ-гоҳ олисдан катта бўш хумни тепгандагидек, артиллерия гумбуради./Гоҳ-гоҳ артиллерия овози олисдан катта бўш хумни тепгандагидек, ҳавода бўмбуларди. (Қ)

38 У янги/Янги (Қ)

148-бет.

3 шартта/кескин (Қ, ҚМ)

8 жасурлиги, фидокорлиги билан донг қозонган эди. /Фронтга беш кун бурун келса ҳам жасурлиги, фидокорлиги билан донг қозонган эди. (Қ)

11—12 деб сўради Рашид эски таниш ва ўктам йигит тури билан./сўради эски таниш ва ўктам йигит тури билан Рашид. (Қ)

19 қора кўз/менинг қора кўз (Қ)

26 аллақандай/қайдандир (Қ, ҚМ)
29 дўстим,/болахон, (Қ)

149-бет.

- 2 ёлқинли.../ҳам қизгин... (Қ)
3 жангда,/жанг қилаётир, (Қ, ҚМ)
9 Ҳошимхонга/Ҳошимжонга (Қ)
11 Қиз қоғозни тиззасига қўйиб, тез-тез ёзаркан,/Қиз тиззасида тез-тез ёзиб, (Қ)
18 давом этди:/сокин давом этди: (Қ)
19 — «Самандар акага салом!» Бу киши колхоз бригадири!
/— «Самандар акага — бу киши колхоз бригадири — салом». (Қ)
21 Ксения қалам учини тишлаб,/Ксения қалам учи билан тиззасини уриб, (Қ, ҚМ)
35 — Бас! /— Бас, бас! (Қ)
39 90 центнердан/110 центнердан (Қ); тўқсон!/бир юз ўн! (Қ)

150-бет.

- 3—4 жавоб берди/кулиб жавоб берди (Қ)
10 — Ҳеч нима англамайман... /— Ҳеч нима англамайман, аллақандай ваҳший одатлар... (Қ)
16 Аммо сизларни жуда соғиндим./Вақтим чоғ. Сизларни жуда соғиндим. (Қ, ҚМ)
17 Негаким/Наинки (Қ)
30 билан:/билан деди: (Қ)
32 ишонасанми? — деди./ишонасанми? (Қ)
33 деди Рашид./деб қолди орқасидан. (Қ)
34 йўлларда/қиз юмшоқ, қивроқ йўлларда (Қ)
35—36 жасур қиз билан гўё/жасур гўё (Қ)
37 ярадорлар/ярадор (Қ)
39 дока билан/даканадай (Қ)
40 гўё иситмаси бордек ёнарди./Қандайдир иситма вақтидагидек керик ёнарди. (Қ)//қандайдир иситма вақтидагидек ёнарди. (ҚМ)
40 У югуриб/югуриб (Қ)
41 сўрашди./сўрашди у билан. (Қ)

151-бет.

- 7 ранги/ранглари (Қ)
11 жонни/ҳаёт (Қ)
12 энг кучли/бу энг кучли (Қ)
14 учди./югурди. (Қ, ҚМ)
16 Битта ҳамшира/Сестра (Қ)//Бир сестра (ҚМ)
17 ертўлага/землянкага (Қ)
22 ҳамширалар/сестралар (Қ)
23 бироқ/лекин (Қ, ҚМ)
34 хириллар, шоферлар эса/хириллар, ириллар, юргизувчилари эса (Қ)//хириллаб, ириллар, юргизувчилар фронтда ҳар (ҚМ)
34 шумтакаларча/шумтакаларча беғараз (Қ)
35 нимагадир беғараз сўкишарди./ниманидир сўкишарди. (Қ)
38 ҳамшираларнинг/сестраларнинг (Қ)
43 аравага,/тележкага (Қ, ҚМ)

- 5 Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар/Алалхусус қаттиқ ярадорлар, сестралар (Қ, ҚМ)
 12 ўқлар/бу ўқлар (Қ)//гўё ўқлар (ҚМ)
 14 қичқирар эдилар./қичқиршиарди. (Қ)
 19 саломат қолганлари шерикларидан/шерикларидан (Қ, ҚМ)
 23 тиззаларини, болдирларини/тиззаларини, портянка устидан болдирларини (Қ)
 23 ишқади./ишқаларди. (ҚМ)
 28 емирилган/чиркин (Қ)
 31—32 шарққа қараб чўзилган/шарққа тобора чўзилган (ҚМ)
 37 ниқобланган/маскировкали (Қ, ҚМ)
 38 қаради:/қарарди: (Қ)
 38—41 оқ фартуғи устидан белига катта тўппонча тақиб олган ва профессорнамо, серсоқол, кўзойнакли бир киши билан алланималар ҳақида жиддий гаплашиб турган қиздан — Қсениядан кўз узмади./оқ фартуқ устидан катта тўппонча қини осилтирган ва профессорнамо, серсоқол, кўзойнакли киши билан нима ҳақдадир жиддий, корсозча гаплашган қиздан — Надядан кўз узмасди. (Қ, ҚМ)

153-бет.

- 2 темир йўл формасидаги/темир йўлчи формасидаги
 4 гувур/гувур (Қ)
 11—12 тупроқ уюмлари/ер уюмлари (ҚМ)
 13 кўринарди./қон халқоблари кўринарди. (Қ)
 14 Қсенияни/Надяни (Қ)
 15—16 «Қсения Орлова!»/«Надя Орлова!» (Қ)
 20 солдатларнинг/аскарларнинг (Қ, ҚМ)
 21 илма тешик, куйган шинелларини/ўқлар куйдирган шинелларини (Қ, ҚМ)
 23—24 банд бўлган солдатларнинг/банд аскарларнинг (Қ, ҚМ)
 24—25 Ўзбекистон жазирамасида пахта чопиқ қилаётгандек, /Ўзбекистонда саратон кунлари пахта чопишида қилгандек, (Қ, ҚМ)
 28—29 солдатлар руҳидаги маънавий эзилишдан эди./аскарлар руҳида туғдирган маънавий эзилишдан эди. (Қ, ҚМ)
 33—34 ҳар хил/ҳар нав (Қ)
 34 гаратарди./таратарди. Шундайлардан бирини Дубов ушлаб олган эди. Кечқурун Никулин бутун батальон олдида жазолади: хоин разилона титради, югурди, лекин Никулиннинг қисқа, ғазабли сўзидан сўнг бир ўқ билан ер тишлади у. (Қ)
 37 дарё/дарёча (ҚМ)

154-бет.

- 5—6 ҳалок бўлган, деб/шаҳид бўлди деб (Қ)
 8 олгани йўқ./олмаганди. (Қ, ҚМ)

155-бет.

- 24 ўша шалдираб оққан сувдан бир/у сувдан бир (Қ, ҚМ)
 7 чол билан бесўнақай семиз, юмалоқ бир хотин/чол ва карикатурадагидек семиз ва юмалоқ хотин (Қ, ҚМ)
 8—9 алланима тўғрисида/нима тўғрисидадир (Қ, ҚМ)
 12—13 У ғайри/Гўё ғайри (Қ)
 15 ертўладан/землянкадан (Қ)

- 19—20 хўмрайиб, титраб бақирди: хўмрайиб, ердан бақувватгина хивични олди-да, ғазаб ва нафрат билан капитаннинг юзига, бўйнига бир неча марта урди-да, титраб бақирди: (Қ)
- 21 20-тепаликни қолдирдинг?/нега тепалик № 20 ни қолдирдинг? (Қ, ҚМ)
- 26 ўз хатосидан ўнғайсизланиб,/хивичини кескин синдириб, нарига улоқтирди-да, ўз хатосидан ўнғайсизланиб, (Қ)
- 28—29 ер тўлага — генерал ҳузурига бошлади./землянкага бошлади. (Қ, ҚМ)
- 33 аста-секин юраркан, яқиндан/аста-аста юраркан, ўнг ёқдан (Қ)
- 36 қотиб қолди./қотди-да, (Қ, ҚМ)
- 37—38 солдатчасига кескин унга бурилди-да, ўн қадамча нарида, қаршисида хахолаган Бектемирни кўрди./аскарчасига ўнгга кескин бурилгач, қаршида, ўн қадамча нарида хахолаган Бектемирни кўрди. (Қ)
- 39 отилди./отилдилар. (Қ, ҚМ)
- 41 — Соғмисан, Темирим! Тушимми, ўнгимми?/Соппа-соғсан, Темирим?! Тушми, ўнгми? (Қ, ҚМ)

156-бет.

- 12 ерда ётган тўсинга ўтириб, секин сўзлашдилар./ходага ўтириб, секин сўзлашишди. (Қ, ҚМ)
- 14—15 Асқар полвон бироз сукут қилди, кейин ~ сўзлаб деди: /Асқар полвон кулиб: «эчки юрган жойда от юролмайдди»... деб бироз сукут қилди, кейин ~ сўзлаб деди: (Қ)
- 22—23 рота билан/ротамиз (Қ)
- 24 келгандай,/келганга ўхшаб, (Қ, ҚМ)
- 26 фрицни/немисни (Қ, ҚМ)
- 32 Асқар полвон/Асқар (Қ)
- 36 юпатишни/юпантиришни (ҚМ)
- 40 жангчини/жангчиларни секин-секин (Қ, ҚМ)

157-бет.

- 1 берди Бектемир/берди (Қ)
- 2 душман/немис (Қ)
- 11 бирга/баробар (Қ)
- 12 табассум/диққатли табассум (Қ)
- 16 беихтиёр/беихтиёр равишда (ҚМ)
- 16—17 қалтираган дарахт тепасига/равишда қалтираган ёғочлар тепасида (Қ, ҚМ)
- 19 ёр-биродарларни,/дўст-биродарларни, (Қ, ҚМ)
- 20—21 Асқар полвон/Асқар (Қ)
- 24 олганмикин?/олганмиканлар? (Қ)
- 31 Асқар полвон/Асқар (Қ, ҚМ)
- 36 тегмаётгандир./етмаса керак. (Қ)
- 41 деди Бектемир./деди шошиб Бектемир. (Қ, ҚМ)
- 43 салом айт!/салом айт! Бектемир Асқарнинг қўлини бир зум сиқиб, чаққонлик билан югура кетди.

Полвон юракнинг қандайдир энг муҳим сирини айтишни унутгандай, орқадан қичқирмоқчи бўлиб, «бегонамиз» деганча яна ноилож оғзини юмди ва шу вақтда бирдан қорнининг жуда очлигини сизди. Юзини хивичлаган аччиқ шамолдан жунжиди, узун гавдасини

сал букиб, отларга яқинлашди-да, худди постда тургандай, яна қаддини мағрур ростлаб тик қотди (Қ)

158-бет.

- 7 қотиб қолди./қотиб қолган эди. (ҚМ)
25 нима дейишни/не дейишни (ҚМ)
27 бор./бор. Афсонадаги каби (ҚМ)
36—37 Фашистлар/Немислар (ҚМ)
37 аҳвол оғир./замон оғир. (ҚМ)
41 фашистни/немисни (ҚМ)

159-бет.

- 14 бўлинг./бўлинг. Бу ерни маҳшар деймиз. (ҚМ)
19 деди Бектемир, секин, уялинқираб./деди секин, уялинқирагандай оҳанг билан.
37 генерал/подполковникнинг (Қ, ҚМ)
39 курсига/табуреткага (Қ); Кейин у ўз ихтиёрига/ва афтидан унинг ихтиёрига (Қ)
41 иккита/икки (Қ)
41 узилиб қолган/кесилган (Қ)

159—160-бетлар.

- 43—1 давом эттирди./эттира бошлади. (Қ, ҚМ)

160-бет.

- 3 қаради./қарамайди. (Қ); ҳиди анқиб турган ертўлага/ҳидли, зах землянкага (Қ, ҚМ)
5 генералга/подполковникка (Қ)
6 боқиб қўярди./боқарди. Никулин уни яхши танимасди — урушнинг биринчи кунларида яраланиб, кейинги кунларда тайинланган бу командир билан бир-икки марта қисқа суҳбатлашганди. (Қ, ҚМ)
9 пайти/ўти (Қ)
11 қўйган эди./қўйганди. (ҚМ)
13 ва у сўзлаётганда,/ва сўзларкан, (ҚМ)
14 ёқарди./ёқди. (Қ)
16 нуқсон, деб биларди./нуқсон деб билди. (ҚМ)
17 Генерал/Подполковник (Қ); Соколов/Наумов (Қ)
18—19 Кейин папирос чекиб, тутун булутини буруқтириб, стулга аста ўтирди./Кейин энгашиб, папиросини столда тутаққан шиша жинчиروққа тутди-да, тутун булутини буруқтириб, табуреткага аста ўтирди. (Қ, ҚМ)
20—21 деб сўради генерал жиддий, лекин қадрдонларча./жиддий, лекин қадрдонларча сўради Наумов. (Қ)
22—23 деди Никулин, кутилмаган савол қаршисида шошиб./кутилмаган савол қаршисида шошиб қолиб сўради Никулин. (Қ)
27 эрмак учун./кўнгил эрмаги учун. (Қ, ҚМ)
28 танҳо ўтириб, аллақандай чиройли/қолсанг, қандай чиройли (Қ)
30 равшан бўлади.../равшан... (Қ)
32 Генерал/Подполковник (Қ)
32—33 йироққа хаёлчан тикди./кўзларини дудли жинчиروққа хаёлчан тикканди. (Қ)
35 генерални/Наумовни (Қ)
35 Генерал/Подполковник (Қ)
42—43 — Душман мана шу ердан ёриб ўтиш учун, — деди генерал харитадан кўрсатиб, — куч тўплаётибди./Мана бу ердан ёриб ўтиш учун, — харитадан бар-

моқлари билан кўрсатиб деди Наумов, — куч йиғишти-
раяпти. (Қ)

161-бет.

- 1 чиқса, у вақт бизга дуч келади./чиқа олса, у вақт биз билан қаршилашади. (Қ, ҚМ)
- 1—2 Бу ерда/Бу чизиқда (Қ)
- 2—3 Янги дивизияларимиз тайёр. Немис бу ерда ўз бошини ёради./Балки ёра олмас, балки бу ерда ўз бошини ёра. (Қ)
- 7 — Жуда тўғри! — Бутунлай тўғри! (Қ)
- 8 эҳтиёт ва сергакмиз./жуда эҳтиётмиз ва сергакмиз. (Қ)
- 9 генерал/Наумов (Қ)
- 10 чертиб./маънодор чертиб. (Қ)
- 12—13 ҳар бир кириш, ҳар бир чиқиш/миналанган соҳадаги ҳар бир кириш-чиқиш йўллари (Қ, ҚМ)
- 13 текширинг./текширилди? (Қ)
- 14 Ўзим ҳам бориб кўздан кечираман./Хўп, бу қийин эмас. Ўзим ҳам бориб кўздан кечираман. (Қ, ҚМ)
- 15 тайёрлик/тайёргарчилик (Қ)
- 16 руҳининг тетиклиги/руҳнинг борути. (Қ)
- 17 ўзинг биласан, урушнинг отаси./бу нарса, яхши сен биласан, Никулин, урушда ҳамма факторларнинг отаси. (Қ)
- 19—20 мушоҳадаларимга қараганда./шахсий мушоҳадаларимга (Қ)
- 26 Генерал/Подполковник (Қ)
- 30 фрицни саваган/немисни урган (Қ, ҚМ)
- 31 унинг/немиснинг (Қ)
- 33 лойқа руҳлар/имони пучайган, лойқа руҳдилар (Қ, ҚМ)
- 34 кўрган кишилар... Булар орасида ҳозирги пайтнинг/кўрмаган кишилар — муаллим, кассир, музикант, колхозчи, чайқовчи... бу қўрама ичида ҳозирги моментнинг (Қ, ҚМ)
- 36 жангчилар/болалар (Қ, ҚМ)
- 36—37 Аммо битта-яримта махлуқлар борки./Аммо шундай махлуқлар борки, (Қ)
- 38 улар фашистни, немис, (Қ)
- 39 даф этолмайди, деб ўйлайдилар.../даф этолмайди: ўқ ўтмайди, қилич чопмайди... (Қ, ҚМ)
- 40 ичида.../ичида. Аммо бу сирни мен кўраман. (Қ, ҚМ)
- 41 генерал/Наумов (Қ)//Соколов (ҚМ)

162-бет.

- 2 Уқ, найза./Уқнинг, штыкнинг, (Қ, ҚМ)
- 4 эканини англаб./жонли, чинакамга яқин қилиб кўрсат. Бошқа резервларида бўлса ҳам бермайдилар. (Қ)
- 9 генерал/Наумов (Қ)//Соколов (ҚМ)
- 10 томири./темири. (Қ)
- 11 фашист/немиснинг (Қ, ҚМ)
- 12 генерал/подполковник (Қ)
- 15 генерал./Наумов (Қ)
- 16 силкиди./манфий силкиди. (Қ, ҚМ)
- 18 эсига тушган/ҳозиргина бирдан эсига тушган (Қ, ҚМ)
- 19—20 қилиб лўнда қайд этаркан./лакониқ равишда қайд этаркан, (Қ, ҚМ)
- 20 генерал/Наумов (Қ)
- 25 Кофе тайёрлашни/Тайёрлашни (Қ)

307

- 30—32 турди-да, кейин генералга мурожаат этди:/рухсат сўраб ўрнидан турди. (Қ)/кулиб Соколовга мурожаат этади (ҚМ)
- 33 ерда/ерга (Қ)
- 33—34 нарсалар келаётирми?/нимарсалар келаётир-а? (Қ)
- 35 — Артиллерия! — деди Соколов фахр билан./— Мана артиллерия! Упгинг келади. — деди Наумов фахр ва бутун юзини қоплаган кулги билан (Қ)
- 36 тегар./тегади, (Қ)
- 40 — Мен катта, муҳим йўл устида турибман./Мен катта ва муҳим йўллар устида ётибман. (Қ)
- 42—43 — Албатта, албатта, — деди генерал ва капитаннинг қўлини маҳкам сиқди./— Қароқчи пастқам йўлларни сайлайди... Лекин бу қароқчи ўз таловлари билан шундай нахаллашганки, машинага ўтириб, тўппа-тўғри дарвозага ҳайдайди. Яна яхши, аҳмоқ қароқчининг кўзини очиб қўямиз! — деди Наумов ва капитаннинг қўлини маҳкам сиқди. (Қ, ҚМ)

163-бет.

- 1 машиналар/машина излари (Қ, ҚМ)
- 3 Йўлда/Йўлларда (Қ, ҚМ)
- 5 тўда-тўда/тоғ-тоғ (Қ, ҚМ); аскарлар борарди.../аскарлар ва ошёнларини ўт бўрони қоплаган, бошпанага, бир қошиқ иссиқ овқатга зор қочқин — муҳожирлар қофиласи.../Йўл устида, тепачада уч-тўртта юпун ва кир кийимли жангчи қазо қилган касал ўртоғини кўммак учун астойдил тиришиб, гўр қазийди... (Қ)
- 5 Чуқур/Топ, чуқур (Қ)
- 15 Немис-чи?/А немис-чи? (Қ)
- 18 иккиланиб,/иккиланиш билан, (Қ)
- 22 деди Асқар полвон кўзлари ёниб,/кўзлари ёниб, жонланиш билан деди Асқар полвон (Қ)
- 24 миниб,/ирғиб, (Қ)
- 31 кейин/сўнг
- 32—33 кўрмаган бўлади!/кўрмаган! (Қ, ҚМ)
- 34 дея қичқирди Асқар полвон ҳаяжонланиб,/ҳаяжонланиб, қичқирди Асқар полвон. (Қ)

164-бет.

- 10 синаган эди./синаганди (ҚМ)
- 11 ниҳоятда/ортиқча (Қ, ҚМ)
- 17 Қоронғилик қуюқ эди, ой хира мўраларди,/Шом қоронғуси сезила бошлаганди. (Қ)
- 18—19 у баъзи ўт очиш нуқталарини яна синчиклаб қаради ва/ўзи бошида туриб қурдирган баъзи ўт нуқталарига яна синчиклаб қаради ва (Қ, ҚМ)
- 21 Улар унга/ва (Қ)
- 30 ёноқлари йилтираган, кенг юзида/йилтираган ёноқлари, кенг юзида (ҚМ)
- 33 — Йўлдош! — деди капитан секингина./— Жўлдас! — секингина деди капитан. (Қ)
- 40 қорақалпоқ/қозоқ (Қ)
- 43 роса қамчилаган.../сени роса қамчилаган... (Қ)

165-бет.

- 1 ейиш йигитга/ейув йигит кишига (Қ)

- 7 тиззасига уриб/ҳам тиззасини уриб (Қ, ҚМ)
 9 қорақалпоқларда/қозоқларда (Қ)
 23 севимли рус қўшиғини ўзи бошлаб юборди./ўзи бошлаб юборди. (Қ, ҚМ)
 24 руслар қўшилди./қўшилди. (Қ)
 28 куларкан./кулиб, (Қ, ҚМ)
 39 шеърлар/сўзларни (Қ, ҚМ)
 40 ертўлада/землянкада (Қ)

166-бет.

- 9 бир рус жангчига./жангчига. (Қ)
 11 ертўлани силкитмоқда!/землянками силкитаётир! (Қ, ҚМ)
 14 пишиқ./пишиқ, айёр (Қ)
 16 овоз билан:/билан деди: (Қ)
 17 сизга! — деди./сизга! (Қ)
 18 Ертўлага/Землянкага (Қ)
 20 У елкасига шинелини ташлаб,/Елкага шинелини ташлаб, (Қ)
 22 Унинг фикрларида/Фикрларида артист қилиқли; (Қ, ҚМ)
 23 генералнинг/подполковникнинг (Қ)
 25 сўккан/хивичлаган (Қ)
 27 ҳар хил ўт очиш/ҳар нав отиш нуқталари (Қ)
 28 ўзининг ҳамма техникаси/ўзининг жаҳаннам техникаси (Қ)
 29 тўплаётган/бириктираётган (Қ, ҚМ); қарши олиш/қаршилаш (Қ)
 30 Бурчакда/Бурчакдаги (Қ)
 31 овозидан/овози (Қ)
 32 Туя!»/Туя!» қичқирарди қиз. (Қ)
 39 ташлаб,/чекиб, (Қ)
 40 қия тикиб, деди:/қисароқ деди: (Қ, ҚМ)

167-бет.

- 9 ўшалар/улар (Қ, ҚМ)
 19 ўтмай,/ўтмасдан, (Қ)
 21 — Жосус! — Шпион! (ҚМ)
 24 деди/тўпуриб деди (Қ)
 27 яшар,/ёшли, (Қ)
 27 жағ/жағли (Қ)
 28 Фашистнинг/Унинг (Қ)
 29 аянч/аянчлик (Қ)
 30 жосус/шпион (Қ, ҚМ)
 32 берироқ кел-чи,/берироқ (Қ)
 38 деди у./деди у. — Хотинчамга ҳам ёзган эдим, йўқолди деб. (Қ)

168-бет.

- 2 биламан-да./биламан-ку. (Қ, ҚМ)
 5 соғинчи/соғиниш (Қ)
 7—8 Жангчи — собиқ муаллим — яқинда младший лейтенант бўлибди./Собиқ муаллим жангчи кичик лейтенант бўлибди яқинда. (Қ)
 14 туртки кўп./туртки кўп. Шайх Саъдийнинг, эшитганми-сиз, бир сўзи бор. Ниҳоят, тўғри: . . . . . : (Қ)**

- 14—17 «Лашкарбоши уста бўлса, ~ фикр керак.
 — Хат-пат/— Хат-пат (Қ)
 21 бўлди/бўлаётир (Қ, ҚМ)
 22 кўрсам,/тушимда кўрсам (Қ)
 27 деб сўрабди/сўрапти (Қ); дебди/деди (Қ)
 28—29 Хўжа Насриддин: «йўқ» дебди-ку,/Йўқ. Бир ярим танга!
 — йўқ,— ҳа, боринг, миркам икки танга,— дебди харидор.
 Хўжа Насриддин «йўқ», дейди-ку, (Қ)
 29 кетибди./кетди. (Қ)
 30 харидор бор./на харидор. (Қ)
 32 қолсам/қолдим (Қ)

№69-бет.

- 1 деб сўради/сўради (Қ)
 11 қаттиқ/қисирлаб, қаттиқ (Қ)
 13 Ўн учинчи боб/боб (Қ, ҚМ)
 13 кичик уйдаги/уйдаги (Қ)
 19—20 яхши биларди./билар эди. (Қ, ҚМ)
 26 давлати/ҳукумати (Қ, ҚМ)
 27 туёқ қилди./туёғ; (Қ)
 28 қизчалари эса/қизчалари (Қ)
 28 беланди./беланган. (Қ)
 34 чуқурда./чуқурликда, (Қ)
 34 берилган эди./берилди. (Қ)
 36 омборхоналар/омборхоначалар (Қ)
 38 болтани/белни ҳам болтани (Қ)
 40 уйдан/квартирадан (Қ, ҚМ)

№70-бет.

- 7 анжиргача/аноргача, (Қ)
 7 меваларидан, бутун ёз бўйи/бутун ёз бўйи унга, (Қ)
 9 яхши/яхшироқ (Қ)
 10 воқеалардан/воқеаларни (Қ)
 13 тинглар эди./тингларди. (ҚМ)
 15 Аммо дили/Дили
 20 бошлайди. — «Тўймағур немис, очофат!» дейди чўққайиб
 бека ва ~ масхаралаганликларини айтиб беради./бошлайди.
 (Қ, ҚМ)
 34 ваҳм ўйлар/кўпинча ваҳм ўйлар (Қ); чиндан/чиндан-да
 (Қ)
 35 ёлғиз/ёлғизгина (Қ)
 38 синглиси,/қизи, (Қ, ҚМ)
 43 қўйганидан/қўйганлигидан (Қ)

№71-бет

- 4 азаматларга/деган азаматларга (Қ)
 6 кўтарилди/қўнди (Қ, ҚМ)
 10 қутуриб/қутуришдан (Қ)
 15 сусайиб,/кучсизланиб (сусайиб), (Қ)
 16 деб ўйлади/ўйлади (Қ)
 18 Лекин/Фақат, (Қ, ҚМ)
 22—23 бу кеча/яна бу кеча (Қ)
 26 ошиб/ошароқ (Қ)
 27 ўлишни/ўлмакни (Қ)
 30 Бека ҳар кундагидан жуда кеч чиқди./Бека ҳар кунгидан
 жуда кеч келди. (Қ)

- 31 нон/сут ва нон (Қ, ҚМ)
 31 — Тунги/— Тундаги (Қ)
 34—35 Бир талай немис/Олти немис (Қ)
 36 фашистга/нимчурага (Қ, ҚМ)
 36 ҳам/ҳали (Қ)

172-бет.

- 3 қиласан?/қиласан уни? (Қ)
 8 юввош одам/тинч киши эди (Қ, ҚМ)
 15 кенгаш бер./кенгаш бер. Дунёда ё немис турсин, ё биз!
 (Қ, ҚМ)
 32—33 ўраётганда, қўққисидан пичан орасидан милтиқли бир
 нотаниш одам хўмрайиб чиқиб қолди./йиғаётганда, пи-
 чан ўрими орасидан нотаниш одам хўмрайиб чиқиб
 қолган эди ногоҳ. (Қ, ҚМ)
 40—41 бир аскарни шунча вақт яшира олибсан, ақлинг бажо,
 ҳа, арслон юрак экансан!» деб мақтаб ҳам қўйди./Эта-
 гинг остида бир аскарни шунча вақт яшира билибсан,
 ақлинг бажо, юрагинг ҳам арслонникидай экан!» деб
 мақтаб ҳам қўйди. (Қ)
 42—43 қўрқинчли гувиллаган ўрмонда/қора гирдоб ичида қўр-
 қинчли гувиллаган ўрмонда (Қ, ҚМ)

173-бет.

- 2 Чол ўзининг/Ўзининг (Қ)
 4 Али тажангни тўппа-тўғри/тўппа-тўғри (Қ)
 5 бошлаб келиб,/Али тажангни бошлаб келиб, (Қ)
 14 киши эди. Бу собиқ/собиқ (Қ)
 15 учунгина/учун қилингандек (Қ)
 16 ертўла/землянка (Қ)
 19—20 Партизанлик қилиш учун/Партизанлашиш учун (Қ)
 24 тушунтирди./қийналиб тушунтирди. (Қ, ҚМ)
 25 йўғон гавдали/гавдали (Қ)
 26 бир аёлга/аёлга (Қ)
 27 олсин./олсин. Кейин тор землянкада юриб, ўз-ўзича
 деди: «аста-аста тил ўргатиш керак унга. Шундай пайт-
 лар бўладики, бир сўзни икки қайтаролмайсан; бир
 сўзни шивирлайсен — жангчи учун у катта вазифанинг
 плани». (Қ)
 33 ертўладан/землянкадан (Қ, ҚМ)
 33 кўзларини/кўзини (Қ)
 33 баттароқ/кўпроқ (Қ)
 34 анчагача/анча вақт (Қ)
 36 осойишта/тинч (Қ, ҚМ)
 37 касалхонанинг/хастахонанинг (Қ, ҚМ)
 42 У кўпинча/Кўпинча (Қ)

174-бет.

- 1 кичкина, гавжумгина майдон ўртасида/серқатнов кички-
 на майдон ўртасида (Қ, ҚМ)
 2 қиларди./қилади. (Қ)
 4 русларни/ҳаммани (ҚМ)
 4 Унинг латифаларининг кўплигига ўртоқлар ҳайрон./Ла-
 тифаларнинг битмас-туганмас кўплигига ўртоқлар ҳай-
 рон.
 6 келиб,/ва қўшиқчилар келиб, (Қ); ўз санъатларидан
 жангчиларни/ўз санъатлари билан жангчиларни (Қ)

- 9 У бир кун кечга/Бир кун у кечга (Қ)
- 10 ҳамшира/сестра (Қ, ҚМ)
- 15 бери/буён (Қ)
- 16 ҳамшира/сестра (Қ)
- 16 хаёлчан, хаёлчан эди, (Қ)
- 17 У кўпинча Ўзбекистоннинг/Ўзбекистоннинг (Қ)
- 19 ва ҳоказолар/ва ҳоказо (Қ)
- 19 сўрарди./сўради. (Қ)
- 20 қош/қошли (Қ)
- 21 сўзларди./сўзлади. (Қ)
- 21 Улар узоқ, қизгин бир бўсадан кейин уялинқирагандай, жимгина туриб, кинога кириш учун боғдан чиқишарди./Узоқ, қизгин, ҳирсли бир бўсадан кейин улар уялинқирагандай, жимгина туриб, кинога кириш учун боғдан чиқишди. (Қ)
- 24 Рашид кино кассаси олдида бирдан қичқириб юборди: /Кино кассаси олдида, ҳарбийлар орасида Рашид бирдан қичқириб юборди: (Қ)
- 32—33 Қамол душманни тўпчи батареясида чегарага яқин районда қарши олган эди./Қамол Уринбоев тўпчи батареясида чегарага яқин районда душманни қаршилаган. (Қ, ҚМ)
- 33 У Белоруссияда/Белоруссияда (Қ)
- 34 кўпгина госпиталларда/кўп лазаретларда (Қ); шу/бу (Қ)
- 38—39 Барибир фрицни улоқтириб ташлаймиз./Ҳечқиси йўқ, улоқтирагимиз фрицни. Совет ҳукумати кучларини энди муштумга тўплапти. (Қ, ҚМ)
- 40 Дурустми?/Дуруст урушдими? (Қ)
- 42—43 борми? — деди Рашид./борми? (Қ)
- 175-бет.
- 1 чўнтагини/чўнчагини ҳам (Қ)
- 8 Ўн тўртинчи боб/* * (Қ, ҚМ)
- *
- 12 ҳоли./ҳоли. Асқар полвоннинг айтишича, гўё Сулаймон пайғамбар банд этган қора девлар занжирни узиб, дунёни топтамоқчи. Қанча танк, қанча самолёт! (Қ, ҚМ)
- 16 ер учун душман/муҳим йўлларнинг ҳар бир тоши учун душман (Қ, ҚМ)
- 18 турар эди./турарди. (Қ)
- 19 фашистлар/немис (Қ)
- 21 орасидаги/орасида (Қ)
- 23 деб сўрарди/сўрарди (Қ)
- 34 негадир/қандайдир (Қ)
- 175—176-бетлар.
- 14 фермаснинг/ферма (Қ)
- 176-бет.
- 2 қўйни/семиз қўйни (Қ)
- 27 келишган қиз-да./келишган қиз эди. (ҚМ)
- 32—33 кўнгилда, — қизариб ерга тикилди Бектемир/кўнгилда. (ҚМ)
- 43 ҳамиша ўшанинг ҳаёли.../ҳамиша унинг ҳаёли, муҳаббати (ҚМ)

177-бет.

- 4—5 унутма, — деди Асқар полвон маънодор табассум билан./унутма, қилиқлари, муомаласи менга ҳам ёқиб қолди, — деди кулиб Асқар полвон. (ҚМ)
6 бурун./бурунли, (Қ)
8 жавдираб турадиган алоқачи Азимов/ўйноқ жавдираган алоқачи-связист Азимов (Қ, ҚМ)
9 бирдан шу топда элатларга/бирдан элатларга (Қ)
11 У этигининг қўнжида/Этиги қўнжида (Қ)
29—30 орқада автоматчилар/орқада пиёда автоматчи (ҚМ)
36 эттирди./эттирди у. (Қ)

178-бет.

- 5 бериб:/берар: (Қ)
9 билмас эди./билмас. (Қ, ҚМ)
10 ниммасида./ниммасида эди. (Қ)
16—17 даладан сигирини ҳайдаб қайтаётган ўн беш яшар қизчаси./ўн беш яшар қизча даладан сигирини ҳайдаб қайтаркан,
17—18 учувчининг пулемётдан отган ўқи билан қурбон бўлган эди./лётчикнинг «ҳазили» билан қурбон бўлганди. Сигирларров мечкай солдатларнинг қоринларига кетди. (Қ, ҚМ)
18—19 ягона қизчасини/ёлғиз қизчани (Қ)
19 қайин/берёза (Қ)
20 тўла./билан тўла, (Қ)
21 фидокорлик./бениҳоят фидокорлик, (Қ)
22 У «партизан»/«Партизан» (Қ)
23 айтарди./айтар. (Қ)
27 шерикларига./биронтасига. (Қ, ҚМ)
29 озарбайжонлик./озарбайжонли, (Қ)
30 аксарият/аксарияти (Қ)
30 колхозчилари/колхозчиларидан (Қ)
31 ғамхўр/узил-кесилчи ва ғамхўр (Қ, ҚМ)
36 операцияларда/ҳаракатларда (Қ, ҚМ)
41 тураркан./турди. (Қ, ҚМ)

178—179-бет.

- 43—1 деди аёл.
— Ўзим юваман/деди аёл.
— Совунинг ёмон, немисники. Бармоқдай совуним бор, ўзим юваман. (Қ, ҚМ)

179-бет.

- 3 малларанг тулки/малларанг кўркам тулки (Қ)
8 Ертўладан/Землянкасидан (Қ)
9 қийшайган эди./қийшайган. (Қ)
10 дея сўради/сўради (Қ)
18 учовлон/учови (Қ)
19 ертўлага/землянкага (Қ)
24 деди у жиддий/кейин, — деди у жиддий (Қ)
25 қийнайди./қийнади.
— Тўғри, бизнинг не-не азамат йигитларимиз фақат тил билмагани орқасида ҳалок бўлиб кетди, — деди Али тажанг узун уҳ тортиб; кейин у пичан қалин солинган тахтага чиқиб ёнбошлади. (Қ, ҚМ)
26 Ертўланинг/Қаршида, землянканинг (Қ, ҚМ)

- 28 термилиб ўйлаб қолди:/термилди ва ўйлади: (Қ)
 29—30 уйида ҳам/қуёшга яққол уйида ҳам (Қ)
 30 сурати бор./сурати бор. Уғилчаси қандай қувонч билан
 деворга ёпиштирган эди. (Қ)
 30—31 Уғилчаси китобчасидан Ленин тўғрисидаги/Ленин тўғ-
 рисидаги китобчасидан қайси (Қ, ҚМ)
 32—34 Али тажанг гўё ўғилчасининг ёқимтой товушини эши-
 таётгандай бўлди-да, оғир хўрсиниб қўйди./Хўрсинди
 Али тажанг, худди ўғилчасининг ёқимтой товушини
 эшитгандай бўлди:
 . . . . . : : : : :
 : : : : : : : : : : :
 : : : : : : : : : : : (Қ)**

179—180-бетлар.

- 35—1 Азиз Ленин, отамиз ~ Бу/Бу (Қ)
 180-бет.

- 6—7 деб ўйлади Али тажанг. Бироздан сўнг у аста мудраб
 кетди./ўйлади Али тажанг, аста мудради, (Қ)
 9 такрорлади./куйлади. (Қ)
 11 ғарчилларди./кескин ғарчилларди. (Қ)
 18 мушкуллашарди./мушкул. (Қ)
 23 дерди;/дейди: (Қ)
 24 тўхтар,/тўхтайди, (Қ)
 25 қарар,/қарайди. (Қ)
 27 Бу эса/Бу (Қ)
 34 тариллади./тариллади. Жангчиларда гўё хавф-хатар
 улар тортгандек бўладиган иш. Тез бўла қолса-чи, де-
 ган қандайдир сабрсизлик ҳисси сезиларди. (Қ, ҚМ)

181-бет.

- 4 елкасида/елкада (ҚМ)
 5—6 бўғиқ овоз билан: «Орқамдан», — дея қичқирди./бўғиқ
 қичқирди: (Қ, ҚМ)
 12 Ун бешинчи боб/* * (ҚМ)
 *
 16 кўрди./кўрди. Ғарчиллаган оппоқ кўчаларда, майда қор
 игнасида қисилган кўзларда қаҳрли куч барқ урарди.
 (Қ, ҚМ)
 18 ғазабли эди./диққатли эди. (Қ)
 19 «ёж» сим тўсиқларнинг темир тиканларида ҳам,/«ёж»-
 ларнинг ҳайбатли темир тиканларида ҳам, (Қ)
 21 туйди./туйди у. (Қ)
 29 ғалати шакл олганди./алмойиш-алжойиш шакллар ол-
 ганди. (Қ, ҚМ)
 23 бир кўзли,/якка кўзли (Қ, ҚМ)
 25 Полклар, батальонлар ўтарди./Батальонлар ўтарди. Ҳар
 хил: ҳали уруш гардини тотмаганлар ва бир олдинги
 позициядан иккинчи, яна қўрқинчлироқ участкага кетув-
 чи ўт ичган, кир-чир шоввозлар... (Қ, ҚМ)
 31—32 Кейин у рўмолининг учи билан кўзларини артди-да, се-
 кингина:/ва рўмол учини кўзларига суртди-да (Қ, ҚМ)
 32 секингина: Фашист/секингина деди: «Нимчура» (Қ, ҚМ)
 33 бўпти! — деб қўйди шивирлаб./бўпти! (Қ, ҚМ)

36 чарчаганини ҳам/чарчаганини (Қ)

39 ола-говур/кўкка етар (Қ, ҚМ)

41 жуда ёққан/ёққан (Қ)

182-бет.

1 кабоб./сиҳларда жизиллаган кабоб, (Қ, ҚМ)

3 қилар./айтишар, (Қ, ҚМ)

4 кетар эди.../кетарди... (Қ, ҚМ)

8—9 қучиб олди-да, у/қучиб, (Қ, ҚМ)

15 кетди./кетди. У шу ерда, Кремлнинг хоналаридан бири-да Сталинни кўргандек бўлди. У сокин, харита устида, гоҳ-гоҳ трубкасини тортиб, ўйлайди. (Қ)

20 берган эди./берганди. (ҚМ)

22 Партия дарвозабондир./Сталин Кремлда. (Қ)

25 эски бир/эски (Қ)

35 узатади./узатди. (ҚМ)

38 кичкина табуреткага/кичкина хонада табуреткага (Қ, ҚМ)

39 шапкасини қўлига олиб, гўё тозаламоқчи/шапкасини олиб, тозаламоқчидай (Қ, ҚМ)

43 виставкада/Москвада виставкада (Қ)

183-бет.

3 сочларини/қўллари билан сочларини (Қ, ҚМ)

7 буриб./сал буриб, (Қ)

17 тоғдай/тошдай — тоғдай (ҚМ)

21—22 Ёдимда бор, архитектура институтида ўқирдингиз ше-килли./Сиз, янглишмасам, архитектор? (Қ)

23 лекин чаласи бор./чаласи бор. — жавоб (Қ)

25 солдим-қўйдим./солдим-да-қўйдим. (Қ, ҚМ)

25 Ана ётибди.../Ана ётибди полкада. (Қ, ҚМ)

26 ўқ-дори/боеприпас (Қ, ҚМ)

32 — Онда-сонда,/— Ола-қароқ, (Қ)

33 тимирскиларкан./титкилаган ҳолда. (Қ, ҚМ)

35 Келинойимнинг/Келинойимларнинг (Қ, ҚМ)

36 Етимлар/Етимлар ҳаммаси (Қ)

37 ҳам жўнатиляпти-ку./жўнатиляпти-ку. (Қ)

38 деб от қўйишибди./от қўйишибди. (Қ)

42 қўйди/қўйди столга (Қ)

184-бет.

6 парда/қора парда (Қ)

7 курсини табуреткани (Қ, ҚМ)

11 бўлди./бўлганди. (Қ, ҚМ); Салима тўймагандай/Тўйма-гандай (Қ)

14 У бу оддий/Оддий (Қ)

19 каска./шлём, (Қ, ҚМ)

21—22 йнгит ҳусни/юқори ҳусн (Қ)

27—28 кинода ўтирганимиз./кино залида танца, яна... (Қ, ҚМ)

29 — Эсларминдигиз?/— Эслардингиз? (Қ); қисиб./қисди қиз. (Қ)

30 экансиз-да!/? — дея киноя қилди қиз./экансиз-да! (Қ)

32—33 ўринли эди./ҳақлиди. (Қ, ҚМ)

37 чалинди./чалинарди. (Қ)

185-бет.

2 чироқтари/фарлари (Қ, ҚМ)

17 — дея тўхтади/тўхтади (Қ)

19 бурчини/чин бурчини (Қ)
22 ёқимли овоз билан./хушёқим товуш билан. (Қ, ҚМ)

25 Ун олтинчи боб/* * (Қ, ҚМ)

30 қисиб:/қисиб дейди: (Қ)

186-бет. 32 ачишяпти-ку, — деди:/ачишаётир-ку, (Қ, ҚМ)

3 қутурмоқда.../қутуриб сиқаётир... (Қ, ҚМ)

6 Қулоқчин/Ушанка (Қ, ҚМ)

13 унга./унга: «Ол, чўмил, оқсоқ Темурнинг бахтиёр эвара-
раси!» (Қ)

14 сўради Бектемир қизиқиб./жиддий қизиқиш билан сў-
райди Бектемир. (Қ)

16—17 — 1530 йили, чамамда, вафот этган. — ўйламасдан жа-
воб берди Ҳошимжон./— Беш юз йил бурун! — ўйла-
масданоқ жавоб беради Ҳошимжон Саидов. (Қ, ҚМ)

26—27 ҳам саҳарлаб, иссиқ тўшакдан кўйлақчан чиқди-ю,/қип-
ялонғоч чиқиб, (ҚМ)

187-бет.

14 қараб қолишди./қарашиб қолди.(ҚМ)

15 деб сўради Бектемир./кейин? — сўради Бектемир. (Қ)

17 ёзаман./ёзаман. Елғиз бунинг учун Москвани фашист-
ларга бермаслик шарт. Акс ҳолда ўзбек тилини тикан-
лар қоплайди. Навоийнинг китобларини ўтга ёқадилар...
(Қ)

19 қаҳри/қаҳрли (Қ)

27 милтиқни/пулемётни (Қ)

28 қисқа тери пўстин кийиб,/бўз тери қисқа пўстин кийиб,
(Қ, ҚМ)

29 гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда/гоҳ унда, гоҳ бунда (ҚМ)

33—34 Генерал Москва четидаги ўрмонда, кичкина бир тахта
уйда танҳо ўтирарди. Генерал ўрмонда, Москва остона-
сида кичкина тахта уйда танҳо ўтирар эди. (ҚМ)

34 унинг кўзлари/кўзлар (ҚМ)

35 мудроқ./мудроқ эди. (ҚМ)

35—37 Лекин у ҳамиша ҳушёр, сергак эди. У гоҳ пиёда, гоҳ
машинада олдинги линияга борар, истеҳкомларни тек-
шириб кўрар эди./У ҳамиша ҳушёр, сергак, озгина қай-
ноқ қаҳвани ичиб, командирлар ила гоҳ пиёда, гоҳ ма-
шинада фронт оралар, дам аскарлар ичида, дам ставка-
да, дам истеҳкомларни текширар. Генерал (ҚМ)

38—40 бир одим орқага силжиш йўқ, ёвни шу ерда бўғамиз,
~ — дерди у аскарларга./ёв энг сўнги одимини ташла-
ди. бу ердан олдинга силжимади, бўғамиз, оёқларини
кесамиз, ~ — дер эди аскарларга. (ҚМ)

41 жанг бўлди./қонли жанг бўлди. (ҚМ)

43 киритди./кирибди. Тепалик остида қаттиқ, кескин жанг
бўлди. (ҚМ)

188-бет.

1—2 милтиқлар, ∞ билан моҳир, аҳил, жасуруна қаршилик
кўрсатдилар./қуруллар ила, моҳир, мерганча отишмалар
ила юракларида газаб интиқом ўти ила аҳил, жасуруна
қаршилик кўрсатди, танкларни йўлини кесди, ёвни қон

- селида бўғди, уруша-уруша оқшом қоронғусида, қаттиқ сийраклашган ҳолда чекиндилар. (ҚМ)
- 5 иситайми?/жиндай иситайми? (ҚМ)
- 8 — Қорин жуда оч./— Қорин-ку жуда оч. (ҚМ)
- 11 Таниш, чиройли ёзилган хат./Таниш, текис, чиройли қўл. (ҚМ)
- 12 Бу хатни Олма-отага кетаётган хотини ёзган эди./Олма-отага кетаётган хотини ёзган бу хат қисқа, аммо самимий ёзилган. (ҚМ)
- 25 — Майли, лекин иккимиз ичамиз,— деди генерал./—Келтир, иккимиз ичамиз, лекин озгина, қитдай,— таъкидлади генерал (ҚМ)
- 27 совуқ... яхши бўлади,— деди./жуда совуқ ахир, яхши қиздиради. (ҚМ)
- 30—31 шунақа, денг?— дея Ваня дарров кичкина стаканга /шундай денг? — бир зумда кичик стаканни (ҚМ)
- 35 дўстим!/дўстим Ваня! (ҚМ)
- 37—38 бир гуруҳ офицерлар кириб келди./бир гуруҳ полковник ва генераллар кириб келдилар. (ҚМ)

189-бет.

- 1—2 қисқагина оператив мажлис ўтказдилар-да./қисқа равишда ахборот мажлиси ўтказдилар-да, (ҚМ)
- 3 жўнаб кетдилар./жўнадилар. (ҚМ)
- 4 кундан бери/кундир (Қ, ҚМ)
- 5 эди./эди. Бутун Оврупанинг темири қорли далаларини пайҳон қилиб, кўкни зир силкитиб кеча-кундуз олов чайнар, большевикларнинг метин қўрғонини ғажир, кейин ушата олмай, ғазабдан тутунланиб, оғир тўлғанарди. (Қ)
- 9 Душман ғазаб билан ҳамон полк ортидан/Душман полк орқасидан (Қ, ҚМ)
- 10 ташларди./ташлади. Жон томирлари каби, Москвага қуюлган йўлларга ўзини урарди. (Қ, ҚМ)
- 13—14 кун совет/совет (Қ)
- 15—16 сокинлик билан/қудратнинг ифодаси бўлган асл ва доно сокинлик билан (Қ)
- 16 партия халқ/халқни, (Қ)
- 19—20 атрофидаги/атрофи (Қ, ҚМ)
- 24—25 Москва бўронлар/унинг юрагида Кремль, тўлқинлар, бўронлар (Қ)
- 27 партиянинг/Сталиннинг (Қ); муттаҳам./наҳал, (Қ)
- 30 ички бир ҳис билан/инстинкт (Қ)
- 31 «Бошингни эҳтиёт қил!» — дегандай кўз қисди/«Бошингни хотинг орасига ол!» деб кўз қисди (Қ)
- 32 полвонга./полвонга! «Орқамни нима қиламен, сен каска билан ёпиб қўясанми?» деди у ва тўнғиллаб, дунёни сўкиб қўйди. (Қ, ҚМ)
- 32 Улар энди/Улар (Қ)

190-бет.

- 1 тўплар./пулемётлар (Қ)//пулемётчилар (ҚМ)
- 5 ўтиб кетди./ўтди. (Қ)
- 5 У ботмон /Ботмон (Қ)
- 6 кўтарилди./ кўтарилди у. (Қ)
- 12 қоча бошлади./қоча бошлаганди. (Қ, ҚМ)

15—16 кетди. Руслар буюк газаб ила контракага отилди.
/кетди. (Қ)

32 сирпанарди./чирпинарди. (ҚМ)

36 келиб тегди./сачраб келиб тегди. (Қ, ҚМ)

36 фашистлар/немислар (Қ, ҚМ)

41 газабдан/дард ва газабдан (Қ, ҚМ)

191-бет.

5 ҳаккам-дуккам/даккам-дуккам (Қ)

6 эмаклаб келишарди./эмаклаётир. (Қ, ҚМ)

11 Асқар/Полвон (Қ, ҚМ)

12 «Ур ҳа-ҳа-ҳа!»/«Ур ҳа-ҳа-ҳа!» Чингизнинг ёвуз ботирлари
босқин ясаганда эҳтимол шундай қичқиришган. (Қ, ҚМ)

13 фриц/немис (Қ, ҚМ)

22 даражада/равшида (Қ)

23 пешонаси ғурра Дубовга/пешонаси кўк, қон, ғурра Ду-
бовга (ҚМ)

25—26 «Қаҳрамонона ҳалок бўлди, азамат»,— деди Дубов
мўйлов остидан./«Ёмон ўлим эмас!»— деди Дубов мўй-
лов остидан./ (Қ, ҚМ)

28 Ун еттинчи боб/* * (Қ, ҚМ)

30 босгандек./босган каби эди. (Қ)

30 Анна Ивановна/Нюра Ивановна (Қ)

32 пишиб./сиқилиб, (Қ, ҚМ)

40—41 қаҳрамонларни кўрсатасанми менга?» — деб/Чапаевни
кўрсатасанми менга?» (Қ)//Чапай геройларини кўрсата-
санми менга? (ҚМ)

192-бет.

3 яланғочланган эди./яланғочланганди. (ҚМ)

6 бекасининг/беканинг (Қ)

11 варақаларини/листовкаларини (Қ)

15 Анна Ивановна/Нюра Петровна (Қ)

21 Кейин/Қордан кейин (Қ)

23 тўғри келди./тўғри келади. (ҚМ)

26 пастга/аста пастга (Қ, ҚМ)

31 Анна Ивановнанинг/Нюра Ивановнанинг (Қ)

33 Бўшашиб кетди-ю, яна ўзини/Бўшашиб ўзини (Қ)

37 кучери, уларнинг товоғини ялайдиган исқирт бўлган.
/кучери экан. (Қ)

40 ташлаб кетар эди./ташлар эди. (Қ)

42 кўринганга:/дерди ким кўринганга: (Қ)

43 ахир...» дер эди./ахир... (Қ)

194-бет.

3 асосий/аксарий (Қ)

15 Анна Ивановна/Нюра Ивановна (Қ)

19 зир этишининг/зир қотишининг (Қ); Анна Ивановна
/Нюра Ивановна (Қ)

20 гирдобига/гирдобиди (Қ, ҚМ)

21 синглизис/қизи (Қ)

24 опа/она (Қ)

25 олишига ақли/олишга (Қ, ҚМ)

29 опа./она. (Қ)

- 34 букри/букри эди. (Қ, ҚМ)
 38 атайлаб/атайлаб қилгандек (Қ)
- 195-бет.
- 1 Анна Ивановна./Нюра Ивановна. (Қ)
 4—5 деди Анна Ивановна куюниб./куюниб деди Анна Ивановна. (Қ)
 6 Анна Ивановна/Онанинг (Қ)
 8—9 деди букрининг хотини қандайдир/қандайдир (Қ)
 9—10 бир оҳангда, кейин гапини бўлишни истаб, ҳовлига чиқиб кетди./деди букрининг хотини; кейин, гапни кесишни истаб, ҳовлига чиқиб кетди. (Қ)
 11 Анна Ивановна/Она (Қ)
 15 вақт/вақтда (Қ)
 16 ўрмонда/ўрмон орасида (Қ, ҚМ)
 18 Чўнтақлари тўла/Чўнтақларини тўлдирган (Қ)
 30 қилинган/қилдиқлари (Қ)
 36 гапириб,/уқдирар ва (Қ)
- 196-бет.
- 22—23 «Куйма, дастлаб душман шундоқ қилади./«Куйма, менинг катта мушугим, дастлаб душман шундай қилади. (Қ, ҚМ)
 26 орқасидан/гўё орқасидан (Қ)
 28 қолганди./олганди. (Қ)
 31 кечади./кечирди. (Қ)
 43 ишлади./ўжарчасига ишлади. (Қ)
- 197-бет.
- 10 опасига/онасига (Қ)
 13—14 бирон пайт/Бирон момент (ҚМ)
 21 итоаткор/эҳтиёткор (Қ)
 37 ихтироси./уйдирмаси. (Қ, ҚМ)
- 198-бет.
- 28 йўқми?/йўқ? (Қ)
- 199-бет.
- 30 ажойиб/фалсафий (Қ)
- 32 Ун саккизинчи боб/* * (Қ, ҚМ)
 *
- 35 майорнинг олдига/майорга (Қ, ҚМ)
 36—37 артиллерия/арт. (Қ)
 41 танитди./тамсил қилди. (Қ, ҚМ)
- 200-бет.
- 5 бир оз/бир он (Қ)
 7 ўз вазиятини/артистларча ўз вазиятини (Қ)
 10 нусха/шакли (Қ)
 12 Камол./Қамол деди: (Қ)
 13—14 Худо!» — деди/худо!» (Қ)
 21 рус йигити/йигит (Қ)
 28 тўғри мўлжал/яққол наводка (Қ)
 39 расчётдаги/расчётни, (Қ, ҚМ)
- 201-бет.
- 11 олар эдилар./олар эдилар. [Янги кучлар етиб келиб, контракага ўтади!] (Қ)
 15 отишмасида,/дуэлида, (Қ, ҚМ)

- 15—16 теварақдаги/теварақда (Қ)
 17 отишмасида./дуэлда, (Қ)
 19 ёш/ҳам ёш (Қ)
 21 юзини/қўлларини, юзини (Қ)
 29 бор экан»./бор экан. Қомсомол бўлса керак!» (Қ)
 38 узатди жангчи./узатди. (Қ, ҚМ)
 39—40 Ўзим ҳам узоқдан ўзбек боласи дедим-а!/ўзим ҳам
 узоқдан дедим: ўзбек боласи! (Қ)
- 202-бет.
 8 марғилонлик./наманганлик. (Қ, ҚМ)
 10—11 нозик, мушкул иш.../мушкул, энг сердиққат... (Қ)//бу
 энг мушкул (ҚМ)
 16 келтирди мени./учирди мени. (Қ)
 18 деди Қамол кулиб./кулиб, (Қ)
- 203-бет.
 1 қайиндан/берёзадан (Қ, ҚМ)
 2 аллақандай/қандайдир (Қ, ҚМ)
 6 жуда усталик билан/заргар диққати билан (Қ)
 17 бир бало/не бало (Қ)
 21 олиш.../олиш... Уят ўлимдан қаттиқ. (Қ)
 21 рус уста/уста (Қ)
 30 Энг/Сталиннинг энг (Қ)
 37 ложувард/оч ложувард (Қ)
- 204-бет.
 1 сўради Қамол./Сабрсизланиб сўради Қамол. (Қ)
 6 деди Қамол ҳазиломуз./ҳазилга айлантиришга деди Ка-
 мол (Қ)
 7 қаноти./қаноти. [бир мақол керак]** (Қ)
- 205-бет.
 17—18 Ҳозир бўлса, буларнинг/ҳозир уларнинг (Қ)
 29 бир рус капитанининг/капитаннинг (Қ)
 31 беришди./беришди. [бир эпизод]** (Қ)
- 206-бет.
 24 юрди./юрди. Трассаловчи чўғдай ўқлар гала-гала учар-
 ди. (Қ)
 25 ваҳимали/ваҳим (Қ)
 31 бало ўзи бурқигандек./бало ва гуноҳнинг ўзи бурқиган-
 дек (Қ)
- 208-бет.
 33 калавага/калавадек (Қ)
- 210-бет.
 1 ювошгина экан./ювошгина. (Қ)
 25 қилиб:/кулди: (Қ)
 26 бало!— деди./балосиз! (Қ)
 30 йиқитди./йиқди. (Қ)
 35 даст/рост (Қ)
 40 Ун тўққизинчи боб/* * (Қ)
 *
- 211-бет.
 41 панфиловчининг/панфиловчиларнинг (Қ, ҚМ)
 5 — Она сутини оқлашибди./— Оналари берган сутни оқ-
 лашибди (Қ, ҚМ)
 10—11 Мана, қаҳрамонлик! Мана, одам!/Мана одам!.. (Қ)
 12 рус жангчи/жангчи (Қ)

28 — Суф сенга-е.../— Суф сенга-е... ахир подангга қўшни-
нинг адашиб бузоғи кириб қолса, поданг қўшниники бў-
ладими? (Қ)

37—40 — Йигитларимиз чиндан ∼ халқига.
Икки/Икки (Қ)

213-бет.

13 дебди./дебди: [меҳмон ҳақида бир байт.]* (Қ)

14—17 сенга бор ∼ амакимга.

Бектемир/Бектемир (Қ)

25 халқ лашкарлари/Оломон қисмлари — ополченцы (Қ, ҚМ)

32 «Мен ҳали кетмайман!»/«Мен яна қайтамен!» (Қ)

36 Қасалхонада/Хастахонада (Қ)

214-бет.

5 қутичада/қутичаси (Қ)

8 ечиб./чечиб, (Қ)

29 учувчи/лётчик (Қ)

215-бет.

41 тўрт/беш (Қ)

216-бет.

1—2 — Ҳа-ҳа. Ёдимда,— деди Бектемир бошини қашиб,— қа-
ни, бу ёққа чиқар./— Ҳа, ҳа. Ёдимда,— деди бошини қа-
шиб Бектемир.—Тоҳир акам деб кулди. Пахтадан юз
центнерчи бўлиб орден олган кун... Қани, бу ёққа чиқар.
(Қ)

5 тикилиб/тикилди (Қ)

17—18 душманни қир!/немис қони керак! (Қ)

23 кунги қаҳрамонлиги учун/куни танк десантини қириб
ташлагани учун (Қ)

36 қўйворгиси/қўйгиси (Қ)

216—217-бетлар.

43—4 Шу чоқ ∼ юриб кетди. Теваракда/Теваракда (Қ)

217-бет.

11 туман/туманми, тутунми докаси (Қ)

11—12 аллақандай минорага/қандайдир башняга (ҚМ)

36 бало!/артиллерист. (Қ)

37 ўлчарди-я.../ўлчарди-я... Утган ёз эски тегирмон ўрнига
колхоз электр станция ҳам қуриб берган у... (Қ)

218-бет.

3 Душман/Немислар (Қ, ҚМ)

15 пастак уйлар/избалар (Қ)

21—22 бақириб./ғижиниб қичқирди. (Қ)

25 ерга ётиб,/бир-бирига ётиб, (Қ)

28 пуржар/пускурар (Қ)

219-бет.

3—4 дарахтлар бошида/яланғоч дарахтлар бошида (Қ)

7 қўярди/қўярди. Никулин тамаки сўради. (Қ)

13 остонада/ягона остонада (ҚМ)

14 сокин./аста ва сокин. (Қ)

18 қаради./қарашди. Шу онда улар капитан миналарни бо-
сиб ўтингиз, деса, (Қ)

25 модда қуйилган/моддали (Қ, ҚМ)

26 эмаклашди./эмаклашарди. Улар ҳаяжонларини яширади-
лар. Улар танкларни кўп кўрганлар. Улар билан олиш-

ганлар. Уларнинг пахмоқ, бурқиган алангасининг яллиғи-ни ҳам ичганлар. Уларнинг темир тобути уларнинг жони устидан қора босириқдай бир-икки марта қатлаб ҳам ўтган... Қор қалин ва қаттиқ. Шамол унинг устидан жанг исқиртини, куясини судрайди. Тирсақлар остида ғарчиллаб синади. (Қ, ҚМ)

220-бет.

- 1 жарга/канавага (Қ, ҚМ)
- 7 ўтирди./ўтирди. Он сари кучлари эрир эди. (Қ, ҚМ)
- 8 кетишга ҳозирлик/кетиш учун тадорик (Қ, ҚМ)

223-бет.

- 21—22 дўстлари билан/дўстлари ила (ҚМ)
- 28 ярадорлари билан/ярадорлар ила (ҚМ)
- 30 нафрат билан./нафрат ила. (ҚМ)
- 31 ҳамшира дарҳол кўтариб,/сестра дарҳол иккиси кўтариб, (ҚМ)
- 35 ҳаракатлар билан/ҳаракатлар ила (ҚМ)

224-бет.

- 6—7 фидокорлик билан/фидокорлик ила (ҚМ)
- 8—9 тишини тишига/тишларини тишларига (ҚМ)
- 40 ҳамшира ёрдами билан/санитар ёрдами ила (ҚМ)

225-бет.

- 5—6 алоқачи/связной (ҚМ)

III. РОМАНДАН ОЛИНГАН ПАРЧАЛАР

Ут ичида

Романдан парча

«Қизил Ўзбекистон», 1943 йил, 1 май.

37-бет.

- 34 кўксиди/юрагида; бир оғриқ/Бир оғриқ ва ўткир
- 35 юртидаги ҳар бир/ҳар бир; сўқмоқ/қалтис
- 36 тоғларни/тоғларида; ўйноқ/ўйноқи
- 37—38 олчазорларни, думбаси серкиллаган колхоз/арчазорларда колхознинг думбаси серкиллаган
- 40 сизди./туйгандек бўлди.
- 40—41 Чўпон йигит узилган ширин тушни яна бир он/Собиқ чўпон узилган тушни яна бир оз

38-бет.

- 4 кўтарди./пича кўтарди,
- 5—6 туманли, булутли, ҳўмрайган/тонг ёришган — булутли, ҳўмрайган.
- 10 кезарди. У/сузарди. Бу
- 11 қишлоқ ёки шаҳарча эди./қишлоқ эди.
- 12—13 Ҳар тун ~ айланади!» Йигит ҳар кун айланади!»— лабини қисиб, бошини аста силкиди йигит. Кейин
- 14 ғиштдай нон, икки катта/ғишт катталигида юмшоқ нон, икки йирик
- 18 бу тўғрида у/у бари бир бу хусусда
- 22 бир тур билан олди,/бир тур ҳаракат билан олди ва кулиб деди:

- 23 — Законнинг/— Бу законнинг
 23—24 Солдатча/Сен солдатча
 25—26 қўлини силкиди-да,/қўлини бепарво силкиди-да,
 28 У/Йигит
 30 олов узилмас/оловни узмас
 33—34 пўки билан оғзини маҳкамлаб қўйди/сувдон оғзини проб-
 ка билан маҳкамлаб қўйди. Фронтда
 35 сўради рус йигити/рус
 36 қув табассум билан./табассум билан сўради.
 40 деди Бектемир/кескин гапирди Бектемир

39-бет.

- 3 гапирдим, — кейин/дедим,— сўнг
 5 Қамбаров/Қамбар
 11 дард билан оғир чайқаб/ғамгин чайқаб
 13 ҳафсала/ҳавас
 14 унча/унчалик
 15 қуролни/қуролини ҳаммомдан чиққан қиздай
 16—19 кўримсизгина жангчи — Али тажанг ҳам, бел, милтиқ ва
 бошқа жанговар буюмларни эплай олмасдан, қийналув-
 чи баҳайбат Асқар полвон ҳам/бел, милтиқ, сувдон ва
 ҳоказо жанговар буюмларни эплай олмасдан, қийналув-
 чи кўримсизгина жангчи — Али тажанг ҳам, жуссаси ба-
 ҳайбат, жиддий, салмоқдор йигит Асқар полвон
 25 фашист/немис
 27 фашистники/немисники
 29 ҳафтафаҳм!/ҳафтафаҳм, сани ман етаклаб юрибман!
 30—31 Қўлтигидан/У
 31—32 носини олиб, тил остига отди./носни қўлтиқдан олиб,
 мўлгина отди.
 34 кулиб./жиддий.
 40 қизгин./қизиган.
 41 тирикмиз/тирикмиз. Шундайми, Полвон?
 — Ҳа-а, қудратингдан ўргулай, ўқлар шинелимни
 куйдиради, этигимни ғажийди-ку, бадан соппа-соғ!

40-бет.

- 1 эслаб,/соғинади,
 6 юрганини/юришларини
 7—8 юборишсин. Тез ёз!/юборсинлар. Тез хат ёз!
 9—10 сураткаш топилармикин?/суратчи топиладими?
 11 — Топилар!— деди Бектемир ишонтириб./— Топадилар!—
 ишонтириб деди Бектемир.— Мен ҳам кампир энамнинг
 суратини сўрамоқчиман.
 16 тушуниб/сира тушуниб
 18 тўпбозлик./танкабозлик.
 20 гитлерчилар/немислар
 23 Ҳозир/Ҳозир бу урушда
 24 — Тўғри, шу темир жаҳаннамида иш/— Тўғри, полвон,
 шу темир ва олов жаҳаннамида галати ишлар
 27 артиллерия/тўплар бирдан
 28—29 милтигини/милтиқни қўлда
 31 титратган/силкиб титратган
 32—33 қолади. ~ зинғиллаб учган/қолар эди. ~ хунук зин-
 гиллаб, визиллаб учган

- 33—34 садоси, олов ва тутун аралаш ер уюмларини кўкка ирғитиб тўкилади./Садоси тинмайди, портлаш устига портлаш, олов ва тутун аралаш ер уюмлари кўкка учиб, гувиллаб тўкилади.
- 35—36 қисирлатиб,/ғижиллатиб,
- 36—37 бўрони билан қоплаган фашистларга/билан қоплаган немисларга
- 42 ўтиб/чаққонлик билан ўтиб
- 43 портлай бошлади./портлай бошлади. Ҳар жангда бирон тажриба орттирар эди йигит.

41-бет.

- 1 бўлди./бўлди. Улар кўп эди.
- 1—2 Орқадан танкка қарши совет тўплари даҳшатли олов очди./Танкка қарши тўпларимиз орқадан кучли ўт очди.
- 3 Олдинги темир/Темир
- 6—7 милтиқлардан рус солдатлари ўқларни дўлдек ёғдирдилар./ўқлар дўлдек қуйиларди. Лекин қора танклар ҳамон олдинга югурарди.
- 7—8 Мана, бирдан генерал Соколовнинг буйруғи билан/Бирдан
- 9 сурон/суръат
- 16 бўшашиб/алланечук бўшашиб
- 17 Темир қўрғонни/Лекин у пишқирган бу темир қўрғонларни
- 20 тайёрлади./ҳозирлади.
- 21 ҳовлиқди./жуда ҳовлиқди. Душман танкининг парчаланганини мумкин қадар тезроқ кўриш орзуси билан ёнди.
- 21 шошиб улоқтирди. Бор кучи/улоқтирди. Жуссадор йигит бор кучи
- 24 Аммо ~ рус жангчи/Лекин ~ жангчи
- 25 иноқлик/даҳшатли ўт бўрони
- 27 улоқтирарди./граната улоқтирди.
- 28 ўқни/ўқни, ўтни; Гитлерчилар/У танклар орқасида ўрмалаган гитлерчилар
- 30 «Коптовдек/«Бу чўнтак тўпларини коповдек
- 32 Бектемир./Бектемир ва пароканда солдатларга ўқ уза бошлади.
- 33—34 ерга қоқилиб, бошқалари орқага бурилиб кетгач,/дудга кўмилиб, туриб қолди, бошқалари илдам орқага бурилиб кетгач,
- 38 олдинга югурди./милтиқни маҳкам тутиб олдинга югурди.

Мактуб

Янги ёзилаётган «Қуёш қораймас» романидан парча

«Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 23 февраль

82-бет.

- 22 Жангчиларга обед/Тушки овқат
- 23 ўт оча бошлади. Қора/ўт очди. Окоп яқинида қора
- 24 учди./бурқиб кўтарилди; биринчи/энди биринчи
- 25—26 солган эди, окоп деворига ясалган ўнгирга йиқилди./солиб, ҳузур билан чайнаган эди, «дард харина!» деди-да, кателогини маҳкам қучоқлаб, сув силқиган, нам окоп де-

ворига ёпишди. Бундан юз қатла даҳшатлироқ ўт бўронларини кўра-кўра ҳапишта бўлган эса-да, ерни безгақдек титратиб, теварақда снарядлар, миналар ёриларкан, Бектемир окоп деворини гавдаси билан ёриб киргундай бўлар ва умрини бир тола қил устида сезгандай, юраги шувиллар эди.

27—28 Отишма тингач, Бектемир ўнгирдан аранг чиқди./Отишма чорак соат қадар давом этди. Нохуш ҳид ва тўзон билан тўла ҳавони оғир ваҳимали жимжитлик қучди.

Бектемир бемалол чўққайди.

28 қараб, худди/ҳўмрайиб қараб, гўё

29 чиқариб юборган/қочирган

30 юзини/бетини

31 бир қошиқни оғзига солиб,/бир луқма олиб,

33—34 шовқин-сурон тўғрисида гап сотаркан,/тўполон ҳақида қизиқ гап сотиб,

34 у овқатини бемалол еб ўрнидан тургач./овқатни роса туширди-да ўрнидан қўзғаларкан, сўл оёғини ушлаб, юзини оғриқдан буруштириб ўтира қолди,

35 тўлганини пайқади./тўлган эди.

35—36 кулиб, ҳазил қилишди:/ҳазиллашишди:

36 ширин/тотли

37 ҳўмрайиб, Бектемирга деди:/мўйловини дагал, кир бармоқлари билан силаб, ҳўмрайиб деди Бектемирга:

38 — Афанди./Хўжа Насриддин,

39 ҳозирги ғалва шавла туфайлидан экан.../энағар немиснинг ҳозирги ғалваси шовламиз туфайлидан экан...

83-бет.

1 қозончанг/котелогинг

3 жангчилар совға олишди./старшина жангчиларга совға улашди.

3—4 кичкина/мўъжазгина

6 «Наша марка»/«Қазбек»

7—8 порошоги, чўтқаси билан./дориси,

9 бор эди./бор эди. «Халтача — қишлоғимиздаги магазиндай саранжом экан»,— кулиб қўйди Бектемир. Кейин

10 иккаласи/ҳар иккиси

12 тикилган./солинган.

13 «Ватан учун!» деган сўзлар/«Сталин учун», «Ватан учун!» сўзлари

15 кўзларидан ~ сачраб кетди./ҳорғин кўзларидан ~ сачрагандай бўлди.

17 Уни/Бурнига яқин тутиб,

20 Унинг/Бектемирининг

20—21 Бектемир/У

22 қоғозга ёзилган/қоғозда

23—24 бир рус жангчига/ночор қўшни жангчига — тўполончи, қувноқ русга

25—26 берилиб ўқиди./ўз хатини берилиб ўқирди.

27 менга келган хатни/буни

36 Унинг/Қизнинг

42 деди жангчи./жавоб берди ҳовлиқиб жангчи.

84-бет.

1 Менинг қарийб/Борадиган бошқа

- 3 Кейин/Кейин, албатта,
 6 расми билан, уни ёдлаб./расми билан
 8 сўзларни/сўзларини ўздан
 9—10 диққат билан тинглади./сал қисиб тинглади.
 13 аниқ биламанки./чуқур ишонаманки,
 21 катта таҳлика/таҳлика
 23—24 муҳим ҳаётий ўлкаларини ∞ олмоқда./бир қанча ерини
 ∞ олди,
 26 жойларимизни/жойларимизни разил душман
 28 оталарининг/бобойларнинг
 29—30 ботириб илгариламоқда./ботирди. Уларнинг ваҳшийликла-
 ри тўғрисида сизга айтишнинг ҳожати йўқ, булар биздан
 кўра сизга яна равшанроқ.
 34—38 архитектор/рассом
 38 ўз санъатим билан/муҳташам бинолар барпо этишда ўз
 билимим, санъатим билан
 39 қўшиш/қўшмоқ

85-бет.

- 1 етишаётир./етишади.
 2 қолишни/қолмоқ
 3 бўлиш учун ўқийтир./бўлишга ўқийди. Фронтга жўнаш
 кунини сабрсизлик билан кутмоқда.
 8 юқди. Чунки сизлар/ўтди. Энди сиз
 10 керак, албатта./керак.
 13 сўлиш олди. Юрагидаги ҳаяжондан/нафас олди. Ҳаяжон-
 дан
 14—15 оқаргандай. Яна бир карра ўқитди. Ўзини унутиб тинг-
 лади-да, кейин/оқарганди. Хатнинг баъзи жойларини яна
 ўқитди. Кейин
 16 Фашистнинг/Немиснинг
 17 бу ерларни кўрса/лекин бу ерларни кўрса эди,
 19 Ватанин/эски биноларни
 20 милтиқ./замбарак,
 21 ўқийверади./олипта биноларни тез қуриб ташлаймиз.
 22 бор.../бор. Сиз русларда ҳам шунақа гаплар бўлса керак.
 26 Кеча ∞ изғиринли совуқ/Тун ∞ изғиринли
 27—28 ҳадиксираган/ҳадиксирагани учун
 28 тун билан/кеча
 29 мужмайиб/жунжайиб
 31 Кеча узоқ, ∞ Қаердандир/Тун, ∞ Мана қаердандир
 33 кетди./кетди.
 34 бир-икки марта унинг/унинг
 35 эслади./эслайди,
 36—37 ранжиди./ранжийди.
 37 юборишга қарор қилди./юбормоққа қарор қилади.
 38 ўйлади/ўйлайди.

86-бет.

- 4—7 «Сизга ошиқ бўлдим», десинми? «Йўқ,— ўйлади Бекте-
 мир,— қўққисдан-а... У бундай гапларни сира хотирига
 олмагандир. Қизнинг севгилисидир бордир... ҳам эртақнинг
 нақ ўзи...»/Яна бу сўзларни русчага қандай овдаради?
 Бектемир пешанасини қисади: «хатимнинг боши эртақ-
 нинг нақ ўзи»,— ўйлайди ичида, бошқа сўзлар қидиради.
 9 бурқиди./бурқир эди.

- 12—14 қандайдир ёрқин хаёл ва қайта такрорланмайдиган узоқ туш каби туюларди./Қларанинг ёди каби қандайдир, узоқ ва ширин туш каби туюларди. Қўлини қўлтиққа тиқиб қизнинг мактубини меҳр билан ушлаб қўйди.

Элатлар

«Қуёш қораймас» романидан парча

«Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 5 март

91-бет.

- 5 Аламзада бўлган фашистлар тепаликни/Тепалик бир неча соат ичида уч марта қўлдан-қўлга ўтди. Аламзада фашистлар ҳамма ёқни
- 7 ҳеч нарсани/ҳеч нимани
- 7—13 Кўп жангчилар гарангланиб, оёқда тура олмасдилар. Кейин танклар ҳимоясида душман автоматчилари ҳужум қилдилар. Бизникилар қаттиқ жанглардан сўнг позицияни қолдиришга мажбур бўлишди. Тепалик учун бўлган жангда яраланган старший сержант Дьяковнинг ўрнини Дубов олди./старший сержант Дьяков сафдан чиққач, унинг ўрнини жангчи Дубов олди. У тепаликда душмanning маҳкамланишига имкон бермасга қарор қилди.
- 13 У момақалдироқдай/Момақалдироқдай
- 14 бериб,/берди; контратакага кўтарди./акси ҳужумга кўтарилдилар.
- 15 ака-ука/ака-ука жангчилар
- 16—19 Уларнинг бугун биринчи бор жангга киришлари эди. Улар худди эгизаклардек, чехралари бир-бирларига ғоят ўхшар, гавдалари қарийб фарқсиз, кўринишда ювош одамлар эди./Уларнинг «жангномаси» бу кун бошланган эди.
- 19 Улкани/Каттаси
- 20 эди. Булар/бўлган биродарлар. Бектемир
- 21 тиришар./тиришардилар,
- 24—25 Қосимжон мукка йиқилди. Шу он Ҳошимжон ўзини снаряд қовлаган чуқурчага ташлади-ю./студент Ҳошимжон югураркан, бир нафас тек қоғиб, сўнг мукка йиқилди. Мина портлаган жойга дуд орасидан муаллим ўзини ташлади ва
- 26 «Вой укажоним!»/«Вой меҳрибоним жигарим!»
- 26—33 Бектемир ўзини қатқалоқ панасига олиб, муаллимга қаради. Ҳошимжон укасининг гавдасини қучоқлаб фарёд қилар, жон-жаҳди билан бақирар эди: «Ётма, тур, югур олдинга. Уласан!» Муаллим меҳрибонини қучоқдан қўймасди. Бектемир югуриб келиб, унинг елкасидан тортди. «Қасос ол!» дея бақирди, муаллим гўё устидан қайноқ сув қуюлгандай сапчиб турди./Бектемир укасини қучоқлаб ётган муаллимнинг елкасидан туртиб қичқирди: «Ётма, югур олдинга, қасос ол!» Муаллим сапчиб турди.
- 33 боқди-да,/боқди, сўнг
- 34 чангаллади ва ∞ учиб./чангаллаб кескин ∞ учди.

35—39 ўзиб кетди. Бектемир уни кўздан йўқотмасликка тиришди.

Фашистлар совет жангчиларининг шиддатли контратакасида шошиб қолишди. Лекин тезда хушларига келиб, қаттиқ қаршилик кўрсата бошладилар./Гитлерчилар қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Лекин, совет жангчилари атрофда қайнаган ўқ бўрони ва ажал шовқинини писанд қилмай, олға дадил босиб борар эдилар.

40—41 Ҳошимжон ўқ бўрони ва атрофда қайнаган ажал суронини ҳам писанд қилмай, олға югурди. Яна/Қосимжон ҳаммадан олдинда, гўё хушсиз каби кўпириб чопар эди. Мана у тагин

91—92-бетлар.

42—1 фашистларнинг устига ўзини ташлашини фаҳмлаб тўхтади. Лекин/фашистларни ёқалайди. Қосимжон бир нафас тўхтади. Икки

92-бет.

2 ғазаб билан улоқтирди./улоқтирди.

2—5 Кейин ёғиб ота бошлади.

Душман тепадан жанг билан чекинарган, муаллим яна ҳаммадан олдинда ўтга кириб кетди.

Қуёш булутларга қон йўллари сочиб ботди./Кейин бошқа жангчилар билан ўзини душман устига ташлади. Жангчилар гитлерчиларни омонсиз найза ҳужуми билан тепаликдан улоқтирдилар. Муаллим Қосимжон пароканда қочаётган душмани ҳаммадан олдинда қува кетди.

8—9 бинода қора дуд аста кўтариларди./бино бурқиб ёнарди. 16 қўйиб. Йигит/қўйғач. Бектемир

21 очмоққа/очишга;

22 Ҳошимжон/Қосимжон

22—23 фоже қайғу, ваҳший кин/ваҳший кин ва ғазаб

24—27 — Утиринг, куйманг,— деди Бектемир.

— Ҳаммамизнинг жонимиз қил устида турибди. Қилингиз бугун узилмадими — хурсанд бўлинг!— дея юпатди Асқар полвон.

— Оёқсиз, қўлсиз қолса ҳам майли эди,— деди Ҳошимжон йиғлаб ва укасининг қони суртилган милтиққа тикиларкан.— Сизлар танимайсизлар, ажойиб йигит эди, истеъдоди зўр эди. Мабодо эшитса, онамнинг юраги ёрилади-да!— Утиринг, дам олинг. Узингиз соғинсиз, шунга хурсанд бўлинг!— деб Бектемир уни юпата бошлади.

— Сиз укамни яхши танимайсиз, у ажойиб йигит эди,— деди йиғлаб ва укасининг қони суртилган милтиққа тикилиб муаллим,— жуда ақлли бола эди у, мабодо отам эшитса, юраги ёрилади-да!

32 Дўстларим./Тақдир, дўстларим,

35—36 Ҳошимжон дарров топди./Қосимжон айириб

36—37 Бектемир мурдани шинелига ўради. Кейин/Бектемир.

37 авайлаб кўтариб./мурдани авайлаб кўтариб,

38 четига/бошидаги.; Ҳошимжон/Қосимжон

40—41 зўр билан тортиб олди-да, қандайдир/тортиб олди ва

42 ковлаб ташлади./ерни қазиди.

92—93-бетлар.

43—2 Ҳошимжон укасини қучоқлаб, юзларидан ўпа-ўпа йиғ-

ларди. Бектемир жасадни чуқурдаги Полвонга узатаркан, ака бетоқат, ўзи ҳам бирга кўмилишга тайёрдай, хўнграб юборди./Бектемир ва муаллим мурдани кўтариб, чуқурдаги Асқар полвонга узатдилар.

93-бет.

- 3—4 қаёқ?— сўради Полвон ~ товуш билан./қай томон?— сўради Асқарполвон ~ овоз билан.
- 7—14 пайдо бўлди. Асқар полвон чўққайиб, ичида «Қулху оллоху аҳад»ни уч марта такрорлаб, фотиҳа ўқиди. Муаллим ҳам ихлос билан титраган қўлларини очди. Кейин, дўмбоқ тупроқни худди узоқ айрилиқдан сўнг ерни қучоқлагандек, чуқур меҳр билан қучди.
- Кеча, бугун ўлган ҳамма ўзбекларга бағишладим,— шивирлади Полвон Бектемирга./пайдо бўлди.
- 15 икки/икки-уч; исмсиз, мажҳул/булар
- 16—17 осиелики/Осиенинг
- 18 Муаллим чуқур хўрсиниб, базўр ўрнидан турди./Муаллим Қосимжон уканинг мозорини қучоқлади. Гўё унинг дардига тупроқнинг гунг совуқлиги ёққан каби, айрилгуси келмади. Бир неча минутдан кейин чуқур хўрсиниб, ўрнидан турди.
- 19 — Қасос олинг. Дардга даво/— Немисдан қасос олинг. Қайғунинг давоси
- 20 жон!— дейдилар-ку. Яхши/жон!.. Бу жуда маъноли
- 22—25 — Қасосни бошладим,— деди муаллим бошини қуйи солиб, лекин тетик овози билан.— Фақат ўч билан юпаниш қийин. Бунинг бир томчи қони юз фашистнинг қонига ҳайф кегади!/Муаллим мозорга эгилди ва тупроқни меҳр билан ўпди:
- Ҳар томчи қонинг учун ўнлаб фашистни бўғизлайман. Хайр, ука, хайр!

Қуёш қораймас

Романдан парча

«Армуғон», Т., 1944, 14—26-бетлар

44-бет.

- 10 баланд/баландда
19 атардилар)/атар эдилар)
20 котелогини/котелокни
21 юз ~ рус ошпазининг/юзли. ~ ошпазининг
25 олиб, котелокка/олиб, туфлаб, котелокка
26—27 деди Бектемир нон ушатаркан, нохушлик билан/нон ушатаркан, нохушлик билан деди Бектемир.
- 39—40 олтин йигит-а,—/олтин йигит бўлар эди,—

45-бет.

- 2 ранжийди./ранжийди-да,
11 борарди./борар эди.; фашистни/немисни
15 деди Сафар чўтир./деди Али тажанг.
17—18 истамасди./истамас эди.
29 тўкиш керак./тўкиш керак эди-да.

- 30 деди Бектемир тишини қисирлатиб./деди тишини қисирлатиб Бектемир.
- 33—34 деди Бектемир ғўнғиллаб./деди ғўнғиллаб Бектемир.
- 36 борди-ку./юборди-ку немис.
- 40—41 Қиз бўлса ҳам, аммо/Аммо
- 43 турдики,/кирдикки,
- 46-бет.
- 9—10 устидан мина машъум садо билан учиб, хийла узоқда портлади./устида машъум садо билан учиб, мина узоқда портлади.
- 15 фашист/немис
- 22—23 ковлай бошладилар./ковлашга бошладилар.
- 26 сезиларди./сезилар эди.
- 32 қилишди./қилди
- 37—38 уриниб қўяман./уриб қўяман.
- 38 ана куч./ана куч. Бу ерларнинг ҳавоси паст экан. Кундан-кун томирларимни бўшаштираяпти...
- 39 ўша/у
- 47-бет.
- 12 сўнг яна тинчиди./сўнг ўрталиқ яна тинчиди.
- 18 ҳавода олов ип/ҳавода чўғ каби олов ип
- 21 қўлларини энгагига/энгагига қўлларини
- 25 Сафар чўтир/Сафар чўтир дастлабки кеча қоровулликда тураркан,
- 34 бир текис./ўлчовли,
- 38 фашистнинг/немиснинг
- 41 он сари/ҳар он сари
- 48-бет.
- 1 оладигандай./оладигандай кўринди. Бектемир
- 2 ютаркан, Васька Семёновнинг/ютаркан, орқадан Васька Семёновнинг қувончли товушини эшитди.
- 3 Душманга/Немисга
- 4—5 еримизда!— деб ~ эшитди./еримизда!
- 8 фашист/немис; омборлари.../складлари...
- 11 Бир/Балки бир
- 14 уйини/инини
- 15 кетди./келди.
- 16 тез-тез уйғониб кетарди./уйқуни енгиб турди.
- 20 тетик тутишга/тетиклашга
- 23 мунгли, алланечук хунук/мунгли, хунук
- 25 айрилмагандек./айрилмагандай эди,
- 32 кир/қўпол, кир
- 33 силаб қўйди./силади.; Йўқотган/У йўқотган
- 34 одамдек, унинг кўзлари/одам каби, кўзлари
- 38—39 — Ковакка тиқилиб, сичқонлар ухлайди...— дея жавоб берди Дубов.— Разведкага бордик./— Сичқонлар ухлайди ковакка тиқилиб...— жавоб берди Дубов.— Биз разведкага бордик.
- 41 қулашга сал қолдим. Ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик қайтдим!/қулашимга сал қолди.
- 49-бет.
- 6 солдик ва бирисини юлиб келдик!/солдик!
- 8 у катта/катта; орқасида/унинг орқасида
- 10 муғамбирона/айёрча

- 11 чоғланди-ю./чоғланди-ку.
 21—22 муваффақиятларидан/муваффақиятларини
 24 юбордим./йўлладим,
 33 хотиним/хотинчам
 36 кўрмагандим./кўрмаган эдим.
 39—40 келмоқда./келади.
 40 Унинг нияти ёмон./У ўз техникасини одамларимизнинг суяклари устида судраб келади. Нияти ёмон,

50-бет.

- 8 кулиб Дубов./кулиб.
 11 яратилгандай./яратилганми!
 13 чатаноғини йириб./чатаноғидан парчалаб,
 16—19 Аммо баъзи бир аҳмоқлар борки. ~ уларнинг назарида бошлари шундай азизки. бўйнидан узилса, гўё жаҳон ост-уст бўлади. Тўғриси./Сен бўлсанг қочавер! Аҳмоқ бошинг ўз назарингда шундай азизки. бўйнингдан узилса, гўё жаҳон ост-уст бўлади. Тўғрими?
 22 Ифлос/Чичқоқ
 22—23 (бу мақолни)/(бу мақолни Бектемир
 24 кони./кони бу.
 27 ихтиёримда эди./ихтиёримда.
 30 нашъаси бошқа./ҳавоси ҳам бошқа, ери ҳам бошқа.
 31—34 қалин ўрмон, рус ери гўзал. Лекин фашистлар ёқиб, емириб келяпти... Ўлим орасидамиз. Аммо мен чидайман. Нега? Буюк партия тарбиялади мени. Совет халқлари — бир зўр оила./қуёш ҳам ланж. Кеча-кундуз ўлим орасидаман. Лекин чидайман. Нега?
 35 тинч/тинч — икки. Кейин насибам. Тушунмадинг, яъни бошимга осмондан тушган.
 Бектемир қийналиб, ҳаракатлар билан тушунтиришга киришди. Дубов мўйлабини қимирлатиб кулди.
 — Билдим. Сен демоқчисан: тақдир. Ҳа. балки тақдир деган нарса мавжуддир. Билмайман,— деди у.

36 вақт/вақтда

37—38 қолди-да./олди-да,

50—51-бетлар.

43—1 Узоқда./Узоқдан,

51-бет.

1 тарафида/тарафидан

14— Узингизни босинг!— Узингизни қўлга олинг!

18—36 тасдиқлади.

Кундуз кирганга хийла вақт бўлса-да, ~ ...Душманга яқинлашиш!/тасдиқлади.

36—37 Орадаги масофа — тамом бошқача масофа. Бу/Қирқ минутдан кейин қисм атакага кўтарилди. Душман яқинлашган сари оралиқда қолган масофа —

38 самоси/ҳавоси

40 Унинг гирдоблари/Бу ерда ўлим гирдоби

52-бет.

1—12 ҳамма нарса маҳвиётга интилади. Мингларча чақирим шимолга юр. ~ ..бир ҳовуч кул ясайди./Бу ерда ҳар нарса маҳвиётга интилади. Шинелли, каскали одамлар металл қуюнлари, ўт, дуд, тупроқ уюмлари орасида гоҳ ётиб, гоҳ сакраб, олдинга босдилар. Бектемир бу гал

ҳамма вақтдагидан кўра дадилроқ юрди. Жангчи ўртоқ-лари билан иноқ ҳаракат қилишга тиришди. Немис траншеяларига Дубов билан бирга энг олдин яқинлашиб, граната улоқтирди.

52—66-бетлар.

23—6 кул ясайди.

Бектемир ўлим даласида боради — ~ Фашистларнинг тумшугини эзамиз!»/кул ясайди.

66-бет.

- 8 воқеаларни/бениҳоят воқеалар
- 10 фашистлар/немис
- 11—12 эшиги/эшигини
- 12 қолгани/қолдиргани
- 13 айбсиз/кимсасиз
- 18 гавдаларини/гавдасини
- 21 батальон/қисм
- 23 тарқалди/тарқалдилар.
- 29—31 Бектемир учун пилдирашган болалар, ҳурпайган ола мушук юрган, бу камбағал, лекин иссиққина хона бахт маскани каби туюлди./Бу камбағал, иссиққина хона, пилдирашган болалар, ҳурпайган ола мушук Бектемир учун бахт маскани каби туюлди.
- 36 кетган эри, танкист қайнағаси./кетган танкист қайнағаси.
- 37 учувчи/лётчик
- 39 гитлерчиларнинг/немисларнинг

67-бет.

- 2 устига/устиди
- 4 Қайин/Берёза дарахти
- 7 сезарди./сезар эди.
- 8 гувуллаб./гувуллар,
- 9 чертарди./чертди.
- 15 хат ёзган/ёзган
- 16 биронтасига жавоб/биронта хат
- 17 чироқ ёнига/чироққа
- 27 алланимани/ниманидир
- 29 Келаверинг, ота ўгли!/Келаверинг!
- 30 қаттиқ/катта
- 31 дейсанлар-а?/дейсан-а?»
- 35—36 тўполон. Нуқул руслар ичида қолибман./тўполон.
- 42 носқовоғини/белносқовоғини

68-бет.

- 6 кулишди./кулишади.
- 9 деди Бектемир хохолаб./хохолади Бектемир.
- 16 фашистни/немисни
- 16 ғажиб ташлаганимни/еб қўйганимни
- 22 миробми?/сувчимми?
- 24 бир тушириб./урди;
- 25 орден/ордер
- 26 Орденнинг/Ордернинг
- 29 катталаринг/европалиларинг
- 30—31 кўрамиз./кўрамиз. Ўзбекининг ботирлигига тан берарми-канлар.
- 33 қўлтигидан/чўнтагидан
- 34 текислаш./бир-бир текислаб,

- 39 бўлармиш./бўлар эмиш.
42 узоқлигида./узоқда эканда,

69-бет.

- 1 биларди.../билар эди...
1—2 Уқиган, не-не қизларни шайдо қилди.../Уқиган, олим йи-
гит эди. Атрофдаги қизлар ақл-хушидан айрилди.
4 қоғозларидан/қоғозлари орасидан
8 тилимизда/сўзимизда
10 печка/печканинг
17 Тўнкадан ҳам/Тўнкадек
24 тўнғиллади./ғўнғиллади.
34 фашист/немис
36 фашистдан/немисдан
39 фашистларнинг/немисларнинг
40 қарадим./қарардим.

69—70-бетлар.

- 43—1 фашист ~ экан./немис ~ халқ экан.

70-бет.

- 8 ўйларди./ўйлар эди.
9 ниятини/миясини; печка/печкадаги
12 фашист/немис
13 беинсоф/ноинсоф
16 кияпти./бўлиб қолди.
19 боғда/дарахтда
21 рус/ўрис
24 руслардан/ўрислардан
28 фашист/немис
35 тўқайларда./тўқайзорларда,
35—37 Бундан бизга нима фойда?! Ахир эски замонда бизни
чор ҳукумати роса эзиб келган.../Лекин ўрислар яхшилиқ-
ни билиб миннатдор бўладими. Ахир боболаримиз ўрис-
лар билан қилич солишиб келганлар-ку.
38 яраланган/яралик

71-бет.

- 3 — Тўғри, Николай кўп зулм қилган./— Боболаримиз
руслар билан жиққа мушт бўлиб яшаганлар.
7—8 Ҳозирги руслар тамом бошқа тоифа рус... Булар Ленин
ишчи-деҳқонлари авлодлари./Кейин бизнинг боболар оқ
подшонинг ўрисларига қарши жанг қилган. Ҳозирги
ўрислар, менимча, бошқа тоифа. Булар Ленин ва Ста-
линнинг ўрислари.
13 Гитлер/немис
16 Фашист/Немис
17 қуритади./тақир қуритади.
32 Мойли сўк бўтқани/Қуруқ сувда пишган сўк бўтқани
42—43 — Ҳеч нозинг қолмайди-да,— деди-ю, лекин уй бекаси-
дан бир кафт туз сўради./— Нозинг қолмайди-да. Бир
сиқим тузни ҳали мен бешта тухумга алишдим,— деди
Али тажанг ғурур билан.
Чайқов бозори йўқ эканми?— деди кулиб Бекгемир.
— Ҳалол муомала: нарсага-нарса,— деди ранжиган
товуш билан Али тажанг.— Икки бўлак совуним бор.
Эртага дўндириб пуллайман.

72-бет.

- 1—3 Уй бекаси дарҳол туз келтириб, котелокка солди ва яхшилаб бўтқани аралаштирди. Дубов сувдондаги ароқни диққат билан учта кружкага қуйди-да,/Уй бекасида ҳам қитдай туз топилмади. Лекин у овқат тотли бўлсин, деб ҳар бир котелокка бир қошиқдан мой қуйиб берди. Дубов учта кружкага сувдондан диққат билан ароқ қуйди-да,
 8 деди/деди-да
 9 олиб./олди.
 13 бу гал/ҳар вақтдаги каби
 14 чорасиз худди/худди
 21 артди,/артди-да,
 24 деди Асқар полвон кулиб./деди кулиб Асқар.
 29 Хотиним/Хотинчам
 31 қилиб/билан
 35 Хат — фронтда/Фронтда
 37 маъноси/гўё маъноси
 39 сигири/унинг сигири

73-бет.

- 2 жуда бошлаб ниқобланиб ётдик./маскировкани жуда бошлаб ётдик.
 3 орқа томонимизга/бизникиларнинг орқасига
 8 Душман/Немис
 10 душман/немис
 12 бир лаҳзада/лаҳзада
 14 лентани дам-бадам/дам-бадам ўқ
 18 қоврилдим./қоврилиб кетдим.
 22 Шу вақтда рус солдатлари етиб,/Шу вақтда
 27 Тирик қайтиш йўқ — саноқли соат,/Саноқли соат
 31—32 уйғонди, дўстининг ёнига/уйғониб, дўстининг ёнида
 32 алоқачи/связной
 33 шовиллатиб/шовқинлатиб
 37 ваҳимали.../ваҳимали. Чуқур сукут ичида ухлайди.
 31—39 Қора чироқ тутаб турган пастак оддий қишлоқ уйида /Кичкина, оддий қишлоқ уйида қора чироқнинг дудида
 41 айтди./сўзлади.
 42 генералга/майорга

74-бет.

- 1 генералга/майорга
 3 нималар/бир нималар
 3—4 генерал Соколов/сочсиз, ялтироқ бошли юмалоқ майор
 6 деди генерал/деди майор
 14 халқ/Сталин
 15 генерал./майор,
 17 генерал/майор
 19 Бир процент!/Бир процент, Уринбоев, биз сени мукофотга тақдим этамиз. Арзийди. Жуда арзийди.
 21 генерал./майор.
 29 генерал./майор.
 30 генерал./майор,
 33—34 майдонда мардларча/мардчасига майдонда
 38 ана шу/мана шу

39 санайди,/санабди,
40 Фашистларнинг/Немис бойларининг

75-бет.

1 Немис-фашистларни/Немисларни
3 етишмоқ/қовушмоқ
8 қатнашар/унга қатнашар
11—12 танишлардек/эски танишлардек
13 йигитнинг чарчаганини сезиб,/йигитга
14 сўраб,/тилаб,

Қуёш қораймас

Романдан парча

«Зафар», 1945, 4—9-бетлар

21 батальондан/қисмдан
28 суюнди./суюнган эди:
30 ўйларди у./ўйлар эди у.

26-бет.

1 узилган танангга/ердаги танангга
5 кўр қилди./кўр қилди, бир-биримиздан жудо бўлдик.
На мазор, на жаноза, на икки калима қуръон!
10 каллада./каллада. Ерни пешонанг ўяди.
16 бало/балогарлар

27-бет.

3 у ернинг/бу ернинг
10 У ярим белдан/Ярим белдан
13—15 Қани, ∼ бўлса-ю, ∼ елкага/Гўё ∼ бўлса-да, ∼ ел-
касида
21 бўлсами, Русиянинг ∼ бўларди./бўлса эди, ўруснинг ∼
бўлар эди,
25 оламиз/олармиз
29 буталар/майда оғочлар
37 каскасини/шапкасини
40 огири/огирилиги

28-бет.

3 кетибди./қолибди.
30 тушдилар./тушишди.
36—37 шохлар ∼ ниқобланган./новдалар ∼ ниқобланган эди.
42 кериб/йириб

29-бет.

5—6 ҳар ёқда/ҳар ёқдан
9—10 ойналарига ∼ янги қазилган ҳандақлар/ойналарида ∼
ҳандақлар
23 дея жеркиди./жеркийди:
26 кўрайлик./кўрамиз.
30 қиларди./қиладилар.
33 тошган/тошган кўркам
36 кафтларидан/панжаларидан
41—42 ҳуштак/ҳуштак лаблари билан.
42 Гармончи/Гармончи аскар

30-бет.

3 эди./эдилар.

5 суқди-да,/тиқди-да,
15 — Рус халқи/— Ўрус халқи
29 дея/деб

31-бет.

8 қадади./қадаган эди.
21 аста тутаркан:/аста тутиб:
22 деди/сўради
32 ва девордаги/ҳам тоқчадаги
39—40 иккиси ҳам, ∼ кексаси қаттиқ/иккиси, ∼ юмшоқ кекса, кучли

32-бет.

1—3 Кекса ∼ ҳужжатларини кўрсатишни ∼ синовчан/Юмалоқ кекса ∼ документларини чиқаришни ∼ синовчи
5 қўл сиқди./қўлтиғидан документларини қидирди.
14 Кекса милиционер ҳужжатларни/Юмалоқ кекса документларни
26 каскасини олиб, унга қадалган/пилоткасини олиб, қадалган
27—29 силкитиб ∼ силаб туриб:/силкиб ∼ тараб, деди:
32 жосус/шпион
5 жосуслар/шпионлар
12 Аёл урушга/Урушга
13 жосус/шпион
26 зийрак боланинг/сергак бачча жангчининг
28 вазмин/замин
31 улар/мусофирлар
40 уриб олди./урди.
41 қалтиради./қалдирлатди.
41—42 бош томонида кичкина каравотда ётган/бошида ётган

34-бет.

2—3 Маруса холангникига югур, ертўлага.../Тётя Марусяни-
кига югур, подвалга, Тетя Марусяникига..
9—10 қизчани ∼ судраб./қизчасини ∼ судраб тортиб,
23 харобазор/харобалар
24 фашист калхатлари:инг/қанотли балоларнинг
29—30 осмонга ∼ пишқирадилар./осмонда ∼ пишқирагадилар.
37 ҳолсиз/кучсиз
40 суқилдилар./суқундилар.
43 Бу вақт/Шу вақтда

35-бет.

7 зинапоялардан/норвонларда
25 ўтди-да,/ўтди-да, қандайдир,
34—35 шикастланган ∼ , чучаладек қорайган/шикаст ∼ , фасадлари қора
38 ютмоқда./ошамоқда.
41 чеккага/чеккада

36-бет.

3 асло/бизнинг жойларига асло
6 Фашистлар/Немислар
31—32 — Қизчамни йўқотдим. Ҳалок бўлди,— деди аёл йиғлаб.
/— Уйга ачинмайман, сира,— деди аёл титраган лаблари билан,— қизчамни йўқотдим.

35 — Қоронғида, тунги тўполонда йўқотдим./— Қоронғида қўшнимизнинг подвалига югурар эканман, қаршимда динринглаган сигирнинг шохларига ўзимни уриб олдим. Дарров туриб, энгашиб қидирдим. Шу минутда кимдир, нимадир мени туртиб юборди, яна йиқилдим. Қарасам қизим йўқ. Қичқириб бир оз югурдим. Бомба тушди. Кейин Миша билан келиб ахтардик. Йўқ. Йўқ. Қалин тупроқ остида қолди!

39—40 бошида.../бошида бор.
40 Фашист/Немис

37-бет.

1 ланъатининг!/немиснинг!
5 фашистни/немисни; фашист/немис
10 аҳвол қалай?/аҳвол?
21 папиросини/папиросни
25 қочоқ/қочқин

Қуёш қораймас

Романдан парча

«Шарқ юлдузи», 1946, 1—2-сон, 25—36-бетлар

132-бет.

6 жанг тўполонида/жангдаги тўполонда
8—9 қисм чекинди. У ∼ орқага қайтди./бу қисм тўзигач,
у ∼ ўзини ҳар ёққа уриб қочди.
21 боришни ∼ юришаркан,/юришни ∼ санғиб юришар экан,
23 эшитиши биланоқ учди-да,/эшитиш биланоқ учди-да,
28 виз-визини,/ғиз-ғизини,
29 остидан/кавагидан
35—36 жангчиларнинг устига сепди./қозоқ жангчининг устига сочди.
36 «Ҳам/Мусулмон боласи «Ҳам
40—41 орқасида ∼ — станция ёнарди./орқасидан ∞ — станцияда ёнғин.

133-бет.

3 момақалдироқдек/қорин гулдирагандек,
9 ҳай-худан/қайд-қуйддан

134-бет.

2 қишлоқ/кичкина қишлоқ
7 кичкина, ясси/кичкинагина, яссигина
23—24 — Тушунаман. Қийин. ∞ Бу балонинг/— Ҳаммасини тушунаман. Қийин замон. Чекиниш — даҳшат. ∞ Балонинг
26 Баравар./Баравар худонинг даласига сигмайди.
30 ичкари/хонага
33—35 беш-олти ∞ ўғил бола ўтирарди./олти-беш ∞ ўғил бола.
39 фашистни/немисни

135-бет.

1 чарчаган»,— деди у/чарчаган».
2 рух/мис

22—221

337

- 5 стулга/столга
- 13 юмди./юмиб,
- 20 Сендақа.../Сандек...
- 34 мотоцикл/мотоциклет

136-бет.

- 1 Қишлоқ совети идорасининг алғов-далговини чиқаришди./Сельсовет идорасини кўчага улоқтиришди.
- 5 чиқишди./чиқди.
- 6 эжан/эмиш,
- 11 белгиланган шарт/шартланган ўлчов
- 15 ёнингдаги/ён бағрингдаги
- 22 кўкиш/кулранг
- 23 жавон/комод
- 25 буларни/уни
- 28 негадир/қандайдир
- 34—35 юргани учун/юганда,
- 38—39 тўгаракларга/кружокларга

137-бет.

- 1—2 қозонишига/қозонажагига
- 3 кела олмаган:/кела олмаганда:
- 5—6 лабораториясида/лабораторияларда
- 7—8 орзулари/орзуси
- 8 Бу йил/Қувончини ўқиш фасли
- 15—16 қисмини/частини
- 23 лекин сен жим тур, бўлмаса пешонангдан отади./пешонангга очередь узмоқда. Аммо сен тинч тур, бармоғингни қимирлатма, кўзингни олайтирма. Шундагина қутуласан! Нахалларнинг худоси — темир кучи!
- 24 чўқтирмоқчи./чўқтирмакчилар.
- 28 зўр./қаттиқ.
- 34 бунақа беҳуда/шундай бўш
- 38 чанг/ўз овига зарда билан чанг

138-бет.

- 4 ертўла-чи?/подвол-чи?
- 7 қулоққа/аксирса қулоққа
- 26—27 омборхона/омборхоналар
- 41 ўтирарди./ўтиради.
- 43 Унинг бошини/Бошини

139-бет.

- 4 гап бошлади/бошлади
- 6 вақт/вақтда қандайдир
- 7 фашист/немис
- 15 немис-фашистлар/немис
- 17 хунук/қаро
- 20 бор эди./борди,
- 27 «чиқ-чиқи» ∞ тунда/«тиқ-тиқи» ∞ кунда
- 30 тўрт/қарийб тўрт
- 36—37 кундузи ∞ қошиқ-вилкаларнинг/обедга ∞ асбобларнинг

140-бет.

- 4 гармончи./горнист,
- 5 Буниси ҳам/Бу ҳам
- 7 сельпо магазинида/сельпода магазинида
- 19 мумкин./керақ.

- 21—22 — Бўлмасам-чи! ∞ итлардай ташланади./— Бўлмаса-чи! ∞ итлар-да,
 30—31 гапирди./дағал гапирди чол
 32 — Шу ҳам гапу./— Ана ўхшатиш,
 34 борми» эмиш?/борми?
 42 кўтарилган/тарқалган

141-бет.

- 9 қайнаб турган/қайнаган
 13—14 мароқ билан/мароқли, жонли
 14—15 Ора-чора/Ора-сира
 23 беихтиёр/беихтиёр равишда
 28 сир/секрет
 41 руснинг/ўруснинг

142-бет.

- 12 шивирлаб/шивирлади-да,
 17 бурқситди./бурқтирди,
 19 — Оч эшикни!./— Киргиз уларни!
 20 имо/ишорат
 27 чиқди-да./чиқди,
 41—42 ҳаёсиз/ҳаёсизча

143-бет.

- 2 Кейин у/У
 22 шинелининг/шинель
 23 чиқиб кетди./отилди.
 33 Солдатлар овқатларнинг/Овқатларнинг
 37 ефрейтор/ефрейтор китобни «истеъмом қилиб»
 43 вилкаларни/асбобларни

144-бет.

- 8 қилишяпти, ∞ дея/қилаётирлар
 10—11 кутардик?—секин ∞ оҳиста/кутар эдик?—сокин
 12 боёқиш./боёқиш содда одам, тил билмайди, йўл-йўриқ билмайди...
 13 — Мен ҳали чол ∞ олиб келиб./— Чол ∞ келтириб
 14—15 Ишқилиб, ∞ қилмасин-да!/Айт, ∞ қилмасмиканлар?
 15—16 ўтирибман,/ўтирган эдим.
 18—19 фаҳмладим./фаҳмладим — мактабда ўтган эдик-ку,
 21 он/онда
 25 эркалаб,/эркалаб, сўз билан
 26 ўтирган/ичишган
 28 ҳирс билан/талаб билан
 29 ишора қилди./ишора этиб, бекадан розилик ваъда кутди.
 35 бўғзида/бағрида

145-бет.

- 5 тушган ∞ шилқимлик/ошган ∞ шилқимнинг руҳи
 8 жилмайиб/жилмайиш билан
 9 Солдат/ҳар орзусига осонгина бўйсундиравиришга ишонган эски ошнаси билан учрашгандек солдат
 12 жиҷча/ярмини
 20 ўжарлик билан/ўжарчасига қистаб,
 24—25 хахолашди./хахолашди. Қимдан кулишди — номаълум.
 28 фингширди./фингшийди.
 33—34 Улар бошларини/Бошларини
 39 аллақандай/қандайдир

146-бет.

- 1 урилди/урди.
- 5 — Сен кимсан?/— Сан ким?
- 10—11 эзғилай/эзғилашга
- 14 гуриллаб/гуруллашиб
- 16 беркитди./ёпди.
- 17 тақирлатиб,/поддиратишди-да,
- 18 поёни йўқдек/кети йўқ каби
- 21 гира-ширада/эран-қаран
- 31 бадбўй ҳид/бадбўйлик; бурнини қисиб,/бурун катаклари-ни қисиб,
- 33 чўчқалар/маймунлар
- 38 ўртоқларини/ўртоқжонларини

147-бет.

- 3 юз-қўлини/бет-қўлини
- 20 рози бўлиб,/рози,

Қуёш қораймас

Романдан парча

«Қизил Ўзбекистон», 1958 йил, 5 январь

139-бет.

- 15 немис-фашистлар келгунча/немис киргунча
- 17 хунук/қора
- 21 шу ўртада/ўртада
- 27 «чиқ-чиқ»и/«тик-тики»
- 28 тунда/кунда
- 36 кундузи/обедга
- 37 қошиқ-вилкаларнинг/идишларнинг

140-бет.

- 3 иккитаси, онлалиги/онлали иккиси
- 5 Буниси/Бу
- 13 овоз билан:/равишда деди:
- 16 керак,— деди/керак.
- 19 мумкин./керак.
- 22 итлардай/итлар-да,
- 23 на номус.../на номус бор.
- 26 борми?— деб сўради бека/борми?
- 28 тикиб./тикиб, сўради бека.
- 29 чол тамшаниб,/тамшаниб,
- 30 махоркадан/дағал махоркадан
- 30—31 гапирди./гапирди чол.
- 32 — Шу ҳам гапу./— Ана ўхшатиш
- 34 борми» эмиш?/борми?
- 35 сокинлик/секинлик
- 42 кўтарилган бўрон қора булутни/тарқалган бўрон

141-бет.

- 9 қайнаб турган/қайнаган
- 13—14 мароқ билан/мароқли, жонли
- 14—15 Ора-чора/ора-сира
- 25—26 деди Надя шод хўрсиниб./шод хўрсиниш билан деди Надя.

28 сир/секрет
41 руснинг/ўриснинг

142-бет.

- 6—7 айёр, ∞ қиз ҳақидаги чала қолган можаросини бошлади.
/яна чала қолган айёра, ∞ қиз можаросини бошлади.
12 шивирлаб/шивирлади-да,
12—13 шу он эшик/эшик
17 бурқситди./буруқтирди,
19 — Оч эшикни! — Қўргиз уларни!
20 имо/ишора
21 қадалаётган/қадаладиган
25 узунчоқ/ингичка, узунчоқ

143-бет.

- 2 Кейин у солдатларга/Солдатларга
9 қийшайди./буришди,
10 титраб кетди. У махорка қолдиғини полга ташлаб, этиги
билан эзди:/титраб кетди.
16 Бека стол устини/Бека
22 шинелининг/шинель
23 чиқиб кетди./отилди.
25 урса/уролса!
31 оқизароқ/оқизиб,
33—34 Солдатлар овқатларнинг/Овқатларнинг
37 эшикдан/китобни «истеъмом қилиб»
43 вилкаларни/асбобларни

144-бет.

- 11 Надя оҳиста/Надя
12 боёқиш./бояқиш содда одам, тил билмайди, йўл-йўриқ
билмайди..
13 олиб келиб,/келтириб,
16—17 қилмасин-да! ∞ ўтирибман./қилмасмиканлар! ∞ ўтир-
ган эдим.
18 фаҳмладим./фаҳмладим. Мактабда ўтган эдик-ку.
28 ҳирс/талаб
29 ишора қилди./ишора этиб, бекадан розилик ваъда кутди.
35 бўғзида/бағрида

145-бет.

- 5 тушган/ошган
5—6 шилқимлик жилваланган/шилқимнинг руҳи жилваланган
6—7 илдам/илдамлик билан
8 жилмайиб/жилмайиш билан
10 ялтоқлик билан деди:/ҳар орзусига осонгина бўйсундира-
веришга ишонган эски ошнаси билан учрашгандек ял-
танглик билан деди:
12 жиҷча нчинг/стаканнинг ярмини ичинг.
24—25 уйда хахолашди./уйда хахолашди. Кимдан кулишди —
номаълум.
29 қарғади./қарғайди; узоқ/узоқ вақт
10—11 эзгилай/эзгилашга
16 беркитди./ёпди.
31 бадбўй ҳид/бадбўйлик; бурнини/бурун катакларини
38 ўртоқларини/ўртоқжонларини.

Қуёш қораймас

Романдан парча

«Тошкент ҳақиқати», 1958 йил, 5 январь

199-бет.

- 33 ёш/йигит
- 35 майорнинг олдига/майорга
- 36 қорга таппа/таппа қорга
- 41 танитди./тамсил қилди.
- 9—10 тўппонча нусха/туфангча шаклли
- 12—13 Қамол:/Қамол деди:
- 13—14 худо!»— деди./— худо!»
- 21 новча рус йигити/новча йигит
- 28 тўғри мўлжал билан/яққол наводжа билан
- 39 расчётдаги жангчиларни/расчётни — жангчиларни

201-бет.

- 5 келишга/кетишга
- 15 отишмасида/дуэлида
- 17 қўпорган отишмасида,/қўпорган дулда
- 21 юзини/қўллари, юзини
- 26 ўт, сув кечган икки рус жангчи/икки ўт-сув кечган жангчи
- 38 узатди жангчи/жангчи
- 39—40 ўзбек боласи дедим-а!/дедим: ўзбек боласи!

202-бет.

- 3 — Сартарошман./— Сартарош,
- 8 маргилюнлик./наманганлик.
- 10—11 нозик, мушкул иш.../мушкул, энг бир диққат...
- 16 учириб келтирди мени./учирди мени.

203-бет.

- 1 қайиндан/берёзадан
- 6 жуда усталик билан/заргар диққати билан
- 17 бир бало/нима бало

204-бет.

- 1 юмуш-да. Масалан./юмуш-да. Масалан,— сабрсизланиб сўради Қамол,— масалан,
- 6 деди Қамол ҳазиломуз./ҳазилга айлантиришга уришиб, деди Қамол
- 18 кўрганман./енганман.
- 34 майин, оқ аралаш/оқ аралаш
- 29 бир рус капитанининг/бир капитанининг

206-бет.

- 10 Қамол қоғозни туморча қилиб,/Қоғозни туморча қилиб Қамол.
- 15 шоколад ҳам қистирди қўлига, кўзини қисиб./шоколад ҳам унинг қўлига қистирди, кўзини қисиб.
- 23 узоқ юрди/узоқ юрди. Трассаловчи чўғдай ўқлар гала-гала учарди.
- 24 ваҳимали/ваҳим

210-бет.

- 13 кўп эшитган/кўпни эшитган
- 26 бало!»— деди/бало!»
- 30 йиқитди./йиқди.

IV. РОМАННИНГ АЛОҲИДА НАШРЛАРИ (1959, 1971)

8-бет.

5 якнасоқ,/якнасов, (59)
28 армияга олинди,/армияга олинди, кичик укаси Исмоил зоотехник эди. (59)

9-бет.

20—21 солинган айвонлари, янги хоналар ҳам,/солинган рамла-ри, айвон, янги хоналар ҳам (59, 71)

13-бет.

8 чақнаб/чатнаб (59)
42 ким эди?/ким у? (59)

19-бет.

10 шитоб келарди./шитоб қотарди. (59)

20-бет.

1 деворлардан/девлардан (59)

22-бет.

4 Бир тўп/Бир кўп (59)
9 чангаллаб,/чангаллар, (59)

29-бет.

16 кулиб ўтирадилар./кулиб ўтардилар. (59)

30-бет.

43 деди полвон ва/Асқар полвон, ҳам (59, 71)

34-бет.

43 ўчган/ўтган (59, 71)

35-бет.

10—11 мардона зарба билан уриб,/мардона зарб уриб, (59),
мардона зарба уриб, (71)
15 қайралган кучни/қайрилган кучни (59, 71)

39-бет.

23 — Қандай уйқу/— Қайси уйқу (59)

44-бет.

20 дарахтзорга/дарахтларга (71)

49-бет.

2 ипи/иши (59, 71)
12—13 ним қоронғи/нам қоронғи (71)
19 «Жасурлик учун»/«Мардлик учун» (59, 71)

51-бет.

24 кетаётган танклар/келаётган танклар (71)

55-бет.

13—14 ўтнинг, сувнинг/ўтни, сувни (59, 71)

56-бет.

25—30 ура бошлади.
Бир вақтлар дўсти Асқар полвонга катта курашлар-да ∞ қалтироқ босарди./ура бошлади. (59, 71)

57-бет.

11—22 мамнун бўлди.
Бироқ йигит юрагида ҳаво жанги тугдирган ҳая-жондан бир зумда айрилди. ∞ вулқонлар ожиз қолди.
/мамнун бўлди. (59, 71)

28 имкон бермади./имкон берди. (59)

40 оғриқ ва ҳароратнинг/оғир ва ҳароратнинг (59, 71)

58-бет.

6 Бектемир/Бектемирга (59)

- 9 ўралган/ўрилган (59, 71)
 17 (русча сўзлари)/(русча сўзлиги (59)
 28 ишига киришди./қайноқ ишига киришди. (59)
- 60-бет. 7 Бектемирнинг/Бектемир (59)
- 62-бет. 37 қийинчиликларни/қийинликларни (59, 71)
- 63-бет. 33 ҳамда шу вақт/ҳам шу вақт (59)
 35 Унинг/Уни (59)
- 67-бет. 28 Бектемир/Бектемирга (59, 71)
- 68-бет. 20 дарё ҳам/дарё (71)
- 73-бет. 15 миномётига/миномётга (71)
 18 қоврилдим./қорилдим. (71)
- 76-бет. 33 шундан бўлади,/шундай бўлади, (59, 71)
- 78-бет. 5 ва уни/ва (59)
- 84-бет. 10 Фрунзе шаҳридан бўлган қиз/Фрунзе шаҳридан қиз (59)
 30—31 Улим бор/Улим (59, 71)
 35—36 архитектор/рассом (59, 71)
- 85-бет. 31 Бектемирнинг/Асқарнинг (59, 71)
- 88-бет. 30 Бунда талофатнинг/Бундай талофатнинг (71)
- 89-бет. 20—21 Муваффақиятимизга катта ёрдам қилдинг. Сенга/Сенга (59, 71)
- 94-бет. 36 жиринглади/жаранглади (59)
- 96-бет. 10 дерди/дер (59)
- 97-бет. 11 қўл силкиган/қўл силиккан (59)
 32 зимзиё тунда/оқарган саҳарда (59, 71)
 38 уйғотган./уйғотарди. (59, 71)
- 98-бет. 6 хушмуомала/хушмўйлов (59, 71)
 10 бегонага/бегона (59, 71)
- 99-бет. 12 генералларни яқиндан танимасдан ҳам/генералларни (59, 71)
- 100-бет. 8 бир қилиғи!/бир қичиғи! (59, 71)
- 102-бет. 23 ҳали/ҳамиша (59, 71)
- 103-бет. 34 санғиб юрган/қанғиб юрган (59)
- 105-бет. 3—4 тушди-ю, югурди./Тушди — югурди. (59, 71)

- 112-бет.
18 тажассумлантирган/табассумлантирган (59, 71)
19 из ҳам/иш ҳам (59, 71)
- 114-бет.
24 ёқимли сезилди./хизирнинг овозидай ёқимли сезилди.
(59)
- 117-бет.
1 якнасоқ/якнасов (59)
- 119-бет.
30 Шаҳарчаларинг/Шаҳарчаларнинг (59, 71)
- 120-бет.
16 музларимиз/кўзларимиз (59, 71)
- 125-бет.
34—35 бармоқ бўғинидай/бармоқдай (59, 71)
- 130-бет.
18 жойлаштирасиз?/жойлаштирамыз? (59, 71)
- 131-бет.
26—27 Гарчи уйқу чоғи бўлмаса ҳам./Гарчи уйқу чоғи эмас.
(59)
22 тийрак/тирик (59, 71)
- 136-бет.
1 Қишлоқ совети/Қишлоқ советининг (59, 71)
- 140-бет.
29 чол/деди чол (59, 71)
- 142-бет.
15 Надя гўё совуқ қотгандай/Гўё совуқ қотгандай (59)
- 143-бет.
16 жирканиш/жирканч (59, 71)
30 солдат оғзидан/оғзидан (59, 71)
- 148-бет.
36 қайдандир/аллақандай (59, 71)
- 150-бет.
34—35 кўздан ўчди./кўздан учди. (59, 71)
- 152-бет.
25 белаган./булаган. (59, 71)
- 153-бет.
10 яширинишга тиришди./яширинишга тушди. (59, 71)
11—12 тупроқ уюмлари/ер уюмлари (59)
28 руҳида туғдирган/руҳидаги (59, 71)
36 Никулиннинг/Николайнинг (59, 71)
- 157-бет.
31 Асқар полвон./Асқар кулиб. (59)
5 жирканиш/жирканч (59, 71)
- 162-бет.
33 — Бу ерга/— Бу ерда (59, 71)
- 164-бет.
18 ўт очиш/ўч очиш (59, 71)
- 170-бет.
20—33 сўз бошлайди. «Тўймағур фашист, очофат!» ∞ муалли-
мани масхаралаганликларини айтиб беради./сўз бошлай-
ди. (59, 71)
37—38 суқсурдай синглиси/суқсурдай қизи (59)
- 172-бет.
8 одамни/одам (59, 71)

- 173-бет.
27—30 дам олсин». Кейин тор ер тўлада юриб, ўз-ўзига деди:
у катта вазифанинг плани»/дам олсин». (59, 71)
- 176-бет.
6 кулимсираб деди:/кулимсираб (59, 71)
- 178-бет.
37 эътимоди/эътиқоди (59, 71)
- 179-бет.
7 Ранги қум/Ранги ҳам (59, 71)
17 — А, лисица,— А, тулкими, (59, 71)
- 180-бет.
40 деразаларидан/дарвозаларидан (59, 71)
- 181-бет.
6—8 шаҳарни кўрди. Фарчиллаган оппоқ кўчаларда, ∞ куч барқ
урарди./шаҳарни кўрди. (59, 71)
25—28 батальонлар, ҳали уруш дардини тотмаганлар ва бир
олдинги позициядан иккинчи, яна қўрқинчлироқ участка-
га кетувчи ўт ичган, кир-кир шоввозлар ўтарди./баталь-
онлар ўтарди. (59, 71)
38 рангин ва сеҳргар/ажойиб ва сеҳргар (59, 71)
- 182-бет.
14 ёқасигача/ёқасига (59, 71)
43 бултур виставкада/бултур Москвада виставкада (59)
- 184-бет.
36 тўп гумбурлади./гумбурлади. (59, 71)
- 186-бет.
18 ифтихор билан./эътироз билан. (59, 71)
- 187-бет.
42 ҳужумга киритди./ҳужумга ташлади. (59, 71)
- 189-бет.
5—9 эди. Бутун Европанинг темири қорли далаларни пайҳон
қилиб, ∞ огир тўлғанарди./эди. (59, 71)
28 армияларининг/армияларига (59, 71)
- 191-бет.
16 чўккалаб, йиқилди./чўккалаб қолди. (59, 71)
29 хира, эзгич/хира ва эзгич (59)
- 194-бет.
14 зир/зирқ (59, 71)
- 197-бет.
34 Настядаги/Настядан (59, 71)
- 203-бет.
16 подбокс/польбокс (59, 71)
- 211-бет.
33 Никулиннинг/Николайнинг (59, 71)
- 219-бет.
7 келтиришган/келтирилган (59, 71)
- 222-бет.
25 ажойиб қудрати/ажойиб ижоди (59, 71)
- 223-бет.
26 ҳамшира/сестра (59)
28—29 ҳамшираларга/сестраларга (59)
- 224-бет.
14 ўлсам,/ўлмас, (59, 71)
25 алоқачи/связной (59)

РОМАНГА МАТЕРИАЛЛАР

ПЛАН ВА ҚАИДЛАР

Достоннинг умумий плани*

1. Қиш. Украина даласи. Қуйган, хароб қишлоқлар, ўрмон. Душман самолётлари кўкда изғийди. Узоқда — жанг-отишмалар. Ўзар жабҳага яқинда келган. Жангга кириш олдидаги кечинмалари. Унинг қисми душман билан учрашгали йўлга чиқади. Ўрмондан чиқиш билан душман ўқ ёмғири билан қаршилайди. Ўзар ўлим андишасини унутади. Бир ўртоғи оғир ярадор бўлади. Ёрдам кўрсатади унга. Қисм немисларни бир неча қишлоқдан қувиб чиқаради. Лекин Ўзар кечга яқин ярадор бўлади. Лазаретга кета туриб, адашиб, немислар ичига ўтиб қолади. Украина қишлоғига кечаси киради. Уни бир оила яширади. Бу колхоз оиласининг қизи — Мария билан Ўзарнинг кўнгли бир-бирига мойил бўлади . . . . .

* * *

[1.] Тоғ. Қишлоқ. Кузатиш. Фронтнинг бир участкаси. Бектемир жиддий, лекин қандайдир ишончсиз ва серташвишли. Душман қаттиқ ҳужумга ўтади. Бектемир пулемётчига ўқ етказиб туради. Снаряд иини бузади. Пулемётчи ҳам Бектемир тупроқ ва харилар остида қолади. Немислар олдинга босадилар. Бизникилар сўнг нафасгача урушиб, чекинадилар. Бектемир тупроқ орасидан бошини кўтаради. Тупроқ ва ёғочлар орасидан базўр чиқади. Шериғи ўлган. Сўл оёғи лат еган. Чўлоқланиб, судралиб жўнайди.

2. Қишлоққа яқин ўрмон ёқасида ёш аёл ўлиги олдида уч яшар қизчага кўзи тушади. Қизчани қучоғига олиб, ўрмон ва жарликлар билан тахминан йўлни белгилаб, бизникиларга жўнайди.

3. Тонг қоронғусида кимсасиз қишлоққа кириб, оғилдаги сирғини соғиб, қизчага ичиради.

4. Қисмга етиш; болани санитаркага топшириш.

5. Дубов билан ўртоқлашув. Найзабозлик. Икки-уч немисни қулатади.

6. Разведка. Дубов билан бирга немислар қўнган манзилни емириш. Қизни қутқариш.

7. Генерал қабул қилади.

8. Бир лейтенант билан кузатиш пунктида. Пункт-башня. Командир ўлади. Кутилмаганда немис танк десанти теваракка тўпла-

* Ойбек Улуғ Ватан уруши мавзуйида дастлаб достон ёзмақчи бўлган.

нади. Артиллерияга телефон қилади — ўзига ўт очишни сўрайди. Арт. командир янги келган артиллериячилардан бирига буюради. Бу Бектемирнинг укаси Тоҳиржон эди. Тоҳиржон ўт очади. Лекин Бектемир соғ қолади.

9. Рус қизига муҳаббат ва рашк.
  10. Разведка вақтида немислар қўлига тушиш.
  11. Допрос. (Немис штабида.)
  12. Қочиш.
  13. Қўрқоқни жазолаш.
  14. Уканинг ўлими.
  15. Қиз билан суҳбат.
  16. Қизил Армия қатъий ҳужумга ўтади.
  17. Район маркази учун жанг. Бектемир ротани атакага элтади.
- Шаҳарчани душмандан тозалайди. Яраланadi ва ҳоказо.

* * *

Тоғда уруш хабари. Қишлоқдан жўнаш. Биринчи жанг. Чекиниш. (Укасини учратсинми? Чекинаётган бошқа бир қисм билан тўқнашиш. Серсоқоли рус, танишув. Йўл азоби, тўпларни судраш ва ҳоказо). Душман Москвага интилмоқда. Иккинчи жанг. Бектемир найзобозликда ўзини кўрсатади. Бизникилар душманни улоқтиради. Душман танклар билан контратакага кўчади. Бектемир қаршисида оғир душман танки. Бектемир ўлик масофада танкка иргийди. Граната билан танкни мажақлайди.

Душман Москвани темир ҳалқа билан бўғмоққа тиришиб, ҳарёқдан қисади. Қўмондонлик катта ҳужум плани устида ишлайди. Серсоқолини командир разведкага юбормоқчи. «Қим билан борасан?» дейди. Серсоқол Бектемирни танилайди. Тунда қишлоққа кириб борадилар. Бир уйда чироқ милтирайди. Разведкачилар яқинлашадилар. 20 га яқин немис солдатлари дам олиб ўтирадди. Кўплари маст. Граната ташлайдилар. Душман орасида катта паника, автоматдан отадилар. Уйга бостириб кирадилар. Тирик қолган бир неча немислар қочадилар. Қўшни хонадан офицер чиқиб, серсоқолини отади. Бектемир офицерни отиб ўлдиради. Серсоқол ярадор. Бектемир хонага кириб, қўли боғлиқ рус қизини кўради. У мадорсиз. Бектемир ҳамма документларни олади. Қизни банддан озод қилади. Серсоқолини кўтариб, қизни ёнига олиб, қорли, бўронли кунда қочади. Йўлда немислар кўринаяди. Отишма. Серсоқол ҳам ҳолдан кетгунча отишади. Бектемир дўстини ва қизни қисмга келтиради. Документлар жуда қимматли маълумот беради. Бектемирни генерал қабул қилади — землянкада генерал унинг отининг Бектемир эканини пайқаб, бирдан суюниб кетади. «Железний военначальник», дейди. Кейин Амир Темур ҳақида гапирди. «Сен улуг Темурнинг авлодсан. Мен [. . .] лашкарбоши Темурнинг тарихини биламан», дейди...

Қиз Надя санбатда сестра бўлиб ишлайди. Бектемир уни севади. Бўронли кечада ўрмон ичида, қорда ётаркан, уни эслайди. Кўзи уйқуга кетади — тушида яна у қизни кўради. Ўз юртида гўзал тоғлар манзарасида [. . .]

...Эрта билан жангчиларга совға улашадилар. Бектемир халта ичидан ҳар хил нарсалар: майиз, ўрик, дастурмол ва бир пачка конверт олади. Бир конверт ичидан хат ва гўзал қизнинг сурати чиқа-

ди — Ўзбек қизи. Бектемир хатни таталаб ўқийди. Ширин ёзилган. Надя ярадорлар учун ченада келади. Бектемир югуриб бориб, унга совғаларни кўрсатади. Майиз, туршак беради. Соддадиллик қилиб, суратни кўрсатади. Надянинг ранги ўзгаради: «Ўзингни яхши кўринади, жуда чиройли!» деб совуқ хайрлашиб, бурилиб кетади. Бектемир тушунмайди.

Бектемир блиндажда. Одатдаги солдат ҳаёти, картинаси. Турли халқларнинг ўғилларидан бир неча жангчи хат ўқийдилар, қизларнинг ва қариндошларнинг суратларини бир-бирларига кўрсатадилар. Ногоҳ серсоқол кириб келади. Унинг яраси тузалган. Ҳамма у билан кўришади. Ҳамма хурсанд. Бектемир уни қучоқлайди: «Соғайиб қайтишинг шарафига нима қилай?» дейди. Серсоқол: «Бир фрицнинг харом қонини оқиз!»— дейди кулиб. «Тўғри.— дейди Бектемир кулиб,— бизда азиз меҳмонга қўй сўядилар». Командир айтади: «Меҳмоннинг ўзи сўйса, яна яхшироқ бўлар эди». Унга «тил» керак эди. Бектемир «тил» тутмоққа жўнайди.

Кеча. Бектемир ўрмонлар орасидан боради. Узоқда немис ракеталари ёнади. Атрофда немис разведкачилари изғиб юради. Улар тўсатдан Бектемир устига ўзларини ташлайдилар. Йигит қаттиқ олишади. Лекин ногидоний зарба, қуролдан ажралиши орқасида иложсиз қолади. Немислар уни «тил» сифатида олиб кетадилар...

* * *

Снарядлар атрофда портлаб, ерни ўпирмоқда, Бектемир қизиб кетган; чанқайди, ҳалқуми қуриydi, бўғилади; тўхтовсиз илгари интилади. Бир вақт ёнга қараса, Дубов, сибиряк, ярадор — тирсақдан. Бектемир уни воронкага имлаб, ярасини боғлайди. Дубов орқага қайтмайди. Ярали қўлини қимирлатиб кўриб, Бектемирдан олдин илгари силжийди. Бектемир унга қойил қолади. Олға боришга душман пулемёти йўл бермайди. Командир бир рус жангчисини юборади — граната билан ўт нуқтасини йўқотиш учун. Жангчи қайтмайди — ҳалок бўлади. Шунда Бектемир боради — бошқа йўлдан. Граната отиб, душман пулемёти расчётини ҳалок қилади. «Ура!» билан жангчилар илгарилаб, душманни босадилар. Немислар тум-тарақай қолади.

Асқар полвон бор. Али тажанг кўринмайди. Уни ҳалок бўлган, деб ҳисоблайдилар, ачинадилар. Лекин Али тажанг лойга ботган, ҳорғин ҳолда пайдо бўлади: «Қаерда эдинг?»— «Бир чуқурга тушиб ётдим. Азбаройи худо, бу «атака» деганинг қиёмат-қойим экан»,— дейди. Бектемир уни мардликка даъват қилади.

Немислар бир неча кундан кейин катта куч тўплаб, ҳужумга ўтадилар. Бизнинг қисмлар бениҳоя қаҳрамонлик ва чексиз сабот кўрсатиб, темир-олов тўлқинларини қайтаришга тиришадилар. Бир кўп марта найзабозликка ўтадилар. Дубов учиб келаётган гранаталарни ҳавода илиб олиб, душманга отади. Украин Радченко танклар билан курашади. Буларнинг ботирлиги Бектемирни руҳлантиради. Бектемир найзабозликка рўй-рост борган, ўлимни писанд қилмайдиган юзларча русларни кўради. Дубовнинг, Радченконинг орденага тақдим этилгани ҳақида командир [хабар] билдиради.

Немислар психик атака ясайдилар. Атака душман учун катта талофот билан муваффақиятсиз тугайди. Душман талофотга қарамайди, ҳар нав макрлар ишлатади. Ҳаводан ҳужум ва танкларни кўп қўллаб, қаттиқ тазйиқ кўрсатади. Бизнинг қисмларга чекинишга

приказ берилади. Дастлаб тартибли равишда чекиниш кейинчалик паришон ҳолда қочишга айланади.

Бектемир ва Асқар полвон, Абашидзе ўз қисмини йўқотиб қўяди. Уларга Али тажанг йўлиқади. У бадтар хуноб. Асқар полвонга: «Пайт келганда, қочиб қолиш керак. Немис бизни ҳеч нарса қилмайди. Кўрдим, ўзбеклардан ҳам, ўрислардан ҳам ўтиб кетганини биламан»,— дейди. Асқар полвон: «Номардлик бўлади»,— дейди. Бектемир унга: «Бундан кейин яна шу фикрни такрорласанг, отиб ташлайман»,— дейди.

Тахминан йўлни мўлжаллаб, тентирайдилар. Кечга яқин бир тепа орқасида якка тўп овози тинимсиз эшитилади. Абашидзе эмак-лаб бориб қараб, бошқаларни имлайди: «Бизники!»— дейди. Булар тўпчига яқинлашадилар: Тўпчи — ёш йигит мадордан кетган, терлаган, гўё оёқда турулмайди, лекин отишда давом этмоқда. Бектемир яқин келиб, бирдан унга ўзини ташлайди: «Укажоним, сенмисан? Тоҳиржон!» Тоҳир ҳайронлик билан бир секунд тикилиб, қўл беради-да, бир оғиз сўзломасдан, ота бошлайди. Бектемир снаряд олиб бериб туради. Ҳаммаси бўлиб ўн чоғли снаряд қолган эди. Тоҳир тўпни бузади. Улар тепа орқасига ўтиб жўнайдилар. Урмонда дам оладилар. Қоринлари оч. Яна юрадилар, лекин қоронғида йўл топа олмайдилар. Тонгда улар катта йўлга яқинлашадилар. Йўлда қизил аскарлар кийимида бўлган ўн чоғли немис ссллатини сезадилар. Уларга тўсатдан ҳужум қилиб, ҳаммасини қириб ташлайдилар.

Абашидзе ҳийла жиддий ярадор бўлади. Унинг ярасини боғлаб, галма-гал опичиб юрадилар.

Қайси йўлга чиқсалар, немисларга йўлиқадилар. Энди уларда патрон йўқ, очиқадилар. Бир кеча Бектемир немислар турган қишлоққа бориб, бир оз картошка топиб келади. Аёллардан немис зулми ҳақида даҳшатли воқеалар эшитади. Кундузлари яшириниб, тунларда йўл юрадилар. Ёмғир, сел қуяди. Ботқоқликларда юрмак гоят кийин.

Ниҳоят, азоб-уқубат билан тўла ўн кунлик тентирашдан кейин ўз қисмларига етиб келадилар. Қисмда эскилардан кўпи йўқ, ҳалок бўлган. Янги кучлар қўшилади. Булар орасида ўзбеклар ҳам анчагина. Душман Москвага яқин. У бутун кучи ва ғазаби билан пойтахтга интилади. Кунлар бениҳоя ҳаяжонли. Жанглар кундан-кун даҳшатли ва қизғин. Рус қиши бошланади. Совуқлар кундан-кун қаттиқ. Али тажанг оёғини совуққа олдириб, госпиталга жўнайди.

Қизил Армия ҳужумга тайёрланади. Ҳужум. Немисларнинг асосий кучлари тор-мор қилинади. Қисмларимиз уларни таъқиб этади. Стратегик муҳим пунктни олиш учун қатъий атакага ўтиш олдида Бектемир партияга ўтади.

У «Б» нуқтасига илк кирганлар орасида. Бу жангда Асқар полвон ярадор бўлиб, госпиталга кетади. Бектемирга сержант унвони берилади. У разведка ишига жуда қизиқади. Ғайратли, жасур жангчилар билан разведкага юра бошлайди. Бир кеча Бектемир немислар қўлида бўлган қишлоққа киради.

*Воқеа ривожининг 1-варианти**

Бир гуруҳ немис ва италянлар қўнган уйни узоқдан қуршайди. Кейин яқин келиб, деразага граната ташламоқчи бўлганда, уй

* Изоҳлар бизники.— *Ред.*

ичидан аёлнинг қичқирган овози эшитилади. Деразадан мўралайди. Қўли боғлиқ рус қизини офицер сўроқ қилмоқда. Бектемир ўртоқлари билан бир зумда маслаҳатлашиб, қизни қутқармоққа қарор қилади. Бир рус жангчиси унинг буйруғи билан аста бориб, эшикдаги часовоёга ханжар уриб, ўлдиради. Кейин Бектемир тўппончани қўлга олиб, ўртоқлари билан уйга бостириб киради. Офицер тўппончадан ўқ узади. Ухлаб ётган солдатлар ўринларидан ваҳима билан туриб, қуролларига ёпишадилар. Лекин Бектемир ва йўлдошлари тез ва жадал ҳаракат қиладилар. Қизни орқага суриб, бир неча солдатни отиб қулатадилар. Ҳаммаси — ўн киши — қўл кўтариб, таслим бўлади.

Воқеа ривожининг 2-варианти

Бектемир деразадан граната ташлайди. Паника бошлангач, кейин бостириб кирадилар. Шу вақтда қўшни хонадан югуриб офицер чиқади. Ингит бир зум олдинроқ ҳаракат қилиб, ўқ узади. Офицер остонада чўзилади. Ичкарида аёл овози. Бектемир қизни кўради, қўлларини ечади ва ҳоказо.

...Надя — қиз — улар билан частга боришга, унда ишлашга орзу билдиради. Асирлар билан уни олиб кетадилар. Бектемир ва қиз бир-бирини севиб қолади. Надя — қиз — сестра бўлиб санбатда ишлайди. Бектемир уни бошқалардан рашк қилади. Қиз бу рашкни дастлаб сира тушунмайди. «Ингитнинг кўнгли совийди», — деб куюнади. Кейин бу муаммо ечилади.

Артиллерист Тоҳир ўлади. Надя бу воқеанинг қандай рўй берганини айтиб беради.

Бизнинг ҳужум муваффақият билан давом этади. Қисмларимиз душман машиналари, танклари, ўликлари билан қопланган йўлларда олга босадилар. Али тажанг ва Асқар полвон қисмга қайтади. Юхинов шаҳри олдидаги катта жангларда Бектемир ярадор бўлади. Абашидзе уни четга олиб, ярасини боғлашга ёрдамлашар экан, яқинида мина ёрилиб, у ҳалок бўлади...

* * *

1. Яққол наводка билан отишда бирон жасур ва ҳийлакор йўсин.
2. Асқар полвон воронкада ёлғиз ётибди. Ўқи йўқ, атрофи — душман. Асқар ва душманининг маънавий кучи ҳақида сўзлаш керак.
3. Нос тўғрисида бирон ҳангома.
4. Рашид касалхонада ётганда кўп латифа айтади. Унинг бўлинимасида ҳамма вақт қаҳқаҳа. Серзарда профессор кириб, қаҳқаҳанинг сабабини сўрайди. Хўжа Насриддиннинг латифаларидан бирини эшитиб, ўзи ҳам ўлгудай кулади.
5. Камол тунда батарея одамлари билан гулхан олдида ўтирибди. Шу ерда баъзи жангчиларнинг жанговар ҳаёти ҳақида сўзлаш керак.
6. Немислар Али тажанг яширинган қишлоқда касал коммунистни отадилар.
7. Тўпчи жанги — фавқулодда сийрак учрайдиган бир эпизод.

8. Ўзбек жангчилари бир русдан хурсандлар. У қуроолларни эгаллашни ўргатади. (Бош қисмга.)

9. Камол Москвага келганда, магазин витриналарида нима кўради?

10. Сартарош ҳаво жанги ҳақида ўзича муҳокама юргизади.

11. Ўзбекларнинг жанговарлиги ўсиб боргани ҳақида бирон жойда айтиш керак.

12. (Москва мудофааси вақтларида орденларни бериш тартиби?)

13. Бектемир жангдан сўнг окопда шимининг сўкилган чокини тикиб олади. (Бош қисмда.)

14. Ёши улғайган бир ўзбек — мулланома — эски мактаб ҳақидаги хотираларини айтиб беради Бектемирга. (Бош қисмларга илова.)

15. (Талант — жуда талабкор, жуда нозли қиз. Бир ўпич беради-да, қочади. Меҳнат — агар хоҳласанг, ҳамма вақт ўз ихтиёрингда).

16. Қариларнинг кўркам оппоқ соқоли ҳақида. (Шарқ шоирларидан бир байт.)

17. Полковникнинг кенгаши. Никулинга ёқмади: душманнинг планларини бузиб туришни маъқул кўради у. (Бош қисмларидан бирига.)

18. Рус командирлар «сиз ё сен» деб мурожаат қиладилар.

19. Саидов жангчиларга Бедилнинг «Комде ва Модан» достонини ҳикоя қилиб беради.

20. Дубов Бектемирни койийди: «Ҳадеб юмаланаверма. Пана ерда ёт, от, керакли вақтда жойни ўзгарт!» (Бош қисмдан бирига.)

21. Бектемир элатлардан бири тунда «тил» тутиб келтирганини эшитиб, немисни кўришга боради. (Бош қисмлардан бирига.)

...Снаряд 25—30 метрда кишини контузия этиши мумкин. Катта снарядлар 50 метрдан ҳам контузия қилади, дейдилар.

Смоленск областига қарашли Стрелково қишлоғидан из ҳам қолмаган, теп-текис.

Собиқ ўғри Дмитрий Громов ёлғиз ўзи бутун бир немис қисмининг атакасини қайтарган. Улар отган гранаталарни ҳавода илиб олиб, ўзларига ирғитган. Енидаги жангчилар унга граната етказиб турганлар.

(Сержантлардан генералларга қадар ҳамма командирлар — сода, хушмуомала танги одамлар).

Бир немис снайпери бизнинг жангчилардан кўпини овлаган Кичкина қозоқ йиғити уни йўқотишга жазм қилган ҳам командирдан рухсат олиб, «овга» жўнаган. Ўша куни қайтмаган. Эртаси қоронғи тушганда, баҳайбат гавдали немис ўлигини судраб олиб келган. (Бу маълумотларни фронтда турли кишилардан эшитдим.)

1. Секрет қўйиш.
2. Жанг қизган моментда бир қисм кучни вазияти оғир бўлган қўшниларга ёрдам учун юбориши мумкинми?
3. Командир (масалан, батальонники) ҳужум вақтида ёки мудофаада қай турда ҳаракат қилади?
4. Жангчилар тунларда олдинги позицияда.
5. Батальон бевосита полк билан алоқа тутиб турадимиз?
6. Командирни ёки иш кўрсатган жангчини кўмиш тантанаси нечук бўлади?
7. Кечаси ошғич чекиниш тартибоботларни Дубов ўйга тутати. Душманни чалғитиш учун нима қилиш керак? *Прикрытие* учун қўйилганларнинг вазифаси?
8. Душманга яқинлашилганда, у қаттиқ ўт очади. Жангчилар ётади. Шунда аста орқага чекиниш мумкинми?
9. Душманни пароканда қилиб қувлаганда, кўплари қочиб қутула оладими?

РОМАН УЧУН ТУПЛАНГАН МАТЕРИАЛЛАР

«Красная звезда» газетасидан (1941 йил, сентябрь)

1. Немислар катта ўрмонларга жойлашишдан қўрқадилар. Кўпинча бекатлар, қишлоқлар ва йўлларга ёпишадилар. Немислар мудофаада айрим-айрим олов нуқталарига аҳамият берадилар [. . .]. Булар душманни рубежга келтирмасликка тиришади. Ҳар бир таянч пункт ҳар ёқлама мудофаага мўлжалланган. Бир пункт қўлдан кетса, бошқалари шу нуқтани ўтга тута олади. Немислар мудофаада узокроқ туриб қолса, асосий пунктларни тиканли симлар билан ўрайди. Немислар симларга кичкина фугаскалар осиб қўядиларки, симни бузишга уринилганда, портлаб кетади.

Ельня тагида душман бизнинг окопларга қарши 200 мотоциклчини атакага юборди. Бизникилар чўчимади. Уларни яқин келтириб ўт очди. Психик атака натижа бермади.

«Красная звезда» газетасидан (1941 йил, сентябрь)

1. Илмень районидаги жанглар. Танк ва авиация қатнашади. Қонли жанглар бўлади. Бизникилар душманни мадорсизлантиришга тиришадилар. Актив мудофаа методларини қўллайдилар. Айрим участкаларда душман мудофаага ўтишга мажбур бўлади. Қишлоққа тунги ҳужум. Қимматли документларни қўлга тушириш. Немислар айрим участкаларда кунда 5—6 марта атакага ўтдилар. Немислар шундай кўп қирилдики, бир жойда ўликлар тўғонидан дарё тошди.

Тунги ишлар: Эрта билан ҳужумга ўтиш учун роталар қоронғида олдинга силжийдилар. Немис разведчиклари сезиб, сигнал берадилар. Немислар ракета чиқариб, ўт очадилар. Эрта билан немислар ўт очиб, ўз ўт нуқталарини ошкор қиладилар. *Бизникилар* ҳу-

жумга ўтишади. Сопёрлар пиёда билан юриб, мина участкалари бор-йўқлигини аниқлайдилар.

Окопда сиёсий тарбия: Қаттиқ жанг кунлари юриш-силжиш имконсиз бўлганда, снаряд гильзасига хат, газеталар солиб, жангчи окопларига ташланади. Қўлдан-қўлга ўтади. Бу *ротная почта*дир. Октябрь бошларида душман сиқувни кучайтиради. Вязьма ҳам Брянск йўналишларида пича кучли жанглар бошланади. Душман кўп миқдорда танк ва бошқа техника қўллайди. Танкка қарши кураш асосий вазифа бўлиб қолади. Бу вақтларда айрим участкаларда душман бизнинг қаторларга суқилиб киради.

Душман техникаси: Баъзан бирнеча танкни маълум маневр билан айлантириб, юзларча танк тасаввурини яратишга тиришади.

Душман ҳужуми: олдинда танклар юради. Танкларга миномёт ўрнаштирадилар; булар орқасида кичик пиёда тўдаси; булар орқасида 3—5 танк, булар орқасида бирнеча мотоциклчилар. Мотоциклчилар танкларни фланглар тарафидан қўриқлайдилар. Мотоциклчилар орқасида 3—5 машинада пиёда.

Танкка қарши чуқур окопда ўтирган жангчи яхши иш кўрсата олади. Танк унга хавфсиз. Танк яқинлашганда, жангчи окоп зинасига кўтарилиб, граната шодаси ёки ёқилги бутилкаси билан танкни ишдан чиқаради.

9 октябрь. Вязьма йўналишида қаттиқ жанглар. Вязьмани уринса ҳам ололгани йўқ. Бу йўналишда душман катта ҳаво кучлари ташлади. Лекин бизнинг авиация қаттиқ қаршилиқ кўрсатаётир.

17 октябрь. Душман [. . .] йўналишида ёриб ўтади. Москва хавф остиди. Душман бу йўналишда асосан муҳим йўлларни забт этмоққа тиришаётир.

Командирлар, комиссарлар жонбозлиги. Қаттиқ ярадор бўлган полковникни зўрлаб, санбатга юборадилар. Оғир пайтда қисм ҳужумга ўтар пайтда у бирдан фронтда пайдо бўлиб қолади. Қисмини атакага бошлайди.

18 октябрь. Москва ишчи батальонлари шаҳар мудофаасига чиқадилар. Ораларида ҳар хил ҳунар ва касб намояндалари, ишчилар, олимлар бор. Ораларида ёши улғайганлар ҳам оз эмас.

21 октябрь. Можайск йўналишида душман катта активлик кўрсатади. Бизникилар беҳад қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар.

23 октябрь. Душман Можайск ва Мало-Ярославен йўналишларида кун сайин сиқувни кучайтиради. Танк ва пиёдани кўп ташлайди. Кеча-кундуз жанг тинмайди. Рокоссовский қисмлари яхши сабот кўрсатадилар.

25 октябрь. Москва ости районларининг шаҳарчаларида, қишлоқларида қаттиқ жанглар бораётир. Бизнинг фронт кун сайин янги кучлар билан мустаҳкамланаётир. Кўча жанглари қизиб кетди. Душман жуда кўп танк қўллаётир. Унинг кучи шунда. Бизнинг авиациямиз яхши фаолият кўрсатаётир.

26 октябрь. Кеча-кундуз қизғин жанглар, тунларда ҳам тўп ва миномёт шовқини тинмайди.

28 октябрь. Бизнинг қисмлар ёлғиз мардона мудофаа билан чегараланмай, айрим участкаларда контратакага ўтадилар. Душманни орқага силжишга мажбур қиладилар. Лекин душман ҳамон олдинга отилаётир. Ҳавода доимо моторлар шовқини. Москва остиди, ҳавода ҳар кун қизғин ҳаво жанглари рўй бермоқда.

1 ноябрь. Ғарбий йўналишда исбий тинчлик рўй берди. Душман фаолият кўрсатмади.

Қарамшевининг дивизияси томон янги дивизия 30 километрлик йўлни қорда, ёмғирда кечиб, жангга киради-да, ҳужумга ўтади. Душманини ҳийла орқага суради.

4-Можайск йўналишида душман фаолияти яна кучаяди. Душманининг Можайск шоссеси бўйинча ёриб ўтиш ҳаракатига қарши бизнинг қисмлар чидам билан курашадилар. Душманининг 50 лаб танки пачақланди. Артиллериямиз актив ҳаракат қилмоқда. Душман ҳар сафар танклар билан 5 марта атакага ўтди. Баъзи қишлоқлар бир неча марта лаб қўлдан-қўлга ўтаётир.

5 ноябрь. Москва ости районларида ҳаво жанглари қаттиқ болади.

6 ноябрь. Волокаламск ҳам Мало-Ярославец йўналишларида бизнинг қисмлар актив ҳаракат қилдилар. Баъзи ерларда душманини ҳийла сиқдилар (Рокоссовский командаси остидаги қисмлар).

Душман бизнинг олдинги позицияга қарши авиация қўллайди. Кейинги кунлардаги ёмғирлар натижасида йўллар ёмонлашди. Кеча-бугун совуқлар бошланди.

13 ноябрь. Можайск-Волокаламск йўналишларида душман тўхта-тилди. Бизникилар кундан-кун активроқ контратакаларга ўта бошладилар. Жанглар кеча-кундуз давом этаётир. Волокаламскда душман актив фаолият кўрсатмади. (Танклар жанги. Санитар ёнувчи танк ичидан куяётган танкистларни олиб чиқади ва ичкарига олиб кетади.)

15 ноябрь. Совуқлар зўрая бошлади. Қорли бўронлар. Асосий вазифа — танкларга қарши кураш (Москва остида). Бизнинг танк қисмлар кундан-кун кучайган. Душман танкларига қарши танк за-садаси яхши натижа бераётир. Америка самолётлари пайдо бўлади фронтда.

18 ноябрь. Ғарбий фронтда кеча-кундуз жанг қизиб кетди. Душман Москвани қуршовга олмоқчи. Атакалари қаттиқ. Волокаламск шоссесида душман танк кучларини кучайтириб, ҳужумга ўтди. Бизникиларни тислатди. Ҳар бир пункт учун қаттиқ жанглар давом этмоқда. Можайскда бизнинг қисмлар фаолият кўрсатаётирлар. Душман бу йўналишда авиациянинг кучи билан бизни тутинишга тиришади.

19 ноябрь. Ғарбий фронтда душман ҳужумни кучайтирди. Бир пунктда 4 дивизия билан ҳужумга ўтди. Бу ерда обстановка жуда хавфли бўлди. Бизникилар янги рубежга ўтиб, қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Волокаламск йўналишида жанглар жуда оғир. Бизнинг қисмлар қаттиқ жанглар билан оз чекиндилар. Мало-Ярославец йўналишида авиация катта фаолият кўрсатдилар.

Душманда чарчаш аломатлари сезилса-да, барибир аввалгича Москвага ёриб ўтишга уринмоқда.

20 ноябрь. Ғарбий фронтда душман ҳужуми кун сари кучая бо-рапти. Жанглар жуда оғир. Айрим участкаларда душман олға сил-жиди. Волокаламск йўналишида душман янги полклар ва дивизия-ларни ташламоқда. Жанглар бу йўналишда бениҳоят кучли ва сер-қон. Жанглар на кундуз, на кечалари тинади. Фронтда инглиз танк-лари қатнашмоқда.

21 ноябрь. Волокаламск йўналишида душман кўп миқдор танк ва пиеда билан ҳужум қилмоқда. Бизникилар чекиниб, янги рубеж-га кўчди. Бу йўналишда обстановка хавфли.

22 ноябрь. Душман бутун кучини тўплаб, ҳужумни давом эттирмоқда. Ҳар бир рота, ҳар бир взвод ҳужумини у танклар билан бошлайди. Қишлоқлар ва асосий йўллар устида огир жанглар. Пойтахтга элгувчи йўллар учун жанглр бениҳоят қизиган. Бизнинг қисмлар орқага силжиди. Москва остида ҳамма йўналишларда душман танклар билан олға силжишга уринмоқда.

23 ноябрь. Душман Москвага ташланмоқда. 40 дан ортиқ дивизияси бор. Танкларнинг ярмисини тўплаган. Техникада баланд. Жанглр гоят огир. Душман секин бўлса-да, олдинга силжимоқда. Москвага яқинлашган сари жанглр серқон ва мушкул бўлаётир. Волокаламскда бизникилар душманининг кучи ортиқлигига қарамай, маҳкам турадилар.

Москва остида душман тактикаси: ҳаводан ҳужум, сўнг миномёт ва танк. Танкни 40—50 лаб юборадн. Орқасидан автоматчилар. Душман генерал йўлларга интилади. Душман йўлларни орқадан келиб кесмоққа уринади.

25 ноябрь. Москва учун жанг узил-кесил фазага кўчди. Душман кучли, бутун кучини ташлади. Аммо бизнинг қаршилик ҳам ошди. Клин, Тула йўналишларида бениҳоят қаттиқ жанглр.

26 ноябрь. Душман сиқуви яна кучайди. Фронт чизиги яна Москвага яқинлашмоқда. Обстановка жуда жиддий. Душман сиқуви бўшашмади. Жангчиларнинг қаҳрамонлиги ҳайратомуз. Жангчилар, командирлар ярадор бўла туриб, охиригача жангни давом эттирдилар. (Пулемёт расчёти ҳаммаси ярадор, ҳаммаси яна жангда қолади.) Волокаламск шоссесида жанг қаттиқ; душман кичик участкага бир неча танк ва пиёда дивизиясини ташлади. Бизникилар режа билан чекиниб, янги рубежга ўрнашдилар. Душман танкларда орқага автоматчиларни ташлайди. Қуршовга, панага кўтаришга тиришди. Душман ҳеч қандай талофат билан ҳисоблашмайди.

27 ноябрь. Москва ости фронтларида душман сиқаётир. Вазият жуда жиддий. Панфиловчилар — 20—30 киши — 54 танкка қарши тўрт соатдан ортиқ курашадилар. Ҳаммалари ўладилар, аммо рубежни сақлайдилар, кейин полк келиб, жангга кирди. Клин, Волокаламск йўналишларида жанг қаттиқ, ҳар икки томон бениҳоят катта фаолият кўрсатаётир. Атака ва контратака ҳам ҳамиша давом этмоқда. Ҳар икки томоннинг авиацияси ҳам актив қатнашмоқда. Бизникилар янги рубежларга ўтишди.

29 ноябрь. Душман ҳамма участкаларда талофатга қарамай, олдинга интилмоқда. Аҳоли яшайдиган пунктлар учун кеча-кундуз жанг.

30 ноябрь. Кейинги кунларда Москва остида жанглр кўрилмаган даражада даҳшатли тус олди. Душман ҳар қандай йўсин билан Москваинг яқин марраларига чиқишга уринаётир. Волокаламск йўналишида танк, кучли артиллерия, ҳаво кучларини ва бошқа воситаларни қўллаб, қаттиқ сиқаётир.

1 декабрь. Волокаламск йўналишида бизнинг авиация ҳам яқин қатнашмоқда. Артиллерия ҳам танкка қарши курашади, ҳам пиёдага қарши курашади, ҳам ўз-ўзини танклардан мудофаа қилади. Совуқлар қаттиқ, 20 градусга чиқди.

4 декабрь. Душманинг Москвага ёриб ўтиш ҳужуми даҳшатли давом этмоқда. Волокаламск ва Можайск йўналишларида жанг қизғин. Пунктлар қўлдан-қўлга ўтмоқда. Душман ҳеч ерда ёролмади. Мудофаа кучли. Душман танклари ва мотопехотасига қарши авиация қаттиқ курашди.

6 декабрь. Ғарбий фронтнинг кўп участкаларида ташаббус бизга ўтди. Ново-Фоминскда душманнинг бир гуруҳи тор-мор бўлди. Бошқа участкаларда ҳам бизникилар 3—4 километр душманни орқага отдилар. Душман қиш шароитида мудофаага тез ўтолмай қолади. У иссиқ уйларни қидиради. Клин, Ново-Фоминск йўналишларида ташаббус бизда. Душман қаттиқ чекинаётир. Лекин душман муқовимати ҳам кучли. Ҳар бир пункт учун давомли қонли жанглар бўлаётир. Шу кунларда Тула атрофида жанглар жуда кучайиб кетди. Совуқ 25 градус. Душман аскарлари орасида музлаганлари бор.

10 декабрь. Москва остида бизникилар кеча-кундуз жанг олиб бораётирлар. Айниқса кечалари кўпроқ ҳужум қиладилар. Душманни иссиқ уйлардан далага, совуққа қувиб, қираётирлар. Ўлжалар кўп, қор қалин. Душман йўлларини кесиб, жонли кучини маҳв этилмоқда. Душман қуролиларини ташлаб, ўрмонларга қочади.

Душман 16 ноябрда Москвага янгидан ҳужум бошлади. Волокаламск, Клин, Серпухов — Тула йўналишларида душман авиацияси актив қатнашади. 15—25 тадан бомбардировщиклар ҳужумга ўтди. Бизнинг авиация Москва остида қаттиқ қаршилик кўрсатди. Москва остида баъзи кунлари 40 марталаб ҳаво жанги бўлди.

13 декабрь. Клин районида қаттиқ жанглар бораётир. Чекинаётган душман мақовимати кучли. Можайск йўналишида ҳам жанглар қаттиқ. Разведкачилар кечалари босқин ясайдилар. Немислар ва уларнинг штаблари қўнган биноларга ҳужум ясайдилар. Душман Москва остида ҳар ерда чекинаётир. Москвани забт этиш плани барбод бўлгани ҳақида частларда митинглар бўлган. (Контрҳужум 6 декабрда бошланган.)

Душман тунларда солдатларни қишлоқ уйларига жойлаштиради. Пунктларни патруль ва оҳраналар қўриқлайди.

15 декабрда Клин районидаги жанглар ғалаба билан битди. Клин қайтариб олинди. Душман бизнинг ҳужумни тўхтатиш учун ҳар қандай воситани ишга солади, қаршилик кўрсатади.

16 декабрда Калинин шаҳри қутқарилди. Москва остидан душманнинг барча қўшинлари қочаётир. Бутун йўлларда душман техникаси. Душман асосий кучларини олиб кетиш учун кучли аръергардлар қолдиради.

Душман йўл устидаги ёки катта шоссе йўлларга элтувчи пунктларни қаттиқ мудофаа қилади.

Душман Москва остида айрим участкаларда чекинади. Марказий участкаларда олдиндан тайёрланган окопларга жойлашиб олиб, позицияни бермасликка тиришади. Айрим пунктларда бизникилар душман позициясига яшириниб бориб, тунда босиб оладилар.

20 декабрь. Қаттиқ жанглар натижасида Волокаламск олинди. Кўп участкаларда душман аръергардлари қаршилик кўрсатади. Душман бизникилардан узилишга тиришади. Баъзи муҳим қишлоқлар кўп марта қўлдан-қўлга ўтади.

1. Вязьма олдида немислар фронтни бузганлар.

2. Москвадан 100—120 километрлик масофада янги фронт ташкил қилинди

Бу батальон ўз участкасини эгаллайди, мустаҳкамлайди.

Батальон душман тылида жанг олиб бориши мумкин[ми]?

3. Бош қўмондонлик артиллерияси.— Бу ёрдамчи қурол, қаерга душман бош урса, ўша ерда бу артиллерия иш кўрсатади.

4. Панфилов Мамуш ўгли землянкасида суҳбат. Панфилов дейди: Волокаламскка қадар немисни эзгилаш керак. Агар душман бирон жойни ёриб ўтса, бошқа ерда бизнинг қисмларга дуч келсин.

5. Жангчининг маънавий кучи масаласига катта аҳамият берилади.

6. Октябрь ўрталарида Фарбий фронтда қиш бошланганди, ҳаммаёқ қор. Совуқ унча эмасди.

* * *

«Красная звезда», 1941, сентябрь,
«Знамя», 1943, № 9—10

Немис тактикаси: Клин билан мудофаа чизигига киришиш, қуршов ҳужуми туғдириш, мудофаачиларни чекинишга мажбур этиш. Бунинг учун энг кучсиз участкани қидиради. Топса — ўз подвижний воситаларини максимал ишлатади. Кейинги вақтда тактикаси бироз ўзгаради: душман ҳужумга группалар, отрядлар билан ўтади; олдинда бир печа танк, кейин автоматчилар, орқада пиёда. Авиация артпозицияга, команда пунктларига ҳужум қилади. Ҳужум артиллериянинг даҳшатли ўти остида бўлади. Бунга қарши кейинги мудофаа, актив мудофаа, подвижний резервлар керак.

Душман тылга диверсантларни разведкага юборади.

Душман бир участкага ҳужум қилса, унинг қанотларига қўшинлар контрудар ясашлари керак.

Немислар 2 маълум йўл киндикларини эгаллашга интиладилар. Шунинг учун [ҳам] катта қишлоқлар ва бекатлар учун жанг жуда шиддатли бўлади.

Душман айрим жойларда тунги ҳужумларга ўта бошлайди. Ҳамма қуроллардан ўт очади. Жуда кўп ракеталар ишлатади. Ҳаммаси қўрқитиш учун. Аҳоли яшайдиган пунктларни кичкина қалъага айлантириш мумкин.

Немис қишлоқни шундай мудофаа қилади: флангларга танкни кўмади. Танклардан олдинда автоматчилар ётади. Қишлоқ ичида станковой пулемёт, миномёт, ҳатто тўплар.

Кечалари засаданинг аҳамияти.

Қўшиқнинг аҳамияти.

Фронтдан 2—3 километр масофада деҳқонлар экин ўрадилар.

Командирнинг вазифаси: яширинишда концелярияда ўтириш эмас, қаерда жанг қизиса, қаерда хавф туғилса, ўша ерда бўлиш ва жангни идора қилиш. Командир батальонларга бориб туриши керак.

Музикантлар кундузи, тунлари майдонда қолган қуролларни душман ўти остида йиғиштириб олиб келадилар.

8 сентябрь. Смоленск йўналишида Ельня шаҳри учун 26 кун давом этган уруш бирнеча немис дивизияларининг тор-мори билан тугади — Ельняни биз ишғол этдик. Ельняни олишда танклар, артиллерия, авиация катта иш берган.

Агитаторнинг роли, политрукнинг жанг вақтида вазифаси, роли:
тушунтириш, руҳлантириш.

Ельня олдида ҳужум. Артподготовка кучли. Олдинги край яксон бўлади. Ут тылга кўчирилади. Пиёда кўтарилади. Душманнинг миномёт нуқталари яксон этилади. Катта майдонда жанг қизийди. Душман Ельняга чекинади. Полковник команда пунктини тепаликка қуради. Душман юзларча снаряд отади унга. Полковник парво қи-майди. Тунда ҳам отишма тўхтамайди. Кун сайин жанг қизийди. Душман Ельня остоналарида қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. 5 сентябрда полковник Огониканинг частлари шаҳарга киради. Бизникилар кеча босқинларидан кўп фойдаланадилар.

Е. А. Шиловский

РАЗГРОМ НЕМЦЕВ ПОД МОСКВОЙ

«Знамя», 1942, № 1—2

2 октябрда немислар катта ҳужумга ўтадилар. Мақсад — Москвани олиш. Марказдан генерал Ф. Бокнинг армияси [. . .] Москва олдидаги кучларни синдириш шу армияга топширилган. Октябрь бошида Смоленск-Вязьма йўналишида фронтни ёрди — Вязьма, Гжатск, Можайск, Москва — шу йўл билан бросок қилмоқчи эди. Энди бу пландан чўчиди. Тула, Калининга — флангларга ҳам ҳужум бошлаб, кенг операция олиб борди. Мақсад: 1) Тула, Калининни ишғол этиш. Москвани жануб ва шимолдан ажратиш; 2) концентрик ҳужум билан уч томондан — Калинин, Можайск, Туладан — ҳужум қилиб, Москвани олиш. Душман Калининни олди. Лекин олдинга боса олмай қолди. Тула қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Марказий группа октябрнинг иккинчи ярмида олдинга узоқ босолмади.

Оғир табиий-иқлим шароитлари, ўрмонлик ва ҳоказо сабабчи бўлади. Қизил Армия янги рубежга кўчади: Волоколамск, Можайск, Мало-Ярославец, Калуга. Гитлер 7 ноябрда Москвани олмоқчи бўлди. 7 ноябрда Сталин Москвада парад қабул қилди. Ноябрь бошида немислар янги генералний ҳужумга тайёрлик кўрдилар. 16 ноябрда ҳужум бошлайди: 51 дивизия, танк дивизиялари ҳам кўп эди. Ноябрьнинг ўрталарида бизникилар Ғарбий фронтда маҳаллий ахмиятга эга бўлган урушлар олиб бордилар. Ғарбий фронтда — Жуков қўмондон эди. 16 ноябрда Жуков душманнинг катта кучини қаршилайди. Қизил Армия қисмлари контратакаларга ўтиб, душманни чарчатиб, янги рубежга кўчадилар. 28 панфиловчилар. 316-дивизия немис танк ва пиёдаси билан жанг қилиб, Волоколамск шоссеси, Истра, Москва йўлини мудофаа қилди. 16 ноябрда эрталаб душман ҳужумга ўтиб, шоссе билан Москвага йўл олишга тиришди. 28 панфиловчи қаршилайди. Энг кейин... политрук Клочков-Диев граната шодаларини бўйнига осиб, ўзини танк остига ташлайди. Уни портлатади.

Танк, пиёда, авиация билан ҳужум қилиб, душман олдинга интилди. 1 декабрда душман Москва—Волга канали, Красная Поляна, Звенигород чизигига чиқди. Москва остида аҳвол ғоят хавфли эди. Бир қадам орқага силжimasлик, душманни тўхтатиш керак эди. 20 кунлик қаттиқ жанглардан кейин душман Москва—Волга каналига чиқади. Лекин ёролмайди. Қаршисида қалин қўрғон кўради. Фланглар чекинса-да, бизнинг Марказий армия барқарор туради, фронтнинг бирлигини таъмин этади. Душман чарчайди. 350 километрлик фронтда уруш олиб боради. Кризис бошланади.

ҚИЗИЛ АРМИЯ ҲУЖУМИ

«Знамя», № 3—4

Немислар талофатга қарамай, кучларни ташлай берди. Жанглар жуда оғир бўлди. Бутун кучи билан Москвага интилди. 25 километр қадар яқинлашди Москвага. 2 декабрда немислар: мана-мана оламит, деб ўйлаган эди. Жанглар дам у ёқ, дам бу ёқ муваффақияти билан борди. Дмитров, Клин, Солнечногорск, Истра йўналишларида жанг жуда қаттиқ кетди. Бизда резервлар бор эди. Немислар Москва девори остида турганда, Сталин ҳужумга буйруқ берди. Бизнинг қисмлар душманга ҳар ёқдан — шимолдан, шарқдан, жачубдан ҳужум қилди. Авиация ҳам ёрдан кўрсатди. Қиш эди. Немислар юпқа кийинган эди. Қишда немис техникаси ҳам қийинчиликка учради. Клин Волоколамск йўлига чекинган немис техникаси, обози, от, одам ўликлари билан тўлди. Авиация бошлаб ураверди. Бизнинг ҳужум 6 декабрда бошланди. 6-дан 10 декабргача 400 пункт озод қилинди, кўп ўлжа қўлга тушди. Душман шу кунларда ўттиз минг одам йўқотади.

Генерал-лейтенант Е. А. Шиловский

МОСКВА ОСТИДА НЕМИСЛАРНИНГ ТОР-МОР ҚИЛИНИШИ

1. Октябрнинг биринчи ярмида катта маневрний ҳаракатлар рўй беради.

II. Октябрда немислар Москвага генерал ҳужум бошлайдилар. Гитлер ўз фармонида бу ҳужумни «қатъий ва охири катта ҳужум» деб атайди. Душман катта техника ва аскар тўплайди. Генерал Ф. Бокнинг икки пиёда ва уч танк группаси ҳаракат қилади. Октябрнинг бошида душман бизнинг мудофаани ёриб ўтади. Гўё Москвага йўл очилгандай бўлади. Вязьма, Можайск, Москва. Москвани уч тарафдан кенг ҳалқа ичига олмоққа киришади. Тула ва Калининга қараб ўзини уради. Кейин концентрик зарба билан (Калинин, Можайск ва Туладан) Москвани олмоқчи бўлади. Октябрнинг ярмида Калининни оладилар. Лекин бу ердан ҳужумни тез олиб кета олмайдилар. Бу истиқоматда душман Қизил Армия билан узоқ вақт банд бўлиб қолади. Жанубдан генерал Х. Гудернанинг Иккинчи танк армияси Тулани олмоққа зўр бериб ҳаракат қилади. Лекин беҳуда, фашистларнинг ҳамма атакаси қайтарилади. Тула, Серпухов ва Кашира орқали Москвага ўтиш муяссар бўлмайди. Фланг-

лари катта ёрдам бера олмагач, Централ группа ҳам олдинга озроқ илгарилайди. Бу муваффақиятсизликка ноқулай об-ҳаво ва ўрмонлик жойлар ҳам «сабабчи» бўлади. Табиат ҳам гўё газабланади. Бизникилар қаттиқ жанглардан сўнг янги рубежга — Волокаламска, Калуга, Можайскдан шарқроққа маҳкамлашади. Бизникиларга янги кучлар қўшилади. Октябрь ҳужуми барбод бўлади.

Генерал ҳужум

Москванинг узоқ подступларида қолган душман ноябрда яна катта ҳужумга ўтади. Душман дастлаб ўз кучларини янгидан тузишга киришади. Уч томондан — ғарби-шимолдан, ғарбдан, жануби-ғарбдан. Душман бу сафар танк группаларига катта эътибор беради. Улар чуқур ёриб киришлари, Москванинг шарқига қараб ҳалқани қисишлари керак эди. Асосий пиёда (Марказий группа) бизнинг қўшинларни Москвага яқин жойларда чангаллаши керак эди.

Икки ҳалқа: катта ҳалқа, кичик ҳалқа 16 ноябрда бошланди.

Немис кучлари: 13 танк дивизияси, 33 пиёда ва 5 мотопехота дивизияси. Душман фронт флангларини қучоқлаб, «тыл»га ўтишга ва қуршашга интилди. Мақсади Тула, Кашира, Рязань ва Коломнани жанубдан, Солнечногорск, Рогачуб, Яхрома, Дмитров, Клинини шимолдан олмоқчи ва сўнг Москвага уч ёқдан ёпирилмоқчи эди. Душманнинг исходний вазияти қулай эди.

Москва остида муҳофаа жанглари

Ноябрнинг ярмиларида бизнинг аскарлар маҳаллий аҳамиятга эга жанглар олиб борадилар. Позицияларини маҳкамлайдилар. Ғарбий фронт қўмондони — армия генерали Жуков. 15—16 ноябрда унинг армияси немисларнинг генерал ҳужумига йўлиқади. Қизил Армия катта қаршилиқ кўрсатади. Контратакаларга ўтади. Лекин катта кучнинг сиқиғи остида рубеждан-рубежга ўтади.

28 гвардиячи панфиловчиларнинг қаҳрамонлиги

Жангларда синалган 316-ўқчи дивизия (ҳозир 8-гвардиячи дивизия) душманнинг танк ва пиёдалари билан жанг олиб боради. Волокаламск тош йўлида Истра ҳам Москва йўлини ҳимоя қилади. 16 ноябрда эрта билан душман ҳужумга ўтади. Тош йўл бўйича Москвага ўтмоқчи бўлади. Добробабин деган сержант командаси остида бир гуруҳ жангчилар Дубосеково райониде яширин позицияни ишғол қиладилар (Волокаламскдан 7 километр жануби-шарқда). Фашистлар бир рота пиёда ва 20 танк билан ҳужум қиладилар. [Панфиловчилар] немисларни қўққисдан врадилар. 70 солдат ўлади, бир неча танк ёнади. Душман тўхтади. Музлаган оқонда жангчилар қасам ичадилар. Қаҳрамонлар 28 та эдилар. 29 нчи қўрқоқ шу сепдаёқ ўлдирилди. Булар танкларга қарши 4 соат жанг қиладилар. Танклар ёриб ўтолмайди. Жангчиларнинг кўпи ўлади. Қолганлари — оғир ярадор. Яна 30 танк юборилади. 11 танк мажақланади. Мудофеларнинг ҳамма жанг воситалари тугайди. Политрук Клочков-

Диев граната шодаларини бўйнига осиб, танк остига ўзини ташлайди. Ҳамма гвардиячилар ҳалок бўлади. Ҳаммаси [бўлиб] 25 танк мажақланади. Қаҳрамонлар душманни Москва тош йўлига ўтказмайдилар, улар орқадагиларга маҳкамланишга имкон берадилар. Кейинги кунларда Клин, Истра районларида қаттиқ жанглар бўлади. Бизникилар чекиладилар. 1 декабрда душман Москва—Волга канали, Красная поляна, Крюково, Звенигород чизигида турадилар. Жанубда Тулани қуршайдилар. Сталиногорск, Венёв, Михайловни олиб, Кашира ҳам Рязанга қараб ҳаракат қиладилар. Москванинг вазияти оғир, душман илгарилайди. Москва шимолида Волга—Москва каналига чиқади. Кейин душман қаршисида мустаҳкам қўшин деворини учратади. Душман армиямизни оператив равишда ёра олмайди, балки чуқур сиқиб боради. Марказий армия чекинади, лекин бузилмайди, маҳкам туради; флангларга таянч бўлади. 20 кунлик тўхтовсиз жангларда душман кучи эримакка бошлади. Бизникилар кучайди. Душман бу жангларда беш юз эллик минг аскар, кўп техника йўқотади.

Қизил Армиянинг қарши ҳужуми

Москва остида жанглар бениҳоят қаттиқ бўлди. Ҳар қарич жой учун курашилди. Душман шимолдан Москвага 25 километр яқинлашди. Лекин Қизил Армиянинг Истра, Звенигород, Дмитриевка истиқоматларида қаршилик ўсди. Бу вақтда резервлар кучайди. Улар муҳим жойларда марказлана бошлади. Душман резервсиз илгарига юришга тиришганди. Керакли моментда Сталин бу резервларни худди Москва олдида ҳужумга юборди. Бизникилар душманни* шимолдан, жанубдан, шарқдан ҳужумга ўтдилар. Авиациямиз ҳам ишга тушди. Совуқ қаттиқ. Душман ёзги кийимда, фашист техникаси ҳам қиш шароитига тайёрланмаган, душман фалокатни сезиб, чекинмакка бошлайди. Лекин қопқонга тушгандек довдираб қолади. 6 декабрда бизникилар контрҳужумга ўтадилар. 6-дан 10 декабргача тўрт юз пункт ишғол қилинади. Шу муддатда 386 та танк, 4317 машина, 704 мотоцикл, 3054 тўп, 515 пулемёт ва ҳоказолар ўлжа олинади. Душман ўттиз минг одам ўқотади. Бизникилар ҳужумни давом эттирадилар.

---

* Ёзувчи «душманга қарши» демоқчи.

ИЗОҲЛАР

Маълумки, Улуғ Ватан уруши даврида қатор совет ёзувчилари ҳарбий журналист сифатида фронтга бориб, шиддатли жанглари ўз кўзлари билан кўрдилар, жангчилар билан суҳбатлар қилиб, улар ҳақида очерк, мақола ва хабарлар ёздилар, бўлғуси бадий асарлар учун материаллар тўпладилар.

Улкан санъаткор Ойбек ҳам урушнинг дастлабки йилларидаёқ, аниқроғи 1942 йилнинг декабридан 1943 йилнинг март ойига қадар Ғарбий фронтда, Москва, Воронеж, Курск, Белгород учун жанг қилаётган ўзбек жангчилари орасида бўлиб, уларнинг мардона курашлари ҳақида бой материал тўплади. Кейинчалик Ойбек ана шу тўплаган материаллари асосида бир туркум шеърларини, «Фронт бўйлаб» йўл хотираларини, «Шонли йўл» киносценарийсини ва «Қуёш қораймас» романини ёзди.

Бу ҳақда Ойбек ўзининг қисқача таржимаи ҳолида бундай ёзади:

«Оғир уруш йилларида мен «Қуёш қораймас» деган янги роман устида иш бошладим. Улуғ Ватан уруши фронтларидаги ўзбек жангчиларини кўрсатишга ҳаракат қилдим. Мен артистлар бригадаси билан фронтга борган бўлсам ҳам, у ерда бригададан ажралиб қолдим. Чунки фақат шаронтни, кишиларни чуқур ўрганибгина жангчи ва командирларнинг қаҳрамонлиги ҳақида асар ёзиш мумкинлигини англадим ва фронтда уч ой қолиб кетдим» (Ойбек, Асарлар, 1-том, Т., 1968, 11-бет).

Ойбек фронтдан қайтиб келибоқ — 1943 йилнинг 7 апрелида «Қуёш қораймас» романини ёзишга киришди. Шу йилнинг майидаёқ романнинг дастлабки вариантдан олинган парча «Ўт ичида» сарлавҳаси остида «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилинди. 1944—1946 йиллар мобайнида ҳали тугалланмаган романнинг айрим боблари мазкур газета ҳамда «Армуғон» ва «Зафар» деб номланган альманахларда, шунингдек «Шарқ юлдузи» журналида чоп этилиб борди.

Шундан кейин ёзувчининг жадал суръатлар билан олиб борилаётган ижодий иши вақтинча тўхтайтиди. Роман учун тўпланган материал етарли бўлмагани учун ёзувчи асар устида ишлашни вақтинча тўхтатишга мажбур бўлади.

Улуғ Ватан уруши ғалаба билан тамом бўлиши биланоқ Ойбек рафиқаси Зарифа Саидносирова билан биргаликда Сталинградга жўнайтиди. Қаҳрамон шаҳар остоналарида олиб борилган жанглар ҳақида, у ерда ажойиб мардлик намуналарини кўрсатган турли мил-

лат вакилларининг жанговар ҳаётлари ҳақида янги материал тўплайди. Улуғ Ватан урушига бағишланган бадий ва тарихий — меуар характердаги адабиётни қунт билан ўрганади. Ана шундай пухта тайёргарликдан кейингина ўз асарини қайта ёзишга киришади.

1957 йил декабрида тугалланган «Қуёш қораймас» романи биринчи марта тўла ҳолда 1958 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида эълон қилинади.

Роман 1959 ва 1971 йилларда ўзбек тилида, 1965 йилда эса Москвада Б. Пармузин таржимасида рус тилида нашр этилади.

18-бет.

17. «*Юнкерс*» — иккинчи жаҳон уруши йилларида Гитлер армиясининг ҳарбий қурол-анжомлари сирасида бўлган қирувчи самолёт.

24-бет.

25. *Макка* — исломнинг бош диний маркази; ислом таъсирида бўлган кишилар ва элатларнинг қадамжойи: Саудия Арабистонида жойлашган.

26-бет.

20. *Қибланома* — компас.

31-бет.

10—11. *Ҳалимаҳоним* — машҳур ўзбек хонандаси, Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрининг солисти, СССР халқ артисти (1937), СССР давлат мукофоти лауреати (1951) Ҳалима Носирова; 1913 йилда туғилган.

14. «*Рўмолим*» — СССР халқ артисти Ҳалима Носирова ижросида айтилган халқ кўшиғи. Бу кўшиқ урушгача бўлган даврда халқ орасида кенг тарқалган.

32-бет.

40. «*Тошкент — нон шаҳри*» — рус совет ёзувчиси А. С. Неверов (1886—1923)нинг 1923 йилда ёзган повести. Ўзбек кинорежиссёри, ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби Шухрат Аббосов мазкур асар асосида 1967 йилда «Тошкент — нон шаҳри» (А. Михалков — Кончаловский сценарийси) фильмини яратган.

46-бет.

33—34. *Катта Фарғона канали* — Фарғона водийсида жойлашган Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона канали. СССРдаги энг йirik ирригация иншоотларидан бири; 1939 йилда Ўзбекистон ва Тожикистон колхозчиларининг ташаббуси билан жуда қисқа муддатда (45 кунда) қурилган.

49-бет.

19. «*Жасурлик учун*» — СССР медали. 1938 йил 17 октябрда таъсис этилган. Ватан олдидаги жанговар хизматлари учун солдат ва офицерлар, шунингдек граждандларга давлат мукофоти тарзида берилади.

82-бет.

10. «*Максимка*» — ўқ отувчи автоматик қурол, пулемёт, 1883 йилда Америка конструктори Максим томонидан ихтиро этилган. Граждандлар уруши йилларида ва Улуғ Ватан уруши бошларида Совет Армиясининг қурол-аслаҳалари составида бўлган.

85-бет.

40—41. *Фарҳод, Ширин* — Алишер Навоийнинг «Хамса» туркумига кирган «Фарҳод ва Ширин» достонининг бош қаҳрамонлари. Достонда тасвирланишича, Фарҳод ойнаи жаҳонда Ширинни кўриб, уни севиб қолади.

127-бет.

22. *Михаил Иванович Калинин* (1875—1946) — Коммунистик партия ва Совет давлатини ташкил этувчилардан бири. Я. М. Свердлов вафотидан сўнг, 1922 йилда Лениннинг таклифи билан СССР Марказий Ижроия Комитети (ЦИК)нинг раиси қилиб сайланган. 1938 йилдан умрининг охирига қадар СССР Олий Совети Президиумининг раиси бўлган. 1924 йилдан партия Марказий Комитети Сиёсий бюросининг аъзолигига кандидат, 1926 йилдан эса ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг аъзоси. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони (1944).

148-бет.

1. «*Қизил юлдуз*» — СССР ҳарбий ордени. 1930 йил 6 апрелда таъсис этилган. СССРни мудофаа этишдаги катта хизматлари учун Совет Армияси ва Флотига хизмат қилувчи солдат ва офицерлар, шунингдек ҳарбий қисмлар ва муассасалар шу орден билан тақдирланади.

155-бет.

32. «*Қора сочим*» — Ҳалима Носирова ижросида «Тановар» куйи билан айтиладиган халқ кўшиғи.

163-бет.

20. *Кўлкар* — Урта Осиё халқлари ўртасида кенг тарқалган миллий ўйин, улоқ.

164-бет.

38. *Қиз қувиш* — қозоқ ва қорақалпоқ халқларининг миллий ўйинларидан бири.

176-бет.

22. *Фозил бахши* — ўзбек халқ оғзаки ижодининг йирик вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955); Гўрўғли туркумидаги қатор дostonлар ва замонавий мавзудаги турли термалар муаллифи.

181-бет.

20. *Александр Сергеевич Пушкин* (1799—1837) — улуғ рус шоири, янги рус адабиётининг асосчиси.

38. *Большой театр* — Москвадаги Свердлов майдоида жойлашган рус опера ва балет санъатининг кошонаси. 1876 йилда асос солинган.

181—182-бетлар.

41—1. *Қишлоқ хўжалик виставкаси* — Москвадаги Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўргазмаси. 1939 йил 1 августда очилган.

182-бет.

1. *Ўзбекистон павильони* — Москвадаги Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўргазмасининг бир бўлими.

5. *Қизил майдон* — Москвадаги бош майдон. Кремль (қ.) билан биргаликда шаҳарнинг марказини ташкил этади. Майдоннинг номи «Красивый» сўзидан олинган бўлиб, биринчи марта XVII асрда истеъмолга кирган. Қизил майдонда Ленин мавзолейи, Номанум солдат қабри, Совет давлати арбобларининг қабрлари, Кремль деворларида эса машҳур революционерлар, саркардалар ва бошқа сиймоларнинг хоклари бор. Қизил майдоннинг теварак-атрофини қуршаган Кремль деворлари ва миноралари, Василий Блаженный ибодатхонаси ҳамда Минин ва Пожарский ҳайкали улуғвор архитектура ансамблини яратган.

6. *Кремль* — Москванинг қадимий маркази. 1156 йилда ёғоч девор, 1367 йилда оқ тошдан ишланган девор ва миноралар билан ўралган. 1485—1495 йилларда эса гишт девор ва миноралар барпо

этилган. Кремль минораларининг ҳозирги кўп қаватли кўриниши XVI асрда пайдо бўлган. Кремлда рус архитектурасининг бир қанча ажойиб обидалари мавжуд.

9—10. *Ленин мақбараси* — Қизил Майдондаги мавзолей, 1924 йилда А. В. Шчусев лойиҳаси асосида барпо этилган. Дастлаб ёғочдан ишланган бу мавзолей 1930 йилда тош ва бошқа қимматбаҳо пардозлаш материаллари (мармар, гранит, лабрадор, порфир)дан қайта қурилган. Композицияси ва колоритига кўра улугвор бўлган бу мавзолейдан ҳарбий парад ва халқ намоёнликлари пайтида тантанали минбар сифатида ҳам фойдаланилади.

24. *Арбат* — Москванинг қадимги кўчаларидан бири.

183-бет.

38. *Зебинисо* — машҳур ўзбек шоираси ва маърифатпарвари. Зебинисо бегим теурурийлардан Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг набираси, Абу Зафар Муҳиддин Аврангзеб оламгирнинг қизи бўлган.

186-бет.

9. *Бобир*, Заҳриддин Муҳаммад (1483—1530) — ўзбек классик адабиётининг йирик вакили, тарихчи олим, теурурий ҳукумдорларининг сўнгги намоёндаларидан бири. «Буюк мўғуллар империяси» деб номланган ҳинд феодал давлатининг асосчиси.

189-бет.

15. *Сталин*, Иосиф Виссарионович (1879—1953) — Коммунистик партия ва Совет давлатининг ташкилотчиларидан бири. Улуғ Ватан уруши даврида СССР қуроли кучларининг олий бош қўмондони.

209-бет.

24. *Алпомиш* — ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ халқлари орасида машҳур бўлган халқ эпосининг қаҳрамони.

36. *Искандар Зулқарнайн* (мелоддан аввалги 356—323) — қадимги дунё саркардаси ва давлат арбоби, Македониянинг подшоси. Подшо Филипп II нинг ўғли, Аристотелнинг шогирди.

Доро — ахмонийлар сулоласидан чиққан подшолардан бири (мел. ав. 522—486); Бобил, Эрон, Мидия, Маръиёна, Элаш, Миср ва Урта Осиёдаги скиф қабилаларининг қўзғолонларини бостирган.

213-бет.

34. *Оқсоқ Темур* (1336—1405) — теурурийлар давлатининг асосчиси, саркарда, амир. 1370 йилда Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга киритиб, улуғ амир номига эга бўлган. 1372 йилдан 1405 йилгача 20 дан ортиқ йирик юришлар қилиб, катта территорияни — Мовароуннаҳр, Хоразм, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Закавказьени ўз ичига олган улкан давлатни барпо этган.

РОМАН УЧУН ТЎПЛАНГАН МАТЕРИАЛЛАРДА УЧРОВЧИ ТАРИХИЙ ШАХСЛАР

Бок Ф.— Гитлер армиясининг генерал-фельдмаршали. 1941 йил сентябрида немис-фашист қўмондонлиги Москвани олиш «Тайфун» планини ишлаб чиқади. Бу плани амалга ошириш Ф. Бокка топширилади.

1941 йил сентябрининг охирида Ф. Бокнинг қўмондонлигида 2, 4, 9-дала армиялари ҳамда 2, 3, 4-танк группалари бўлган. Ф. Бок Москвани эгаллаш учун 1 миллион аскар, 14 мингдан ортиқ

қурол-аслаҳа — тўп ва миномётлар. 1700 танк ва 950 самолётни ишга солган.

Бовуржон Момиш ўғли — старший лейтенант, ўқчи батальон командирини. Немис-фашист қисмлари билан жанг вақтида Момиш ўғли ўз батальонидан ажралиб қолади ва ўрмонда душманнинг сон ва техника жиҳатидан кучли бир группасига дуч келади. Момиш ўғли ўз кучларини тўплаб, душман атаксини қайтаради ва икки кунлик жангда 400 дан ортиқ фашистни қириб ташлайди ва бир неча душман танкини ёндириб юборади. Қарши ҳужум билан ўз полкига келиб қўшилади. Ҳозир запасдаги полковник.

Гудерман Х. — Гитлер армиясининг генерали, 2, 4, 9-танк армиясининг қўмондонини.

Жуков Г. К. (1896—1974) — Совет Иттифоқи Маршали, Тўрт марта Совет Иттифоқи ва бир марта Мўғилистон Халқ Республикаси Қаҳрамони. Халхингол районида япон агрессорларига қарши зарба берган. Москва остоналарида немис фашистларига зарба беришда Г. К. Жуков Фарбий фронт қўмондонини сифатида ҳаракат қилади. 1942 йилда Сталинград жанги планини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда, Волхов—Ленинград фронтларида блокадани тугатишда қатнашади; Курск жангига раҳбарлик қилади.

1944 йилда 1-Украина фронтига, 1944—1945 йилларда эса 1-Белоруссия фронтига раҳбарлик қилади. Берлинни ишғол қилишда қўмондонлик қилади.

1955 йил октябридан 1957 йилгача Совет қуролли кучлари министри бўлиб ишлайди. 1958 йил март ойидан истеъфога чиқади. Олти марта Ленин ордени ва бошқа орден, медаллар, шунингдек бир қатор чет эл орден ва медаллари билан ҳам мукофотланган.

Панфилов И. В. — 1893 йилда туғилади. 1941 йил 19 ноябрда Волоколамск район Гусково қишлоғида ҳалок бўлади. Генерал-майор, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. 1941 йили 316-ўқчи дивизиясига қўмондонлик қилган. Октябрь—ноябрь ойларида Москва мудофааси вақтида Панфилов И. В. раҳбарлик қилган 316-ўқчи дивизия рубежни қўлда ушлагани ҳолда, Волоколамск йўналишида оммавий қаҳрамонлик кўрсатди. Совет Иттифоқи орден ва медаллари билан мукофотланган.

1941 йил 16 ноябрда немис фашистларининг Москвага ҳужуми бошланади. Шу куни 28 солдат политрук В. Г. Клочков раҳбарлигида Дубосеково темир йўл разъездига яқин жойда ҳимояга ўтиб, тўрт соатда 18 та душман танкини яксон қиладилар ва ўзлари ҳам ҳалок бўладилар. Политрук Клочковга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилади. 316-дивизияга Қизил Байроқ ордени топширилади. 1941 йил 18 ноябрда дивизияга 8-гвардиячи дивизия деган ном берилади.

23 ноябрда бу дивизияга Панфилов номи қўйилади.

Рокоссовский К. К. — 1896 йилда туғилган. 1968 йили вафот этган. Икки мартаба Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Рокоссовский қўмондонлигидаги армия Москва, Сталинград, Курск жангларида ҳамда Берлинни олиш операциясида ҳам қатнашади. 1949 йили Польша ҳукуматининг илтимосига биноан Совет ҳукуматининг рухсати билан Польшада Қуролли кучлар министри ва Польша Министрлар Советининг Раис ўринбосари вазифасида ишлайди. Польша ҳукумати томонидан унга маршал унвони берилади.

1956 йили Рокоссовский Совет Иттифоқига қайтади ва Совет Иттифоқи Қуролли кучлари министрининг ўринбосари лавозимига

тайинланади. Етти марта Ленин ордени ва бошқа орден, медаллар билан тақдирланган. Бир неча чет эл орден ва медаллари билан ҳам мукофотланган.

Шиловский Е. А. (1889—1952) — совет ҳарбий арбоби, генерал-лейтенант, ҳарбий фанлар доктори, профессор. 1918 йилдан Қизил Армия сафида бўлган Шиловский Е. А. 36 йилдан ортиқ ҳарбий-педагогик ва ҳарбий-илмий ишда ишлаган. Совет ҳарбий академиясининг ишига ўзининг катта ҳиссасини қўшади. У бир қанча ҳарбий-илмий асарлар ва илмий мақолалар автори. Шиловский Е. А. Ленин ордени ва бошқа орден ва медаллар билан мукофотланган.

ГЕОГРАФИК ЖОИЛАР

Брянск — РСФСРнинг Брянск областидаги шаҳар. Десна дарёсининг Болва дарёсига қуйилиш жойига жойлашган. Шаҳардан Москва, Киев, Харьков, Гомель, Смоленск, Орёл ва Вязьма билан Брянскни боғлайдиган темир йўл узели ўтади. 318 минг аҳоли яшайди. 1941 йилдан 1943 йил 17 сентябргача шаҳарни немис фашистлари оккупация этадилар. Бу даврда Брянск атрофидаги ўрмонларда 60 мингли партизан отряди немис-фашист босқинчиларига қарши курашади.

Венёв — РСФСРнинг Тула областидаги Венёв районининг маркази. Шаҳардан Венёвка дарёси оқиб ўтади. Катта темир йўл узели ва пристань мавжуд. Уруш йилларида немис-фашист армиясининг олға силжишига йўл қўймасдан, унга қарши қаттиқ зарба берган шаҳарлардан бири.

Волоколамск — Москва область Волоколамск районининг маркази. Шаҳардан Москва—Ржев темир йўл узели ўтади. Автомагистраль йўли ҳам бор. Уруш йилларида Волоколамск шаҳрида немис фашистларига қарши оғир жанглар бўлган. Партизанлик ҳаракати ҳам кучайган.

1941 йили Волоколамскдан 9 км нарида 316-ўқчи дивизия немис қуроли кучларининг Волоколамск шоссе-йўлига чиқиб, Москва томон юришига йўл қўймадилар. Разъезддан сал наридаги Неледово қишлоғида Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларига — панфиловчиларга катта ёдгорлик қўйилган.

Вязьма — РСФСРнинг Смоленск областига қарашли шаҳар. Днепрнинг ирмоғи — Вязьма дарёси шаҳардан ўтади. Темир йўл узели ва пароход йўлига эга. Улуғ Ватан уруши йилларида Совет Армияси Вязьмада қаттиқ жанглар олиб борган. 1941 йил 7 октябрдан то 1943 йил 12 мартгача Вязьма шаҳрини немис-фашист босқинчилари оккупация этиб турадилар. Шиддатли жанглардан сўнг шаҳар озод қилинади.

Гжатск — РСФСРнинг Смоленск областига қарашли шаҳарлардан. 1968 йилдан сўнг шаҳарга Гагарин номи берилган. Шаҳар Гжат дарёси қирғоғига жойлашган. Шаҳардан Москва—Минск темир йўли ўтади. Немис-фашист босқинчилари шаҳарни 1941 йил 8 октябрдан то 1943 йил март ойигача оккупация қилганлар.

Дмитров — РСФСР Москва областининг шаҳарларидан. Яхрома дарёсининг қирғоғига жойлашган. Шаҳар темир йўл узели ва пристанга эга. Бу ерда ҳам немис фашистларига қақшатғич зарба берилади.

Ельня — РСФСР Смоленск областининг Ельняск райони маркази. Десна дарёсининг юқори қирғоғига жойлашган. Автомобиль ва те-

мир йўл узелларига эга. 1941 йил сентябрь ойида Ельня шахри немис-фашист босқинчиларидан озод қилинади.

Звенигород — Москва областининг шаҳарларидан. Москва дарёсининг қирғоғига жойлашган. Бу шаҳарда ҳам қаттиқ жанглар бўлган ва фашистларга қаттиқ зарба берилган.

Истра — Москва областининг шаҳарларидан. 16 минг аҳоли яшайди. Шаҳар 1941 йил 11 декабрда озод қилинган.

Калинин — РСФСР Калинин областининг маркази. Темир йўл узели ва портига эга. 367 минг аҳоли яшайди. Шаҳар 1931 йилгача Тверь деб аталган. Улуғ Ватан уруши йиллари 1941 йил 17 октябрдан 16 декабргача шаҳарни немис-фашист босқинчилари вақтинча оккупация этади.

Шаҳар Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланган.

Калуга — РСФСР Калуга областининг маркази. Шаҳар Ока дарёсининг ўнг қирғоғига — тепаликка жойлашган. Шаҳар темир йўл станциясига ва кема пристанига эга. 224 минг аҳоли яшайди. Шаҳар 1941 йил октябрь ойида немис фашистлари томонидан оккупация этилади. 1941 йил 30 декабрда Калуга Совет Армияси томонидан озод қилинади. Урушдан кейин қайта қурилган. 1971 йилда шаҳарга Меҳнат Қизил Байроқ ордени топширилган.

Кашира — РСФСР Москва областига қарашли шаҳар. Ока дарёсининг ўнг қирғоғига жойлашган. Ундан Москва—Донбасс темир йўл узели ўтади. Москва мудофааси даврида немис-фашист босқинчиларига шу ерда ҳам қаттиқ зарба берилган.

Клин — РСФСР Москва областининг шаҳарларидан бири. Сестра дарёсининг қирғоғига жойлашган. Шаҳардан Москва—Калинин—Ленинград темир йўли ўтади. 84 минг аҳоли яшайди. 1941 йил 23 ноябрдан 15 декабргача немис-фашистлари оккупация этган.

Коломна — Москва областига қарашли шаҳар. Ока дарёсининг Москва дарёси билан қўшилиш жойига жойлашган. Бундан Москва—Рязань темир йўли ўтади. Ўзининг портига эга. 138 минг аҳоли яшайди.

Улуғ Ватан уруши йилларида бу шаҳарда немис-фашист босқинчиларига қаттиқ зарба берилди.

Красная Поляна — Москва областининг шаҳар типидagi қишлоқларидан бири. Бу ердан темир йўл узели ўтади. Немис-фашист босқинчилари 1941 йил 3 декабрдан 8 декабргача оккупация қилишган. Совет Армияси томонидан озод қилинган.

Крюково — Москва областига қарашли шаҳар типидagi қишлоқ. Бу шаҳарда ҳам немис-фашист босқинчиларига қаттиқ зарба берилган.

Можайск — Москва области Можайск районининг маркази Москва дарёсининг қирғоғига жойлашган. Бу ерда Можайск сув омбори қурилган. Шаҳарни 1941 йил 19 октябрдан 1942 йил 20 январгача немис-фашист босқинчилари оккупация қилган.

Мало-Ярославец — РСФСР Калуга областининг Мало-Ярославец районининг маркази. Шаҳар Лужа дарёсининг ўнг қирғоғига жойлашган. Автомобиль ва темир йўл узеллари бор.

1941 йил 18 октябрда немис фашистлари шаҳарни оккупация этадилар. 1942 йил 2 январда Совет Армияси қуролли кучлари томонидан шаҳар озод қилинади.

Шаҳарда Улуғ Ватан урушига бағишланган музей бор.

Михайлов — РСФСР Рязань области Михайлов районининг маркази. Шаҳар Ока дарёсининг ирмоғи — Проня дарёсининг қирғоғига

жойлашган. Шаҳардан Ожерели—Мичурино темір йўли ўтади. Бу ерда ҳам немис-фашист босқинчиларига қақшатғич зарба берилди.

Москва остоналарида немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жанг Улуғ Ватан урушининг энг муҳим ва энг улуғ жангларидан ҳисобланади.

1941 йил январь — 1942 йил мобайнида совет қуроли кучлари Ватанимиз пойтахти Москвани ҳимоя қилдилар ва немис-фашистларига кучли зарба бериб, ҳужумга ўтдилар. Душман жанубга улоқтирилди. Москва остоналарида душмanning жуда катта қуроли кучлари ва техникаси талофатга учради.

Наро-Фоминск — Москва областининг шаҳарларидан Наро дарёсининг қирғоғига жойлашган. Темир йўл узелига эга. Бу шаҳар атрофида ҳам қаттиқ жанглар бўлган.

1941 йил 18 декабрда Наро дарёси қирғоғига жойлашган немис босқинчиларини Совет Армияси суриб чиқаради.

Рогачев — Москва областига қарашли қишлоқлардан. 1941 йил декабрда Совет Армияси бу қишлоқни озод этади. Бу қишлоқ учун бўлган жангда немис фашистлари кўп талофат кўрадилар.

Рязань — РСФСР Рязань областининг маркази. Шаҳар Ока дарёсининг ўнг қирғоғига жойлашган. Шаҳарда катта темир йўл узели ва пристань бор. 419 минг аҳоли яшайди. Бу ерда ҳам Улуғ Ватан уруши йилларида немисларга қаттиқ зарба берилди.

Смоленск — РСФСР Смоленск областининг маркази. Днепр дарёсининг икки қирғоғига жойлашган. Темир йўл узели ва пристанлари бор. Аҳолиси 211 минг.

Улуғ Ватан уруши йилларида душман Смоленскдаги позицияни сақлашга кўп уринди. Лекин 1943 йил 2 октябрда Совет Армиясининг қақшатғич зарбаси орқасида Смоленск областининг ҳамма еридан душман қувиб чиқарилди.

Солнечногорск — Москва областига қарашли шаҳарлардан. Бу шаҳарни немислар ярим ойгина ишғол қилиб турадилар. Шаҳар учун бўлган жангларда немислар катта талофат кўради. 1941 йил 12 декабрда шаҳар озод қилинади.

Тула — РСФСР Тула областининг маркази. Шаҳар Упа дарёси қирғоғига жойлашган. Туладан Москва—Симферополь автомагистраль йўли ўтади. Темир йўл узелига эга. Аҳолиси 462 минг. Ватанимизнинг металлургия марказларидан бири.

Немис-фашист босқинчилари 1941 йил октябрь ойида шаҳарга яқинлашадилар. 1941 йил декабрь ойида душман улоқтириб ташланади.

Яхрома — Москва областига қарашли шаҳарлардан. 1941 йил 28 ноябрда немислар шаҳарни ишғол қиладилар. Шу йил 6 декабрда озод қилинади. Шаҳар учун бўлган жангда немис-фашист босқинчилари катта талофат кўради. Бу жангда биринчи мартаба қисмларимиз 36-моторлашган немис дивизиясининг байроғини қўлга туширадилар.

СУЗ ВА АТАМАЛАР

Арьсгерд — ҳарбий юришда асосий кучлардан кейин борувчи қисмлар.

Манҳус — қонхўр, йиртқич, разил.

Немчура — немис фашистлари.

Тафарружгоҳ — кўнғил очиш, сайр қилиш жойи.

РАСМЛАР РЎЙХАТИ

Ойбек. <i>1957 йил, август. Фото</i>	25
«Қуёш қораймас» романидан биринчи саҳифа. <i>Автограф</i>	61
«Қуёш қораймас» романининг сўнгги саҳифаси. <i>Автограф</i>	96
«Қуёш қораймас» романининг ўзбек ва рус тилларидаги нашрларининг муқоваси	133
Романга тайёргарлик. Асарнинг умумий плани. <i>Автограф</i>	193
Романга тайёргарлик. Муаллиф қайдлари. <i>Автограф</i>	207

МУНДАРИЖА

Қуёш қораймас	5
Вариантлар	227
Роман учун тўпланган материаллар	355
Изоҳлар	365
Расмлар рўйхати	376

На узбекском языке

М. Т. АЙБЕК

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В 19 ТОМАХ**

том VIII

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институтининг Илмий Совети, ЎзССР ФА Тарих, тилишунослик
ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *Н. Раҳимова*

Рассом *В. С. Тий*

Техмуҳаррир *В. В. Тарахович*

Корректор *М. Мирқосимова*

ИБ № 481

Р12189. Теришга берилди 24/VIII-76 й. Босишга рухсат этилди 24/III-77 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 1. Босма л. 19,74. Қоғоз л. 5,875.
Ҳисоб нашриёт л. 21,8. Нашриёт № 1941. Тиражи 5000. Баҳоси 2 с. 54 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький
проспекти, 79. Заказ 221.

Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси. 70.